

doi 10.15421/2619022702
ISSN 2664–9950 (Print)
ISSN 2707–6385 (Online)

Universum Historiae et Archeologiae

2019. Vol. 2(27). Lib. 2

The Universe of History and Archeology

2019. Vol. 2(27). Issue 2

Універсум історії та археології

2019. Т. 2(27). Вип. 2

Универсум истории и археологии

2019. Т. 2(27). Вып. 2

Дніпро
2019

Друкується за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2019 рік

Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 2. DOI: 10.15421/2619022702.

Випуск містить наукові розвідки з теоретико-методологічних, прикладних проблем історії України, всесвітньої історії XVIII – початку XXI ст., а також історіографії, джерелознавства та археології.

Становитиме інтерес для науково-педагогічних працівників ЗВО, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів у царині історії.

Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Dnipro, 2019. Vol. 2 (27). Issue 2. DOI: 10.15421/2619022702.

The issue contains scientific research on theoretical and methodological, applied problems of the history of Ukraine, world history of the XVIII – early XXI centuries, as well as historiography, source studies and archeology.

This issue of the journal will be of interest to academic staff of higher education institutions, research institutions scholars, doctoral students, graduate students and students in the field of history.

Засновник і видавець: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23413–13253ПР від 24.05.2018 р. Наказом МОН України № 1412 від 18.12.2018 р. журнал перереєстровано і включено до чинного переліку наукових видань (категорія В), в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук зі спеціальності 032 Історія та археологія.

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

Контактний телефон головного редактора:
+380 56 3749860.

E-mail редколегії: editor@uha.dp.ua

URL журналу: <http://www.uha.dp.ua>

Журнал зареєстрований у наукометричних базах та репозиторіях: **Web of Science** (Emerging Sources Citation Index, 2017), **Index Copernicus International** (ICV 2018–84,82), **Google Scholar**, Directory of Open Access Journals (**DOAJ**), International Citation Index Of Journal Impact Factor & Indexing (ICIJIFI), Journal Factor, The Journal Impact Factor, Eurasian Scientific Journal Index, Academic Recourse Index, Cosmos Impact Factor, Elektronisch Zeitschriftenbibliothek, World Catalogue of Scientific Journals, Open Academic Journals Index, **Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service.**

Founder and publisher: Oles Honchar Dnipro National University.

The journal is registered with the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of printed mass media Series KV № 23413–13253PR, 24.05.2018. According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1021, 07.10.2015, this journal has been re-regis-tered and included in the current edition of scientific publications in which the results of the dissertation papers can be published for obtaining the scientific degrees of the ScD and PhD in historical sciences.

Address of the editorial board: 72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine.

Contact phone of the Editor-in-Chief: +380 56 3749860.

E-mail of the editorial board: editor@uha.dp.ua

Journal URL: <http://www.uha.dp.ua>

The journal is registered in science-based databases and repositories: **Web of Science** (Emerging Sources Citation Index, 2017) **Index Copernicus International** (ICV 2018–84,82), **Google Scholar**, Directory of Open Access Journals (**DOAJ**), International Citation Index Of Journal Impact Factor & Indexing (ICIJIFI), Journal Factor, The Journal Impact Factor, Eurasian Scientific Journal Index, Academic Recourse Index, Cosmos Impact Factor, Elektronisch Zeitschriftenbibliothek, World Catalogue of Scientific Journals, Open Academic Journals Index, **Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service.**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії:

Д-р іст. н., проф. С. І. Світленко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Науковий секретар:

Д-р іст. н., проф. Ю. А. Святець, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Члени редакційної колегії:

Д-р іст. н., доц. Архирейський Д. В., кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Члени редакційної колегії:

Д-р габ., проф. А. Г. Блажесєвський, відділ археології варварства та римських провінцій, Інститут археології, Вроцлавський університет, м. Вроцлав, Республіка Польща.

Д-р іст. н., доц. Н. В. Венгер, кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., доц. О. А. Єгорейченко, кафедра археології та спеціальних історичних дисциплін, Білоруський державний університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь.

Д-р іст. н., проф. О. І. Журба, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. В. В. Іваненко, кафедра східноєвропейської історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. З. Є. Кабульдінов, Інститут історії та етнології імені Ч. Валіханова, м. Алмати, Республіка Казахстан.

Д-р іст. н., проф. Т. Ф. Литвинова, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р габ., проф. В. Ю. Менджецький, відділ соціальної історії XIX–XX ст., Інститут історії ім. Тадеуша Мантейфеля Польської Академії наук, м. Варшава, Республіка Польща.

Д-р іст. н., проф. А. С. Мусагалієва, кафедра історії Казахстану, Євразійський національний університет ім.

Л. М. Гумільова, м. Нур-Султан, Республіка Казахстан.

Д-р іст. н., проф. С. А. Скорий, відділ археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, м. Київ, Україна.

Д-р філос., проф. А. Шернер, кафедра історії, Центрально-Західний університет, кампус Іраті, штат Парана, Федеративна Республіка Бразилія.

Д-р іст. н., проф. О. Б. Шляхов О. Б., кафедра української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. В. І. Яровий, кафедра Центральної та Східної Європи, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief:

Sc.D (History), Prof. S. I. Svitlenko, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Scientific Secretary:

Sc.D (History), Prof. Yu. A. Sviatets, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Editors:

Sc.D (History), Prof. Arkhireyskiy, Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Dr. hab., Prof. A. G. Błażejowski, Department of Archeology of Barbarism and Roman Provinces, Institute of Archeology, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław, Wrocław, Poland.

Sc.D (History), As. Prof. N. V. Venger, Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D (History), Prof. A. A. Yegoreichenko, Department of Archeology and Special Historical Disciplines, Faculty of History, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

Sc.D (History), Prof. O. I. Zhurba, Department of Historiography, Source Study and Archival Study, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D (History), Prof. V. V. Ivanenko, Department of History of Eastern Europe, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D (History), Prof. Z. Ye. Kabuldinov, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

Sc.D (History), Prof. T. F. Lytvynova, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Dr. hab., Prof. W. J. Mędrzecki, Department of the Social History of the 19th and 20th Centuries, The Tadeusz Manteuffel Institute of History Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland.

Sc.D (History), Prof. A. S. Mussaygalieva, Department of History of Kazakhstan, Faculty of History, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sc.D (History), Prof. S. A. Skoryi, Department of Early Iron Age Archeology, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

PhD, Prof. A. Schörner, Department of History, State University Midwest of Paraná / UNICENTRO, campus Irati, Paraná, Brazil.

Sc.D (History), Prof. O. B. Shliakhov, Department of Ukrainian History and Ethnic Policy, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc.D (History), Prof. V. I. Yarovyj, Department of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**DOCTRINA.
METHODORUM SIVE INVENTARUM.
PHILOSOPHIAE HISTORIAE**

THEORY. METHODOLOGY. HISTORIOSOPHY

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

**ТЕОРИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ИСТОРИОСОФИЯ**

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 5–26

doi 10.15421/26190201

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.2(477)

**Теоретико-методологічні
та джерелознавчі проблеми
економічної історії України**

В. М. Орлик

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–7947–9557

Researcher ID: C-1025–2019

v.m.orlik@gmail.com

*Центральноукраїнський національний технічний
університет,*

*проспект Університетський, 8,
м. Кропивницький, Україна, 25006*

С. В. Орлик

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–6280–9273

Researcher ID: C-1033–2019

svitlana.orlik@gmail.com

*Центральноукраїнський національний технічний
університет,*

*проспект Університетський, 8,
м. Кропивницький, Україна, 25006*

Анотація. *Мета статті.* Здійснити аналіз основних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблем економічної історії України. *Методи.* У статті використано методи конкретно-наукової діяльності, емпіричного дослідження та загальнологічні. *Основні результати.* Розглянуто основні теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Відзначено суперечності процесу розвитку економічної історії в Україні, зокрема відсутність належної наукової

кооперації між істориками та економістами. *Висновки.* Проведений у статті аналіз основних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблем економічної історії України засвідчив необхідність урахування комплексного і міждисциплінарного характеру вибору як методологічних підходів, так і власне джерельної бази таких досліджень. Сучасний розвиток наукових студій з економічної історії України потребує їхньої інституалізації та розробки теоретико-методологічних підходів до усього комплексу проблем і викликів, які постають перед науковцями. Інституалізація економічної історії України має забезпечити кооперацію науковців, які працюють над її різними складовими, та дозволить залучити до реалізації дослідницьких проєктів фахівців інших галузей знань. Наукова кооперація переважно економістів та істориків, а також фахівців зі статистики, матеріалознавства, картографії, фізичної та історичної географії та їхній методологічний інструментарій розширить перспективи таких досліджень і уможливить отримання нових знань. *Практичне значення статті* полягає у можливості використання розглянутих авторами основних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблем економічної історії України у власних дослідженнях, зокрема щодо вибору джерельної бази досліджень та методології її аналізу. *Оригінальність:* автори статті зацентрували увагу на найбільш складних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблемах економічної історії України. *Наукова новизна* статті полягає в комплексному міждисциплінарному аналізі основних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблем різних періодів економічної історії. *Тип статті:* методологічна.

Ключові слова: історія; економіка; джерела; методологія; наука.

Надійшла до редколегії 30.08.2019

Прорецензована 24.12.2019

Схвалена до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 5–26

doi 10.15421/26190201

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.2 (477)

Теоретико-методологические и источниковедческие проблемы экономической истории Украины

В. М. Орлик

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0002–7947–9557

Researcher ID: C-1025–2019

v.m.orlik@gmail.com

*Центральноукраїнський національний
технічний університет,
проспект Университетський, 8, г. Кропивницький,
Украина, 25006*

С. В. Орлик

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0002–6280–9273

Researcher ID: C-1033–2019

svitlana.orlik@gmail.com

*Центральноукраїнський національний
технічний університет,
проспект Университетський, 8, г. Кропивницький,
Украина, 25006*

Аннотация. *Цель статьи.* Анализ теоретико-методологических и источниковедческих проблем экономической истории Украины. *Методы.* В статье использованы методы конкретно-научной деятельности, эмпирического исследования и общелогические. *Основные результаты.* Рассмотрены основные теоретико-методологические и источниковедческие проблемы экономической истории Украины. Отмечено противоречия процесса развития экономической истории в Украине, в частности отсутствие надлежащей научной кооперации между историками и экономистами. *Выводы.* Проведенный в статье анализ основных теоретико-

методологических и источниковедческих проблем экономической истории Украины засвидетельствовал необходимость комплексного и междисциплинарного характера выбора как методологических подходов, так и собственно выбора источниковой базы таких исследований. Современное развитие научных исследований по экономической истории Украины нуждается в их институализации и разработке теоретико-методологических подходов ко всему комплексу проблем и вызовов, стоящих перед учеными. Институализация экономической истории Украины должна обеспечить кооперацию ученых, работающих над ее различными составляющими, и позволит привлечь к реализации исследовательских проектов специалистов других отраслей знаний. Научная кооперация преимущественно экономистов и историков, а также специалистов по статистике, материаловедению, картографии, физической и исторической географии и их методологический инструментарий расширит возможности таких исследований и сделает возможным получение новых знаний. Практическое значение статьи заключается в возможности использования рассмотренных авторами основных теоретико-методологических и источниковедческих проблем экономической истории Украины в собственных исследованиях, в частности по выбору источниковой базы исследований и методологии ее анализа. *Оригинальность:* авторы статьи акцентировали внимание на наиболее сложных теоретико-методологических и источниковедческих проблемах экономической истории Украины. *Научная новизна* статьи заключается в комплексном междисциплинарном анализе основных теоретико-методологических и источниковедческих проблем различных периодов экономической истории. *Тип статьи:* методологическая.

Ключевые слова: история, экономика, источники, методология, наука.

Поступила в редколлегию 30.08.2019

Прорецензирована 24.12.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 5–26

doi 10.15421/26190201

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508.12

Theoretical-methodological and source-studying problems of the Economic history of Ukraine

V. M. Orlyk

D. Sc. in History, Professor

ORCID: 0000–0002–7947–9557

Researcher ID: C-1025–2019

v.m.orlik@gmail.com

*Central Ukrainian National Technical University,
 8 University avenue, Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006*

S. V. Orlyk

D. Sc. in History, Professor

ORCID: 0000–0002–6280–9273

Researcher ID: C-1033–2019

svitlana.orlik@gmail.com

*Central Ukrainian National Technical University,
 8 University avenue, Kropyvnytskyi, Ukraine, 25006*

Abstract. *The purpose of the article.* To carry out the analysis of the basic theoretical-methodological and source-studying problems of the economic history of Ukraine, in particular: determination of the problem of informativeness, representativeness; the reliability of the source database; scientific critique of large arrays of sources and peculiarities of using the whole range of historical sources in the study of economic history of Ukraine problems in different historical epochs, as well as the possibilities of involving scientific tools of other sciences to solve certain research problems. *Methods.* Methods of specific scientific activity, methods of empirical research and general logical methods were used in the article. *Main results.* The article describes the main theoretical-methodological and source-studying problems of the economic history of Ukraine. It was noted the contradictions of the process of development of economic history in Ukraine in particular, the lack of proper scientific cooperation between historians and economists. Also, it was emphasized, that the institutionalization of the economic history of Ukraine and the complex interdisciplinary

approach to the methodology of studying problems of the economic history thanks to the borrowing of theories and methods from other sciences, make it possible to achieve a specific goal and research objectives and allow gaining new knowledge. The most informative sources for different periods of economic history of Ukraine were identified and the theoretical -methodological problems of their use were analyzed. *Conclusions.* The analysis of the main theoretical-methodological and source-studying problems of the economic history of Ukraine, conducted in the article, showed the necessity of a complex and interdisciplinary nature of the choice of both methodological approaches and actually, the choice of the source base for such researches. An important paradigm of scientific studies in economic history is the use by researchers the full range of sources, which are typical to different historical periods and the choice of appropriate methodological basis, which allows to determine the informativeness, representativeness, reliability of the source base, to conduct scientific critique of large arrays of sources, and, most importantly, allow to solve set by researcher specific scientific tasks. The modern development of scientific studies in the economic history of Ukraine requires their institutionalization and development of theoretical and methodological approaches to the whole complex of problems and challenges, that facing scientists. The institutionalization of the economic history of the Ukraine should ensure the co-operation of scientists working on its various components and it also allows involving specialists from other fields of knowledge to the implementation of research projects. We fully support the thesis that economic history should serve as a «meeting place» for specialists in various sciences, especially historians, economists and lawyers. It is this scientific cooperation of economists and historians, as well as experts in statistics, materials science, cartography, physical and historical geography, and their methodological tools, that will enhance such research and enable new knowledge to be acquired. Unfortunately, usage of methods and techniques from other sciences by historians not always leads to objective research results. *The practical significance* of the article lies in the possibility of using the main of the basic theoretical-methodological and source-studying problems of the economic history of Ukraine in own studies, in particular concerning the choice of the sources base for researches and the methodology of its analysis. *Originality:* many years of experience in own scientific researches in the field of economic history, especially the history of finance, as

well as the analysis of many works on this issue, allows the authors of the article to focus attention on the most complex theoretical-methodological and source-studying problems of the economic history of Ukraine. *The scientific novelty*: of the article lies in the comprehensive interdisciplinary analysis of the basic theoretical-methodological and source-studying problems of different periods in economic history. *Type of the article*: methodological.

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного розвитку в Україні виникла гостра потреба розробки істориками-професіоналами пріоритетних напрямів наукових досліджень, пошуку нових методологічних підходів, адже «інтеграція історичної науки з іншими дисциплінами створює нові можливості для вивчення явищ соціокультурного життя народу України» (Сухий, О., 2012, с. 716). Відрадно, що предметом уваги науковців усе частіше стають теми, які ще донедавна з різних причин не могли бути об'єктами всебічного вивчення та висвітлення. Серед складного комплексу питань, що стосуються як історії України, так і інших країн світу, особливе місце належить проблемам, які пов'язані з економічною історією, зокрема, з розвитком різних галузей господарської діяльності, взаємовідносинами у царині державних прибутків та видатків між різними верствами населення та центральною і місцевою владою, грошовим обігом, рівнем життя населення, а також економічними складовими людської повсякденності. Світовим визнанням заслуг дослідників економічної історії є присудження їм Нобелівських премій, лауреатами яких свого часу стали Саймон Кузнець (1971 р.), Мільтон Фрідман (1976 р.), Мертон Міллер разом із Гаррі Марковцем та Вільямом Шарпом (1990 р.), Роберт Фогель разом із Дугласом Нормом (1993). До речі, троє з них пов'язані з Україною: Саймон Кузнець закінчив Харківське реальне училище та навчався в Харківському торговельному інституті, Мільтон Фрідман народився в сім'ї емігрантів із Закарпаття, Роберт Фогель – у сім'ї емігрантів з м. Одеси.

Ще 2001 р. в постанові № 115 Національної академії наук України «Актуальні методологічні проблеми української історичної науки» наголошувалося на необхідності збільшення кількості науково-дослідних розробок проблем соціально-економічної історії України та історії вітчизняної економіки. Зрозуміло, що історико-економічна наука – це наука міждисциплінарна, яка сформувалася на межі двох сфер – історичної та економічної, у яких емпіричні знання накопичувалися поступово, відповідно до розвитку продуктивних сил людства, формуючи нову галузь наукових знань та перетворюючись на науку. Вчені-економісти в дослідженнях з економічної історії розглядають еконо-

Keywords: History; Economics; Sources; Methodology; Science.

Received 30.08.2019

Reviewed 24.12.2019

Accepted 26.12.2019

мічні процеси та інститути економіки в контексті розвитку економічної думки, натомість фахові історики переважно акцентують увагу на соціально-економічних проблемах, «не випадково історики, які її (економічну історію. – *Авт.*) досліджують, поєднують аналіз економічних процесів із висвітленням динаміки соціальних зрушень у суспільстві» (Смолій, В., 2011, с. 9).

Проте сучасні вітчизняні, так би мовити, «традиційні» економісти здебільшого сприймають економічну історію досить скептично, зважаючи на описовий, за незначними винятками, характер праць у цій галузі. Деякі дослідники (дисертанти) для надання «вагомості» своїм роботам розглядають в історичному аспекті проблеми X–XXI ст., а відтак зіштовхуються з суттєвими труднощами, наприклад, з необхідністю використання поняттєво-категоріального апарату історичної науки та ін. Ускладнює ситуацію й те, що навіть навчальна дисципліна «Економічна історія» викладається не на всіх економічних спеціальностях вітчизняних ЗВО, а саме вона разом з економічною теорією мала б посідати належне місце серед фундаментальних дисциплін підготовки бакалаврів різних галузей знань. Мінуси вітчизняної освітньої сфери виявилися й у практичній діяльності. Американський економіст Н. Балабкінс вказує, що в Україні «професія економіста опинилася на гачку в математики, а нагальні соціальні проблеми, як правило, вимітаються під килимок. [...] Сьогоднішні економісти-математики не мають підготовки в суміжних галузях – таких, як економічна соціологія та економічна історія, і з цієї причини не можуть допомогти у розв'язанні «нагальних щоденних проблем»» (Балабкінс, Н., 2001, с. 240).

Історики здебільшого залишають поза увагою проблеми економічної історії, не наважуючись «переступити межі конкретно-історичних досліджень» (Рєєнт, О., 1999, с. 7), а якщо й додають до своїх праць економічні сюжети, то, на превеликий жаль, це обмежується спорадичними згадками про натуральні чи грошові повинності на користь феодала та/або держави (відробітки, гвалти, панщина, повіз, шарварок, податі, мита, збори тощо), а також наведенням цифрових даних, які переважно не відповідають вимогам системності й характеризуються недостатньою інформативністю. «Непопулярність»

економічної проблематики в українській історичній науці, на наше переконання, також пов'язана з науково-світоглядними орієнтирами вітчизняних науковців. Одна частина істориків досі перебуває під впливом класичної історіографії XIX ст., продовжуючи розвивати національну історію, інша частина намагається працювати в контексті постмодернізму. У той же час модерністські розвідки з історії, зокрема й з економічної історії, є нечисленними (Святець, Ю., 2007; Klapchuk, V., & Klapchuk M., 2019). Дослідження з економічної історії, які здійснюються вченими-істориками, часто мають ряд суттєвих вад. Найбільш поширені з них – некоректне використання цифрового (статистичного) матеріалу, проблеми з економічним поняттєво-категоріальним апаратом та ін. Це свідчить, що ми маємо, так би мовити, своєрідні ножиці: економістам не вистачає історичних знань, а історикам – економічних, як правило, ці дві групи дослідників здебільшого працюють автономно.

Окрім цього, якщо впродовж 1990-х рр. економічна історія виділялася у окрему спеціальність (08.01.04 – економічна історія та історія економічної думки), то потім в Україні, як і в Російській Федерації, зі зміною шифрів спеціальностей економічних наук її було позбавлено автономності та лише частково включено до паспорту спеціальності 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. Ця обставина обумовила низку організаційних проблем у процесі захисту дисертацій зазначеної тематики, що цілком закономірно вплинуло на якість і кількість дисертаційних досліджень, які безпосередньо присвячені проблемам економічної історії.

Проблеми економічної історії традиційно вивчають серед проблем історичних спеціальностей 07.00.01 – історія України та 07.00.02 – всесвітня історія, а з 2015 р. і комплексної спеціальності 032 Історія та археологія. Водночас, наприклад, у сусідній Польщі науковий ступінь із цієї спеціальності присуджується в галузі історії, зокрема існує ступінь *Dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii, specjalność – historia gospodarcza*.

Тоді ж саме завдяки дослідженням економічної складової можна не лише більш глибоко зрозуміти процеси, які відбувалися на українських теренах у різні історичні епохи, а й часом винести практичні уроки щодо економічної політики в державі, надважливі для функціонування та розвитку владних інституцій. Ще наприкінці XIX ст. академік імператорської академії наук І. Янжул указував на особливе значення історичних досліджень для формування науково обґрунтованої фінансової політики в державі. «В числе вспомогательных наук, которыми может пользоваться наука о финансах

при выводе своих общих положений, мы должны отвести первое место истории вообще и истории финансов в частности. ... Но еще большее значение для того, чтобы вывести то или иное общее положение относительно наилучшего способа добывания государственных доходов, чтобы построить финансовую науку на более прочных базисах, имеет историческое изучение положительных законодательств в различные времена и в различных странах. [...] Только одно сравнение и сопоставление исторических фактов, углубление в опыт прошлого дает нам возможность рационально оценивать правильность, целесообразность и применимость того или другого финансового мероприятия, того или другого источника государственных доходов. [...] Лишь благодаря сравнительному изучению истории финансов получается возможность оценивать действительные достоинства, слабые и хорошие стороны не только отдельных частей, но и целых финансовых систем, существующих в различных странах. Какие формы налогов лучше всего установить и почему? В каком направлении должна развиваться их совокупность и в каком нет? Отчего известный налог является в одном месте целесообразным, а в другом дурным?» (Янжул, И. И., 2002, с. 51). А для поточного порядку денного не менш важливим є дослідження періодів тривалої стагнації та кризи і виявлення чинників, які впливали на завершення цих негативних фаз вітчизняної історії.

Сучасний, на жаль, не зовсім оптимістичний стан розвитку досліджень з економічної історії України актуалізує проблему інституалізації таких наукових пошуків, вирішення якої апіорі неможливе без здійснення відповідних теоретико-методологічних досліджень. Саме розгляд теоретико-методологічних підстав, на наше переконання, дозволить вийти з негативної ситуації, яка склалася у такому важливому напрямку дослідження історичного минулого. Осмислення механізму застосування різних методів та їх комбінацій, а також використання міждисциплінарних зв'язків економічної історії з історичною географією, історичною демографією, статистикою, економічною теорією та ін. галузями знань має сприяти актуалізації та популяризації таких досліджень. Слушно видається думка нобелівського лауреата з економіки (1972 р.), англійського економіста Р. Гікса, що важлива функція економічної історії полягає в тому, щоб ця дисципліна слугувала «місцем зустрічі» та дискусій економістів, політологів, юристів, соціологів та істориків – спеціалістів подій, ідей, технологій (Лапаева, М., Лапаева, О. та Овчаренко, Е., 2009, с. 45).

Закцентуємо увагу на найбільш складних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблемах економічної історії України та висвітливо можливі шляхи їх вирішення.

Аналіз наукових досліджень. Нині в Україні ряд істориків здійснює дослідження проблем економічної історії, деякі з учених – визнані фахівці в цій галузі наукових знань не лише в нашій державі, а й за її межами. Саме вони презентують вітчизняну економічну історію на зарубіжних, переважно європейських, наукових форумах. Наукові школи з економічної історії сформовані в окремих університетах та академічних інститутах України.

Розвиток історичних досліджень супроводжується появою значної кількості праць теоретико-методологічного характеру (Реснт, О., 1999; Підгаєцький, В., 2000; Підгаєцький, В., 2001; Яковенко, Н., 2000; Верменич, Я., 2003; Касьянов, Г., 2006; Смолій, В. та Левенець, Ю., 2007; Орлик, В., 2008; Орлик, В., 2011; Сухий, О., 2011; Одрін, О., 2015; Kotsur, V., 2016). Примітно, що частина таких праць, написаних наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., залишається ще досить актуальною. Проте ми змушені констатувати майже повну відсутність спеціальних праць з методології економічної історії України, а ті, що є, стосуються переважно окремих складових цієї важливої наукової проблеми.

Мета статті – аналіз основних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблем економічної історії України. Основні завдання: визначити проблеми інформативності, репрезентативності, достовірності джерельної бази; здійснити наукову критику значного масиву джерел та аналіз особливостей використання усього комплексу історичних джерел у вирішенні проблем економічної історії України в різні історичні епохи; окреслити можливості залучення інструментарію інших наук для дослідницьких завдань історичного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічні проблеми дослідження економічної складової різних періодів історії України визначаються наявною джерельною базою. Зокрема, пам'ятки первісної матеріальної культури (знаряддя праці, зброя та поховання) опосередковано інформують дослідників давньої історії про заселеність регіонів та організацію життя, а тому мають значний інформаційний потенціал. Для вивчення економічних процесів античної доби та Середньовіччя особливе місце серед комплексу речових джерел посідають археологічні та нумізматичні джерела. Період від пізнього Середньовіччя і до сьогодення має значно більшу репрезентативну джерельну базу, основу якої складають документальні інформаційні ресурси з проблем економічної історії України, які

містяться в архівних фондах. Це акти трибуналів, акти скарбові, актові книги земських, гродських і підкоморських судів, поборові реєстри, інвентарі, актові книги магістратів, акти канцелярського діловодства полкових і сотенних урядів Гетьманщини, документи двох Малоросійських колегій, статистичні дані Міністерства фінансів Російської імперії, звіти губернаторів та генерал-губернаторів, казенних палат, органів управління державними маєтностями, земських та міських установ, а також значний масив первинних бухгалтерських документів скарбниць (квитанції, акти, розрахунково-касові документи, касові та фінансові звіти (відомості), акти та заявки грошових коштів, баланси, інвентаризаційні акти тощо), документи радянських і партійних органів та ін. Зупинимось детальніше на деяких теоретико-методологічних проблемах, пов'язаних із використанням різних груп джерел. Для цього застосуємо знання з історії та економічної історії, економічної теорії, макро- та мікроекономіки, а також методи статистичного аналізу, математичного моделювання та ін.

У дослідженнях з проблем економічної історії слід використовувати нумізматичні та боністичні джерела, які зберігаються в архівних та музейних фондах (Kotsur, V. & Boiko-Naharin, A., 2019), а також у приватних колекціях. Основними нумізматичними джерелами є монети та їх підробки, інструменти для виготовлення монет чи монетних фальсифікатів та топографування монетних знахідок. Для дослідження таких джерел необхідне застосування спеціальних нумізматичних та боністичних методів визначення типу монет, картографування монетних знахідок та їхньої статистичної обробки. Монетні артефакти дозволяють поглибити наявні нині уявлення про грошовий обіг і торговельні взаємовідносини відповідної історичної епохи, а часом – і змінити усталені стереотипи. Основні боністичні джерела репрезентовані комплексом грошових знаків та бон XVIII–XXI ст.

Український історик О. Одрін на прикладі торгівлі «Українського Степу» в античну добу вказує, що для об'єктивної реконструкції торговельних зв'язків корисними є як археологічні матеріали, так і знання з фізичної географії (Одрін, О., 2015, с. 85). Брак цих складників спричиняє такі концептуальні помилки формування наукових тверджень, яких припустилися автори мапи «Середземноморської морської торгівлі VI ст. до н. е» (Sherratt, S. & Sherratt, A., 1993, p.373), оскільки «до зони вирощування зернових на експорт тут включено непідконтрольні грекам території на північ і південь від Перекопу, із малородючими ґрунтами» (Одрін, О., 2015, с. 85). Виявлені скарби ольвійських борисфенів на правобережній части-

ни Київської та Черкаської областей (Mielczarek, M. & Orlyk, V., 2019) підтверджують тезу відомих скіфологів В. Іллінської і О. Тереножкіна про те, що «найбільш обжитим, густонаселеним і розвиненим в економічному і культурному відношенні був Придніпровський і Києво-Черкаський регіон» (Ильинская, В. А. и Тереножкин, А. И., 1983, с. 230). Монетні скарби вказують на використання монет у торговельних операціях (Коцур, В., 2017), тобто перехід на якісно вищий рівень економічних відносин, аніж простий товарообмін – відомий багатом нашим сучасникам «бартер», який руйнував економіку України в 90-х рр. XX ст. Наприклад, виявлення під час археологічних розкопок на ранньосередньовічному поселенні поблизу с. Шестоця Чернігівської області оболу Боспорського царства дозволило авторам зробити припущення про «наявність зв'язку між мілоградськими старожитностями та попаданням пантікапейського оболу III ст.» (Мизгін, К., Степаненко, С. та Ситий, Ю., 2018, с. 18) на цю територію.

На початку XXI ст. нумізматична наука та дослідження історії грошового обігу через розвиток приладового металопошуку потрапили в ситуацію, яка існувала понад сто років тому, коли «місця знахідок скарбів і окремих монет майже не фіксувалися, більш того, знайдені скарби не реєструвалися, розходилися по руках і безслідно втрачалися для науки» (Казаманова, Л. Н., 1969, с. 23). Подібні знахідки, за рідкісними винятками, і зараз не потрапляють до музейних установ та наукового обігу. Крім того, розвиток приладового металопошуку і його застосування так званими «пошуковими системами» або «шукачами скарбів» у останні десятиліття за недостатньої правової захищеності археологічних пам'яток призводять до руйнування цих пам'яток і «збільшення кількості археологічного матеріалу на колекційному «чорному» ринку» (Kotsur V, 2016, р. 7). Проте дослідники історії грошового обігу виявляють оптимальні шляхи отримання максимальної «користі» для науки від матеріалів «чорної» археології. Саме тому матеріали форумів шукачів скарбів та особисте спілкування з аматорами приладового металопошуку стають важливим джерелом нумізматичних досліджень (Орлик, В. М., 2013). Такі джерела інформації потребують спеціального методологічного інструментарію для наукового використання. Найбільш вдалу концепцію використання таких «нових», не типових для науковців XX ст., інформаційних джерел розробили польські вчені, зокрема А. Димовські (Dymowski, A., 2011, Dymowski, A., 2016). Методологічні засади, запропоновані цим вченим, уможливили науковий проєкт К. Мизгіна з вивчення знахідок римських республіканських монет і їхніх імітацій на

території України та Білорусії (Myzgin, K., 2017). Зокрема, дослідник картографував місця знахідок з чіткою або відносно чіткою локалізацією. Він указав, що такий підхід дещо викривляє реальну картину поширення монет, оскільки, наприклад, у Закарпатті відомо не менше ніж 30 місць знахідок, однак інформація про точну локалізацію знахідок стосується лише двох місць. Подібна ситуація була й у Золочівському районі Львівської області. Науковець зазначив: «Щоб нівелювати цю ситуацію, була створена карта, яка показувала відношення кількості знахідок і їх категорій в різних областях досліджуваного ареалу» (Myzgin, K., 2017, р. 20). Взавши до уваги, що для більшості таких артефактів була відсутня інформація про їхній археологічний контекст, вагому роль відіграють карти монетних знахідок на фоні археологічної ситуації в регіоні у різні періоди для розуміння часу й джерел потрапляння досліджуваних монет (Myzgin, K., 2017, р. 20). Проте розміщення знахідок у каталозі лише за алфавітом назв населених пунктів без урахування адміністративно-територіального розподілу (область, район) (Dymowski, A., 2016, pp. 133–310; Myzgin, K., 2017, pp. 104–200) нам видається не зовсім раціональним.

Процес становлення та розвитку зв'язків, у т. ч. й економічних, українських середньовічних земель з державою Тевтонського ордену у Пруссії відображений переважно у писемних джерелах, зокрема документальних, другої половини XIII ст. – початку XVI ст. Проте такі зв'язки мали залишити слід не лише у вигляді писемних, а й нумізматичних джерел (тевтонських монет, загублених їхніми власниками). Знахідки монет, за висловом Миколи Котляра, є «реліктами внутрішньої і зовнішньої торгівлі тих часів» (Котляр, М., 1971, с. 65). У такому разі нумізматичні артефакти значно розширюють джерельну базу дослідження, доповнюючи інформацію актових джерел.

Аналіз і систематизація знахідок в Україні монет держави Тевтонського ордену у Пруссії (Орлик, В., 2017) та тогочасних монетних підробок (Orlyk, V., 2012) дозволили дійти таких висновків. По-перше, монети Великих магістрів Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414–1422 рр.) та Пауля фон Русдорфа (1422–1441 рр.), які разом складають 28,47 % знахідок в Україні монет Тевтонського ордену, поширені не лише на територіях історичної Волині та сусідніх з нею земель, а й на Київщині та Чернігівщині. Проникнення монет названих магістрів на середньовічні українські землі пов'язане з активною участю Тевтонського ордену в громадянській війні у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) як союзника великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича,

що спровокувало чергове військове протистояння з Польщею – польсько-тевтонську війну (1431–1435 pp.). По-друге, монети Великих магістрів Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477–1489 pp.) та Йоганна фон Тіфена (1489–1497 pp.), які разом складають 39,06 % від аналізованих нами монетних знахідок, відображають якісно інший період зв'язків руських земель ВКЛ та держави Тевтонського ордену в Пруссії після фактичного припинення протистояння Ордену та Королівства Польського. Каталогізація знахідок здійснена за алфавітним порядком назв областей, районів та населених пунктів відповідно до сучасного адміністративно-територіального розподілу України. Такий підхід унаочнює географічний розподіл монетних знахідок та економічних зв'язків регіонів у різні історичні епохи.

Неабиякі наукові результати дає поєднання нумізматичних методів із методами точних наук: фізики, хімії, матеріалознавства та ін. (Бойко-Гагарін, А., 2017).

Намагання окремих істориків у роботі з нумізматичними джерелами без належної кооперації з фахівцями інших наук використати у своїх дослідженнях математичні чи статистичні методи часто спричиняє помилки, які знецінюють їхні результати. Наприклад, А. Пономарьов у монографії, присвяченій проблемам еволюції грошових систем Причорномор'я та Балкан у XIII–XV ст. (Пономарев, А., 2011), в анотації до книги вказує, що *«результаты, полученные в монографии, представляют собой не только содержание процесса эволюции финансовых систем региона, но и инструмент, необходимый для исследования экономической истории всего Леванта в период средневековья»* (Пономарев, А., 2011, с. 4). Методологічні підходи автор апробував у попередній монографії *«Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. Квантитивная нумизматика и процессы средневековой экономики»*, виданій 2002 року (Пономарев, А., 2002). На думку російського вченого П. Петрова, названа праця відкрила нову еру *«в методах изучения денежного обращения, реконструкции динамики экономического состояния, распределения богатств и доходов среди населения средневековых государств»* (Петров, П., 2002, с. 166). Рецензент навіть пропонував додати до назви цієї книги ще один підзаголовок *«Основы статистических методов анализа в нумизматике и их возможности»* (Петров, П., 2002, с. 166).

Ця праця ґрунтується на формулах та законах статистики, що справді презентує новаторський підхід в історичній науці. Зокрема, автор використовує формулу Стерджеса та статистичні закони (Пономарев, А., 2011, сс. 62–79), як-от:

нормальний закон розподілу для характеристики ваги монет, експонентний закон розподілу для зміни чисельності монетних випусків (Пономарев, А., 2011, сс. 119–127), біноміальний закон розподілу для характеристики виходу з ладу монетного штемпеля та його продуктивності, а також суму двох нормальних законів розподілу для характеристики моделювання появи нових штемпелів (Пономарев, А., 2011, сс. 143–156). Проте доцільність використання автором саме формули Стерджеса для вирішення поставлених наукових завдань викликає сумнів, адже в сучасній статистиці цю формулу не вважають істинною, навіть існують відповідні публікації, в яких її аргументовано спростовують. Зокрема, ще в 1995 р. професор статистики університету Монаш (Австралія) Роб Гайндман взагалі наголошував, що *«це правило більше не заслуговує на місце у підручниках зі статистики та у статистичних комп'ютерних пакетах»* (Hyndman, R., 1995). Також є сумнівним використання дослідником біноміального закону розподілу для характеристики виходу з ладу монетного штемпеля та його продуктивності без належного матеріалознавчого аналізу монетних штемпелів та врахування особливостей ручного карбування монет. Загалом А. Пономарьов використовував статистичні закони не лише без належної, а й навіть без будь-якої аргументації, під якою в статистиці розуміють необхідність виконання умов апроксимації закону розподілу експериментальних даних.

Отже, методи, застосовані А. Пономарьовим, та розрахунки, проведені на їх основі, не є беззаперечними, тому буде коректніше назвати їх авторськими гіпотезами (Orlyk, V., 2014, сс. 261–262). Книга викликає й інші запитання. Перш за все: які географічні межі дослідження? Монографія, як свідчить її назва, присвячена проблемам еволюції грошових систем Причорномор'я та Балкан, проте найбільший розділ твору присвячений дослідженню грошового обігу в Золотій Орді, територія якої виходила далеко за межі, задекларовані назвою, а застосування такого географічного терміна, як Левант до Кафи, Дубровника та інших земель, щонайменше викликає подив. Окрім ігнорування понять, які вже усталені в умовній географії, автор часом пропонує і власне бачення політекономічних законів, зокрема досить спрощено трактує такі поняття, як сеньйораж та брасаж (Пономарев, А., 2011, сс. 47–52), вартість монети пов'язує переважно з її вагою (Пономарев, А., 2011, с. 68), а не вмістом срібла чи золота та ін. Але навіть негативний результат – це все-таки результат, і цілком незаперечна заслуга цього неординарного російського дослідника полягає у спробі виконати дослідження з питань економічної історії загалом, а грошового обігу зо-

крема на більш високому методологічному рівні із залученням інструментарію інших галузей знань. Проте будувати концепції чи формулювати фундаментальні висновки можна, лише використовуючи беззаперечний фактичний матеріал та вивірені математичні формули.

Історія фінансових відносин на українських теренах у XVIII ст. досить добре представлена в опублікованих та неопублікованих письмових джерелах, проте питання грошового обігу та дрібної торгівлі все ж більш наочно відображають саме нумізматычні джерела, зокрема монетні знахідки. Так, наприклад, за результатами «польових нумізматычних досліджень 2017 р., що проводились у межах ініціативної наукової програми співробітників Навчально-наукової лабораторії експертизи культурно-історичних цінностей кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін НПУ імені М. П. Драгоманова в селі Трушки Білоцерківського району Київської області» (Потильчак, О., 2018, с. 119), О. Потильчак скорегував висновки М. Котляра та «запропонував власне бачення місця та ролі мідної російської монети у грошовому обігу прикордонних з Росією територій Південної Київщини у досліджуваній період» (Потильчак, О., 2018, с. 119).

Таким чином, використання в дослідженнях проблем економічної історії України нумізматычних джерел та методологічного інструментарію нумізматычної науки у поєднанні з методологією інших наук, зокрема економіки, фізичної географії, картографії, матеріалознавства, фізики, хімії, статистики та ін., має на меті не лише одержання нового наукового результату, а й сприяє глибшому розумінню процесів, які відбувалися в ту чи ту історичну епоху.

Вагомий дослідницький потенціал мають деякі історичні інформаційні масиви, які через переобтяженість цифровими матеріалами раніше залишалися поза увагою авторів традиційних історичних досліджень. Такі джерела можуть надати значну кількість інформації та відкрити нові сторінки історичних процесів. Проте необхідно зазначити, що використання цифрового матеріалу, а саме: показників доходів та видатків у державі в цілому та в окремих регіонах і адміністративних одиницях зокрема, ставок податків, цін, доходів населення та ін., які складають обов'язковий елемент досліджень проблем економічної історії, має ряд складнощів теоретико-методологічного характеру. Адже під час збору кількісних даних, зафіксованих у документальних джерелах, виникає низка проблем з їхньою достовірністю. Як зазначає відомий український історик О. Реєнт, «завжди актуальними залишаються питання достовірності

джерел, можливостей пошуку, накопичення та обробки даних» (Реєнт, О., 1999, с. 8). Складність визначення достовірності кількісних показників документальних джерел збільшується в рази. При цьому звертається увага на повторюваність визначених даних у різних документальних джерелах.

Таким чином, використання різноманітних статистичних даних, як опублікованих, так і власне архівних, становить досить складну проблему методологічного характеру у процесі дослідження різних аспектів економічної історії, адже некоректність використання статистичних показників є серйозною вадою праць багатьох дослідників різних поколінь. Проте це не єдина вада, характерна для праць з економічної історії. Деякими авторами подекуди некоректно використовується дані історичної географії та понятійно-категоріальний апарат, у той же час його чітке визначення становить чи не найважливішу методологічну парадигму проведення таких досліджень. Візьмемо для прикладу таку складову інкорпораційних заходів російського уряду другої половини XVIII ст., як уніфікація оподаткування населення Лівобережної та Слобідської України шляхом введення подушного податку. Помилкове ототожнення процесів у цих двох українських регіонах без урахування характерних особливостей призводить до спотворення історичного минулого. Слобожанщина, як відомо, «українсько-російське прикордоння, один з двох великих регіонів України, які утворилися у т. зв. Дикому степу, у трикутнику, що виник між непевними кордонами Росії, Речі Посполитої і Кримського ханства у XVII–XVIII ст.» (Верменич, Я., 2003, с. 96). У цьому регіоні тривалий час діяли певні економічні пільги і, звичайно, він мав автономний статус, хоча й більш умовний, ніж Лівобережжя (Гетьманщина). Проблема введення подушного оподаткування в цих регіонах не нова для історичної науки, проте дослідники не мають єдиного підходу до хронології цього процесу. Так, зокрема, відомий російський історик В. Неупокоев, досліджуючи державні податі й повинності селян європейської частини Російської імперії, без посилань на будь-які джерела стверджував, що на Лівобережній Україні для селян казенних, власницьких і монастирських 1765 р. вводиться підвищений подушний збір (Неупокоев, В., 1987, с. 23).

Характеризуючи процес переведення лівобережного козацтва з подвірного на подушне оподаткування, проф. В. Неупокоев використовує височайше затверджену доповідь сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна й таємного радника Олсуф'єва *«Об учреждении из всех Слободских полков особой Губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских*

легких полков» від 16 грудня 1764 р., згідно з якою на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок – подушне (Об учреждении из всех Слободских полков, 1830, т. 16, с. 1003–1006), і його збір було розпочато з 1766 р. Інші сучасні російські дослідники В. Захаров, Ю. Петров та М. Шаціло, розглядаючи еволюцію оподаткування від періоду Київської Русі до 1917 р., повторюють тезу В. Неупокоева щодо хронології встановлення в Україні російського подушного оподаткування, коли стверджують, що з 1765 р. з малоросійських селян і міщан стягувався уже подушний збір (Захаров, В., Петров, Ю. та Шаццлло, М., 2006, с. 119).

Зазначимо, що на Гетьманщині до середини 60-х рр. XVIII ст. не існувало чітко визначених норм натуральних і грошових зборів до державної скарбниці. Проте в 1765 р. двори селян, міщан, підсусідків та козаків-підпомагачів обкладалися новим, чітко визначеним так званим «рубльовим окладом» замість попередніх «консистенських» зборів, що не мали визначеної законодавцем ставки і стягувалися як у грошовій, так і в натуральній формі (Орлик, В., 2009). Таким чином, згадані вище дослідники ототожили «рубльовий оклад» із «подушним» («подушною податтю»), які мають абсолютно різне правове та економічне навантаження, адже мали різні об'єкти оподаткування. У першому випадку – це господарський «двір», у другому – «ревізська душа», яка рахувалася в «сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення – ревізії, коли всі особи чоловічої статі податних станів вносилися до так званих «*ревизских сказок*»» (Гуржій, О. та Орлик, В., 2011, с. 84). Подушне стягувалося «із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, вільних поселенців різних найменувань, а також міщан, цехових та робочих людей у містах» (Гуржій, О. та Орлик, В., 2011, с. 84).

Також зазначимо, що проєкція податкової політики російського уряду в губерніях Лівобережної України в дореформений період на півдні чи правобережні губернії взагалі не допустима, адже на території Правобережної України в першій чверті XIX ст. діяли деякі фіскальні та адміністративні інститути часів Речі Посполитої, а Південна Україна була чи не єдиним регіоном, який за кількістю фінансових пільг не мав аналогів у імперії. Проте у працях з історії оподаткування в Україні, зокрема авторства представників економічної науки, подушне розглядається досить спрощено. Джерелами таких досліджень слугують переважно підручники, а в кращому випадку імперське законодавство, подекуди без належного аналізу особливостей його

застосування. Внаслідок такого джерелознавчого підходу зі сторінок одного видання до іншого мандрують окремі легенди, які не мають нічого спільного з історичним минулим, на кшталт того, що «для переважної більшості селянства цей податок був дуже обтяжливим, тому що стягувався він в однаковій мірі з кожної селянської душі» (Присяжнюк, І., 2002, с. 143). Справді, за задумом імперського законодавця при розкладці подушного за базу оподаткування мала братися абстрактна душа, яка не мала економічного підґрунтя, при цьому не враховувався ні майновий, ні фізичний стан платника, проте на практиці існували інші підходи до встановлення подушного. Так, зокрема, М. Сперанський зазначав, що частина поміщиків і казенних селян відходили від визначених урядом правил його розкладки за кількістю ревізських душ і намагалися розподілити за кількістю тягла в господарстві (Сперанский, М., 1998, с. 55).

Після інкорпорації до складу Російської імперії Наддніпрянської України, в ній, як і в цілому в імперії, не існувало єдності кас до бюджетної реформи В. Татаринова 1862 р. У державних розписах (бюджетах) відсутні точні розрахунки видаткової частини, особливо це стосується військового відомства й імператорського двору. Єдиною статтею, яка обраховувалася з точністю до карбованців, були видатки на училища, виховні будинки, лікарні та штатні пенсії. Усі інші суми, як правило, округлялися до мільйонів карбованців, що свідчить про досить приблизні підрахунки й підганяння їх під доходну частину (Орлик, В., 2012). Проте проблема використання статистичних даних, які містяться як у документальних, так і в історіографічних джерелах, для вивчення історії пореформеного періоду не менш складна, що особливо стосується економічної діяльності земств. Так, зокрема, серед дослідників земських установ досить популярна праця Б. Веселовського, присвячена 40-річчю діяльності цих інституцій у Російській імперії (Веселовский, Б., 1909). Автор здійснив спробу підготувати перше узагальнювальне фундаментальне видання з історії земств, у якому особлива увага приділена проблемам фінансової діяльності цих установ, наведено значний цифровий матеріал, на основі якого Б. Веселовський робить власні узагальнення та відповідні висновки. Проте детальний аналіз указаної праці, здійснений сучасником автора, відомим російським істориком О. Корніловим, виявив її суттєві огріхи, навіть і щодо використання статистичних даних (Корнилов, А., 1910). Рецензент цілком слушно наголосив, що Б. Веселовський «порівнює нерідко між собою незрівнянні величини або ті, що, принаймні при порівнянні, вимагають значних поправок, і тому обчислені ним у% послідовні зміни

загальної суми земських витрат дають уявлення про зростання цих витрат значно уникають реальної лінії цього зростання. Особливо значні поправки слід ввести в ті роки, де п. Веселовський порівнює кошторисні пропозиції одного року з дійсними витратами іншого» (Корнилов, А., 1910, сс. 14–15).

Таким чином, у процесі проведення дослідження в царині економічної історії необхідно враховувати можливість співставлення кількісних даних, а також одиниць виміру, зазначених у джерелах, за необхідності зводити їх до спільного масштабу. Так, зокрема, загальноприйнятими одиницями вимірювання маси продуктів в Австро-Угорській імперії, а також і в Галичині та Буковині були кілограми, а в Наддніпрянській Україні, як і Російській імперії в цілому, використовувалися фунти (Сведения начальника уездного управления..., арк. 6), що має бути враховано при дослідженні й порівнянні динаміки цін на товари і продукти першої необхідності (Орлик С., 2018а, сс. 266–323; Орлик С., 2018b, сс. 49–55).

Обмеженість можливостей вибору кількісних даних, зумовлена безальтернативністю наявних джерел, змушує дослідника використовувати опосередковані та непорівнювані дані, але при цьому вони за умов певного застереження можуть бути доволі інформативними. Цілком слушно ще наприкінці ХІХ ст. відомий учений, професор Київського університету Святого Володимира М. Яснопольський наголошував, що *«до 1868 года у нас совершенно не имеется опубликованных данных»* (Яснопольский, Н., 1890, с. 25). Тому, зважаючи на неможливість визначення абсолютно точних сум доходів і видатків імперії Романових зазначеного періоду, адже цифри, наведені навіть у *«Всепооданнейших»* доповідних записках міністра фінансів, досить далекі від реальності, дослідники не повинні займатися з'ясуванням таких даних. Завдання полягає в іншому – важливо виявити тенденції та особливості формування доходної й видаткової частин державних розписів. Це стосується не лише дореформеного періоду історії України, а й пізніших років. Наприклад, наявні кількісні дані виконання бюджету м. Печеніжина Чернівецької губернії у розрізі доходів і витрат за 2-ге півріччя 1916 р. і за січень–квітень 1917 р. та проєкту кошторису на 1917 р. хоч і не є порівняльними у підсумкових даних, проте несуть цінну аналітичну інформацію щодо структурних змін як доходної, так і видаткової частин міського бюджету за період (роки) другої російської окупації, для визначення бюджетних тенденцій, фіксації стану місцевого оподаткування у розрізі видів податків і зборів (доходної частини міського бюджету), встановлення рівня ефективності бюджет-

ного планування в умовах війни тощо (Орлик, С., 2018а, сс. 555–556).

Досить часто в документальних джерелах мають місце розбіжності кількісних даних стосовно тієї чи тієї проблеми. У такому випадку доцільно обирати кількісний показник, який обґрунтовується комплексом інших документальних джерел з використанням логічного методу. Наприклад, надходження промислового податку та патентних зборів за період його стягнення російською окупаційною владою в Галичині й Буковині (з 1 квітня 1917 р. до 31 липня 1917 р.) до державного російського бюджету склали 120 868,32 крб. (*«С отчётом по государственному промысловому налогу»*, арк. 129 зв.-130). У підсумковому *«Звіті Управління фінансовими справами при обласному Комісарові Галичини та Буковини за період з 11 серпня 1916 р. по 1 січня 1918 р.»* зазначалося, що надходження від промислового податку та патентні збори з часу початку його стягнення з 1 квітня 1917 р. до часу написання звіту (січень 1918 р.) склали 121 579,07 крб. (*«Отчёт Управления по финансовым делам»*, арк. 42, 64). Розбіжність становить 710,75 крб., яку можна логічно пояснити запізнілими зарахуваннями сум на рахунки польових казначейств через початок евакуації у період з серпня 1917 р. до січня 1918 р. Із суми розбіжностей лише 326,75 крб. було зараховано до Чернігівської польової скарбниці у січні 1918 р. (Отчёт Управления по финансовым делам..., арк. 64).

Звичайно, зазначена розбіжність не є критичною і не впливає на загальні висновки щодо факту справляння промислового податку на території Галичини та Буковини та має логічні пояснення об'єктивного характеру. Можна вважати більш точною цифрою 121 579,07 крб., яка вміщує уточнені суми достовірного документального джерела – *«Звіту Управління фінансовими справами при обласному Комісарові Галичини та Буковини за період з 11 серпня 1916 р. по 1 січня 1918 р.»* (*«Отчёт Управления по финансовым делам...»*, арк. 42, 64). Наступний приклад. За даними підсумкового звіту Управління фінансовими справами за період з 1 жовтня 1914 р. до 1 червня 1915 р., тобто за період першої російської окупації території Галичини та Буковини, до імперської державної казни лише по Львівській польовій скарбниці надійшло штрафів на суму 28 537,81 крб. (*«С отчётом податного дела в Галиции»*, арк. 17). Водночас загальна сума надходжень до державної казни від накладених адміністративних штрафів за порушення обов'язкових постанов окупаційної влади за період 1914–1915 рр., котра значилася у загальних зведених даних роботи польових скарбниць, складала 84 589,32 крб., а саме: по Львівській постійній по-

львівській скарбниці – 49 407,41 крб. і по Тернопільській польовій скарбниці – 35 181,91 крб. (С разной перепиской, арк. 5–9).

Така розбіжність у звітних даних пояснюється тим, що Управління фінансовими справами це питання предметно не контролювало, оскільки воно не знаходилося у полі функціональних обов'язків. Управлінням фінансовими справами не проводилося зведення даних по всіх дійсних постійних та корпусних скарбницях, що функціонували в Галичині та Буковині. Найбільш точні дані, безумовно, містилися у документах постійних польових скарбниць, котрі функціонували на окупованих територіях. Крім того, кожен факт сплати штрафу за винесеними постановами контролювали посадові особи – начальники повітів, поліцмейстери та начальники військової поліції, котрі були уповноважені виконувати призначені покарання. Відомості про результати стягнення в дохід казни сум штрафів (№ квитанції та дата) вносилися до відповідних облікових книг (Сведения о приходе и расходе, арк. 1–24), проте кількісно такі дані звести неможливо через їхню роздрібненість та безсистемність документальних джерел.

У дослідженнях цінової та бюджетної політики досить часто використовується метод обробки інформації. При застосуванні цього спеціального методу виконання історико-економічних досліджень використовуються його складові, зокрема групування (на однорідні групи за суттєвими ознаками) (Лазорак Б., 2017), розрахунок середніх величин (типовий рівень варіювальної ознаки, порівняльний аналіз кількох сукупностей, характеристика закономірностей розвитку явищ чи процесів тощо), розробки аналітичних таблиць, графічні методи (аналітичні, ілюстративні та інформаційні). З урахуванням зазначених вище проблем збору інформації виникають проблеми обробки інформації. Зокрема, проблема наявності пробілів або відсутності кількісних даних ускладнює аналітичну роботу. Наприклад, з табл. 1 видно, що під час першої окупації російськими військами Галичини та Буковини з цих територій стягнуто до державного бюджету Російської імперії 1 363 916,12 крб. податків і зборів та інших неподаткових платежів (серед них від конфіскації і реквізицій). Відомі цифри розподілу цих сум за місцем зарахування: по Львівській скарбниці – 843 970,64 рб., по Тернопільській скарбниці, яка було відкрита у січні 1915 р. – 519 945,48 крб.

У табл. відсутній розподіл загальної суми за видами податків та неподаткових платежів по Тернопільській скарбниці, що ускладнює проведення аналізу в розрізі джерел стягнень (податкових і неподаткових) на користь державного бюджету

ту країни-окупанта. Підтвердження відсутності цих даних, а не втрату їх у процесі збереження, засвідчує підсумковий звіт начальника Управління фінансовими справами «Звіт про стан податної справи в Галичині за час з 1-го жовтня 1914 р. по 1-е червня 1915 року», де зазначалося, що на час написання підсумкового звіту у нього були відсутні дані щодо надходжень державних доходів по Тернопільській польовій скарбниці, які «будуть затребувані і будуть надані Тернопільським губернатором» (С отчётом податного дела в Галиции, арк. 17). У цьому випадку необхідно з метою оцінки достовірності, повноти та об'єктивності кількісних даних під час використання цифрових матеріалів аналізувати комплекс характеристик джерела: вихідні дані документа (авторитетність автора та адресата, підписи, печатки, дати тощо), періоди та місце заходження кількісного об'єкта (зарахування/перерахування коштів тощо), наявність відмітки про відсутність чи неповноту даних, наявність взаємозв'язку та можливість перехресного співставлення даних (верифікації) з даними інших документів. Зважаючи на вищевикладене, зокрема, негативну оцінку достовірності та повноти даних джерела, кількісні показники, вказані у табл. 1, попри те, що вони наведені в архівному документі, не можна використовувати в дослідженні як беззаперечне джерело.

Застосовуючи різноплановий цифровий матеріал в дослідженнях з економічної історії, необхідно враховувати й той факт, що під час збору кількісних даних можливе виявлення арифметичних помилок (крім описок, які неможливо виявити), наведених у джерелі. У подібних випадках у процесі використання таких кількісних даних дослідник має зауважувати, що таблиця складена автором із посиланням на джерело, та вказувати, що додаткові розрахунки також зробив автор (Орлик С., 2017а, с. 57; Орлик, С., 2017b, сс. 155–156; Orlyk, S., & Orlyk, V., 2019, сс. 85–93). Це дає можливість здійснити правильні розрахунки без викривлення суті документального джерела. О. Реєнт цілком слушно вказував, що «серйозний історик, на який би рівень абстрагувань і наукових спекуляцій він не підіймався, ніколи не стане ігнорувати роль фактичного фундаменту своїх пошуків. Тому для нього завжди актуальним залишається питання достовірності джерел, можливостей пошуку, накопичення та обробки даних» (Реєнт, О., 1999, с. 8).

Якісні методологічні підходи до аналізу джерел продемонстрував український історик Ю. Святець, проводячи кліометричний аналіз соціально-економічного процесу в українському сільському господарстві періоду непу (Святець, Ю., 2007). Об'єктно-орієнтована методологія дослідження історичних джерел забезпечила вченому

Відомість про надходження платежів до державних доходів по Галичині з 1 жовтня 1914 року до 1 червня 1915 року («О государственном промысловом налоге», арк. 59 зв.-60)

Назва доходів	Львівська скарбниця, крб.	Тернопільська скарбниця, крб.	Всього, крб.
Прямі податки	168936,00	—	—
Від тютюнової монополії	119298,54	—	—
Від соляної монополії	167784,31	—	—
Акциз зі спирту	7145,03	—	—
Акциз із пива	502,95	—	—
Акциз із освітлюв. нафтових масел	32520,21	—	—
Акциз із цукру	10052,64	—	-
Бандеролі на гральні карти	30717,52	—	-
За забій худоби	20731,72	—	-
Від продажу конфіск. спирту	2450,92	—	-
Випадкові надходження, зокрема від іншого конфіскату, запропоновані міліції хабарі	150102,78 857,96	—	— —
Штрафи за порушення обов'язкових постанов	28537,81	—	—
Від гербового актового збору: — продано казначействами гербових марок — утримано асигнаціями в оплату угод — стягнуто начальниками повітів	73989,95 25808,35 4533,95	— — —	— — —
Усього	843 970,64	519 945,48	1 363 916,12

«добір комплексу методів для аналізу масових статистичних джерел (матеріалів щорічних весняних вибіркових переписів селянських господарств), а також побудову динамічної аграрної типології (районування) округів УСРР та виявлення латентних чинників, що визначали розвиток українського селянського господарства протягом 20-х рр. ХХ ст.» (Святець, Ю., 2008, с. 16). Саме дослідження Ю. Святця є яскравим прикладом наукової кооперації економістів та істориків, адже й сам учений має вищу освіту з економічної кібернетики та кваліфікацію економіста-математика, проте дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата та доктора наук він захищав у галузі історичних наук.

Обговорення. Розглянуті в статті основні теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України пройшли апробацію на вітчизняних та міжнародних наукових конференціях і симпозиумах та частково висвітлені у попередніх працях авторів. Досить дискусійним є використання російським вченим проф. А. Пономарьовим формул та законів статистики, що презентувало новаторський підхід в історичній науці. Проте, на думку одного із авторів цієї статті, підкріплену консультаціями з фахівцями фізико-математичного факультету Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка,

зокрема і з викладачами кафедри прикладної математики, статистики та економіки, статистичні закони були використані названим науковцем не лише без належної, а й навіть без будь-якої аргументації, під якою у статистиці розуміють необхідність виконання умов апроксимації закону розподілу експериментальних даних. Відповідно, на нашу думку, методи, запропоновані А. Пономарьовим, та розрахунки, проведені на їх основі, не є аргументованими і беззаперечними, тому коректніше назвати їх авторськими гіпотезами. Детальна аргументація наших висновків викладена в рецензії на згадану працю ще в 2013 р. й опублікована у польському фаховому нумізматичному журналі «*Wiadomości Numizmatyczne*» (Orlyk, V., 2014). Автори запрошують до співпраці щодо дослідження теоретико-методологічних та джерелознавчих проблем економічної історії України, розробки її концептуальних засад і вважають, що запропонована стаття не претендує на остаточне вирішення цих питань, а переконливо доводить необхідність подальших наукових пошуків для віднайдення інструментарію, використання якого забезпечить проведення досліджень з проблем економічної історії на якісно новому рівні. Адже зараз у вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні праці з методології економічної історії України, а ті, що

є, стосуються переважно окремих складових цієї важливої наукової проблеми.

Висновки. Теоретико-методологічні проблеми дослідження економічної складової різних періодів історії України, на наше переконання, визначаються наявною джерельною базою. Проведений у статті аналіз основних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблем економічної історії України засвідчив необхідність комплексного і міждисциплінарного характеру вибору як методологічних підходів, так і власне вибору джерельної бази таких досліджень.

Важливою парадигмою наукових студій з економічної історії є використання дослідниками усього комплексу джерел, характерних для різних історичних періодів, та вибір відповідної методологічної основи, яка дає можливість визначити інформативність, репрезентативність, достовірність джерельної бази, провести наукову критику великих масивів джерел і, головне, дозволить вирішити поставлені дослідником конкретні наукові завдання.

Сучасний розвиток наукових студій з економічної історії України потребує їхньої інституалізації та розробки теоретико-методологічних підходів до усього комплексу проблем і викликів, які стоять

перед науковцями. Інституалізація економічної історії України має забезпечити кооперацію науковців, які працюють над її різними складовими та дозволить залучити до реалізації дослідницьких проєктів фахівців інших галузей знань. Ми цілком підтримуємо тезу про те, що економічна історія має слугувати «місцем зустрічі» фахівців різних наук, перш за все, істориків, економістів та юристів. Саме така наукова кооперація переважно економістів та істориків, а також фахівців зі статистики, матеріалознавства, картографії, фізичної та історичної географії та їхній методологічний інструментарій розширить можливості таких досліджень і забезпечить отримання нових знань. Самостійне використання істориками методів та прийомів інших наук, на жаль, не завжди приводить до об'єктивних результатів дослідження, як, до речі, і наукові манівці економістів у історичних нетрях.

Наша стаття не претендує на остаточне вирішення основних теоретико-методологічних та джерелознавчих проблем економічної історії України, а покликана доповнити наявні та ввести до наукового обігу нові дані про ці складні, часто дискусійні наукові питання.

Бібліографічні посилання

Балабкінс, Н., 1995. Значення Тугана-Барановського сьогодні. В: Горкіна, Л. П., 2001. *М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії*. Київ: ІЕ НАН України, сс. 230–240.

Бойко-Гагарін, А., 2017. *Фальшивомонетництво у Центральній та Східній Європі в добу Середньовіччя та раннього Нового часу*. Київ.

Верменич, Я. В., 2003. *Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Веселовский, Б. Б., 1909. *История земства за 40 лет*. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, т. 1.

Гуржій, О. І. та Орлик, В. М., 2011. *Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.)*. Черкаси: Ант.

Захаров, В. Н., Петров, Ю. А. и Шаццло, М. К., 2006. *История налогов в России. IX – начало XX в.* Москва: Российская политическая энциклопедия.

Ильинская, В. А. и Тереножкин, А. И., 1983. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Касьянов, Г. В., 2006. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування. *Український історичний журнал*, № 4, сс. 4–15.

Ковальченко, И. Д., 2003. *Методы исторического исследования*. Москва: Наука.

Ковальчук, В. і Сарай, М., 2008. Роберт Фогель & Дуглас Норт як фундатори нової економічної історії. *Вісник THEU*, № 4, сс. 157–164.

Корнилов, А. А. и Веселовский, Б. Б., 1910. *История земства за сорок лет*. Санкт-Петербург.

Котляр, М. Ф., 1971. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наукова думка.

Коцур, В. П., 2017. Історіографія українського скарбознавства. *Український нумізматичний щорічник*, № 1, сс. 15–32. DOI: 10.5281/zenodo.1291720.

Лазорак, Б., 2017. Банківська справа Дрогобича у 1919–1939 рр. та особливості ринку капіталовкладень національних громад. *Східноєвропейський вісник*, № 5, сс. 69–76. DOI: 10.24919/2519-058X.5.116974

Лапаева, М. Г., Лапаева, О. Ф. и Овчаренко, Е. В., 2009. Вопросы теории и методологии экономической истории. *Вестник Оренбургского государственного университета*, № 5, сс. 38–46.

Мелихов, С. В., 1979. *Количественные методы в американской политологии*. Москва.

Мизгін, К., Степаненко, С. та Ситий, Ю., 2018. Про знахідку пантікапейського оболу на ранньосередньовічному Шестовицькому городищі. *Український нумізматичний щорічник*, № 2, сс. 15–26. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2-15-26

Неупокоев, В., 1987. *Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в.* Москва: Наука.

Норт, Д., 1997. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. Москва.

Норт, Д., 2000. *Институції, інституційна зміна та функціонування економіки*. Київ: Основи.

Норт, Д., 2002. *Трансакційні витрати, інституції та функціонування економіки*. Київ: Основи.

О государственном промысловом налоге. Спр. 84. Оп. 1. Управління в фінансових справах військового

генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, занятих за правом війни (1916–1918), м. Чернівці. 1916–1918 pp.). Ф. 377. Київ: ЦДІАК України.

Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск. Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. № 12295. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1830, т. 16, сс. 1003–1006.

Одрін, О. В., 2015. Кочовики й торгівля зерном у Надчорномор'ї VI–III ст. до н. е. *Український історичний журнал*, № 2, сс. 85–98.

Орлик, В. М., 2009. Спільне питання з історії оподаткування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, вип. 17, сс. 78–83.

Орлик, В. М., 2011. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, вип. 18, сс. 59–64.

Орлик, В. М., 2012. Проблема достовірності статистичних даних в дослідженнях питань економічної історії Російської імперії. *Єлисавет*. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки, № 1, сс. 171–177.

Орлик, В., 2008. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*, № 5, сс. 187–195.

Орлик, В., 2017. Топографія знахідок в Україні монет держави Тевтонського ордену в Пруссії та її Лівонського відділення (зведені відомості по областях). *Український нумізматичний щорічник*, № 1, сс. 37–74.

Орлик, С. В., 2018а. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 pp.). Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В.

Орлик, С., 2017а. Проблеми формування бюджету міста Станіславова періоду російської окупації в часи Першої світової війни (1914–1915 pp.). *Po stronie pamięci i dialogu... Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku*. Warszawa; Stanisławów, т. 2, сс. 44–59.

Орлик, С., 2017б. Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни. *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 13–15 вересня 2017 р. Тернопіль, сс. 151–157.

Орлик, С., 2018б. Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, вип. 1, ч. 1, сс. 48–58.

Отчёт Управления по финансовым делам при Областном Комиссаре Галиции и Буковины за время с 11 августа 1916 года по 1-е полугодие 1918 г. Спр. 96а. Оп. 1. Управління в фінансових справах військового

генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, занятих за правом війни (1916–1918), м. Чернівці. 1916–1918 pp.). Ф. 377. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України).

Петров, П. Н., 2002. Рецензия на монографию А. Л. Пономарева «Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. Квантитативная нумизматика и процессы средневековой экономики». *Древности Поволжья и других регионов*, вып. 4, т. 3. Нижний Новгород, с. 166.

Підгаєцький, В. В., 2001. *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття*. Навчальний посібник для історичних факультетів університетів. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету.

Підгаєцький, В., 2000. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? *Україна модерна*. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, ч. 4–5. Доступно: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Problemy%20Istoriografiji/1-PIDHAJETSKYI%20Vitaliy.htm> (дата звернення 05.09.2019).

Пономарев, А. Л., 2002. *Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. Квантитативная нумизматика и процессы средневековой экономики*. Москва: Едиториал УРСС.

Пономарев, А. Л., 2011. *Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан XIII–XV вв.* Москва: Изд-во МГУ.

Потильчак, О., 2018. Мідна російська монета у грошовому обігу Правобережної України у XVIII ст. (на матеріалах нумізматичних знахідок 2017 року з Трушків на Білоцерківщині). *Український нумізматичний щорічник*, № 2, сс. 119–131. DOI: 10.31470/2616-6275-2018-2-119-131

Присяжнюк, І. В., 2002. Історичний розвиток системи оподаткування фізичних осіб. *Вісник Державного агроєкологічного університету*, № 1, сс. 142–145.

Промашина, И. М., 1975. Количественные методы в работах представителей «новой экономической истории» (США). В: Ковальченко, И. Л., отв. ред., 1975. *Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории*. Москва, сс. 283–319.

Ресєт, О. П., 1999. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*, № 3, сс. 3–22.

С отчетностью по государственному промышленному налогу. Спр. 91. Оп. 1. Управління в фінансових справах військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, занятих за правом війни (1916–1918), м. Чернівці. 1916–1918 pp.) Ф. 377. Київ: ЦДІАК України.

С отчетом податного дела в Галиции. Спр. 344. Оп. 1. Канцелярія військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, занятих за правом війни, м. Київ, м. Тернопіль, м. Чернівці. 1914–1918 pp. Ф. 361. Київ: ЦДІАК України.

С разной перепиской. Спр. 89. Оп. 1. Управління в фінансових справах військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, занятих за правом війни (1916–1918), м. Чернівці. 1916–1918 pp.). Ф. 377. Київ: ЦДІАК України.

Сведения начальника уездного управления о существующих в г. Збараже ценах на продовольственные товары в 1914 г. и тариф рыночных цен, установленных Збаражским магистратом. Спр. 192. Оп. 1. Управління начальника Збаразького повіту, м. Збараж. 1914–1917 рр. Ф. 370. Тернопіль: Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО).

Сведения о приходе и расходе денежных средств, поступивших начальнику Скалатського уезда. Спр. 23 а. Оп. 1. Канцелярія Тернопільського губернатора, м. Тернопіль. 1914–1918. Ф. 322. Тернопіль: ДАТО.

Святець, Ю. А., 2007. *Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу)*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету.

Святець, Ю. А., 2008. *Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу)*. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет.

Селунская, Н. Б., 1977. Количественная история в США: Итоги, проблемы, дискуссии. В кн. Ковальченко, И. Д., отв. ред., 1977. *Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях*. Москва, сс. 305–324.

Смолій В. А., відп. ред., 2011. *Економічна історія України*. Київ: Ніка-Центр, т. 1.

Смолій, В. та Левенець, Ю., 2007. Парадокси історичного пізнання (замість передмови). В: Литвин, В. М., гол. ред., 2007. *Україна: політична історія: ХХ – початок ХХІ ст.* Київ: Парламентське видавництво.

Соколов, А. К., 1981. О применении новых методов в исследовании историков США. В: Ковальченко, И. Д., отв. ред., 1981. *Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях*. Москва, сс. 354–413.

Сперанский, М. М., 1998. План финансов. В: Сперанский, М. М., Тургенев, Н. И., и Орлов, М. Ф. *У истоков финансового права*. Москва: Статут.

Список лауреатів Нобелівської премії з економіки. *Лауреати Нобелівської премії*. Доступно: <http://nobel.knteu.kiev.ua/index.php/spisok-laureativ> (дата звернення: 23.09.2019).

Сухий О., 2012. Сучасні школи історіописання в Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, № 21, сс. 710–723.

Хвостова, К. В., и Финн, В. К., 1997. *Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований*. Москва.

Яковенко, Н. М., 2000. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, вип. 11. Доступно: http://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Natalia/Pro_metodolohiiu_doslidzhen_serednovichnoi_i_rannomodernoi_istorii_Ukrainy.pdf (дата звернення: 23.09.2019).

Янжул, И. И., 2002. *Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах*. Москва: Статут.

Яснопольский, Н. П., 1890. *О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования*. Киев, ч. 1.

Dymowski, A., 2011, *Znaleziska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI wieku. Aspekty źródłoznawcze*. Eternum: Zielona Góra.

Dymowski, A., 2016. *Nummi serrati, bigati et alii. Coins of the Roman Republic in East-Central Europe north of the Sudetes and the Carpathians*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Fogel, R. W., 1995. The New Economic History, Its findings and method. *The Economic History Review*. December. 1966, vol. 19, issue 3, pp. 642–656. DOI: 10.1111/j.1468-0289.1966.tb00994.x

Hyndman, R. J. *The problem with Sturges' rule for constructing histograms*. Available at: <http://www.robjhyndman.com/papers/sturges.pdf> (Accessed 23.09.2019).

Klapchuk, V., and Klapchuk, M., 2019. Beer production in Galicia (middle XIXth – the first third of XXth century). *Східноєвропейський вісник*, № 12, сс. 26–43. DOI: 10.24919/2519-058x.12.177546.

Kotsur, V. and Boiko-Haharin, A., 2019. Napoleonic forgeries in the monetary circulation (on the materials of the Dnieper Ukraine). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, № 11, сс. 66–77. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170701.

Kotsur, V., 2016. Methodological issues of modern numismatic research: materials of «black» archeology and scientific research. *Forum Numizmatyczne: Peniadz i mennice*, № 1, pp.7–9.

Mielczarek, M. and Orlyk, V., 2019. New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, № 13, сс. 33–39. doi:

Myzgin, K., 2017. *Roman Republican Coins and Their Imitations from the Territory of Ukraine and Belarus*. Warszawa.

Orlik, V., 2014. W sprawie Metodologii badań numizmatycznych. Recenzja książki A. L. Ponomarev, *Еволюція денежних систем Причорномор'я і балкан XIII–XV vv.*, Moskva 2011, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 672 s., ISBN 978-5-211-06307-5. *Wiadomości Numizmatyczne*, r. LVIII, z. 1–2 (197–198), ss.259–263.

Orlyk, S., and Orlyk, V., 2019. Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, № 10, сс. 85–93. DOI: 10.24919/2519-058x.10.159178.

Orlyk, V., 2012. False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy. *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i materialy*. Augustow; Warszawa, ss. 112–115.

Sherratt, S. and Sherratt, A., 1993. The growth of the Mediterranean economy in the early first millennium BC. *World Archaeology*, vol. 24, no.3, pp. 361–378.

References

- Balabkins, N., 2001. The value of Tugan-Baranovsky today. In: Horkina, L. P., 2001. *M. I. Tugan-Baranovskiy v ekonomichnii teorii ta istorii* [M. I. Tugan-Baranovsky in economic theory and history]. Kyiv: IE NAN Ukrainy, pp. 230–240 (in Ukrainian).
- Boiko-Haharin, A., 2017. *Falshyvomonetnytstvo u Tsentralnii ta Skhidnii Yevropi v dobu Serednovichchia ta rannoho Novoho chasu* [Counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Times]. Kyiv (in Ukrainian).
- Dymowski, A., 2011. Znaleziska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI wieku. *Aspekty źródłoznawcze*. Eternum: Zielona Góra.
- Dymowski, A., 2016. Nummi serrati, bigati et alii. Coins of the Roman Republic in East-Central Europe north of the Sudetes and the Carpathians. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Fogel, R. W., 1966. The New Economic History, Its findings and method. *The Economic History Review*, vol. 19, issue 3, pp. 642–656. DOI:10.1111/j.1468–0289.1966.tb00994.x.
- Hurzii, O. I., and Orlyk, V. M., 2011. *Opodatkovannia silskoho naseleння Ukrainy (XVII – seredyna XIX st.)* [Taxation of the rural population of Ukraine (XVII – middle of the XIX century)]. Cherkasy: Ant (in Ukrainian).
- Hyndman, R. J., 1995. The problem with Sturges' rule for constructing histograms. Available at: <<http://www.robjhyndman.com/papers/sturges.pdf>> [Accessed 23 September 2019].
- Il'inskaya, V.A. i Terenozhkin, A.I., 1983. *Skifiya VII–IV vv. do n. e.* [Scythia of the 7th – 4th centuries BC]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kasianov, H. V., 2006. Suchasna istoriya Ukrainy: problemy, versiyi, mirkuvannya [Modern history of Ukraine: problems, versions, considerations]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, no. 4, pp. 4–15 (in Ukrainian).
- Khvostova, K. V., and Finn, V. K., 1997. *Problemy istoricheskogo poznaniya v svete sovremennykh mezhdistyplinarnykh issledovaniy* [Problems of historical knowledge in the light of modern interdisciplinary research]. Moscow (in Russian).
- Klapchuk, V., and Klapchuk M., 2019. Beer production in Galicia (middle XIXth – the first third of XXth century). *East European Historical Bulletin*, no. 12, pp. 26–43. DOI:10.24919/2519–058x.12.177546.
- Kornilov, A. A., and Veselovskij, B. B., 1910. *Istoriya zemstva za sorok let* [The history of the zemstvos for forty years]. St. Petersburg (in Russian).
- Kotlyar, M. F., 1971. *Hroshovyy obih na terytoriyi Ukrainy doby feodalizmu* [Money circulation on the territory of Ukraine during the feudal period]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Kotsur, V. & Boiko-Haharin, A., 2019. Napoleonic forgeries in the monetary circulation (on the materials of the Dnieper Ukraine). *East European Historical Bulletin*, no. 11, pp. 66–77. DOI: 10.24919/2519–058x.11.170701.
- Kotsur, V. P., 2017. *Istoriografiya ukrayins'koho skarboznavstva* [Historiography of Ukrainian Treasury].
- Ukrayins'kyi numizmatychnyy shchorichnyk* [Ukrainian Numismatic Yearbook], no. 1, pp. 15–32. DOI: 10.5281/zenodo.1291720 (in Ukrainian).
- Kovalchenko, I. D., 2003. *Metody istoricheskogo issledovaniya* [Historical research methods]. Moscow: Nauka (in Russian).
- Koval'chuk, V., and Saray, M., 2008. Robert Fohel' & Duhlas Nort yak fundatory novoyi ekonomichnoyi istoriyi [Robert Fogel & Douglas North as Founders of New Economic History]. *Visnyk TNEU*, no. 4, pp. 157–164 (in Ukrainian).
- Lapaeva, M. G., Lapaeva, O. F., and Ovcharenko E. V., 2009. Voprosy teorii i metodologii ekonomicheskoy istorii [Questions of the theory and methodology of economic history]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta*, no. 5, pp. 38–46 (in Russian).
- Lazorak, B., 2017. Bankivs'ka sprava Drohobycha u 1919–1939 rr. ta osoblyvosti rynku kapitalovkladen' natsional'nykh hromad [Banking business of Drohobych in 1919–1939 and the peculiarities of the investment market of the national communities]. *Skhidnoyevropeys'kyi visnyk* [East European Historical Bulletin], no. 5, pp. 69–76. DOI: 10.24919/2519–058X.5.116974 (in Ukrainian).
- Melihov, S. V., 1979. *Kolichestvennye metody v amerikanskoj politologii* [Quantitative methods in American political science]. Moscow (in Russian).
- Mielczarek, M., and Orlyk, V., 2019. New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine. *East European Historical Bulletin*, no. 13, pp. 33–39.
- Myzghin, K., Stepanenko, S., and Sytyi, Yu., 2018. Pro znakhidku pantikapeys'koho obolu na rann'o-seredn'ovichnomu Shestovyts'komu horodyshchi [About the discovery of the Pantikapai Obol in the early medieval Shestovitsa settlement]. *Ukrayins'kyi numizmatychnyy shchorichnyk* [The Ukrainian Numismatic Annual], no. 2, pp. 15–26. DOI: 10.31470/2616–6275–2018–2–15–26 (in Ukrainian).
- Myzgin, K., 2017. *Roman Republican Coins and Their Imitations from the Territory of Ukraine and Belarus*. Warszawa.
- Neupokoev, V., 1987. *Gosudarstvennye povinnosti krest'yan Evropeyskoy Rossii v kontse XVIII – nachale XIX v.* [State duties of peasants of European Russia in the late XVIII – early XIX century]. Moscow: Nauka (in Russian).
- Nort, D., 1997. *Instituty, institutsional'nye izmeneniya i funktsionirovaniye ekonomiki* [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy]. Moscow (in Russian).
- Nort, D., 2000. *Instytutsiyyi, instytutsiynna zmina ta funktsionuvannya ekonomiky* [Institutions, institutional change and functioning of the economy]. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).
- Nort, D., 2002. *Transaktsiynni vytraty, instytutsiyyi ta funktsionuvannya ekonomiky* [Transaction costs, institutions and the functioning of the economics]. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).
- O gosudarstvennom promyslovom naloge [On the state commercial tax]. File 84. Inventory 1. Upravlinnya

v finansovykh spravakh viys'kovoho heneral-hubernatora oblastey Avstro-Uhorschyny, zanyatykh za pravom viyny (1916–1918), m. Chernivtsi. 1916–1918 rr. [Office of Financial Affairs of the Military Governor-General of the Austro-Hungarian Regions engaged in the Law of War (1916–1918), Chernivtsi.]. Fund 377. Kyiv: TsDIAK Ukrainy.

Ob uchrezhdenii iz vseh Slobodskikh polkov osoboy gubernii i o sbore podatey na sodержanie i uchrezhdenie Slobodskikh legkikh voysk. Vysochayshe utverzhennyy doklad senatorov knyazya Shakhovskogo, general-anshefa Panina i taynogo sovetnika Olsuf'eva, 16 dekabrya 1764 g. № 12295 [On the establishment of a special province from all the Slobodsky regiments and on the collection of taxes for the maintenance and establishment of the Sloboda light troops: The most highly approved report by Senators Prince Shakhovsky, General-General Panin and Privy Councilor Olsufiev, 16 December 1764]. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire], 1830, vol.16, no. 12295, pp.1003–1006. Sankt-Peterburg.

Odrin, O.V., 2015. Kochovyky y torhivlya zernom u Nadchornomor'yi VI–III st. do n. e. [Nomads and Wheat Market in the Black Sea Coast in 6th–3rd Centuries BC]. *Ukrainian Historical Journal* [Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal], no. 2., pp. 85–98 (in Ukrainian).

Orlik, V., 2014. W sprawie Metodologii badań numizmatycznych. Recenzja książki A. L. Ponomarev, Ėvolūciā deneznyh sistem Pričernomor'ā i balkan XIII–XV vv., Moskva 2011, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 672 s., ISBN 978–5–211–06307–5. *Wiadomości Numizmatyczne*, vol. LVIII, issue 1–2 (197–198), pp.259–263.

Orlyk, S., and Orlyk, V., 2019. Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War. *East European Historical Bulletin*, no. 10, pp. 85–93. doi: 10.24919/2519–058x.10.159178.

Orlyk, S. V., 2017a. Problemy formuvannya byudzhetu mista Stanislavova periodu rosiys'koyi okupatsiyi v chasy Pershoyi svitovoyi viyny (1914–1915 rr.) [Problems of budget formation of Stanislavov city in the period of russian occupation during the First World War (1914–1915)]. *Po stronie pam'eci i dialogu... Stanislavów i Ziemia Stanislawska w dobie przemian społecznych oraz narodowościowych XIX i pierwszej połowy XX wieku* [On the side of memory and dialogue ... Stanislavow and the Stanislavow Land in the era of social and national changes of the 19th and the first half of the 20th century]. Warszawa; Stanislavów, vol. 2., pp. 44–59 (in Ukrainian).

Orlyk, S., 2017b. Problemy formuvannya byudzhetu mista Ternopolya periodu rosiys'koyi okupatsiyi v chasy Pershoyi svitovoyi viyny. Ternopil' i Ternopillya v istoriyi ta kul'turi Ukrainy i svitu (vid naydavnishykh chasiv do s'ohodennya) [Problems of budget formation of Ternopil city in the period of russian occupation during the First World War]. In: *Ternopil and Ternopil Region in the History and Culture of Ukraine and the World (From Ancient Times to the Present)*, Proceedings of the International Scientific Conference, Ternopil, September 13–15, 2017. Ternopil, pp. 151–157 (in Ukrainian).

Orlyk, S., 2018a. *Finansova polityka rosiys'koho uryadu na okupovanykh terytoriyakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoyi svitovoyi viyny (1914–1917 rr.)* [Financial policy of the Russian government in the occupied territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917)]. Bila Tserkva: vydavets Pshonkovsky O. V. (in Ukrainian)

Orlyk, S., 2018b. Tsinova polityka rosiys'koyi okupatsiyonoyi vlady na terytoriyi Halychyny i Bukovyny v period Pershoyi svitovoyi viyny [Pricing policy of the Russian occupation authorities in the territory of Galicia and Bukovina during the First world war]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istorii*, issue 1, part 1, pp. 48–58 (in Ukrainian).

Orlyk, V. M., 2009. Spirne pytannya z istoriyi opodatkuvannya [A controversial issue in tax history]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Problems of the history of Ukraine of the 19th – beginning of the 20th centuries], issue 17, pp. 78–83 (in Ukrainian).

Orlyk, V. M., 2012. Problema dostovirnosti statystychnykh danykh v doslidzhennyakh pytan' ekonomichnoyi istoriyi Rosiys'koyi imperiyi [The problem of reliability of statistics in studies of economic history of the Russian Empire]. *Yelysavet. Zbirnyk naukovykh prats' Kirovohrads'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu. Istorychni nauky* [Collection of scientific works of Kirovohrad National Technical University. Historical sciences], no. 1, pp. 171–177 (in Ukrainian).

Orlyk, V. M., 2011. Do pytannya metodolohiyi doslidzhen' problem ekonomichnoyi istoriyi Rosiys'koyi imperiyi [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Problems of the history of Ukraine of the 19th – beginning of the 20th centuries], issue 18, pp. 59–64 (in Ukrainian).

Orlyk, V., 2008. Metodolohichni aspekty doslidzhennya problem podatkovoyi polityky v ukrayins'kykh huberniyakh Rosiys'koyi imperiyi v pershiy polovyni XIX st. [Methodological aspects of the study of tax policy issues in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the 19th century]. *Ukrainian Historical Journal* [Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal], no. 5, pp. 187–195 (in Ukrainian).

Orlyk, V., 2012. False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy. *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy*. Studia i materialy. Augustow–Warszawa, pp.112–115.

Orlyk, V., 2017. Topohrafiya znakhidok v Ukraini monet derzhavy Teytons'koho ordenu v Prussiyi ta yiyi Livons'koho viddilennya (zvedeni vidomosti po oblastyakh) [The Topography of Findings of Coins of the State of the Teutonic Order in Prussia and its Livonian Branch in Ukraine (summarised information by regions)]. *Ukrayins'kyi numizmatychnyy shchorichnyk* [Ukrainian Numismatic Annual], no. 1, pp. 37–74 (in Ukrainian).

Otchet Upravleniya po finansovym delam pri Oblastnom Komissare Galitsii i Bukoviny za vremya s 11 avgusta 1916 goda po 1-e polugodie 1918 g. [Report of the Office of Financial Affairs under the Regional Commissioner

of Galicia and Bukovina for the period from August 11, 1916 to the 1st half of 1918]. File 96a. Inventory 1. Upravlinnya v finansovykh spravakh viys'kovoho heneral-hubernatora oblastey Avstro-Uhorshchyny, zanyatykh za pravom viyny (1916–1918), m. Chernivtsi. 1916–1918 rr.) [Office of Financial Affairs of the Military Governor-General of the Austro-Hungarian Regions engaged in the Law of War (1916–1918), Chernivtsi.]. Fund 377. Kyiv: TsDIAK Ukrayiny.

Petrov, P. N., 2002. Retsenziya na monografiyu A. L. Ponomareva «Den'gi Zolotoy Ordy i Trapezundskoy imperii. Kvantativnaya numizmatika i protsessy srednevekovoy ekonomiki» [Review of the monograph by A. L. Ponomareva «Money of the Golden Horde and the Trebizond Empire. Quantitative numismatics and the processes of the medieval economy»]. *Drevnosti Povolzh'ya i drugikh regionov* [Antiquities of the Volga region and other regions]. Nizhny Novgorod, issue 4, vol. 3, p. 166 (in Russian).

Pidhayets'kyi, V. V., 2001. *Osnovy teorii ta metodolohiyi dzhereloznavstva z istoriyi Ukrayiny XX stolittya* [Fundamentals of theory and methodology of source studies on the history of Ukraine of the twentieth century]. Dnipropetrovsk: Publishing House of Dnipropetrovsk University (in Ukrainian).

Pidhayets'kyi, V., 2000. Modernizm i postmodernizm: uyavne mynule chy invariانتne maybutnye? [Modernism and postmodernism: an imagined past or an invariant future?]. *Ukraina moderna*, Lviv, no. 4–5. Available at: <<http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Problemy%20istoriohrafiji/1-PIDHAJETSKYI%20Vitaliy.htm>> [Accessed 5 September 2019] (in Ukrainian).

Ponomarev, A. L., 2011. *Evolutsiya denezhnykh sistem Prichernomor'ya i Balkan XIII–XV vv.* [The evolution of the monetary systems of the Black Sea and the Balkans of the XIII–XV centuries]. Moscow: Moscow State University Publishing House (in Russian).

Ponomarev, A. L., 2002. *Den'gi Zolotoy Ordy i Trapezundskoy imperii. Kvantativnaya numizmatika i protsessy srednevekovoy ekonomiki* [Money of the Golden Horde and the Trebizond Empire. Quantitative numismatics and processes of the medieval economy]. Moscow: Editorial URSS (in Russian).

Potylchak, O., 2018. Midna rosiiska moneta u hroshovomu obihu Pravoberezhnoi Ukrainy u XVIII st. (na materialakh numizmatychnykh znakhidok 2017 roku z Trushkiv na Bilotserkivshchyni) [Russian Copper Coin In Monetary Circulation Of The Right-Bank Ukraine In The XVIII Century. (Numismatic Findings Of 2017 From Trushky, Bila Tserkva Region)]. *Ukrayins'kyi numizmatychnyy shchorichnyk* [Ukrainian Numismatic Annual], no. 2, pp. 119–131. doi.org/10.31470/2616–6275–2018–2–119–131 (in Ukrainian).

Promahina, I. M., 1975. Kolichestvennye metody v rabotakh predstaviteley «novoy ekonomicheskoy istorii» (SShA) [Quantitative methods in the work of representatives of the New Economic History]. In: Kovalchenko, I. D., ed., 1975. *Matematicheskie metody v issledovaniyakh po sotsial'no-ekonomicheskoy istorii* [Mathematical methods in research on socio-economic history]. Moscow, pp. 283–319 (in Russian).

Prysyazhnyuk, I. V., 2002. Istorychnyi rozvytok systemy opodatkovannia fizychnykh osib [Historical development of the system of taxation of individuals]. *Visnyk Derzhavnoho ahroekolohichnoho universytetu* [Bulletin of the State Agro-ecological University], no. 1, pp. 142–145 (in Ukrainian).

Reynt, O., 1999. Suchasna istorychna nauka v Ukrayini: shlyakhy postupu [Modern historical science in Ukraine: ways of progress]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 3, pp. 3–22 (in Ukrainian).

S otchetnost'yu po gosudarstvennomu promyslovomu nalogu [With reporting on state commercial tax]. File 91. Inventory 1. Upravlinnya v finansovykh spravakh viys'kovoho heneral-hubernatora oblastey Avstro-Uhorshchyny, zanyatykh za pravom viyny (1916–1918), m. Chernivtsi. 1916–1918 rr.) [Office of Financial Affairs of the Military Governor-General of the Austro-Hungarian Regions engaged in the Law of War (1916–1918), Chernivtsi.]. Fund 377. Kyiv: TsDIAK Ukrayiny.

S otchetom podatnogo dela v Galitsii [With tax report in Galicia]. File 344. Inventory 1. Kantselyariya viys'kovoho heneral-hubernatora oblastey Avstro-Uhorshchyny, zanyatykh za pravom viyny, m. Kyiv, m. Ternopil', m. Chernivtsi. 1914–1918 rr. [Office of the Military Governor-General of the Austro-Hungarian Regions engaged in War Law, Kyiv, Ternopil, and Chernivtsi. 1914–1918]. Fund 361. Kyiv: TsDIAK Ukrayiny.

S raznoy perepiskoy [With different correspondence]. File 89. Inventory 1. Upravlinnya v finansovykh spravakh viys'kovoho heneral-hubernatora oblastey Avstro-Uhorshchyny, zanyatykh za pravom viyny (1916–1918), m. Chernivtsi. 1916–1918 rr.) [Office of Financial Affairs of the Military Governor-General of the Austro-Hungarian Regions engaged in the Law of War (1916–1918), Chernivtsi.]. Fund 377. Kyiv: TsDIAK Ukrayiny.

Selunskaya, N. B., 1977. Kolichestvennaya istoriya v SShA: Itogi, problemy, diskussii [Quantitative History in the USA: Results, Problems, Discussions]. In: Kovalchenko, I. D., ed., 1977. *Matematicheskie metody v istoriko-ekonomicheskikh i istoriko-kul'turnykh issledovaniyakh* [Mathematical methods in historical-economic and historical-cultural studies]. Moscow, pp. 305–324 (in Russian).

Sherratt, S. and Sherratt, A., 1993. The growth of the Mediterranean economy in the early first millennium BC. *World Archaeology*, vol. 24, no. 3, pp. 361–378.

Smolii, V. A., ed., 2011. *Ekonomichna istoriya Ukrayiny* [Economic History of Ukraine]. Kyiv: Nika-Tsentr, vol. 1 (in Ukrainian).

Smolii, V., and Levenets, Yu., 2007. Paradoksy istorychnoho piznannya (zamiest' peredmovy) [Paradoxes of historical knowledge (instead of preface)]. In: Lytvyn, V. M., ed., 2007. *Ukrayina: politychna istoriya: XX–pochatok XXI st.* [Ukraine: Political History: The 20th and the beginning of the 21st centuries]. Kyiv: Parliamentary Publishing House (in Ukrainian).

Sokolov, A. K., 1981. O primenenii novykh metodov v issledovanii istorikov SShA [About new methods application in the study of US historians]. In: Kovalchenko, I. D., ed., 1981. *Matematicheskie metody v sotsial'no-ekonomicheskikh*

i arkhеologicheskikh issledovaniyakh [Mathematical methods in socio-economic and archaeological research]. Moscow, pp. 354–413 (in Russian).

Speranskiy, M. M., 1998. Plan finansov. [Finance plan]. In: Speranskiy, M. M., Turgenev, N. I., i Orlov, M. F. *U istokov finansovogo prava* [At the origins of financial law]. Moscow: Statut (in Russian).

Spysok laureativ Nobelivs'koyi premii z ekonomiky [List of Nobel Prize winners in Economics]. *Laureaty Nobelivs'koyi premii* [The Nobel Prize winners]. Available at: <<http://nobel.knteu.kiev.ua/index.php/spisok-laureativ>> [Accessed 23 September 2019] (in Ukrainian).

Sukhyy O., 2012. Suchasni shkoly istoriopysannya v Ukraini [Modern schools of historiography in Ukraine]. *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood], no. 21, pp. 710–723 (in Ukrainian).

Svedeniya nachal'nika uездного upravleniya o sushchestvuyushchikh v g. Zbarazhe tsenakh na prodovol'stvennye tovary v 1914 g. i tarif rynochnykh tsen, ustanovlennykh Zbarazhskim magistratom [Information of the head of the county department on the prices of food products in Zbarazh in 1914 and the market price tariff set by the Zbarazh magistrate]. File 192. Inventory 1. Upravlinnya nachal'nyka Zbaraz'koho povitu, m. Zbarazh. 1914–1917 rr. [Office of the Chief of Zbarazh County, Zbarazh. 1914–1917]. Fund 370. Ternopil: State Archives of Ternopil Oblast (hereinafter – SATO).

Svedeniya o prikhode i raskhode denezhnykh sredstv, postupivshikh nachal'niku Skalatskogo uезда [Information on the receipt and expenditure of funds received by the head of the Skalatsky district]. File 23 a. Inventory 1. Канцелярія Тернопільського губернатора, м. Тернопіль. 1914–1918 [Office of the Ternopil Governor, Ternopil. 1914–1918]. Ternopil: SATO.

Sviatets Yu. A., 2007. *Ukrayins'ke selyans'ke hospodarstvo ta nova ekonomichna polityka (kliometrychnyy analiz sotsial'no-ekonomichnoho protsesu)* [The Ukrainian individual farm during the years of the New Economic Policy (statistic sources and methods of study)]. Dnipropetrovsk:

Dnipropetrovsk National University Publisher House (in Ukrainian).

Svyatets, Yu. A., 2008. *Ukrayins'ke selyans'ke hospodarstvo ta nova ekonomichna polityka (kliometrychnyy analiz sotsial'no-ekonomichnoho protsesu)* [The Ukrainian individual farm during the years of the New Economic Policy (statistic sources and methods of study)]. Abstract of D. Sc. dissertation. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk National University (in Ukrainian).

Vermenych, Ya. V., 2003. *Teoretyko-metodolohichni problemy istorichnoi rehionalistyky v Ukraini* [Theoretical and methodological problems of historical regionalism in Ukraine]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Veselovskiy, V. V., 1909. *Istoriya zemstva za 40 let*. [History of the Zemstvo over 40 years]. Vol. 1. St. Petersburg: Izdatel'stvo O. N. Popovoy (in Russian).

Yakovenko, N. M., 2000. Pro metodolohiyu doslidzhen' seredn'ovichnoyi i rann'omodernoyi istoriyi Ukrainy [On the methodology of studies of medieval and early modern history of Ukraine]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhya, issue 11. Available at: <http://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Natalia/Pro_metodolohiyu_doslidzhen_serednovichnoi_i_rannomodernoi_istorii_Ukrainy.pdf> [Accessed 23 September 2019] (in Ukrainian).

Yanzhul, I. I., 2002. *Osnovnye nachala finansovoy nauki. Uchenie o gosudarstvennykh dokhodakh* [The main principles of financial science: The doctrine of government revenue]. Moscow: Statut (in Russian).

Yasnopol'skiy, N. P., 1890. *O geograficheskoy raspredelenii gosudarstvennykh dokhodov i raskhodov v Rossii. Opyt finansovo-statisticheskogo issledovaniya* [About the geographical distribution of government revenues and expenses in Russia. The experience of financial and statistical research]. Kiev, part 1 (in Russian).

Zaharov, V. N., Petrov, Yu. A., and Shacillo, M. K., 2006. *Istoriya nalogov v Rossii. IX – nachalo XX v.* [History of taxes in Russia. The 9th – the beginning of the 20th century]. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (in Russian).

HISTORIA DE UCRAINA

HISTORY OF UKRAINE

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 26–43

doi 10.15421/26190202

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)«19/20»

**Посилення політичної складової
 в антиурядових акціях студентів
 Наддніпрянської України (90-ті рр.
 XIX ст. – початок XX ст.)**

Радченко Л. О.

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–2514–7549

kharkiv@htek.com.ua*Харківський національний університет імені**В. Н. Каразіна,**майдан Свободи, 4, м. Харків, Україна, 61000*

Анотація. *Мета статті* – розглянути процес посилення політичних вимог, радикалізації студентського руху в університетах підросійської України. Проблеми студентських виступів вивчали такі сучасні дослідники, як Л. В. Григор'єва, М. В. Грибовський, М. Е. Кругляк, А. Є. Іванов, І. С. Посохов, Н. Г. Георгієва, Л. Г. Сокур'янська та ін. Недостатньо вивчені питання про рівень розколу студентства, роль так званих «академістів», надмірний радикалізм при оцінці професури, негативний вплив на молодь ліворадикальних партій. *Методи дослідження:* історико-структурний, парадигмальний. *Основні результати:* Досліджено масові студентські виступи в університетах підросійської України протягом 90-х рр. XIX ст. – початку XX ст. Якщо в 60–70-х рр. студенти висували вимоги, що стосувалися покращення навчального процесу, об'єктивного контролю знань, то в 90-х рр. характер протестних виступів суттєво змінився. Академічні

вимоги залишалися, однак набули більш радикального характеру. Нерідко студенти вимагали звільнити того чи того професора, вважаючи його або недостатньо компетентним, або реакціонером. Лунали заклики до підтримки робітничого руху, організації страйків, боротьби з чинним режимом. Ці зміни пояснювалися різними причинами: впливом лівих, радикальних партій, що використовували у своїх цілях молодіжний ентузіазм, зростанням матеріалістичного світогляду, популярністю ідей соціалізму, несприйняттям еволюційного шляху розвитку. Після побиття поліцією студентів Санкт-Петербурзького університету в лютому 1899 р. студентські виступи спалахували майже щороку. Спроби керівництва зупинити їх шляхом покарань, поновлення університетського професорського суду, введенням кураторської посади, створення наукових гуртків значного ефекту не мали. Невеликі за чисельністю групи активістів з лівими політичними поглядами очолювали студентські виступи, хоча значна частина студентів, особливо старших курсів, не бажала зривати навчальний процес. *Практичне значення:* можливе використання результатів при підготовці історико-педагогічних посібників. *Наукова новизна:* вперше на конкретних прикладах відображено мозаїчну складність студентських виступів, надмірно радикальні й часто глибоко помилкові рішення, які можна пояснити не лише недосвідченістю молоді, але й особливостями тодішньої соціально-політичної ситуації. *Тип статті:* описово-аналітична.

Ключові слова: студентські виступи; земляцтва; стосунки з професурою; політизація студентських рухів; події 8 лютого 1899 р.; вплив лівих партій.

*Надійшла до редколегії 30.08.2019**Прорецензована 15.11.2019**Рекомендована до друку 26.12.2019*

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 26–43

doi 10.15421/26190202

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477) «19/20»

**Усиление политической
составляющей
в антиправительственных акциях
студентов Надднепрянской
Украины (90-е гг. XIX ст. – начало
XX ст.)**

Радченко Л. А.

Кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–2514–7549

kharkiv@htek.com.ua

*Харьковский национальный университет имени
В. Н. Каразина,
площадь Свободы 4, Харьков Украина, 61000*

Аннотация. *Цель статьи* – рассмотреть процесс усиления политических требований, радикализации студенческого движения в университетах подросийской Украины. Проблемы студенческих выступлений изучали такие современные исследователи, как Л. В. Григорьева, М. В. Грибовский, М. Е. Кругляк, А. Е. Иванов, И. С. Посохов, Н. Г. Георгиева, Л. Г. Сокурская и др. Недостаточно изучены вопросы касательно уровня раскола студенчества, роли «академистов», чрезмерного радикализма при оценке профессуры, негативного влияния на молодежь леворадикальных партий. *Методы:* историко-структурный, парадигмальный и др. *Основные результаты.* Исследованы массовые студенческие выступления в университетах Надднепрянской Украины в течение 90-х гг. XIX – начала XX ст. Если в 60–70-х гг. студенты выдвигали требования, которые касались улучшения учебного процесса, объективного контроля знаний, то в 90-х гг. характер протестных выступлений существенно изменился. Академические требования оставались, но приобрели более радикальный

характер. Нередко студенты требовали уволить того или другого профессора, считая его или недостаточно компетентным, или реакционером. Звучали призывы к поддержке рабочего движения, организации стачек, борьбе с существующим режимом. Эти изменения объяснялись разными причинами: влиянием левых, радикальных партий, которые использовали в своих целях молодежный энтузиазм, возрастом материалистического мировоззрения, популярностью идей социализма, неприятием эволюционного пути развития. После избиения полицией студентов Санкт-Петербургского университета в феврале 1899 г. студенческие выступления вспыхивали почти ежегодно. Попытки руководства остановить их путем наказаний, возобновления университетского профессорского суда, введением кураторской должности, созданием научных кружков успеха не имели. Небольшие по численности группы активистов с левыми взглядами возглавляли студенческие выступления, хотя значительная часть студентов, особенно старших курсов, не желала срывать учебный процесс. *Практическое значение:* возможность использования результатов при подготовке историко-педагогических пособий. *Научная новизна:* впервые на конкретных примерах отображена мозаичная сложность студенческих выступлений, в том числе – те чрезмерно радикальные и во многом глубоко ошибочные решения, которые можно объяснить не только неопытностью молодежи, но и особенностями тогдашней социально-политической ситуации. *Тип статьи:* описательно-аналитический.

Ключевые слова: студенческие выступления; землячества; отношения с профессурой; политизация студенческих движений; события 8 февраля 1899 г.; влияние левых партий.

Поступила в редколлегию 30.08.2019

Прорецензирована 15.11.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 26–43

doi 10.15421/26190202

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

**Strengthening of the political component
 in the anti-government actions of students
 in Naddnipryanska Ukraine in the the 90's
 of the 19th and the beginning of the 20th
 centuries**

L. O. Radchenko

PhD, Associate Professor

ORCID: 0000–0002–2514–7549

kharkiv@htek.com.ua

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
 4 Svobody square, Kharkiv, Ukraine, 61000*

Abstract. *The purpose of the article:* to consider the process of strengthening of political requirements, the radicalization of the student movement at universities in the under Russian Ukraine. In modern literature, in our opinion, such questions as the level of schism among students, in particular, the role of the so-called. «Academics», excessive radicalism in assessing professions, the negative impact on the left of radical left parties. *Methods:* historical-structural, paradigm, etc. *Main results.* This article is devoted to the scientific analysis of student disorders in the universities of pre-revolutionary under Russian Ukraine (St. Vladimir University in Kyiv, Novorossiysk University in Odessa, Kharkov University) during the critical period of the 90's of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Using the historical comparative system-structural research methods, an analysis of the evolution of student disorders was conducted during this period; the reasons for substantial changes were revealed. Comparing the students' requirements of the 60's when their demands were mostly connected with the academic points, protest movements even of such content became more catastrophic. For example, the Student Judicial Commission stated that it was illegal to award a scientific degree of Doctor of Chemistry to Professor I. P. Osipov, a well-known specialist of Kharkiv University on theoretical inorganic and organic chemistry (in particular, the thermo chemistry of solution chemistry) in analytical chemistry and pharmacology, the expert on forensic expertise in cases of arsons and fakes. Similarly, the injustice a part of the students shown to Professor O. O. Einhelman

(St. Vladimir University) petitioning in courts protecting rights of regular citizens, orphans and a future author of Ukraine Constitution project 1918. The third students' congress in the beginning of 1896 firstly appeared the slogan of support for the working class. Events of February 1899 when security guards bitten students of Saint- Petersburg University became a kind of watershed after which the opportunity for effective dialogue between the authorities and students narrowed to the limit. Reasons for the rise of radicalism today are known domination of atheistic worldview of the most part of student youth, promotion of left parties, belief in socialism, as a panacea youth minimalism and intolerance to evolutionary politics falling family influence lack of an effective education system in universities. The Rules for students of 1895 forbidden student reading houses, kitchenettes, holding theatrical performances, balls. There were illegal public speeches, fraternity, cash fees, lithographic content of lectures without the permission of professors, etc. It was allowed to create a student's family as an exception since May 18, 1898, but only with the consent of the director of educational establishment or rector. On the other hand system of material assistance to a poor student was operating; scholarship funds; practice; exemption from payment for studies; dormitories were built. These benefits were denied to Jew students that often made them the most active protesters. The Academic Council of Kharkiv University believed that the students' disorders were due to the lack of a university professorial disciplinary court, which had disconnected from professors. Mention that after the assassination by student Karpovich the Minister of Education Bogolepov the government made concessions by adopting on December 22, 1901, «Provisional rules for the organization of student institutions in higher educational institutions». Then on August 24, 1902, provisional rules were approved for the activities of the professorial disciplinary court, which worked closely. Well, the influence of radical parties of students' disbelief in the evolutionary principle of the development of disunity of 'academics', so called students who did not want to participate in disorders led to a new round of rebels. Thus, by the beginning of 1905, the students became a 'flammable material' that took an active part in the revolutionary events of the beginning of the XX century. *The practical significance* of the article lies in the possibility of its use in the preparation of historical and pedagogical manuals. A certain *originality* is the widespread use of archival sources. Scientific novelty: for the first time, concrete examples show the mosaic complexity of student

speeches, including those overly radical and largely deeply erroneous decisions that can be explained not only by the inexperience of young people, but also by the peculiarities of the then social and political situation. *Type of article:* descriptive-analytical.

Постановка питання. Це дослідження стало наслідком як через важливість врахування досвіду минулого у вихованні молоді, так і необхідності заповнення деяких «лаkun» при висвітленні студентського життя в університетах Наддніпрянської України у 90-х рр. XIX – початку XX ст.

Історіографія. Тема цього дослідження була предметом розгляду ряду істориків – як у кінці XIX – на початку XX ст., так і в радянські роки. Якщо дореволюційні автори (М. Брагинський, Р. Видрін, В. Горохов, Г. Галаган, Г. Ліванов, В. Образцов, В. Чертков та ін.) намагалися виправдати каральні заходи влади, що не завжди відповідали рівню провини студентів, то радянські історики (С. Гессен, С. Ковачик, О. Назаревський, В. Орлов, І. Ремезовський, М. Ростов, О. Шехтер та ін.) перебільшували рівень революційності студентства, залишали поза увагою факти поділу університетської молоді на групи з різними, нерідко протилежними політичними поглядами. Об’єктивну картину діяльності дореволюційних університетів, протестних виступів студентів, які радикалізувалися під впливом політичних партій та течій, подають такі сучасні вчені, як Н. Георгієва, М. Грибовський, Л. Григор’єва, А. Іванов, М. Кругляк, І. Посохов та ін. Однак студентські виступи у трьох університетах підросійської України, на нашу думку, вивчені й проаналізовані недостатньо, що й було причиною написання цієї статті.

Джерельна база. Дослідження спирається на комплекс опублікованих та архівних історичних джерел Центрального державного історичного архіву України в Києві, Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, Державного архіву Одеської області та ін.

Виклад основного матеріалу. Ухвалений у Російській імперії у серпні 1884 р. черговий університетський Статут суттєво звузив автономію університетів, розширивши в них інспектуру (практично-університетську поліцію), яка діяла, не зважаючи на Вчену раду чи ректора. Влада хотіла бачити університети як заклади, що готували вірнопідданих чиновників, тому будь-які прояви опозиційності не бажала терпіти. Висловлюючи точку зору представників ідеології «*тащить и не пущать*», автор брошури 1899 р. піддав нищівній критиці Статут 1863 р. Він начебто призвів до повного безсилля професорів, а попечителі «благодарно вислуховували догани від купки зухва-

Keywords: students’ disorders, relations with professors, influence of radical parties, professors’ court, student congress.

Received: 30.08.2019

Reviewed: 15.11.2019

Accepted: 26.12.2019

лих юнаків, студентських депутатів і розшаркувалися перед ними шанобливо». Саме через це, на його думку, університети випускали в основному неуків і напів невігласів, які були наповнені соціалістичною маячнею й уявляли себе реформаторами світу. Тому автор і рекомендував запровадити в університетах рятівну дисципліну і тверду владу (Еленев Ф., 1900, с. 9).

Інший автор 1890-х рр. повністю заперечував необхідність будь-яких студентських товариств. Організаторами цих виступів вважав поляків, євреїв, вірменів, німців, тобто «іногородців» (Харузин А., 1891, с. 8). Такі висновки цілком збігалися з поглядами представників панівного режиму, які не могли змиритися з наявністю опозиційності у вищих навчальних закладах.

З іншого боку, атмосфера студентського середовища тепер принципово відрізнялася від ситуації навіть 1860-х рр., коли вже мали місце масові виступи в університетах. Але тоді студенти висували лише вимоги, що стосувалися системи навчання, контролю знань, якості викладання. Наприкінці 1890-х рр. протестні дії мали принципово інший зміст. Якщо академічні вимоги і зберегли, то вони набували більш категоричного характеру, особливо щодо несприйняття того чи того професора. Проте не завжди негативне ставлення студентів до змісту чи форми читання лекцій конкретними викладачами була наслідком об’єктивної оцінки. Наприклад, 29 грудня 1894 р. 80 професорів Московського університету зауважили, що Союзна рада студентських земляцтв «має претензії на осуд університетських викладачів, начальства і студентів, диктуючи їм характер дій, караючи за непокору» (Мельгунов С., 1913, сс. 182–218). Того року в Московському університеті керівництву з великими складнощами вдалося уникнути масових заворушень. На початку 1894 р. з Харкова до Москви був переведений для викладання філософії кримінального права талановитий криміналіст, мислитель, гуманіст проф. Л. Є. Владимиров. Однак Союзна рада студентів вирішила, що лише судова студентська комісія може надати йому дозвіл на викладання в Московському університеті. Члени комісії були категоричними в оцінках. Л. Є. Владимиров визначали як зятого реакціонера, кар’єриста, який у судах нібито захищав негідників. Професор відмовився від посади і став працювати у Москві адвокатом, щоб не бути винуватцем студентських страйків.

Більш вражаючим прикладом є рішення цієї судової комісії щодо неправомірності присудження в Московському університеті наукового ступеня доктора хімії професору Харківського університету І. П. Осипову, який згодом став ректором Харківського технологічного інституту. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він став добре відомим спеціалістом із питань теоретичної, неорганічної, органічної, фізичної (зокрема, термохімії та хімії розчинів), аналітичної хімії, фармакології, проблем судової експертизи щодо підпалів та підробок, історії хімічної науки (К вопросу о причинах..., арк. 9–12). Від 1891/92 навчального року в університетах функціонувало близько 30 земляцтв, у тому числі Південне, Херсонське, Кубанське та ін. Лідери цих організацій провели у січні 1892 р. Перший загальностудентський з'їзд, на якому були присутніми представники Москви, Санкт-Петербурга, Харкова. Другий з'їзд відбувся в Москві у грудні 1893 р. Його делегати дійшли висновку, що польські студенти більш згуртовані, ніж російські. У вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Москви поляки мали відокремлені корпоративні структури. У той же час грузинські та вірменські студенти діяли фактично спільно з росіянами. Єврейське ж студентство хоча й не мало ворожості до росіян, однак організаційно з ними не зливалось.

Від 1894 р. київський «Союз студентських організацій і земляцтв» (далі – Союз) тісно співпрацював зі студентською «Союзнаю радою». Наступного року він налічував щонайменше 900 прихильників. Своїми завданнями члени Союзу вважали «підняття розумового і морального рівня та поліпшення матеріального добробуту студентів». Під егідою Союзу створювали гуртки самоосвіти, бібліотеки, органи преси. В однойменному харківському Союзі налічувалося 340 студентів з 9 земляцтв, хоча в місті у 1895 р. їх було 25. Програмні принципи були аналогічні до програми київського Союзу: покращення матеріального становища та розумової атмосфери, що позитивно впливатиме на студентів.

Але вже на початку 1896 р. на третьому студентському з'їзді за участі представників від університетів Казані, Києва, Москви, Одеси, Томська, Харкова, а також польських організацій пролунало гасло підтримки робітничого руху. Студенти університету Св. Володимира М. Кривинюк і В. Квятковський ховали в лабораторії підпільну літературу для робітників. Вони також підготували на гектографії брошуру «Перехід до тероризму», «Маніфест Польської соціалістичної партії» та інші видання. На київських підприємствах прокламації «Київського союзу боротьби за визволення робітничого класу» поширювали студенти університету

О. Рабчевський, К. Шуляковський і В. Заливський. Бібліотеку цієї суто робітничої організації зберігали студенти П. Полянський і К. Василенко (Записка о возникновении ..., арк. 5 зв. – 17 зв.).

Ці дії були цілком протилежними тим, про які 2 березня 1885 р. домовилися лідери земляцтв Московського університету: займатися винятково благодійністю, а не політичною діяльністю. 5 грудня 1896 р. царська влада визнала земляцтва як структури взаємодопомоги для нужденних студентів. Їх членам дозволяли створювати відповідні каси, проводити передплату, лотереї, розважальні вечори, бібліотеки (К вопросу о причинах..., сс. 8, 13). Однак 12 лютого 1899 р. «Київська союзна рада об'єднаних земляцтв і організацій» висловила рішучий протест чинній владі. Її ватажки наголошували, що не проханнями треба умовляти режим, а бажати «щасливої боротьби» з ним. Члени ради надіслали студентів університету Св. Володимира до колег Варшави, Москви, Санкт-Петербурга із закликом до страйків як дієвої форми протесту свавілля влади. Йшлося про факт побиття кінним загоном поручика Галлі студентів Санкт-Петербурзького університету в Рум'янцевському саду. В Новоросійському університеті 20 лютого студентський «Виконавчий комітет» і «Група боротьби до останнього» закликали колектив студентів страйкувати до перемоги. Вийшла газета «Вісник обструкції», друкували агітаційні бюлетені та відгуки (Записка о возникновении ..., арк. 2, 30–31 зв.).

Різка політизація студентських рухів була не випадковою, а мала певні причини. По-перше, переважна більшість студентів сповідувала матеріалістичний світогляд та атеїстичні переконання. Проф. О. М. Шилов зазначав, що на початку 1890-х рр. як гімназична, так і студентська молодь мала релігійну індиферентність, неналежні моральні принципи (Шилов А., 1891, с. 9). По-друге, на більшу частину студентів політично не впливала сім'я. З кінця XIX ст. партії лівого, анархістського спрямування намагалися максимально задіяти бунтівний дух молоді, оскільки студенти, маючи запальний характер, вірили в рецепти радикальних організацій (швидке вирішення складних проблем), а еволюційний метод значна їх частина вважала капітулянтством. По-третє, ідеї демократії, соціалізму, конституціоналізму, які поширювали серед населення (а щодо них студенти мали певну точку зору – далеко не негативну), робили самодержавний режим Російської імперії пережитком, атавізмом. Тим більше обурення викликали у студентства захисники самодержавства. А таких наприкінці XIX ст. було вже чимало, хоча вони й мали відмінні мотиви. Не випадково наприкінці життя О. І. Герцен із сумом зазначав: «Антимонархічна

революція безумовно неможлива в Росії». А письменник М. В. Гоголь запевняв, що монархічна влада буде зміцнюватися синхронно з підвищенням рівня освіченості всього людства. Адепти самодержавства презирливо іменували демократичний устрій США кінця XIX ст. «мертвечиною», порівнюючи його з оркестром без капельмейстера (Черняев, Н. И., 1895, сс. 33, 34, 59).

У листі голови Педагогічного товариства Санкт-Петербурга М. Х. фон Весселя до прем'єр-міністра Російської імперії С. Ю. Вітте наголошено, що для припинення студентських виступів мають існувати певні найголовніші та природні умови. Такими дописувач вважав наявність випускників гімназій, здатних до серйозних наукових занять, добре підготовлених до сприйняття професорських лекцій. Далекою від реального життя він назвав ініціативу міністра народної освіти Д. А. Толстого щодо збільшення навчальних годин для вивчення класичних, фактично мертвих, мов. У результаті гімназисти мали тижневе навантаження у 34 години, в тому числі – дві стародавні мови, що забирали щорічно 75 годин. Між тим західноєвропейська література була значно багатшою і в художньому, і в ідейному планах, не говорячи про науковий рівень, ніж греко-римська (Дело по вопросу о высшей школе, лл. 1–26).

Викладачі університетів не займалися вихованням студентів. Вважали, що його було достатньо в гімназіях, а завдання вищої школи – лише навчати. Цю тезу добре ілюструє приклад з приват-доцентом Новоросійського університету І. (Х.) І. Гохманом. Навесні 1886 р. попечитель Одеського навчального округу Х. П. Сольський виступав проти його прийняття на кафедру механіки, оскільки І. Гохман не відмовився від віри батьків – юдаїзму, а його попечитель вважав цей фактор шкідливим і згубним для молоді. Ректор Ф. І. Леонтович досить тактовно заперечив Х. П. Сольському, зауваживши, що виховання не входить до обов'язків викладачів, а лекціями з практичної механіки І. Гохман жодної шкоди не завдасть (Таможська І. В., 2017, с. 189).

Міністерство народної освіти неодноразово декларувало необхідність більш тісного спілкування викладачів зі студентами, але в жодному з університетських Статутів не були вказані форми таких контактів. До того ж, від 1885 р. професорів фактично призначало Міністерство, а отже, кандидати мали відповідати критеріям вірогідних монарху. Серед викладачів були й опозиційно налаштовані особи (навіть у Санкт-Петербурзькому університеті наприкінці XIX ст. «неблагонадійними» вважали близько 20 % студентів). Ні практичні заняття (а їх було небагато, особливо на юри-

дичному факультеті, через значну кількість слухачів), ні введені 16 вересня 1884 р. дорадчі години не містили виховних функцій. Спілкування з деканами, інспекторами проходило в типово бюрократичних формах (Об учебных заведениях..., арк. 1–5 зв.). Були й винятки. Наприклад, інспектор Харківського університету (він мав штат служителів у 17 осіб) керував студентським духовим оркестром, перебував у приязних стосунках з оркестрантами (Разные бумаги...).

Ставлення суспільства до студентських виступів завжди було неоднозначним. Не лише тому, що частина громадян бачила в них якщо не опору владного режиму, то його слуг. Але іноді й самі студенти непродуманими, хуліганськими діями викликали до себе упередження. Ще в 1860-х рр. до них ставилися з «сумішшою остраху, недовіри та ворожості. У студентах бачили то якихось розбійників, то революціонерів, [...] то гульвіс-спокусників» (Голицын В. М., 1917, с. 179).

Через 30 років в діях найбільш непримиренно налаштованих студентів можна бачити й зовсім злочинні дії. Вони розпиляли хімічні реактиви, смердючі рідини (в гімназіях використовували для зриву занять сірчаний вуглець, карбід). У 1899 р. в Харківському університеті з аудиторії № 3 виносили непристойних студентів і професора Л. М. Загурського внаслідок отруєння. Університетський лікар ледь привів до тями професора, який потім пів року лікувався. Воднораз Л. М. Загурський не побажав, щоб винуватців його отруєння осудили (Мелихов В. А., 1912, с. 14).

Релігійний філософ, публіцист В. В. Розанов підкреслював, що радикалізм молоді «є хвороба віку, неприємна, клопітка, але не вперта і безпечна». Він вважав найбільш критичними в цьому сенсі вік у 16–27 років (Розанов, В. В., 1898, с. 411). У пресі стверджували: причини студентських безладів «майже завжди настільки мізерні, а вимоги незадоволених настільки безглузді», що викликають лише здивування. Немоżliво, щоб після підготовки в гімназії, контактів з професурою під час слухання лекцій можна було захоплюватися подібними нісенітницями, – писав один з авторів (Современная летопись, 1890, с. 875).

Але ж не випадково на початку 1895 р. Олександр III одержав петицію від групи інтелігентів, у котрій говорилося про гостру необхідність змінити частину положень Статуту 1884 р., скасувати посади попечителя, ректора, інспектора. Автори вважали за найкраще, щоб університетами керували корпорації професорів та студентів. Вони також не бачили сенсу в обов'язковості студентської форми і бюрократичних доган.

Воднораз наприкінці XIX ст. один з київських професорів з обуренням констатував (можливо, й перебільшуючи), що в університетах запанувала атмосфера справжнього шинку з курінням, піснями, зібраннями, опереточним вбранням, написами еротичного змісту і т. ін. (Юзефович, Б. М., 1908, сс. 71–72). Професор філософії університету Св. Володимира Є. М. Трубецькой у листі до приватдоцента Харківського університету А. С. Вязигіна писав: «Треба почати енергійну кампанію проти сучасних богів, які панують над умами нашого студентства (особливо проти економічного матеріалізму та соціалізму». Але щоб їх перемогти, додав він, потрібні значні колективні зусилля (Трубецькой, Е. Н.).

Згідно з правилами від 1884 р., осіб, що вступали до університету, зобов'язували надати «свідчення про бездоганну поведінку від місцевої поліції». За правилами для студентів від 1895 р. діяли заборони на розміщення будь-яких оголошень у приміщеннях, на подвір'ї, в університетському саду, студентській читальні, їдальні, кухмістерські, театральні вистави, концерти, бали. Заборонили й зібрання, сходки, земляцтва, таємні товариства та гуртки, виголошення публічних промов, грошові збори, одруження, літографування лекцій без дозволу викладача (Правила для студентів..., сс. 16–18). У проєкті правил від 1899 р. всі ці заборони продубльовано (Проект правил для студентів..., с. 30). Проте від 18 травня 1898 р. за згоди попечителя і керівництва університету студентам як виняток дозволяли одружуватися.

Неможливо заперечити факти певного піклування влади, приватних осіб, окремих професорів, про допомогу найменш забезпеченим студентам. Товариства допомоги бідним студентам були створені в університеті Св. Володимира (1869 р.) та Харківському університеті (1878 р.). Наприкінці XIX ст. у Київському університеті надавали 110 державних і приватних стипендій, а в Харківському – 171. У 1894 р. в університеті Св. Володимира стипендіальний фонд налічував 16 097,67 крб. Товариство допомоги бідним студентам у 1895 р. надало понад 13 тис. безкоштовних обідів, у 1896 р. – понад 15 тис., а у 1898 р. – понад 19 тис. Розмір стипендій коливався від 200 до 350 крб. Але отримували їх небагато студентів (або соромились бідності, або не потребували їх), тому в університеті Св. Володимира у 1895 р. було лише 17,5 % стипендіатів. У Харківському університеті з 1 660 студентів 202 отримували стипендію, тобто 12,7 %. Від оплати за навчальний рік звільняли від 500 до 650 осіб (Кругляк, М. Е., 2011, сс. 15, 25).

Рішення Міністерства народної освіти від 24 серпня 1890 р. мало ознаки дискримінації за конфесійною ознакою, бо стипендії та грошо-

ву допомогу могли одержувати лише християни. В Казанському, Варшавському, Новоросійському університетах бідних студентів-юдеїв звільняли від оплати за навчання. В університеті Св. Володимира такої практики не притримувалися. В Харківському ж університеті проф. П. І. Ковалевський висловив обурення з приводу того, що Правління підтримувало звільнення нужденних студентів-євреїв від оплати. Його демарш мав наслідки. 5 лютого 1892 р. міністр народної освіти І. Д. Делянов підписав циркуляр, за яким університети не мали права звільняти від оплати за навчання представників усіх нехристиянських релігій. Цей документ не мав поширення лише на тих студентів, які раніше вже отримали таке право за успіхи у навчанні (О недопущении лиц еврейского исповедания..., арк. 197, 204–210).

Неприкрито вороже ставлення до представників єврейської національності можна пояснити не лише їхнім небажанням асимілюватися, відмовитись від Віри своїх предків. Більша частина з тих 5 180 401 єврея, що проживали в Російській імперії (зокрема, на Волині та Київщині налічували 825 635 юдеїв), були нужденними. Якщо серед православних помирали 106 чоловіків на кожних 100 осіб жіночої статі, то у євреїв – 130. Незважаючи на низький рівень фінансово-матеріального забезпечення лівової частки єврейських сімей, з них безцеремонно вимагали по 300–700 крб. хабарів, якщо батьки намагалися дати синові гімназичну освіту (Ш-дъ, Я., 1903, с. 129).

Вчена рада університету Св. Володимира ще 1 березня 1886 р. стверджувала, що «євреї, які одержали освіту, особливо вищу, майже завжди вирізняються духом хибного лібералізму і за будь-якої слушної нагоди стають на бік антиурядових, зокрема національних заворушень, що неодноразово мало приклади в стінах університету Св. Володимира». Члени ради запевняли, що студенти-євреї завжди брали на себе роль лідерів у масових виступах (Грибовский, М. В. и Фоминых, С. Ф., 2012, с. 248). У списках виключених з університетів за участь у заворушеннях найбільше було студентів саме єврейського походження. Нерідко їх відраховували без права вступати до будь-якого іншого навчального закладу. Так було і в Харківському університеті. Наприклад, після виключення 12 листопада 1898 р. А. І. Штесселю та Г. А. Пузирейському як «політично неблагонадійним» заборонили займатися педагогічною роботою і бути студентами будь-якого навчального закладу на території Російської імперії. Не дивно, що протягом 1881–1904 рр. за кордон емігрували 1 123 тис. російських євреїв, у тому числі 880 тис. – до Сполучених Штатів Америки. Серед емігрантів 49,6 % складали літератори, вчені, пра-

цівники мистецтва, викладачі, вихователі (Разные бумаги, сс. 62, 21, 47).

Московський університет, у якому рівень забезпечення підручниками, клініками, гуртожитками, їдальнями був навищим, не уникнув студентських виступів. Проте лише за 1896/97 н. р. благодійники надали університету 38305,63 крб. слухачам лекцій, а ще 22158,27 крб. — для харчування у двох їдальнях (Доклад комиссии..., с. 3).

Вплив самодіяльних організацій, які об'єднували студентів, що не підтримували масові протестні акції («Комітет порядку», «Група незалежних» тощо) був незначним. Скажімо, в Києві членів «Союзу націоналістів» інші студенти презирливо іменували фаворитами, лакеями інспекції, шкурниками (К вопросу о причинах..., арк. 17). Наприкінці XIX ст. прихильники соціалістичних ідей діяли найбільш активно й послідовно. Їхні лідери були ініціаторами листівки в університеті Св. Володимира з гаслом «*Маску долой*», у якій стверджувалося, що будь-які студентські виступи мають політичне завдання (Глинский, Б. Б., 1914, с. 398).

Своєрідним Рубіконом став 1899 р., коли навіть академічні вимоги студентів мали політичний підтекст. Поштовхом до масових протестів студентів 30 ВНЗ Російської імперії на початку 1899 р. стали події у Санкт-Петербурзькому університеті 8 лютого під час відзначення 80-річчя створення цього навчального закладу. Було добре відомо, що раніше після закінчення академічного свята студенти часто нападпитку галасливими компаніями вривалися до ресторанів, Малого театру, цирку. За кілька днів до урочистого акту Микола II звернувся з проханням попередити студентів, що через хворобу імператриці вони не повинні надто голосно кричати, співати. Ректор університету В. І. Сергєєвич 4 лютого 1899 р. розмістив на стенді оголошення, в якому (замість апелювання до честі й гідності студентів) погрожував у разі порушення тиші карами, втручанням поліції. Зокрема, в оголошенні говорилося: «Винуватці можуть підлягати арешту, позбавленню пільг, звільненню і виключенню з університету та виселенню зі столиці». Через два дні студенти розбили вітрину і зірвали оголошення. А на урочистому акті В. І. Сергєєвич не зміг почати промову, бо в залі протягом 15 хвилин лунав свист, шикання і тупіт ногами. Коли студенти юрбами розходилися по домівках, біля Рум'янцевського скверу їх зустрів загін кінної поліції. Один зі студентів грудкою снігу влучив в обличчя вахмістру Скольмейстеру, інші мітлами налякали коней. Після цього студентів і випадкових перехожих поліціянти почали бити нагайками. Цей факт засвідчує, що вони готувалися про-вчити сту-

дентів, тому що нагайки згідно з правилами служби видавали поліції лише для нічного чергування. Це насилля примусило студентів оголосити страйк, що говорить про вплив на них робітничого руху (События 8 февраля 1899 г. ...).

17 лютого 1899 р. до Санкт-Петербурзьких приєдналися студенти університетів Св. Володимира і Харкова. Але в Києві деякий час точилася запекла боротьба між прихильниками страйку і їх супротивниками. Велика група студентів зайшла до аудиторії № 14 і не дозволила проф. П. М. Покровському читати лекцію. Потім оголосили, що вони солідарні зі студентами-протестувальниками Санкт-Петербургу і на 2 год. зачинилися в аудиторії. Ректору Ф. Я. Фортінському вони пізніше заявили, що не покинуть стіни університету, доки не будуть ухвалені чіткі правила, які б упорядкували права поліції щодо студентів. Найбільш активні протестувальники зривали лекції у інших професорів. Хоча вже 18 лютого Правління університету надало ректору список із 52 студентів на відрахування, ректор вважав, що таке рішення має ухвалювати Міністерство народної освіти.

9 березня в університеті Св. Володимира відбулася справжня бійка зі студентами, які прагнули навчатися. В хід пішли меблі, лабораторні прилади, бунтівники трошили двері, скляні вітрини. За розпорядженням начальника Київського жандармського управління В. Д. Новицького 149 студентів відвели до арештного відділення у супроводі двох рот Херсонського полку та півсотні козаків. 10 березня було оголошено, що всіх студентів відраховано, а рішення щодо їхнього поновлення в університеті керівництво ухвалюватиме персонально. З 2425 студентів відмовили 244 особам, а їхні прізвища повідомили до поліції, надіславши туди документи про них. У першу чергу відновлювали студентів медичного факультету (вони найбільше протестували проти страйкування) та студентів 4-х курсів інших факультетів. При цьому дотримувалися 10-відсоткової норми євреїв і 20-відсоткової католиків (О студенческих беспорядках..., арк. 3–9 зв.; 51–55, 66–67 зв., 148–154).

24 лютого 1899 р. через масовий страйк відраховували всіх студентів Харківського університету. Раніше тут часто практикували адміністративне висилання за межі міста, що в очах суспільства робило їх мучениками, борцями з царатом. Тому Вчена рада в листі до міністра народної освіти П. С. Ванновського писала, що такі заходи штовхали молодь до протиурядових таємних товариств, на шлях протесту. Рада вважала за необхідне відмовитись від трактування студентів лише «окремими відвідувачами» університету. Протягом 1899 р. було відмовлено у відновленні на навчання тільки

п'яти студентам (О восстановлении правильного хода занятий в университетах, арк. 6 зв.-7).

У Новоросійському університеті страйк тривав від 20 лютого до 4 березня 1899 р. На іспити 28 квітня з'явилося мало студентів, а наступного дня відбулася між страйкарями і тими, хто бажав їх складати (Коваль, І. М., гол. ред., 2015, с. 64).

Якщо Вчена рада університету Св. Володимира дійшла висновку, що студентські виступи припиняться, якщо чинний Статут змінити на більш ліберальний Статут 1863 р., то влада мала протилежний погляд (Отзывы немецких и голландских профессоров..., с. 26). Попечитель Київського навчального округу В. В. Вельямінов-Зернов у листі до міністра народної освіти М. П. Боголепова вважав за необхідне заборонити всі студентські організації, обмежити можливість переходу студентів з одного університету до іншого, збільшити штат університетської інспекції (фактично поліції) – по одному наглядачеві на кожних сто студентів. Також він закликав в жодному разі не дозволяти студентські шлюбів. Попечитель підкреслив, що серед відрахованих 15 квітня 1899 р. 335 студентів 189 були євреями і це «ще раз переконливо засвідчило, як небажане і шкідливе для нормального університетського життя велике скупчення євреїв у Київському університеті, особливо на медичному факультеті». А 1 червня 1899 р. В. В. Вельямінов

– Зернов ще раз наголосив: «Єврейський і польський елементи ... виявилися більш сильними і впливовими, ніж розрізнена маса решти студентів». Політичного характеру виступів він не заперечував, але помилково вказав, що студенти «сліпо підкорялися наказам із зовні» (О студенческих беспорядках..., арк. 193, 203–203 зв.).

Прем'єр-міністр С. Ю. Вітте влітку 1899 р. заявив, що «справа (студентських страйків) виросла від соціальних пустощів до рівня суспільного явища». За його ініціативи 6 міністрів розробили 29 липня 1899 р. «Тимчасові правила щодо відбавлення військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів за вчинення у натовпі безладів». При цьому були свідомо порушені юридичні норми, бо до армії направляли й тих студентів, що мали пільги за сімейним станом, або й таких, що навіть не досягли призовного віку. Хоча ще 1879 р. у Міністерстві військових справ вважали, що відраховані з вищих навчальних закладів студенти не мають служили в армії. Через 20 років військовий міністр О. М. Куропаткін висловлював таку саму думку. Від початку дії цієї норми чимало представників професури попереджали, що її запровадження зробить студентів переконаними ворогами влади (Дело по вопросу о высшей школе, л. 27–30).

10 січня 1901 р. до солдатської служби віддали 183 студентів університету Св. Володимира: двох – на 3 роки, п'ятьох – на 2, ще 176 – на 1 рік. Таке ж покарання спіткало 27 студентів Санкт-Петербурзького університету. Керівництво Харківського університету 3 лютого 1901 р. ухвалило рішення 16 студентів вислати з Харкова, а 66-ти – оголосити догану замість віддати до армії. Після протестної демонстрації студентів 19 лютого 1901 р. керівник Харківського навчального округу І. П. Хрущов вирішив не застосовувати правила 29 липня 1899 р. щодо студентів Харківських вищих навчальних закладів. Направлені до армії студенти Київського і Санкт-Петербурзького університетів служили недовго (Ремезовский, И. Д., 1984, с. 15).

Бюрократично зашорений авторитарний режим в університетах, роз'єднаність студентства й викладачів спричинили молодіжний протест, який не завжди набував цивілізованих форм. Влада ж відповідала арештами за будь-які масові протести, навіть цілком прийнятні. Наприклад, 29–30 квітня 1900 р. поліція повідомляла про затримку саме «інтелігентів», а не якихось дебоширів (Об аресте 17 студентов..., арк. 1–2).

Радикалізацію студентських виступів на початку XX ст. можна пояснити посиленням впливу лівих та ультралівих партій. Добре усвідомлюючи недосвідченість і запальний характер студентства, більшовики, есери, анархісти використовували його заради своїх політичних цілей. Уже в другому номері більшовицької «*Искры*» 1900 р. з'явився характерний девіз: «Студент ішов на допомогу робітнику, робітник повинен прийти на допомогу студенту» (Энгель, Г. и Горохов, В., с. 112).

Професор А. Є. Іванов ділив студентів університетів та інститутів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. на такі умовні категорії: соціалісти, ліберали, академісти, реакціонери, байдужі. Так звані «академісти» (їх дуже не любив В. І. Ленін) прагнули вчитись, а не займатися політикою. 20 лютого 1900 р. Харківська союзна студентська рада вирішила передати їх на розгляд Судової комісії саме тому, що вони не підтримали бойкоту і намагались складати чергові академічні іспити. А студенту О. Г. Ткачову захоплення політичними обструкціями заважало закінчити університет протягом 12 років (Пуришкевич, В., 1914, с. 16).

Партії крайнього лівого спектру не гребували жодними засобами для того, щоб переконати маси у своїй правоті. Не випадково колишні соціал-демократи К. Д. Кускова і С. М. Прокопович рішуче порвали з В. Леніном та його прихильниками, опублікувавши у 1899 р. категоричне «*Credo*». Зокрема, К. А. Кускова свідчила: «Нам обом ре-

волюційне середовище було глибоко огидним. Неправда, провокація, мета виправдовує засоби – і оази (лише оази) справжнього героїства» (Кускова Катерина Дмитриевна...). Немоżliво не погодитися з цією констатацією, особливо згадавши трагічний випадок у сім'ї знаменитого хірурга М. В. Скліфосовського. Лідери есерів доручили його старшому сину Володимирі, студенту Санкт-Петербурзького університету, вбити повітового маршала шляхти Полтавської губернії М. К. Катеринича. Він часто бував у маєтку М. В. Скліфосовського «Відрада» як друг сім'ї. Не бажаючи через це виконувати наказ, Володимир застрелився (Лидинг, А., 2016, с. 5). На жаль, це не поодинокий випадок. 4 березня 1904 р. Київське міське жандармське управління повідомляло про самогубство двох студентів університету Св. Володимира. Додатково стало відомо, що двоє інших студентів теж мають намір покінчити з собою, не бажаючи виконувати терористичний акт, який їм доручили (Рапорт в Департамент полиції..., арк. 15). Протягом 1899–1 квітня 1905 рр. у Санкт-Петербурзькому навчальному окрузі зафіксовано 8 самогубств студентів (без технічних ВНЗ) і один замах на самогубство. У Києві 4 студенти покінчили з життям і один намагався це зробити. У Харкові трапилося 13 самогубств і одна спроба суїциду. В Одеському навчальному окрузі до жовтня 1905 р. обійшлося без самогубств. Майже за 7 років зареєстровано 38 студентських суїцидів, 3 спроби покінчити з собою (Хроника и мелкие известия, 1905, № 23, с. 763).

Через відсутність системи виховних заходів на початку ХХ ст., непорядкованість стосунків між викладачами і студентами несприйняття останніми професури стало ще категоричнішим. Таке невдоволення можна пояснити не низьким науковим рівнем викладання, а надмірною вимогливістю на іспитах, значним обсягом завдань чи політичною позицією, яка була не до вподоби студентам. Скажімо, восени 1900 р. студенти університету Св. Володимира не бажали відвідувати лекції з конституційного права проф. О. О. Ейхельмана (1854–1943). Фахівця світового класу з цієї дисципліни, майбутнього автора проекту Конституції України 1918 р. (на базі драгоманівської ідеї «спільки громад»), дійсного члена Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка називали «невігласом». На щастя, були й ті студенти, які більш справедливо оцінили О. О. Ейхельмана. Наприклад, студенту університету Св. Володимира М. І. Харито, автору 48 романів, належать рядки:

*Не все хорошее забыто,
Не всюду царствует обман,
Среди студентов есть Харито,
А в профессуре – Ейхельман.*

Про те, як глибоко помилялися студенти, що вважали професора невігласом, свідчать урочисті адреси, які надсилали О. О. Ейхельману громадяни, права котрих він захищав. 5 лютого 1901 р. гласні Київської міської думи висловили йому подяку за суттєвий внесок у роботу цього органу управління. 19 лютого 1902 р. працівники торговельних закладів подякували за те, що він добився для них скорочення робочого дня. Київський сирітський суд у привітанні від 18 березня 1903 р. висловлював надію, що професор і надалі захищатиме інтереси сиріт. 6 лютого 1914 р. студентський хор університету надав О. О. Ейхельману звання почесного члена. Члени хору писали, що в університеті залишилося обмаль викладачів, які б тепло, задушевно спілкувалися зі студентами, й один з них – «Ви, дорогий Отто Оттонович». Його називали справжнім другом студентів, який близько до серця приймав інтереси молоді. На початку квітня 1914 р. колективи студентського ходу і симфонічного оркестру надіслали йому привітальні телеграми (Яновський, Д., 2016, с. 311).

Студенти медичного факультету Харківського університету вимагали звільнення проф. Ф. О. Патенка, який, на їхню думку, на іспитах з фармакології був занадто вимогливим. Не відомо, чи знали студенти, що саме глибоке знання судової медицини та фармакології допомогло Ф. О. Патенку виграти важливу судову справу 1896–1897 рр. Йому вдалося переконати суд винести виправдувальний вирок селянам-вотьякам, яких несправедливо обвинувачували у людських жертвопринесеннях. Студенти-філологи оголосили бойкот викладачам П. М. Буцинському (1853–1916), автору оригінальної дисертації «Про Богдана Хмельницького», і Я. А. Денисову (1862–1919) через їхні політичні уподобання. Зазначимо, що 24 вересня 1919 р. Я. А. Денисова більшовики убили (за однією з версій – зарубали) саме за його політичні погляди (Шаховской, М., 1907, с. 10).

Наприкінці листопада 1901 р. лекції талановитого хіміка, заслуженого професора Харківського університету, ініціатора спорудження міського водогону проф. Г. І. Лагермарка (1843–1907) студенти першого курсу ветеринарного інституту називали «незадовільними». Перед тим він одержав анонімного листа, в якому були висловлені погрози вбивства, якщо він не припинить викладання. Восени 1901 р. лекції студенти погано відвідували як в університеті, так й у ветеринарному інституті. Вони гуртувалися у групи, де обговорювали можливість проведення масових зібрань та створення самодіяльних організацій. Реакція влади на події у ветеринарному інституті була типовою: усіх студентів відрахували за наказом міністра народної освіти.

ти П. С. Ванновського. Згодом з'ясували, що виступ проти проф. Г. І. Лагермарка підготували троє студентів університету (і не першого курсу!). Тому в ніч на 28 листопада 1901 р. їх затримали, однак наступного дня звільнили. Обурені їхнім арештом студенти-ветеринари і студенти університету побігли шибки у будинку редактора газети «Южный край» О. О. Юзефовича. Адже в газеті досить об'єктивно розповідалося про життя у вищих навчальних закладах. Про те, що О. О. Юзефович виділив з власного капіталу на будівництво дешевих квартир 30 тис. крб. (дуже велика на початок ХХ ст. сума!), певно, студенти не знали (Студенческие волнения..., сс. 262–266).

Протягом 1887–1901 рр. зафіксовано 7 випадків масових студентських виступів в університетах Російської імперії. Вчена рада Харківського університету вважала, що збурення студентства у 1899–1901 рр. були наслідком насамперед роз'єднаністю студентів і професорів, бездіяльністю від 1884 р. університетського професорського суду, який був створений 1863 р. (Ответ Совета Императорского Харьковского университета..., с. 65).

У березні 1902 р. велика група професорів Московського університету, у тому числі світила тогочасної науки, – В. І. Вернадський, В. О. Ключевський, М. Д. Зелінський, Р. Г. Віппер, С. М. Трубецькой, В. І. Гер'є, М. О. Умов, О. П. Павлов, М. М. Любавін – у зверненні до студентів закликала не вдаватися до страйків в університетах. Вони зауважили, що такий конфлікт є «надто хибним і небезпечним» (Хроника внутренней жизни, 1901, сс. 365–367).

14 лютого 1901 р. колишній студент Санкт-Петербурзького університету П. В. Карпович убив міністра народної освіти М. П. Боголепова. Раніше уродженець Гомеля П. В. Карпович навчався у Московському, потім – у Юр'ївському університеті, але звідти його відрахували. Тому він вступив до Санкт-Петербурзького університету. Зауважимо, що адміністрація Юр'ївського університету спершу відмовила П. В. Карповичу, але на його прохання саме М. П. Боголепов наполіг на тому, щоб керівництво зарахувало його студентом. Через переслідування поліції (П. В. Карпович ввозив до Росії нелегальну марксистську літературу) він виїхав для продовження навчання до Німеччини. Сумнівно, що він мав великий потяг до навчання, бо в Московському університеті його залишали на другий рік на першому курсі. Значно більше його цікавила політика, терор. Не випадково у 1908 р. він став одним із членів есерівської групи, що готувала замах на Миколу II. Вбивство міністра він пояснив протестом на введення у липні 1899 р. «Тимчасових правил...», роз-

роблених прем'єр-міністром С. Ю. Вітте, за яким студентів-бунтівників могли віддавати в солдати. Як міністр М. П. Боголепов вдавався до жорстких заходів, щоб завадити перетворенню університетів на центри революційної пропаганди. Були введені посади інспекторів і їхніх помічників (в основному брали на цю роботу відставних офіцерів і солдатів, що звикли до порядків казарми і не бачили великих відмінностей її від університету), які фактично мали повноваження університетської поліції. Вони повинні були контролювати поведінку студентів, виявляти лідерів виступів. З іншого боку, саме міністру народної освіти 8 університетів зобов'язані введенням до експлуатації студентських гуртожитків. М. П. Боголепов стверджував: «Завдання університетів – так вести викладання, щоб учень не боявся самостійно виявляти розум (сміливість думки)» (Боголепов Николай Павлович...; Перетц, П. Выстрел в министра).

22 грудня 1901 р. новий міністр народної освіти П. С. Ванновський підготував проєкт «Тимчасових правил організації студентських закладів у вищих навчальних закладах», які підписав цар. Дозволяли мати студентські їдальні, чайні, каси (взаємодопомоги, позичково-ощадні), опікунські ради для пошуку занять для бідних студентів, бібліотеки, читальні. Ці структури можна було створювати як для навчального закладу в цілому, так і для факультету, відділення, курсу чи його частин зокрема. Заохочували існування науково-літературних та релігійних гуртків, заняття мистецтвом, фізичними вправами. Вважали, що ці заходи відволікатимуть студентів від «лихих думок». Передбачені були старости курсів, факультетів, відділень. Їх обирали на зборах студентських колективів, але число присутніх обмежували у 300 студентів. При зверненні більше ніж половини старост до ректора зібрати загальні збори, він був зобов'язаний дати дозвіл на проведення такого заходу. Порядок денний можна було формувати за узгодженням питань з ректором. Без дозволу керівництва студентам було заборонено вивішувати оголошення, відгуки, проводити сходки, збори, наради (Временные правила организации..., 1901, сс. 1–7).

Правилами було визначено кількісний склад студентів у наукових гуртках: займатися історією літератури могли до 50 осіб, економічними науками – 30. Ефективність діяльності гуртків, наприклад, у Харківському університеті була невисокою: їх відвідувала незначна частина студентів. Статути гуртків затверджував попечитель за поданням деканів. Так від 6 березня 1900 р. почав працювати економічний гурток під керівництвом проф. В. Ф. Левитського кількістю у 29 студентів, у яких він вів навчальні заняття. Певно, серед них були й

студенти, яких називали «мозольщиками», (або «вигрішуватими»), бо вони сиділи на передніх лавах, щоб викладачі їх краще запам'ятовували. За чотири місяці гурток провів 5 занять. Вже після зборів 30 жовтня 1900 р. до жовтня 1902 р. гурток не працював. Філософсько-богословський гурток, яким керував професор богослов'я Т. І. Буткевич (1854–1925), за 2 роки зібрався лише тричі. У науково-літературному гуртку за 7 засідань заслухали 9 рефератів, які засвідчили, що студентам серйозні наукові завдання непосильні. Реферати були не цікавими, тому скептики іронізували, цитуючи М. О. Некрасова:

*Какие вы трактуете предметы?
Проказы домовых, пословицы, приметы,
О роли петуха в языческом быту,
Значенье кочерги, историю ухвата?*

Протягом 1903 р. на юридичному та історико-філологічному факультетах гуртки існували лише на папері (Бузескул, В., 1911, сс. 376; Митропольский, И. А., 1899, с. 239; Анисимов, А., 1903, сс. 203–208, 216).

24 серпня 1902 р. Микола II затвердив тимчасові правила щодо професорського дисциплінарного суду у вищих навчальних закладах. В університетах його склад формували з п'яти членів суду і п'яти кандидатів, в інших ВНЗ – по троє членів суду і троє кандидатів. Суду надавали повноваження розглядати справи щодо непорозумінь або конфліктів між студентами і викладачами, а також проступків, що засвідчували непорядність і суперечили правилам честі та моральності характеру. Судовий процес проводили без сторонніх осіб. У випадках, коли винуватець не з'являвся, справа розглядали без нього. Судді мали право винести такі вердикти: зауваження, догана, позбавлення права присутності на курсових зборах чи виконувати обов'язки старости; переведення зі студентів у статус вільного слухача терміном до півроку; моральний осуд; відрахування з університету без права вступу до іншого навчального закладу або з таким правом чи заборобою вступати на певний термін; відрахування з університету без зазначення терміну або з умовою вступити до іншого університету до початку наступного навчального року (Временные правила о профессорском дисциплинарном суде..., 1902, сс. 2–7). Як бачимо, карцер як форму покарання уже не застосовували.

На вчених радах Варшавського, Новоросійського, Київського, Юр'ївського університетів дійшли згоди, що професорський суд – найвища інстанція стосовно нелегально діючого товариського студентського суду честі. Тому на ньому слід переглядати його справи в разі, якщо не дотримано відповідних правил честі. У Харківському

університеті додатково пропонували зробити засідання професорського суду відкритими, щоб їх могли відвідувати студенти. Але попечитель Харківського навчального округу М. М. Алексеєнко не підтримав такої ідеї, як і керівництво університету Св. Володимира (Труды высочайше учрежденной Комиссии..., вып. 4, сс. 50, 100). Було ухвалене також положення про кураторів. Зауважимо, що більшість професури всіляко ухилялась від участі у роботі дисциплінарного суду та кураторської посади. Вони й надалі вважали, що перекваліфікувати викладачів на вихователів не бажано, а студентські проблеми більшість професорів і так розглядали під час колоквиумів або практичних занять.

На початку 1901 р. проф. М. Й. Куплеваський (1847–1917) як ректор Харківського університету протягом 1901–1906 рр. розробив проєкт правил для студентських товариств, опублікувавши його як брошуру. Проаналізувавши студентські виступи в університеті від кінця жовтня до початку грудня 1901 р., дійшов висновку, що вони мали не конституційний, а анархічний і соціалістичний характер. Тому, на його думку, будь-які організації студентів обов'язково спричинять політичну боротьбу. Як наслідок цього, М. Й. Куплеваський відмовився від свого проєкту (Сводная записка..., сс. 95, 100, 118).

Настрої студентських колективів були дуже непростими, але найактивнішу, проте незначну, частину складали прихильники саме соціалістичних ідей та радикальних дій, які були нетерпимі до чинної влади. Водночас існували й адепти інших поглядів: в Харкові діяла студентська «Ліга антисемітів», «Товариство російських студентів», в університеті Св. Володимира – товариство «Вищі навчальні заклади – для науки», в Новоросійському університеті (м. Одеса) – «Священна ліга студентів», «Єдність – сила».

У березні 1902 р. в Одесі відбувся I студентський з'їзд, де констатували: студентство розколо- те, тому масові рухи, стихійна боротьба на академічному ґрунті – утопія. Була висловлена думка, що виступи мають набути революційного характеру й потрібно вести цілеспрямовану політичну агітацію на публічних виступах, зборах, концертах. Аналогічні рішення наприкінці жовтня 1903 р. ухвалив II студентський з'їзд в Одесі, де наголошували на важливості опертя на партійні течії (Энгель, Г. и Горохов, В., б. г., сс. 89–93).

Хоча у січні 1902 р. кожному студенту під розписку повідомили про наслідки порушень університетських правил, наприкінці 1901–1902 рр. відбулися досить бурхливі студентські виступи (Всеподданнейший отчет министра..., с. 97).

Професор Санкт-Петербурзького університету, майбутній академік Української Академії

наук В. М. Перетц (1870–1935), 19 листопада 1901 р. у листі до приват-доцента університету Св. Володимира М. В. Довнар-Запольського (1867–1934) писав, що попечитель В. К. фон Анреп (1852–1927) стверджував: існування вищих навчальних закладів, в яких безлад став хронічним, неможливо терпіти й, можливо, доведеться їх зачинити на 3–5 років, аби розробити радикальні заходи проти студентських виступів (Письма В. М. Перетца к М. В. Довнар-Запольскому, арк. 3–4).

Для того, щоб не дратувати студентів, влада у 1902 р. заборонила надавати ректорам секретні характеристики випускників гімназій, які вступали до університету. Водночас керівництву ВНЗ дозволили набирати на перший курс на 10 % більше абітурієнтів, аніж за планом, а до університету Св. Володимира – на 200 осіб більше. У листопаді 1903 р. був відкритий гуртожиток (80 кімнат на 150 осіб) для студентів Харківського університету, їдальня та актовий зал. Понад половину жильців складали студенти першого курсу (Бузескул, В., 1905, с. 69). Міська влада організувала для бідних студентів їдальню, яка працювала від 13 до 17 год. Відвідувачі могли обрати страви з двох перших і трьох-чотирьох других страв, причому норма м'яса на одну особу складала 410 г, а хліб чотирьох сортів подавали безкоштовно. Незаможним студентам знижували оплату наполовину (відтак вона дорівнювала 3,5 крб. на місяць), а із зовсім бідних взагалі не стягували (Матеріали за 1901–1905 рр. ...).

Через незначну кількість студентів у Російській імперії порівняно з країнами Західної Європи чи США значну частину найактивніших під час виступів студентів поновлювали на навчання в університетах. Типовий приклад: студента університету Св. Володимира М. Кононацького, який раніше навчався у Санкт-Петербурзькому університеті, кількаразово відраховували за участь у «безладах» і згодом поновлювали. Йому надавали статус вільного слухача, виключали за несплату за навчання, але щоразу зараховували до студентських лав. Від листопада 1902 р. М. Кононацький перебував під особливим наглядом поліції, а вже 12 вересня 1903 р. губернатор Поділля констатував: М. Кононацький не був помічений у чомусь варті оцінки. Але він помилявся, бо невдовзі під час обшуку в нього виявили підіривні матеріали й тому заарештували (О беспорядках в университете..., арк. 75 зв.). Зафіксовані випадки, коли студенти бешкетували, порушували тишу серед ночі дикими вигуками, чинили опір поліції та ін. Наприклад, у лютому 1902 р. на станції «Одеса головна» студенти Новоросійського університету К. Орлов і О. Маурер напідпитку трошили посуд у буфеті, сварилися з жандармським унтер-офіцером

та прислугою одеського градоначальника. Цей інцидент став предметом розгляду університетським судом лише 20 грудня 1902 р. Покарання призначили доволі поблажливі: К. Орлову оголосили догану, а О. Мауреру – зауваження (певно, через те, що за розтятий посуд вони заплатили) (С журналами засідань Совета за 1903 год, арк. 3).

У 1903 р. проф. Л. Гіршман зауважив, що студенти – «люди хворі, надто нервові, запальні, легко вдаються до крайнощів» (Труды высочайше учрежденной Комиссии..., 1903, вып. 2, с. 226).

У доповідних записках губернських жандармських управлінь початку ХХ ст. фіксували ненормальні умови в системі освіти і внутрішнього побуту університетів, що ніяк не могли вирішити. Університети, йшлося в них, не відповідали науковим запитам молоді, тому вона відірвана від ВНЗ й захоплюється політичними акціями, а професури зазвичай байдуже до студентів (Обзор важнейших познаний..., сс. 3–4).

Західноєвропейську систему освіти і виховання ніяк не могли застосувати у Російській імперії. Скажімо, у Кембриджському університеті студенти жили в корпусах по 10–15 осіб у кімнаті під постійним контролем деканату. О 7:30 вони вже були в церкві, о 8:00 приступали до навчальних занять. Після 22:00 виходити на вулицю було заборонено, за паління на студента могло очікувати покарання карцером. Чимало часу студенти приділяли заняттям спортом. До 40-х рр. ХІХ ст. студентські протести відбувалися в Німеччині, Іспанії, Італії, але вони припинилися після отримання університетами справжньої автономії (Котляров, А., 1909, сс. 4–5).

Інша ситуація склалася в університетах Російської імперії. Губернаторам надавали списки студентів, які мали «шкідливий вплив» на інших (По поводу доставления Киевскому губернатору списков студентов с вредным влиянием, арк. 3). У Харківському університеті відраховували 20 студентів без права вступати до будь-яких вищих навчальних закладів, 34-х виключили на 2 роки, а 65-м студентам оголосили догану. Водночас студенти-«академісти» погрожували надрукувати в газеті прізвиська студентів-революціонерів і професорів із лівими поглядами (Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову, 2013, с. 206), а студентів, що не підтримували масові виступи, зриви занять та іспитів, називали «зрадниками».

Коли розпочалася «перша російська революція», студенти Києва, Одеси, Харкова досить активно вимагали справжньої академічної свободи. Аналогічних позицій дотримувалася і значна частина професури. Тоді було не відомо, що події 9 січня 1905 р. у Санкт-Петербурзі – добре організована провокація священика Г. Гапона та його

помічників. Напередодні, 8 січня, були заготовлені листівки, в яких йшлося, що слуги царизму розстріляли тисячі робітників на Двірцевій площі. Воєнного коменданта Петербурга, який порушив по-станову про заборону видавати військам бойові патрони в день маніфестації, Микола II розжалував після трагічних подій 9 січня 1905 р. (Сурнін, В. Б., 2016, сс. 47–48).

Важливо, що колективи університетів майже одностайно вимагали «недоторканності особи, свободи слова, друку, союзів і зборів». Питання ж припинення занять в університетах постійно викликало незгоду серед студентів. Наприклад, 25 січня 1905 р. група студентів-юристів четвертого курсу Новоросійського університету і студентів-засновників юридичного гуртка звернулися до всіх студентів із закликом відновити заняття на факультетах (Заявление студентов-юристов..., арк. 4). Проте 10 лютого студенти-медики п'ятого курсу цього ж університету відмовились від складання державних іспитів, аргументуючи це тим, що в країні відбувалися дуже важливі події. Аналогічні рішення ухвалили студенти Харківського, Юр'ївського та інших університетів. Більшість студентів не наважувалася голосувати «проти», бо їм загрожувало загальне презирство (Хроника и мелкие известия, 1905, № 7, с. 245). Мало хто погоджувався з думкою студента Гірничого інституту Санкт-Петербурга О. Кузлицького, який заявляв, що в країні уже ціле десятиріччя готують «неврастеніків з дипломами» (Университет и политика, 1906, с. 105).

Висновки. М. І. Пирогов мав рацію, коли говорив, що «університет є найкращим барометром суспільства». Заслуговує на увагу висновок Вченої рада Харківського університету від березня 1905 р. про необхідність забезпечення умов нормальної діяльності університету. Професори заявили, що безладдя є не лише наслідок дій лихих людей, а й результат недоліків політичного та цивільного устрою, а тому ніякі репресії не поліпшать ситуацію (Заявление студентов-юристов..., сс. 4–5).

Обсяг статті не дозволяє простежити досить складні й неоднозначні події в університетах протягом 1905–1907 рр. Підсумовуючи ж вищевикладене, можна констатувати, що саме наприкінці XIX – на початку XX ст. у співвідношенні дуальних сторін «студентство – влада» настав критичний перелом, у результаті якого можливості вирішення проблем шляхом взаємних поступок і діалогу виявилися втраченими. При цьому провина покладається на обидві сторони, але більша частину відповідальності лежить на представниках ультрарадикальних партій, які наполегливо діяли на засадах «чим гірше – тим краще» і які ставилися до емоційно пристрасного студентства як до «гарматного м'яса».

Подяки. Автор висловлює глибоку подяку працівникам архівів, співробітникам Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Бібліографічні посилання

Анисимов, А., 1903. Харьковские студенческие кружки. *Русское богатство*. Санкт-Петербург, № 12, сс. 201–217.

Боголепов Николай Павлович. *Wikipedia*. Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Боголепов-Николай-Павлович>>.

Бузескул, В., 1911. *Исторические этюды*. Санкт-Петербург.

Бузескул, В., 1905. *История Харьковского университета при действии Устава 1884 г. (с 1884 г. до 1905 г.)*. Харьков.

Временные правила о профессорском дисциплинарном суде в высших учебных заведениях Министерства народного просвещения. Высочайше утверждены 1902 г., 1902. Харьков.

Временные правила организации студенческих учреждений в высших учебных заведениях ведомства Министерства народного образования, 1901. Санкт-Петербург.

Всепоподаннейший отчет министра народного просвещения за 1902 год, 1904. Санкт-Петербург.

Глинский, Б. Б., 1914. *Среди литераторов и учёных. Биографии, характеристики, некрологи, воспоминания, встречи*. Санкт-Петербург.

Голицын, В. М., 1917. Московский университет в 60-х годах. *Голос минувшего*. Москва, № 11–12, сс. 173–240.

Грибовский, М. В. и Фоминых, С. Ф., ред., 2012. *Профессорско-преподавательский корпус российских университетов 1884–1917 гг.* Исследования и документы. Томск: Изд-во Томск. ун-та.

Дело по вопросу о высшей школе. Спр. 255. Оп. 22. Ф. 560. Санкт-Петербург: Российский государственный исторический архив.

Доклад комиссии, избранной Советом Императорского Харьковского университета, для обсуждения вопроса о системе вознаграждения преподавателей университета, основанной на взимании со студентов и слушателей особой платы за слушание лекций и руководство их занятиями, 1897. Харьков.

Еленев Ф., 1900. *Наше молодое поколение. В разьяснение причин студенческих волнений 1899 года*. Москва.

Записка о возникновении и развитии тайных студенческих кружков. Спр. 1038. Оп. 530. Ф. 1405. Санкт-

Петербург: Российский государственный исторический архив, лл. 1–52 зв.

Заявление студентов-юристов 4-го курса Новороссийского университета ко всем студентам о возобновлении занятий, заявление студентов-учредителей юридического кружка. Спр. 514. Оп. 1. Ф. 153. Одеса: Державний архів Одеської області.

К вопросу о причинах беспрестанно возникающих в наших университетах студенческих беспорядков (1899–1904 гг.). Спр. 33. Ф. 60. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Коваль, І. М., гол. ред., 2015. *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія і сучасність 1865–2015.* Одеса: Одеський національний університет.

Котляров, А., 1909. *Заграничные университеты и наше воспитание.* Киев.

Кругляк, М. Е., 2011. Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історична панорама.* Чернівці, вип. 13, сс. 7–31.

Кускова Екатерина Дмитриевна. *Wikipedia.* Доступно: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Кускова-Екатерина-Дмитриевна>>.

Лидинг, А., 2016. *Врач милостью Божией. Тайны прошлого.* Киев, № 3.

Матеріали за 1901–1905 рр. Т. 1. Оп. 1. Ф. II. Харків: Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Мелихов, В. А., 1912. *Л. Н. Загурский, профессор Императорского Харьковского университета (некролог).* Харьков.

Мельгунов С., 1913. Московский университет в 1894 г. (По поводу воспоминаний проф. Боголепова). *Голос минувшего.* Москва, № 5, сс. 182–218.

Митропольский, И. А., 1899. Из воспоминаний о Московском университете. В: *Воспоминания о студенческой жизни В. О. Ключевского, П. М. Обнинского, Д. Н. Свербеева, С. М. Соловьева, А. И. Кирпичникова, В. А. Гольцева, Ф. И. Буслаева и др.* Москва, сс. 235–270.

О беспорядках в университете и Нежинском историко-филологическом институте. Спр. 48. Оп. 810. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

О восстановлении правильного хода занятий в университетах. Спр. 264. Оп. 1. Ф. 2018. Київ: Центральний державний історичний архів України.

О недопущении лиц еврейского исповедания в число приват-доцентов Университета Св. Владимира. Спр. 37. Оп. 52. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

О студенческих беспорядках, начавшихся 17 февраля в здании университета Св. Владимира. Спр. 3. Оп. 262. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Об аресте 17 студентов университета Св. Владимира на сходке «интеллигентов». Спр. 10. Оп. 262. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Об учебных заведениях Министерства народного просвещения, о российских университетах. Спр. 3494.

Ф. 8. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Обзор важнейших дознаний производившихся в жандармских управлениях за 1902 год, 1906. Ростов-на-Дону.

Ответ Совета Императорского Харьковского университета на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении Устава 1884 года, 1901. Харьков.

Отзывы немецких и голландских профессоров о принятии университетского устава профессора Ивана Ивановича Толстого, 1910. Санкт-Петербург.

Перетц, П. *Выстрел в министра.* Доступно: <<https://pavelperetz.livejournal.com/8209.html>>.

Письма В. М. Перетца к М. В. Довнар-Запольскому. Спр. 170. Оп. 1. Ф. 262. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову, 2013. *Харківський історіографічний збірник,* вип. 12, сс. 198–227.

По поводу доставления Киевскому губернатору списков студентов с вредным влиянием. Спр. 15. Оп. 262. Ф. 707. Київ: Центральний державний історичний архів України.

Правила для студентов и сторонних слушателей Императорских российских университетов, 1895. Харьков.

Проект правил для студентов и сторонних слушателей Императорских Российских университетов, 1899. Санкт-Петербург.

Пуришкевич, В., 1914. *Материалы по вопросу о разложении современного русского университета.* Санкт-Петербург.

Разные бумаги. Т. 10. Оп. 1. Ф. 1. Харків: Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Репорт в Департамент полиции от 4 марта 1904 г. о самоубийстве двух студентов университета Св. Владимира и о намерении покончить жизнь самоубийством еще двоих студентов по причине якобы ихнего отказа совершить террористический акт. Спр. 891. Оп. 1. Ф. 274. Київ: Державний історичний архів України.

Ремезовский, И. Д., 1984. *Киевский университет: страницы революционной борьбы.* Киев: Издательство при КГУ издательского объединения «Вища школа».

Розанов, В. В., 1898. Несколько замечаний по поводу студенческих беспорядков. *Русское обозрение.* Москва, январь, сс. 411–420.

С журналами заседаний Совета за 1903 год. Спр. 6. Оп. 11. Ф. 45. Одеса: Державний архів Одеської області.

Сводная записка о материалах, поступивших в Министерство народного просвещения о желательных изменениях в устройстве Императорских Российских университетов, 1902. Санкт-Петербург.

События 8 февраля 1899 г. в Санкт-Петербургском университете. Доступно: <<https://bjwanderer.livejournal.com/283603.html>>.

Современная летопись, 1890. *Русское обозрение.* Москва, апрель, сс. 869–889.

Студенческие волнения в 1901–1902 гг., 1938. *Красный архив*. Москва, № 4–5, сс. 258–308.

Сурнін, В. Б., 2016. Події 9 січня 1905 року в Петербурзі через призму поняття «кольорових революцій». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 2, сс. 44–50.

Таможська, І. В., 2017. *Розвиток системи приватдоцентури в університетах Придніпровської України (1863–1917 рр.)*. Монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Трубецкой, Е. Н. *Письма к Андрею Сергеевичу Вязигину*. № 1928/с. Спр. 992-р. Харків: Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Труды высочайше учрежденной Комиссии по преобразованию высших учебных заведений, 1903. Санкт-Петербург, вып. 2, 4.

Университет и политика, 1906. Санкт-Петербург.

Харузин, А., 1891. *По поводу брошюры «О студенческой жизни в Дерпте»*. Москва.

Хроника внутренней жизни, 1901. *Жизнь*. Санкт-Петербург, т. 3, сс. 360–376.

Хроника и мелкие известия, 1905. *Русский врач*. Санкт-Петербург, № 7, сс. 245–248; № 23, сс. 762–767.

Черняев, Н. И., 1895. *О русском самодержавии*. Москва.

Шаховской, М., 1907. *Смутное время в Харькове. Материалы для истории русской революции*. Харьков.

Ш-дъ, Я., 1903. К статистике еврейского населения. *Книжки Восхода*. Санкт-Петербург, январь, сс. 120–133.

Шилов, А., 1891. *Этика и религия в среде нашей интеллигенции и учащейся молодежи*. Харьков.

Энгель, Г. и Горохов, В., б. г. *Из истории студенческого движения. 1899–1906*. Санкт-Петербург: Издательство В. К. Сердаковского.

Юзефович, Б. М., 1908. *Политические письма. Материал для истории русского политического умонастроения на рубеже двух столетий (1898–1908 гг.)*. Киев.

Яновський, Д., 2016. *Загублена історія втраченої держави*. Харків: Фоліо.

References

Anisimov, A., 1903. Khar'kovskie studencheskie kruzhki [Kharkov student circles]. *Russkoe bogatstvo* [Russian wealth]. St. Petersburg, no. 12, pp. 201–217 (in Russian).

Bogolepov Nikolay Pavlovich. *Wikipedia*. Available at: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Bogolepov-Nikolaj-Pavlovich>> (in Russian).

Buzeskul, V., 1911. *Istoricheskie etyudy* [Historical studies]. St. Petersburg (in Russian).

Buzeskul, V., 1905. *Istoriya Khar'kovskogo universiteta pri deystvii Ustava 1884 g. (s 1884 g. do 1905 g.)* [History of Kharkov University under the Charter of 1884 (from 1884 to 1905)]. Kharkiv (in Russian).

Vremennye pravila o professorskom distsiplinarnom sude v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Vysochayshe utverzhdeny 1902 g. [Provisional Rules on the Professor's Disciplinary Court in Higher Education Institutions of the Ministry of Education. Highest approved 1902], 1902. Kharkiv (in Russian).

Vremennye pravila organizatsii studencheskikh uchrezhdeniy v vysshikh uchebnykh zavedeniyakh vedomstva Ministerstva narodnogo obrazovaniya [Temporary rules for the organization of student institutions in higher educational institutions of the Ministry of Public Education], 1901. St. Petersburg (in Russian).

Vsepoddannейshiy otchet ministra narodnogo prosveshcheniya za 1902 god [The most consistent report of the Minister of Education of 1902], 1904. St. Petersburg (in Russian).

Glinskiy, B. B., 1914. *Sredi literatorov i uchenykh. Biografii, kharakteristiki, nekrologi, vospominaniya, vstrechi* [Among writers and scientists. Biographies, characteristics, obituaries, memories, meetings]. St. Petersburg (in Russian).

Golitsyn, V. M., 1917. *Moskovskiy universitet v 60-kh godakh* [Moscow University in the 60s]. *Golos minuvshogo*

[Voice of the Past]. Moscow, no. 11–12, pp. 173–240 (in Russian).

Gribovskiy, M. V., and Fominykh, S. F., eds., 2012. *Professorsko-prepodavatel'skiy korpus rossiyskikh universitetov 1884–1917 gg.* [Faculty of Russian Universities 1884–1917]. Research and documents. Tomsk: Publishing house of Tomsk State University (in Russian).

Delo po voprosu o vysshey shkole [Higher School Case]. File 255. Inventory 22. Fund 560. St. Petersburg: Russian State Historical Archive (in Russian).

Doklad komissii, izbrannoy Sovetom Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta, dlya obsuzhdeniya voprosa o sisteme voznagrazhdeniya prepodavateley universiteta, osnovannoy na vzimaniy so studentov i slushateley osoboy platy za slushanie lektsiy i rukovodstvo ikh zanyatiyami [Report of the commission elected by the Council of the Imperial Kharkov University to discuss the issue of the university teachers remuneration system based on the collection of special fees from students and students for listening to lectures and managing their classes], 1897. Kharkov (in Russian).

Yelenev F., 1900. *Nashe molodoe pokolenie. V raz'yasnenie prichin studencheskikh volneniy 1899 goda* [Our young generation. In explanation of the reasons for student unrest in 1899]. Moscow (in Russian).

Zapiska o vozniknovenii i razvitii taynykh studencheskikh kruzhkov [A note on the emergence and development of secret student circles]. File 1038. Inventory 530. Fund 1405. St. Petersburg: Russian State Historical Archive, pp. 1–52 v. (in Russian).

Zayavlenie studentov-yuristov 4-go kursa Novorossiyskogo universiteta ko vsem studentam o vozobnovlenii zanyatiy, zayavlenie studentov-uchrediteley yuridicheskogo kruzhka [Statement of 4th year law students of Novorossiysk University to all students about the resumption of classes, statement of the founding students

of the legal circle]. File 514. Inventory 1. Fund 153. Odesa: State Archive of Odesa oblast (in Russian).

K voprosu o prichinakh besprestanno vznikayushchikh v nashikh universitetakh studencheskikh besporyadkov (1899–1904 gg.) [To the question of the causes of student unrest constantly arising in our universities (1899–1904)]. File 33. Fund 60. Kyiv: Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine (in Russian).

Koval, I. M., ed., 2015. *Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Istoriia i suchasnist 1865–2015* [Odessa I. I. Mechnikov National University. History and modernity. 1865–2015]. Odesa: Odesa National University (in Ukrainian).

Kotlyarov, A., 1909. *Zagranichnye universitety i nashe vospitanie* [Foreign universities and our education]. Kyiv (in Russian).

Kruhliak, M. E., 2011. Materialne stanovyshche studentiv pidrosiiskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Financial situation of students of sub-Russian Ukraine (second half of the 19th and beginning of the 20th centuries)]. *Istorychna panorama* [Historic panorama]. Chernivtsi, issue 13, pp. 7–31 (in Ukrainian).

Kuskova Ekaterina Dmitrievna. *Wikipedia*. Available at: <<https://ru.wikipedia.org/wiki/Kuskova-Ekaterina-Dmitrievna>> (in Russian).

Liding, A., 2016. Vrach milost'yu Bozhiey [A doctor by the grace of God]. *Tayny proshlogo* [Secrets of the past]. Kyiv, no. 3 (in Russian).

Materialy za 1901–1905 rr. [Materials for 1901–1905]. Vol. 1. Inventory 1. Fund II. Kharkiv: Museum of History of the V. N. Karazin Kharkiv National University (in Russian).

Melikhov, V. A., 1912. *L. N. Zagurskiy, professor Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta (nekrolog)* [L. N. Zagursky, a Professor at the Imperial Kharkiv University (obituary)]. Kharkiv (in Russian).

Melgunov, S., 1913. *Moskovskiy universitet v 1894 g. (Po povodu vospominaniy prof. Bogolepova)* [Moscow University in 1894 (About the memories of Prof. Bogolepov)]. *Golos minuvshogo* [The voice of the past]. Moscow, no. 5, pp. 182–218 (in Russian).

Mitropolskiy, I. A., 1899. Iz vospominaniy o Moskovskom universitete [From the memories of Moscow University]. In: *Vospominaniya o studencheskoy zhizni V. O. Klyuchevskogo, P. M. Obninskogo, D. N. Sverbeeva, S. M. Solov'eva, A. I. Kirpichnikova, V. A. Gol'tseva, F. I. Buslaeva i dr.* [Memoirs on the student life of V. O. Klyuchevsky, P. M. Obninsky, D. N. Sverbeev, S. M. Solov'yov, A. I. Kirpichnikov, V. A. Goltsev, F. I. Buslaev, etc.]. Moscow, pp. 235–270 (in Russian).

O besporyadkakh v universitete i Nezhinskom istoriko-filologicheskoy institute [About the riots at the university and the Nizhyn Institute of History and Philology]. File 48. Inventory 810. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

O vosstanovlenii pravil'nogo khoda zanyatiy v universitetakh [About restoring the right course at university]. File 264. Inventory 1. Fund 2018. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

O nedopushchenii lits evreyskogo ispovedaniya v chislo privat-dotsentov Universiteta Sv. Vladimira [About the

prohibition of persons of Jewish confession in the number of privat-docents associates of the St. Vladimir University]. File 37. Inventory 52. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

O studencheskikh besporyadkakh, nachavshikhsya 17 fevralya v zdanii universiteta Sv. Vladimira [About student riots that began on February 17 in the building of the St. Vladimir University]. File 3. Inventory 262. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Ob areste 17 studentov universiteta Sv. Vladimira na skhodke «intelligentov» [About the arrest of 17 students of the St. Vladimir University at a gathering of «intellectuals»]. File 10. Inventory 262. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Ob uchebnykh zavedeniyakh Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, o rossiyskikh universitetakh [About educational institutions of the Ministry of Education, about Russian universities]. File 3494. Fund 8. Kiev: Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine (in Russian).

Obzor vazhneyshikh doznaniy proizvodivshikhsya v zhandarmskikh upravleniyakh za 1902 god [Overview of the most important inquiries made in the gendarme departments in 1902], 1906. Rostov-na-Donu (in Russian).

Otvét Soveta Imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta na voprosy, predlozhenyye Ministerstvom narodnogo prosveshcheniya ob izmenenii Ustava 1884 goda [The response of the Council of the Imperial Kharkov University to the questions proposed by the Ministry of Education on the amendment of the Charter of 1884], 1901. Kharkiv (in Russian).

Otzyvy nemetskikh i gollandskikh professorov o prinyatii universitetskogo ustava professora Ivana Ivanovicha Tolstogo [Feedback from German and Dutch professors on the adoption of the university charter of Professor Ivan Ivanovich Tolstoy], 1910. St. Petersburg (in Russian).

Peretz, P. *Vystrel v ministra* [Shot at the Minister]. Available at: <<https://pavelperetz.livejournal.com/8209.html>> (in Russian).

Pis'ma V. M. Perettsa k M. V. Dovnar-Zapol'skomu [Letters of V. M. Peretts to M. V. Dovnar-Zapolsky]. File 170. Inventory 1. Fund 262. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Pis'ma V. P. Buzeskula k V. S. Ikonnikovu [Letters of V. P. Buzeskul to V. S. Ikonnikov], 2013. *Kharkivs'kiy istoriografichnyi zbirnik* [Kharkov Historiographical Collection], issue 12, pp. 198–227 (in Russian).

Po povodu dostavleniya Kievskomu gubernatoru spiskov studentov s vrednym vliyaniem [Regarding the delivery to the Kiev governor of lists of students with harmful influence]. File 15. Inventory 262. Fund 707. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Pravila dlya studentov i storonnikh slushateley Imperatorskikh rossiyskikh universitetov [Rules for students and outside students of Imperial Russian Universities], 1895. Kharkiv (in Russian).

Proekt pravil dlya studentov i storonnikh slushateley Imperatorskikh Rossiyskikh universitetov [Draft Rules for Students and Outside Students of Imperial Russian Universities], 1899. St. Petersburg (in Russian).

Purishkevich, V., 1914. *Materialy po voprosu o razlozhenii sovremennogo russkogo universiteta* [Materials on the decomposition of a modern Russian university]. St. Petersburg (in Russian).

Raznye bumagi [Miscellaneous papers]. Vol. 10. Inventory 1. Fund 1. Kharkiv: Museum of History of the V. N. Karazin Kharkiv National University (in Russian).

Raport v Departament politzii ot 4 marta 1904 g. o samoubiystve dvukh studentov universiteta Sv. Vladimira i o namerenii pokonchit' zhizn' samoubiystvom eshche dvoikh studentov po prichine yakoby ikhnego otказа sovershit' terroristicheskii akt [A report to the Police Department of March 4, 1904 on the suicide of two students of St. Vladimir University and the intention to commit suicide for two more students due to their alleged refusal to commit a terrorist act]. File 891. Inventory 1. Fund 274. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine (in Russian).

Remezovskiy, I. D., 1984. *Kievskiy universitet: stranitsy revolyutsionnoy bor'by* [Kiev University: pages of revolutionary struggle]. Kyiv: Publishing house at KSU of the Publishing association «Vyshcha schkola» (in Russian).

Rozanov, V. V., 1898. Neskol'ko zamechaniy po povodu studencheskikh besporyadkov [A few comments about student riots.]. *Russkoe obozrenie* [Russian review]. Moscow, January, pp. 411–420 (in Russian).

S zhurnalami zasedaniy Soveta za 1903 god [With meeting journals of the Council for 1903]. File 6. Inventory 11. Fund 45. Odesa: State Archive of Odesa oblast (in Russian).

Svodnaya zapiska o materialakh, postupivshikh v Ministerstvo narodnogo prosveshcheniya o zhelatel'nykh izme-neniyakh v ustroystve Imperatorskikh Rossiyskikh universitetov [Consolidated note on materials received by the Ministry of Public Education on desirable changes in the structure of the Imperial Russian Universities], 1902. St. Petersburg (in Russian).

Sobytiya 8 fevralya 1899 g. v Sankt-Peterburgskom universitete [Events of February 8, 1899 at the St. Petersburg University]. Available at: <<https://bjwanderer.livejournal.com/283603.html>> (in Russian).

Sovremennaya letopis' [Modern chronicle], 1890. *Russkoe obozrenie* [Russian review]. Moscow, April, pp. 869–889 (in Russian).

Studencheskie volneniya v 1901–1902 gg. [Student unrest in 1901–1902], 1938. *Krasnyy arkhiv* [Red archive]. Moscow, no. 4–5, pp. 258–308 (in Russian).

Surnin, V. B., 2016. Podiyi 9 sichnya 1905 roku v Peterburzi cherez pryzmu ponyattya «kol'orovykh revolyutsiy» [The events of January 9, 1905 in Petersburg through the lens of the concept of «color revolutions»]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya: Istoriya* [Uzhgorod University Scientific Bulletin. Series: History], issue 2, pp. 44–50 (in Ukrainian).

Tamozhska, I. V., 2017. *Rozvytok systemy pryvat – dotsentury v universytetakh Prydniprov's'koyi Ukrayiny (1863–1917 rr.)* [Development of the system of private docent in the universities of the Dnipro Ukraine (1863–1917)]. Monograph. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU (in Ukrainian).

Trubetskoy, E. N. *Pis'ma k Andreyu Sergeevichu Vyaziginu* [Letters to Andrey Sergeyevich Vyazigin]. No. 1928/s. File 992-r. Kharkiv: Department of Books, Monuments and Manuscripts of the Central Scientific Library of the V. N. Karazin Kharkiv National University (in Russian).

Trudy vysochayshe uchrezhdennoy Komissii po preobrazovaniyu vysshikh uchebnykh zavedeniy [Proceedings of the highest established Commission for the Transformation of Higher Education Institutions], 1903. St. Petersburg, issues 2, 4 (in Russian).

Universitet i politika [University and Politics], 1906. St. Petersburg (in Russian).

Kharuzin, A., 1891. *Po povodu broshyury «O studencheskoy zhizni v Derpte»* [Regarding the pamphlet On Student Life in Dorpat]. Moscow (in Russian).

Khronika vnutrenney zhizni [Chronicle of Inner Life], 1901. *Zhizn'* [Life]. St. Petersburg, vol. 3, pp. 360–376 (in Russian).

Khronika i melkie izvestiya [Chronicle and small news], 1905. *Russkiy vrach* [Russian doctor]. St. Petersburg, no. 7, pp. 245–248; no. 23, pp. 762–767 (in Russian).

Chernyaev, N. I., 1895. *O russkom samoderzhavii* [About the Russian autocracy]. Moscow.

Shakhovskoy, M., 1907. *Smutnoe vremya v Kharkove. Materialy dlya istorii russkoy revolyutsii* [Time of Troubles in Kharkov. Materials for the history of the Russian revolution]. Kharkiv (in Russian).

Sh–d, Ya., 1903. K statistike evreyskogo naseleniya [To the statistics of the Jewish population]. *Knizhki Voskhoda* [Sunrise Books]. St. Petersburg, January, pp. 120–133 (in Russian).

Shilov, A., 1891. *Etika i religiya v srede nashey intelligentsii i uchashcheyasya molodezhi* [Ethics and religion among our intelligentsia and students]. Kharkiv (in Russian).

Engel, G., and Gorokhov, V., n. d. *Iz istorii studencheskogo dvizheniya. 1899–1906* [From the history of the student movement. 1899–1906]. St. Petersburg: Publisher V. K. Serdakovsky (in Russian).

Yuzefovich, B. M., 1908. *Politicheskie pis'ma. Material dlya istorii russkogo politicheskogo umopomracheniya na rubezhe dvukh stoletiy (1898–1908 gg.)* [Political letters. Material for the history of Russian political insanity at the turn of two centuries (1898–1908)]. Kyiv (in Russian).

Yanovskiy, D., 2016. *Zahublena istoriya vtrachenoyi derzhavy* [Lost history of the lost state]. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
ISSN 2664–9950 (Print)
ISSN 2707–6385 (Online)
2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 44–55
doi 10.15421/26190203
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)»1920/1921»

**Повстанство Катеринославщини
у 1920–1921 рр. за «Звітом
Катеринославської губернської
надзвичайної комісії»**

Д. В. Архирейський

доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0003–0105–3510

Researcher ID: S-6325–2018

siverin47@ukr.net

А. В. Буланова

бакалавр історії та археології

angelinaa471@gmail.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,*

проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49000

Анотація. *Мета статті* – з'ясувати та проаналізувати дані звіту Катеринославської губернської надзвичайної комісії про дії регіонального повстанського руху на завершальному етапі революції 1917–1921 рр. *Методи дослідження:* хронологічний, порівняльний, біографічний. *Основні результати:* виявлено масив даних «Звіту Катеринославської губернської

надзвичайної комісії» про повстанський рух на теренах губернії у 1920–1921 рр.; проаналізована термінологія державного документу, яка має стосунок до боротьби з повстанцями; встановлено, що катеринославські чекісти виокремлювали два основні різновиди повстанства – махновський та петлюрівський; описана динаміка розгортання повстанського руху на Катеринославщині на завершальному етапі революції; виявлені ідеологічні підвалини державної протидії повстанству; акцентовано увагу на найбільш характерних засобах боротьби Катеринославської губернської надзвичайної комісії з українським збройним рухом опору. *Практичне значення:* результати роботи можна використовувати у синтетичних працях з історії України періоду революції 1917–1921 рр., для розробки спеціальних курсів з історії України. *Оригінальність:* робота є цілком оригінальною, містить критику комплексного історичного джерела, має елементи порівняльного аналізу. *Наукова новизна:* вперше здійснена спроба комплексного вилучення зі «Звіту Катеринославської губернської надзвичайної комісії» та аналіз даних про динаміку повстанського руху на території губернії в 1920–1921 рр., а також про заходи чекістів з його придушення. *Тип статті:* оглядова.

Ключові слова: Катеринославська губернія; повстанський рух; чекісти.

Надіслана до редколегії 16.09.2019

Прорецензована 22.12.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 44–55

doi 10.15421/26190203

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)»1920/1921»

Повстанчество
Екатеринославщины в 1920–1921 гг.
по «Отчету Екатеринославской
губернской чрезвычайной
комиссии»

Д. В. Архирейский

доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0003–0105–3510

ResearcherID: S-6325–2018

siverin47@ukr.net

А. В. Буланова

бакалавр истории и археологии

angelinaa471@gmail.com

Днепропетровский национальный университет
имени Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, Днепро,
Украина, 49000

Аннотация. *Цель статьи* – выяснить и проанализировать данные отчета Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии о действиях регионального повстанческого движения на завершающем этапе революции 1917–1921 гг. *Методы исследования:* хронологический, сравнительный, биографический. *Основные результаты:* выявлен массив данных «Отчета Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии» о повстанческом

движении на территории губернии в 1920–1921 гг.; проанализирована терминология государственного документа, которая имеет отношение к борьбе с повстанцами; установлено, что екатеринославские чекисты выделяли две основные разновидности повстанчества – махновское и петлюровское; описана динамика развертывания повстанческого движения на Екатеринославщине на завершающем этапе революции; обнаружены идеологические основы государственного противодействия повстанчеству; акцентировано внимание на наиболее характерных средствах борьбы Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с украинским вооруженным движением сопротивления. *Практическое значение:* результаты работы можно использовать в синтетических трудах по истории Украины периода революции 1917–1921 гг., для разработки специальных курсов по истории Украины. *Оригинальность:* работа вполне оригинальна, содержит критику комплексного исторического источника, имеет элементы сравнительного анализа. *Научная новизна:* впервые предпринята попытка комплексного извлечения из «Отчета Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии» и анализа данных о динамике повстанческого движения на территории губернии в 1920–1921 гг., а также о чекистских методах его подавления. *Тип статьи:* обзорная.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния; повстанческое движение; чекисты.

Направлена в редколлегию 16.09.2019

Прорецензирована 22.12.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 44–55

doi 10.15421/26190203

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK DK265.8.U4

Katerynoslav Region rebellion in 1920–1921 according to the Report of the Katerynoslav Provincial Emergency Commission

D. V. Arkhireyskyi

D.S (History), Associate Professor

ORCID: 0000–0003–0105–3510

ResearcherID: S-6325–2018

siverin47@ukr.net

A. V. Bulanova

Bachelor of History and Archeology

angelinaa471@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University
 72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The purpose of the article* is to find out and analyze the data of the report of the Katerynoslav Provincial Extraordinary Commission on the actions of the regional insurgent movement at the final stage of the revolution of 1917–1921; to prove the scientific significance of this historical source for further studies of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and of the Ukrainian rebel movement during the Revolution and in the post-revolutionary time. *Methods of research:* chronological, comparative, biographical. *The main results:* an array of data from «The Report of the Katerynoslav Provincial

Extraordinary Commission» on the rebel movement on the territory of the province in 1920–1921 was discovered; the terminology of the state document related to counterinsurgency has been analyzed; it was established that the Katerynoslav Chekists distinguished two main types of insurgency – Makhno and Petliur; describes the dynamics of the deployment of the insurgent movement in Katerynoslav region at the final stage of the revolution; ideological foundations of the state counteraction to the insurgency have been identified; focuses on the most characteristic means of fighting the Katerynoslav Provincial Emergency Commission against the Ukrainian armed resistance movement. *Practical significance:* the results of the work can be used in synthetic works on the history of Ukraine during the revolution of 1917–1921, to develop special courses in the history of Ukraine. These materials can also be used to promote historical knowledge. *Originality:* the work is completely original, contains criticism of a complex historical source, has elements of comparative analysis. *Scientific novelty:* first attempt was made to comprehensively withdraw from «The Report of the Katerynoslav Provincial Emergency Commission» and to analyze data on the dynamics of insurgent movement in the province in 1920–1921, as well as measures of the Chekists to suppress it. *Type of article:* overview.

Keywords: Katerynoslav province; rebel movement; the Chekists.

Received 16.09.2019

Reviewed 22.12.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. 1994 року дніпропетровський історик В. Ченцов упорядкував та видав збірку документів і матеріалів під загальною назвою «Звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії. (3 1 січня 1920 р. – до 1 листопада 1921 р.)» (*Отчет*, 1994). Основу цієї збірки складає звіт про діяльність зазначеної губернської установи за два останні роки Української революції – 1920 та 1921. Звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії (далі – звіт губчека), яку на початку 1920 р. очолив Рудаков, уперше і востаннє виданий наприкінці 1921 р. у власній друкарні цього органу під грифом «Цілком секретно» і російською мовою (*Отчет*, 1994, с. 17), у зазначеній збірці відображено факсиміле.

Документ за багатьма показниками є унікальним. Він масштабний, надзвичайно інформативний і відвертий, стосується багатьох аспектів життя Катеринослава і губернії наприкінці революції. Позаяк чекістські структури того часу мали прямий стосунок до абсолютної більшості політичних, соціально-економічних, національно-культурних процесів, то звіт слід визнати важливим джерелом не тільки з історії діяльності цієї установи, але й історії регіону в цілому. Таким чином, звіт достатньо повно інформує і про репресивно-каральну діяльність Катеринославської губчека, і про об'єкти цих репресій.

Історіографія. Однією з магістральних тем звіту є антирадянський повстанський рух Катеринославщини відповідного часу. Зауважимо, український повстанський рух доби революції 1917–1921 рр. наразі представлений солідною історіографією, передовсім вітчизняною (Архирейський, 2015; Белаш. А. и Белаш В., 1993; Верстюк, 1991; Ганжа, 1992; Гончар, 2007; Котляр, 2003; Тимошук, 1996). Окремі праці присвячені й повстанцям Катеринославщини, включаючи махновців (Дутчак, 2008; Ковальчук, 2009; Мельник, 2018), проте відсутні синтетичні дослідження повстанського руху, зокрема антирадянського, Катерино-славського Подніпров'я. Характерно, що зазначений звіт губчека явно недостатньо використовується дослідниками. Отож ставимо за мету проаналізувати той масив інформації, що має безпосередній стосунок до повстанського руху.

Мета дослідження – з'ясувати та проаналізувати дані звіту Катеринославської губернської надзвичайної комісії про дії регіонального повстанського руху на завершальному етапі революції 1917–1921 рр.

Джерела. Основним джерелом дослідження є власне «Звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії. (3 1 січня 1920 р. – до 1 листопада 1921 р.)», що зумовлюється метою роботи.

Звіт розміщується на 150 (без додатків) сторінках, 63 з яких містять інформацію про ті чи інші аспекти повстанського руху та урядову боротьбу з ним. Тематично досліджувані дані звіту можна поділити на такі блоки: 1) пояснення природи повстанського руху; 2) пояснення причин та особливостей створення та діяльності «апарату» надзвичайної комісії, задіяного у «боротьбі з бандитизмом»; 3) махновщина; 4) пропетлюрівські повстанський рух та підпілля. Географічно звіт охоплює всю територію тодішньої Катеринославської губернії – лівобережну, і правобережну її частини. Він має очевидну хронологічну основу, що дозволяє відповідним чином відстежити динаміку розвитку в губернії повстанського руху і водночас полегшує можливість перевірки тих чи тих даних досліджуваного документу на достовірність.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з офіційної доктрини владної компартії про класову боротьбу як стрижень усіх соціально-економічних та політичних процесів, автори звіту губчека пояснювали причини повстанського руху «куркульським засиллям на селі», мовляв, «при підтримці бандитських елементів куркулів почали фактично перебирати владу до своїх рук, поневолюючи та експлуатуючи найбільш бідну частину населення і всіляко переслідуючи незаможне селянство»¹ (*Отчет*, 1994, с. 40). Таким чином, заможні селяни (куркулі) офіційно проголошувалися призвідниками, організаторами збройних виступів проти радянської влади, а виконавці, учасники цих виступів іменувалися бандитами. Така схема не передбачала використання терміну «повстанський рух», замість нього вживалося кліше «бандитизм». Отож дії урядових сил, включно з чекістами, проти повстанців офіційною мовою називалися боротьбою з бандитизмом.

Доктрина класової боротьби ідеологічно обґрунтовувала право більшовиків на застосування сили у підкоренні села. Урядова пропаганда пояснювала, що держава просто допомагає незаможникам позбавитися ярма куркулів. Позаяк незаможники неорганізовані і їх «співчуття Радянській владі могло б залишитися платонічним та абстрактним», влада брала до своїх рук справу формування на селі комітетів незаможних селян, т. зв. комнезамів. Катеринославські чекісти бачили можливість використання цих органів у безпосередній боротьбі з повстанцями (*Отчет*, 1994, с. 41). Таким чином, організації незаможних селян ставали і знаряддям придушення повстанського руху, і засобом встановлення комуністичної влади в українському селі.

Звісно, заради непорочності концепції класової боротьби автори звіту губчека готові були вида-

¹ Тут далі переклад автора.

вати бажане за дійсне, всіляко підкреслюючи, що село переживає власну громадянську війну. Тим не менш, інколи у звіті фіксується реальний стан справ у селі. Наприклад, характеризуючи ситуацію в губернії на осінь 1920 р., чекісти проговорилися, що «сільське населення (без винятку. – Д. А.) особливо вороже ставилося до радвлади на ґрунті мобілізації та продрозверстки, й іноді незаконних дій окремих представників влади. При проведенні продрозверстки майже усюди доводилося застосувувати збройну силу» (Отчет, 1994, с. 42). Як бачимо, катеринославські чекісти в цілому розуміли, що антирадянський селянський рух опору викликався насправді аграрною політикою режиму, проте не вважали за доцільне відмовлятися від ідеологічних підвалин своєї влади. Навпаки. – вони вважали логічним і природним посилення військово-репресивної засобів впливу на село.

Катеринославські чекісти констатували, що станом на січень 1920 р. коли надзвичайна комісія відновила свою діяльність, вона не мала достатніх сил для боротьби проти місцевих повстанців. При губчека вже тоді діяв спеціальний батальйон, але ненадійний, бо мав «махновсько-повстанський характер», тому його одразу перевели на казармене становище (Отчет, 1994, с. 34). Для бійців батальйону і співробітників губчека не вистачало військового спорядження, отож, було вирішено вилучати таке у населення і передавати чекістам. У травні 1920 р. з Харкова до Катеринослава прибув 106 батальйон Внутрішньої охорони республіки чисельністю 654 чол. Пізніше він буде перейменований у 236-й батальйон. Протягом травня 1920 – жовтня 1921 рр. цей батальйон брав активну участь у переслідуванні повстанців в околицях губернського центру, вилученні у селян зброї, облавах на дезертирів, вартувій службі (Отчет, 1994, сс. 66–68). Махновці восени 1919 р. знищили в Катеринославі в'язниці, тому вже у січні 1920 р. чекісти ухвалили «розпочати обладнання при губчека слідчої тюрми на 300 чоловік...» (Отчет, 1994, с. 35). Крім тюрми, у розпорядженні катеринославських чекістів був ще й концтабір (Отчет, 1994, с. 97).

На початку весни 1920 р. активізувалися повстанці, у зв'язку з чим Катеринославська губчека розробили «проект боротьби з бандитизмом та антирадянськими організаціями», для реалізації якої запросили додаткові сили, що потрібні були для створення чекістських структур у повітах, а також для впровадження агентури у повстанські загони. Незважаючи на задоволення цього прохання і початок формування чекістами повітових політбюро, автори звіту констатували відсутність «відчутних результатів» (Отчет, 1994, с. 36). Першими у травні 1920 р. були створені політбюро в Синельниковому

та Нікополі. Тоді ж з'явилися відділи губчека по боротьбі зі спекуляцією та бандитизмом. Звітуючи про результати діяльності відділу по боротьбі з бандитизмом, автори звіту описали її таким чином: «Передовсім відділом створені були на місцях апарати, які своїми мацаками охопили всю губернію. По всій губернії розкинута була мережа інформаторів та розвідників і були вжиті заходи щодо впровадження їх у дійсні банди. Праця співробітників зводилася не лише до встановлення складу, озброєння і маршруту банд, але й спрямована була у бік розкладання банд і залучення їх на бік радвлади чи, шляхом знищення ватажків, – до розпилення. У справі розпилення велику роль зіграли амністовані бандити...» (Отчет, 1994, с. 94).

Впровадження агентури у повстанські загони та інформаторів у селянське середовище стало важливою складовою в діяльності Оперативного штабу по боротьбі з бандитизмом. У звіті губчека зазначалося, що у серпні 1921 р. «була здійснена чистка інформаторського апарату», після чого роботу на чекістів продовжили 151 секретний співробітник та 602 інформатори. Автори звіту не приховували, що інформатори працювали на платній основі (Отчет, 1994, с. 96).

Активізація руху Н. Махна влітку 1920 р. змусила керівників катеринославських чекістів замислитися про «необхідність створити єдиний центр для боротьби з цим архібандитом» та розробити проєкт боротьби з махновщиною (Отчет, 1994, с. 37). Через відсутність структур губчека у повітах уся робота місцевих чекістів «зосереджувалася на центрі Катеринославщини, тобто Катеринославі, що, звісно, з точки зору боротьби з контрреволюцією та махновщиною в загальнодержавному масштабі було значним дефектом...» (Отчет, 1994, с. 37).

Новий голова Катеринославської губчека О. Альпов ініціював у серпні 1920 р. структурне зміцнення повітових політбюро, аби наблизити діяльність чекістів безпосередньо до сільської місцевості. Роботу з організації єдиної системи придушення повстанського руху Альпов продовжив створенням у повітах т. зв. політичних трійок, до складу яких, крім керівника політбюро, входили вищий військовий начальник повіту і представник повітового комітету партії (Отчет, 1994, сс. 38, 39). Паралельно при губчека створювалась «особливоударна група по боротьбі з бандитизмом», яка діяла до березня 1921 р. як у самому Катеринославі, так і в повітах губернії, зокрема Криворізькому, Верхньодніпровському (Отчет, 1994, сс. 39, 91, 92). На думку авторів звіту, ця група уславилась розгромом махновського підпілля на Павлоградщині, яке мало зв'язок з отаманом Бровою. У березні 1921 р. на базі відділу по боротьбі з бандитизмом було

створено Оперативний штаб губчека по боротьбі з бандитизмом (Отчет, 1994, сс. 92, 93).

Як низові осередки для придушення повстанського руху з літа 1920 р. використовувалися комітети незаможних селян (Отчет, 1994, сс. 41). З осені 1920 р. губчека практикує висилання в райони найбільшої активності повстанців посиленних загонів по боротьбі з бандитизмом, які мали право вживати надзвичайні заходи до розстрілів включно (Отчет, 1994, сс. 46, 56, 57). Описані структури стали основою для створення наприкінці 1920 р. мережі постійних (військових) нарад по боротьбі з бандитизмом (Архирейський, 2018).

Після Кронштадтського повстання у березні 1921 р. діяльність українських чекістів із придушення збройного руху селянства урізноманітнілася. Від репресій, звісно, не відмовилися, їх навіть посилили. Вже у березні прокотилася хвиля масових арештів меншовиків, есерів, анархістів (Отчет, 1994, сс. 47, 75). Втім, пригасити повстанський рух влада намагалася і в інші способи: впроваджувалася нова економічна політика, повстанцям також оголошувалася амністія, звісно, на урядових умовах. Чекісти в цей час практикували ведення переговорів, намагаючись внести розкол в їхні лави. Амністовані повстанці бралися на облік і потрапляли під щільний нагляд чекістів (Отчет, 1994, с. 48). Робота катеринославських чекістів з амністованими повстанцями дійшла до того, що в травні 1921 р. з них почали формувати Особливий кавалерійський загін чисельністю у 80 шабел: ренегатів залучали до переслідування ще діючих повстанців (Отчет, 1994, с. 95). Утім, ренегатам довіряли мало, тому загін проіснував лише місяць.

7-а губернська партконференція, що відбулася наприкінці липня 1921 р., заслухавши доповідь тодішнього голови губчек О. Трепалова, визначила роботу чекістів «в області боротьби з бандитизмом, а саме: запровадження інформування в бандах, ретельний облік їх, вживання заходів щодо розкладання цих банд, залучення тих із них, хто щиро кається, до лав борців радвлади з махновщиною тощо; широка участь комнезамів у справі збройного викорінення бандитизму є цілком правильною...» (Отчет, 1994, с. 62).

Вагому частину звіту Катеринославської губчека присвячено махновщині. Це й не дивно, адже Катеринославщина була базовою зоною дії цього різновиду українського повстанського руху. Зрозуміло, що катеринославські чекісти несли пряму відповідальність за придушення махновщини. Дані звіту про махновщину значною мірою доповнюють наші уявлення про повстанський рух у цілому.

Перша згадка про махновщину розміщується вже на початку звіту. Описуючи «загальну кон'юнктуру на Катеринославщині у грудні 1919 р.», тобто у переддень і в момент появи тут Червоної армії, автори документу звинувачують махновців у руйнації багатьох будинків у губернському центрі, а також мосту через Дніпро (Отчет, 1994, с. 31). Отож саме махновці, на думку червоних переможців, були винні в тому, що «місто являло руїну у повному сенсі цього слова...».

Махновці мали прямий стосунок до підризу катеринославського залізничного мосту, але ж автори звіту губчека не бажають повідомляти, за яких обставин це сталося (махновці тим самим намагалися не допустити прориву з лівого берега білих бронепотягів під час запеклих боїв за місто у листопаді 1919 р.) (Белаш А. и Белаш В., 1993, с. 339). Крім того, автори звіту чомусь не вважають за необхідне повідомити, що й білі доклали руку до руйнації Катеринослава. Напевно, це пояснюється тим фактом, що білі на момент січня 1920 р. вже відійшли за Перекоп, у той час як у селах Катеринославщини «царювали і бешкетували різноманітні «батьки» й «отамани», які чинили власний суд і розправу над беззахисним мирним населенням, експлуатуючи його всіма засобами, доступними діячам великої дороги...» (Отчет, 1994, с. 31). Складається враження, що чекістам було важливо максимально обезлюднити повстанство, приписавши йому весь очевидний та уявний негатив, адже воно залишалося в регіоні єдиною серйозною збройною силою опору більшовицькій владі.

З весни 1920 р. махновщина пожвавилася. Активність повстанців чекісти намагалися нівелювати посиленням агентурної роботи, в тому числі у червоноармійських підрозділах, які використовувалися проти махновців (Отчет, 1994, с. 36). Це може свідчити, що махновська агітація мала вплив на червоноармійців, більшість яких складали мобілізовані селяни. У травні махновський рух, на думку чекістів, становив особливу загрозу для губернії. Автори звіту губчека не приховували, що «навіть такий значний центр, як Катеринослав, був у постійному страху перед вторгненням Махна, жахи нашістья якого він вже двічі переживав» (Отчет, 1994, с. 37). Очевидно, що Махно викликав страх не стільки у населення, скільки у комуністів. Аби виправдати ці страхи, автори звіту переконували, що чутки про можливий напад махновців на Катеринослав навмисно поширювала повстанська агентура, яка діяла в місті (Отчет, 1994, с. 37). Реальна активність та уявна загроза махновців і спонукали катеринославських чекістів об'єднувати зусилля основних органів влади для протистояння повстанцям.

Вдруге пік активності махновців чекісти Катеринослава фіксували у серпні 1920 р. В цей час із Криму вели наступ частини Російської армії П. Врангеля, які незабаром з'явилися і під Катеринославом. Комуністи явно боялися злуки Врангеля з Махном, розуміючи, що Катеринославщина буде втрачена. Страхи катеринославських властей були обґрунтовані, адже у період 22–25 серпня махновське формування мало серію боїв у районі Новомосковська – Павлограда (Архирейський, 2015, с. 135). На щастя для місцевих комуністів, Махно продовжив рейд на Донщину, повернувшись із якого на Старобільщину, уклав наприкінці вересня військово-політичний союз із урядом УСРР (Архирейський, 2015, сс. 139, 140).

Цікаво, що автори звіту, описуючи діяльність Катеринославської губчека у жовтні – першій половині листопада 1920 р., ні слова не сказали про цей союз, констатуючи лише факт «затишшя бандитського повстанського руху» (Отчет, 1994, с. 43). А це затишшя не було випадковим, адже 1 жовтня махновське командування звернулося до всіх своїх територіальних загонів з вимогою припинити збройну боротьбу проти червоних і зосередитися на протистоянні з білими (Архирейський, 2015, с. 140). Аби чекісти на місцях не спровокували своїми діями повстанців, постановою від 10 листопада повітові політбюро позбавлялися права застосовувати вищу міру покарання – розстріл (Отчет, 1994, сс. 43, 44).

26 листопада Катеринославська губчека отримала від свого харківського керівництва телеграму «про порушення Махном укладеного з ним перемир'я та про перехід його до активних дій проти радвлади» (Отчет, 1994, с. 45). У звіті зафіксована реакція чекістського керівництва Катеринославщини, і щирість викладу не залишає сумнівів стосовно того, що на губернському рівні чекісти не знали про підготовку М. Фрунзе та уряду УСРР до розриву з махновцями. Ця необізнаність чекістів на місцях, з одного боку, гарантувала таємницю антимахновської операції (махновська розвідка явно прогавила спланований масовий напад на повстанців в усіх пунктах їхнього перебування), з іншого – внесло певний хаос у дії низових структур державної репресивної системи. Керівники катеринославських чекістів, наприклад, екстрено скликали 26 листопада нараду, аби визначитися з подальшими діями. Було вирішено створити оперативну трійку – «з надзвичайними повноваженнями – з охорони міста і губернії» (Отчет, 1994, с. 45). Цій трійці підпорядковували іншу новостворену – з охорони залізниці. У бойову готовність приводились чекістські війська – 236-й батальйон губчека та 20-а бригада військ внутрішньої служби

(Отчет, 1994, сс. 45, 46). Катерино-славських чекістів у цей час дуже турбувала проблема прихильності червоноармійців частин, дислокованих у губернії, до махновців (Отчет, 1994, с. 46). Район станції Чаплине визначався як зона найбільшої активності повстанців у губернії на кінець листопада 1920 р.

За незначними винятками, катеринославські чекісти у подальшому не брали участь у бойових діях проти махновців, хоча сприяли їх остаточному розгрому. Як і в інших регіонах України, на Катеринославщині після розриву радянської влади з Махном були заарештовані всі анархісти (Отчет, 1994, с. 75), які, безперечно, перебували на обліку губчека.

У звіті губчека зазначалось, що в грудні 1920 р. формування Махна знов наблизилось до Катеринослава, у зв'язку з чим містом поповзли «сенсаційні чутки провокаційного характеру» (Отчет, 1994, с. 108). Справді, 22 грудня рейдувальна армія махновців перейшла по кризі Дніпро з лівого берега на правий у районі Плоскої Осокорівки (Архирейський, 2015, с. 180). Проте шлях повстанців пролягав у бік Кривого Рогу, тому негайно створена чергова революційна трійка (у складі начальника особливого відділу розташованої в губернії 1-ї кінної армії, голови та начальника особливого відділу губчека) виявилася непотрібною. Незважаючи на те, що в подальшому основні сили махновців оперували далеко від Катеринослава, губчека переймалася проблемою виявлення осіб, які симпатизували чи співдіяли з повстанцями. За наказом особливого відділу Харківського військового округу катеринославські чекісти, наприклад, створювали трійки-комісії з покращення побуту червоноармійців. Незважаючи на назву цих структур, насправді вони займалися «вилученням махновського елемента з частин Червоної армії». Як відверто зізнавалися автори звіту, «робота цих трійок проявилася в організації широкої агентурно-інформаторської мережі, реєстрації колишніх махновців і політично неблагонадійних осіб» (Отчет, 1994, с. 109).

Як відомо, безпосереднє оточення Махна продовжувало боротьбу до серпня 1921 р., після чого вийшло за межі України. Втім, на Катеринославщині продовжували оперувати дрібніші махновські територіальні загани. Саме з махновцями Павлоградщини з весни 1921 р. вели переговори чекісти, пропонуючи амністію (Отчет, 1994, с. 48). Внаслідок здалися 275 повстанців на чолі з отаманами Мирним, Міхненком, Клещенком, Лобком, Пушкарьовим (Отчет, 1994, сс. 94, 126). На Новомосковщині у жовтні 1921 р. проти отамана Начиненого воював 106-й батальйон губчека (Отчет, 1994, с. 68). За даними звіту, якщо наприкінці 1920 р. у губернії нараховувалося 55 «значних

і дрібних банд», то наприкінці червня 1921 р. катеринославські чекісти фіксували лише 10 загонів, частина з яких була виключно кримінальними (Отчет, 1994, с. 95).

Звіт губчека весною 1921 р. нараховував 20 таких загонів із 60-ти на всій Україні (Отчет, 1994, с. 93). В основному це були махновські формування, хоча з 1920 р. чекісти все частіше фіксували активність на Правобережжі й петлюрівських отаманів. На 1 ж серпня їх залишалося лише шість, хоча «потім бандитизм почав знову розвиватися з огляду на перехід у губернію махновських загонів і через проведення кампанії зі збору продподатку». Таким чином, на середину серпня катеринославські чекісти нараховували вже 12 повстанських загонів із 900 бійцями (Отчет, 1994, сс. 95, 96). За півмісяця три загони на чолі з отаманами Марусею, Калеником, Забудьком й Іванюком приєдналися до основного формування Махна, залишивши межі Катеринославської губернії. Загони ж отаманів Коваленка, Левченка, Петраша, Панченка, Бруховича, Пискуна, Савченка та Збруєва були розгромлені (Отчет, 1994, с. 96). На початку осені 1921 р., таким чином, на переконання чекістів, у губернії продовжував боротьбу лише загін отамана Антощенка.

З осенню 1921 р., коли у Південній Україні вже проявилися ознаки голоду 1921–1923 рр., традиційно пов'язують загальний спад активності повстанського руху. Катеринославщина, звісно, не була винятком, але порівняно з літом наприкінці 1921 р. на території губернії продовжували боротьбу махновські отамани Комреч (Павлоградщина), Іванов (Криворіжжя) та Начинений (Новомосковський та Катеринославський повіти) (Отчет, 1994, с. 96). Восени були ліквідовані загони Канівця, Литвиненка, Денисенка (Отчет, 1994, с. 97).

Окрему частину звіту складають матеріали судових справ, серед яких є справа катеринославської організації «Група Батька Махна» (Отчет, 1994, с. 167). У справі відсутня хронологічна прив'язка, але з контексту викладу ясно, що йдеться про 1921 р. Групу очолював «колишній ад'ютант Микола Корн (Гранау)». До складу організації, крім керівника, входили ще п'ять осіб, включаючи анархістів. Група підтримувала зв'язок з отаманом Лентою, чий загін оперував у районі станція Синельникове, та повстанським загonom, який діяв в околицях села Романкове (у межах сучасного Кам'янського).

Звіт Катеринославської губчека чітко відмежовує петлюрівський повстанський рух від махновщини. За даними чекістів, у 1920 р. «на Катеринославщині існували петлюрівські повстанські комітети, пов'язані із закордонним ко-

мандуванням...» (Отчет, 1994, с. 84). На відміну від махновщини, петлюрівський рух мав, крім партизанських загонів, більш активне міське підпілля. Найактивніше цей рух проявляв себе у правобережній частині губернії, хоча окремі загони діяли і на Лівобережжі. Чекісти визнавали, що важливу роль у керуванні петлюрівським повстанством відігравала українська, особливо сільська, інтелігенція (Отчет, 1994, с. 84).

Особливу гордість авторів звіту викликала роль катеринославських чекістів у розгромі мережі петлюрівського підпілля. Одна із судових справ, доданих до звіту, так і називалася: «Петлюра та роль Катгубчека в його поразці на Україні» (Отчет, 1994, сс. 134–154). Фактичні дані цієї справи дозволяють реконструювати історію антирадянської боротьби українського патріотичного повстанства Нижнього Подніпров'я в 1920–1921 рр.

Звітуючись про боротьбу з національно-українським повстанським рухом, катеринославські чекісти прямо зазначали, що його коріння слід шукати в 1919 р., коли в денікінському тилу почалось організаційне об'єднання загонів та осередків підпілля, орієнтованих на підтримку УНР і керованих у 1921 р. Всеукраїнським центральним повстанським комітетом (Цупкомом) та петлюрівським командуванням (Отчет, 1994, с. 134). На Півдні значну роль в об'єднанні зусиль українських патріотів відіграв отаман А. Гулий-Гуленко. На Катеринославщині координатором від вищого командування був О. Нестеренко. На момент приходу наприкінці 1919 р. у губернію червоних тут діяли загони отаманів М. Малашка, Р. Федорченка, Г. Гниненка-Вовгури (у звіті – Гвіненко), Т. Гладченка, А. Рибалки-Зірки (Отчет, 1994, с. 134), більшість яких, з одного боку, мали в 1919 р. причетність до махновського руху, з іншого – тепер виступали під гаслами незалежної України. Отамани по-різному сприйняли прихід радянської влади. В цілому автори звіту поділили їх на три основні категорії: 1) махновські; 2) національно-українські (пропетлюрівські); 3) з невизначеною ідеологією або нейтральні, бо вони тимчасово не виступали проти радянської влади. До останніх чекісти віднесли отаманів Карпенка, Федорченка, Горященка, Черненка (Отчет, 1994, с. 135).

За даними чекістів, отаман Карпенко у першій половині 1920 р. особисто відвідав С. Петлюру у Кам'янці-Подільському й отримав від нього директиви щодо подальших дій українського повстанства. Директиви були такими: нелегально створювати повстанські комітети різного рівня – від сільських до губернських; у кожному повіті формувати повстанський курінь (полк); активних дій не розпочинати до спеціального наказу командування

(Отчет, 1994, с. 135). Повернувшись від Петлюри, Карпенко у червні 1920 р. організував з'їзд повстанських отаманів у Біловському лісі (правобережна частина Катеринославщини). На з'їзді було ухвалене рішення про створення мережі повстанкомів та призначено їх керівників (Отчет, 1994, с. 135). Очільником губерньського повстанкому став сам Карпенко (Отчет, 1994, с. 135). Активізація петлюрівської мережі навесні 1920 р. була спричинена польсько-українським наступом на Правобережжі.

Авторитетний отаман Федорченко, який називав себе анархістом, та його соратники Горященко та Пісчаній (Піщаний) відмовились приєднуватися до організації, вважаючи, що її створення допоможе Врангелю. Федорченко взагалі пропонував приєднатися до червоних, розраховуючи, що після перемоги над білими ті визнають заслуги українських повстанців (Отчет, 1994, с. 136). Зауважимо, через три місяці на такий союз із червоними зважиться Н. Махно, остаточно ліквідація загонів якого розпочалася після спільної перемоги над врангелівцями.

Більшість повстанців Правобережної Катеринославщини підтримали Карпенка, який, об'єднавшись з отаманами Пухальським та Чорновусом, виступив після з'їзду проти влади і в першому ж бою під селом Адамівка (сучасний Криничанський район) загинув. Повстанці обрали керівником губерньського повстанкому Федорченка, який встановив зв'язок з махновським отаманом М. Бровою, чиї загони діяли на Лівобережжі. Незабаром Федорченко та Брова відправили до Криму свого посланця доктора Гелева для встановлення контактів із врангелівським командуванням. Раніше туди ж і з тією ж метою було відправлено Нестеренка (Отчет, 1994, с. 136). Автори звіту стверджували, що Федорченко виношував плани отримати від білих зброю, а потім повернути її проти них же (Отчет, 1994, с. 137).

У серпні 1920 р. Брова скликав другий з'їзд повстанських командирів, який відбувся у Саксаганському лісі (Отчет, 1994, с. 137). Цей з'їзд, напевно, потрібний був Федорченкові, аби переконати катеринославських повстанців повернути зброю проти білих, замирившись із червоними. Проте саме червоні розбили Федорченка, коли він поспішав назустріч спеціальному загону врангелівських офіцерів, які мали влитися в лави катеринославських повстанців та очолити їх (Отчет, 1994, сс. 137, 139, 140).

Автори звіту визнавали, що активізація білих у Північний Таврії вплинула на пожвавлення й повстанського руху в тилу червоних (Отчет, 1994, с. 137). Тільки у Криворізькому повіті влітку 1920 р. утворилося дві повстанські організації. Одну, очолювану отаманами І. Клепачем та

В. Шклярком, утворили члени партії боротьбистів (Отчет, 1994, с. 138). Другу, більш активну, очолив Степовий (К. Пестушко), якому підпорядковувалися отамани Іванов, Гниненко, Петренко та ін. Повстанком Клепача і Шкляра був швидко розгромлений катеринославськими чекістами: частина повстанців перейшла до партизанських дій, інша частина (Кравченко, сестри Бабенко) приєдналася до Степового. Останній відмовився визнавати зверхність Федорченка (Отчет, 1994, с. 139), що, звісно, не сприяло консолідації катеринославських повстанців. Організація Степового розрослася до 20 тис. чол. Хоч Степовий виступав під гаслом «Самостійної України», він, на переконання чекістів, мав стійкі зв'язки із врангелівським командуванням, хоча і не просив у білих допомоги. Степовий діяв не тільки на території Катеринославщини, але й Південної Київщини. Розбитий там, він тимчасово розпустив своє військо (Отчет, 1994, сс. 138, 139).

Ще одна повстанська організація була створена сільськими вчителями на Нікопольщині, її очолив А. Рибалко-Зірка. Нікопольська організація намагалася встановити контакти з Катеринославським повстанкомом і мала зв'язок з емісаром Петлюри Чорноморцем (Толчинським) (Отчет, 1994, с. 139). Позаяк до повіту впритул наблизилася військова Врангеля, Зірка встановив контакти і з врангелівським генералом Шинкаренком.

Група врангелівських офіцерів, яка мала об'єднатися із Федорченком, була розгорнута у 1-й партизанський Український загін. Автори звіту губчека переконують, що частина цих офіцерів насправді були українськими само-стійниками, що планували повернути зброю проти білих (Отчет, 1994, с. 140). Поки ж ця група, розташувалася у с. Плавки (зараз затоплене водами Каховського водосховища), стала основою концентрації місцевих повстанців: до неї приєдналися олександрівський отаман Чорна Хмара та мелітопольський отаман Семенко. 27 вересня 1920 р. об'єднані загони почали переправу через Дніпро, але в районі села Біленьке вони були розгромлені червоними. Був змушений перейти на лівий берег і Федорченко. Всі повстанці, які приєдналися до білих, тепер, коли врангелівці почали відступ до Криму, були змушені відступати з ними або розходитися по домах (Отчет, 1994, с. 141).

Автори звіту губчека із задоволенням констатували, що у жовтні 1920 р. повстанський рух Катеринославщини вже не так загрожував владі комуністів (Отчет, 1994, с. 141): криворізькі та нікопольська організації припинили існування, губерньський повстанком не був активним, махновці уклали з червоними мир. «...На території Катеринославської губернії оперували

лише незначні банди, які почасти вийшли із загону Степового, почасти сформовані заново. Іноді Катеринославщину відвідував Брова, проте жодна з банд не була чимось серйозним» (Отчет, 1994, с. 141). В цей час був узятий у полон начальник кавалерії Степового І. Тишанін (Іванов), який намагався приєднатися до махновців, розгромлено підпілля Степового, вбито Клепача, Терещенка, заарештовано отамана Гниненка. Сам Степовий з помічником Лютим (Я. Черевиком) перейшов на нелегальне становище (Отчет, 1994, с. 141). Щоправда, у Верхньодніпровському повіті ще діяли залишки його формування, для знищення яких катеринославська губчека доклала значних зусиль (Отчет, 1994, с. 46).

Восени 1920 р. в Солонянському районі активізувався загін отаманів Семисенка та Бондаренка. Через доктора Гелєва цей загін мав зв'язок з Цупкомом (Отчет, 1994, с. 142). Під виглядом зв'язківців від Брови чекісти змогли впровадити до солонянського загону своїх агентів, які організували вбивство доктора Гелєва, дізналися про явки повстанців і підпільників у Катеринославі та деяких селах. Як констатували автори звіту губчека, «весна 1921 р. принесла петлюрівщині повний розквіт і разом з тим і загибель» (Отчет, 1994, с. 84). Операція з виявлення петлюрівського підпілля тривала до квітня 1921 р., коли за допомогою чекістських агентів та завербованих повстанців вдалося арештувати ад'ютанта Гелєва Кравченка, холоднорського отамана Ю. Ільченка, зв'язківця отамана Гулого М. Цибенка (Отчет, 1994, сс. 144, 145). На допитах деякі арештанти давали цінну інформацію про петлюрівське підпілля що діяло на Правобережжі, зв'язки з Цупкомом та окремими повстанськими загонами тощо, а в подальшому виступали як агенти і провокатори (Отчет, 1994, с. 145). Найголовніше: чекісти дізналися про плани Петлюри розпочати виступ повстанців у всіх регіонах країни. Під час спроби арешту в перестрілці загинув К. Пестушко (Степовий) (Отчет, 1994, с. 148). Повстанський загін Семисенка був розгромлений, вцілілі здалися в полон на умовах амністії (Отчет, 1994, с. 149). Протягом травня-червня 1921 р. було арештовано давніх керівників катеринославських повстанців О. Нестеренка та А. Рибалку-Зірку (Отчет, 1994, сс. 150, 151). Останній став активним агентом губчека. Як наслідок, у червні чекістам вдалося вийти на слід Всеукраїнського повстанського комітету і заарештувати його очільників (Отчет, 1994, сс. 150, 151). 25 серпня того ж року арештовані по цій справі 52 особи, включаючи 10 жінок, були розстріляні чекістами в Жандармській балці Катеринослава (Зінченко, 2011).

Ще одну справу, по якій проходили пропетлюрівські отамани М. Малашко, Т. Гладченко, Дяківський, автори звіту назвали «Креатура Петлюри» (Отчет, 1994, сс. 155–159). Малашко, який оперував переважно у Верхньодніпровському повіті, як повстанський отаман уславився ще в 1919 р. у боротьбі проти білих. Коли в регіон прийшли червоні, він приєднався до них, але відмовився вести свій загін на фронт. В Олександрії був арештований чекістами, втім, організував вдалу втечу. На початку березня 1920 р. його командири вирішили повстати проти комуністів і здійснили напад на Верхньодніпровськ, убивши там 21 особу (Отчет, 1994, с. 156). Протягом 1920 р. Малашка, Гладченка, їх соратники (9 осіб) були арештовані та розстріляні (Отчет, 1994, с. 159).

У 1920 р. у Сурсько-Михайлівській волості Катеринославського повіту фельдшер Левін спробував створити повстанський осередок і зв'язатися з командуванням Петлюри. За основу організації він узяв т. зв. селянську самоохорону, дозволена радянською владою, комплектуючи її надійними людьми. В цій справі, як з'ясували чекісти, Левіну допомагали М. Брова та Д. Сердюк. Чекісти здійснили арешти і в цілому розгромили цю організацію. На волі залишився лише отаман Брова. У звіті матеріали про організацію об'єднані у справі «Петлюрівська механіка» (Отчет, 1994, сс. 159, 160).

Інша справа звіту, «Відгомони петлюрівщини» (Отчет, 1994, сс. 162, 163), присвячена І. Черненку, якого керівник губернського повстанкому в 1920 р. призначив отаманом Новомосковського повіту. Підпорядковане Черненку підпілля існувало в Кам'янці, Обухівці, Петриківці, Єлизаветівці, з підпіллям координував свою діяльність перещепинський отаман Матвієнко. Катеринославські чекісти викрили підпілля, арештували й розстріляли Черненка, хоча загін Матвієнка продовжив боротьбу.

Окрема справа, «Золотопогонний «Самостійник»», присвячена згаданому вже Гниненку-Вовгурі (Отчет, 1994, сс. 163, 164). У 1919 р. Гниненко очолював повстанський загін проти денікінців у Жовтрянській волості Верхньодніпровщини. На початку 1920 р. він співпрацював із радянською владою, але, розчарований її політикою, приєднався до організації Степового. Після розгрому останнього Гниненко переховувався у підпіллі на Криворіжжі, але був виявлений чекістами та розстріляний.

«Справа Котівської самоохорони» (Отчет, 1994, сс. 164, 165) присвячена ще одному випадку створення селянами села Котівка з дозволу влади сільської самоохорони, до складу якої входили 64 особи. Котівська самоохорона мала власну раду, підтри-

мувала, як з'ясували чекісти, контакти з отаманом Садовим і підтримувала гасла УНР. Чекісти розпустили самоохорону, розстрілявши 23 її учасників.

По справі «Змова боротьбистів» автори звіту доповіли про діяльність боротьбистської організації Клепача на Криворіжжі (Отчет, 1994, с. 166). Чекісти розстріляли по цій справі чотирьох чоловік.

Не зважаючи на впевненість катеринославських чекістів у повному розгромі національного повстанського руху у першій половині 1921 р., окремі повстанські загони відповідної орієнтації продовжували боротьбу і в другій половині року. Самі чекісти зізнавалися, що наприкінці літа 1921 р. на Криворіжжі діяла «банда Іванова петлюрівського забарвлення» (Отчет, 1994, с. 129). Повстанці Іванова були пов'язані з Холодним Яром, який мав вплив на «політичний настрій повіту».

Висновки. Аналіз звіту свідчить, що в 1920–1921 рр. діяльність катеринославських чекістів була спрямована переважно на придушення українського повстанського руху в регіоні. Катеринославщина була стратегічною зоною, яка поєднувала промислово важливі Донбас і Кривбас, тому влада проявляла зацікавлення у якомога швидшому заспокоєнні місцевого населення. Водночас більшість населення губернії складали селяни, невдоволення яких аграрною політикою правлячого режиму і підживлювало повстанський рух. Катеринославщина

знаходилася майже в центрі України і тому була зоною дії повстанців як махновської, так і петлюрівської орієнтації.

Звіт доволі повно і детально інформує про динаміку боротьби державних силових структур з повстанцями. Очевидно, що в 1920 р. влада більше переймалася загрозою з боку формувань Н. Махна. Чекісти явно боялися впливів махновців на населення, а також його здатності захопити Катеринослав. Вихід Махна за межі губернії в 1921 р., очевидно, їх заспокоїв.

У 1921 р. основну увагу катеринославські чекісти приділяли ліквідації петлюрівського підпілля, зосередженого переважно у правобережній частині губернії. Петлюрівці, на відміну від махновців, спромоглися об'єднати селянських повстанців та міських підпільників, мали контакти з військовим урядом в екзилі, що, безперечно, турбувало радянську владу. Тому можна зрозуміти тріумфальний пафос авторів звіту в повідомленнях про знищення петлюрівських організацій.

У цілому звіт Катеринославської губчека є важливим джерелом з історії українського повстанства, яке заслуговує на повноцінний аналіз і використання в синтетичних і спеціальних дослідженнях вітчизняної історії.

Бібліографічні посилання

Архірейський, Д. В., 1998. До питання про створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919–1921 рр. *Південна Україна ХХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*, вип. 1(4), сс. 139–146.

Архірейський, Д. В., 2015. *Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.* Київ: Тем-пора.

Белаш, А. В. и Белаш, В. Ф., 1993. *Дороги Нестора Махно. Историческое повествование.* Киев: РВЦ «Проза».

Верстюк, В. Ф., 1991. *Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921).* Київ: Наукова думка.

Ганжа, О. І., 1992. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 2, сс. 30–35.

Гончар М. В., 2007. *Селянський повстанський рух на півдні України: (1918–1921 роки).* Київ; Херсон: Промсвіта.

Дутчак, В. В., 2008. *Український національно-визвольний рух на Катеринославщині 1917–1930 рр.* Дніпропетровськ: Пороги.

Зінченко, С., 2011. До 90-річчя розстрілу повстанців встановили хрест на місці загибелі. *Промінь просвіти*, 15 вересня. Доступно: <https://pprosvita.at.ua/news/do_90_richchja_rozstrilu_povstanciv_vstanovili_khrest_na_misci_zagibeli/2011-09-18-597>.

Ковальчук, М., 2009. Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині в серпні – на початку жовтня 1919 р. *Питання історії України*, вип. 12, сс. 43–48.

Котляр, Ю. В., 2003. *Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925).* Миколаїв; Одеса: ТОВ Ві Д.

Мельник, О. О., 2018. *Антибільшовицький рух опору на Криворіжжі (1919–1923).* Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов.

Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г., 1994. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро».

Тимошук, А. В., 1996. *Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921).* Симферополь: Таврия.

References

- Arkhireiskiy, D. V., 1998. Do pytannia pro stvorennia yedynoi derzhavnoi systemy prydushennia selianskoho povstanstva v Ukraini u 1919–1921 rr. [On the creation of a unified state system for the suppression of peasant insurgency in Ukraine in 1919–1921]. *Pivdenna Ukraina XX stolittia. Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*, issue 1(4), pp. 139–146 (in Ukrainian).
- Arkhireiskiy, D. V., 2015. Makhnovska veremiia. Ternystyi shliakh Revoliutsiinoi povstanskoi armii Ukrainy (makhnovtsiv) 1918–1921 rr. [Makhnovist rotation. The thorny path of the Revolutionary insurgent army of Ukraine (Makhnovists) 1918–1921]. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Belash, A. V., and Belash, V. F., 1993. *Dorogi Nestora Makhno. Istoricheskoe povestvovanie* [Roads of Nestor Makhno. Historical narrative]. Kiev: RVTs «Proza» (in Russian).
- Verstyuk, V. F., 1991. Makhnovshchyna: Selyans'kyi povstans'kyi rukh na Ukraini (1918–1921) [Makhnovshchyna: Peasant Insurgent Movement in Ukraine (1918–1921)]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Hanzha, O. I., 1992. Selyans'kyi rukh na Ukraini pry perekhodi do nepu: bandytyzm chy povstanstvo? [Peasant movement in Ukraine in the transition to NEP: banditry or insurgency]? *Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky* [Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches], issue 2, pp. 30–35 (in Ukrainian).
- Honchar M. V., 2007. *Selyans'kyi povstans'kyi rukh na pivdni Ukrainy (1918–1921 roky)* [Peasant rebel movement in southern Ukraine, 1918–1921]. Kyiv; Kherson: Prosvita (in Ukrainian).
- Dutchak, V. V., 2008. *Ukrayins'kyi natsional'no-vyzvol'nyy rukh na Katerynoslavshchyni 1917–1930 rr.* [Ukrainian National Liberation Movement in Katerynoslav Region, 1917–1930]. Dnipropetrovsk: Porohy (in Ukrainian).
- Zinchenko, S., 2011. Do 90-richchya rozstrilu povstanciv vstanovyly khrest na mistsi zahybeli [By the 90th anniversary of the shooting, the insurgents had established a cross at the point of death]. *Promin' prosvity* [The beam of enlightenment], September 15. Available at: <https://pprosvita.at.ua/news/do_90_richchja_rozstrilu_povstanciv_vstanovili_khrest_na_misci_zagibeli/2011-09-18-597>.
- Kovalchuk, M., 2009. Povstans'ko-partyzans'kyi rukh na Katerynoslavshchyni v serpni na pochatku zhovtnya 1919 r. [The rebel-guerrilla movement in Katerynoslav region in August at the beginning of October 1919] *Pytannya istoriyi Ukrainy* [Questions about the history of Ukraine], issue 12, pp. 43–48 (in Ukrainian).
- Kotlyar, Yu. V., 2003. *Povstanstvo. Selyans'kyi rukh na Pivdni Ukrainy (1917–1925)* [Rebellion. Peasant Movement in the South of Ukraine (1917–1925)]. Mykolayiv; Odesa: TOV ViD (in Ukrainian).
- Melnyk, O. O., 2018. *Antybil'shovyts'kyi rukh oporu na Kryvorizhzhzi (1919–1923)* [Anti-Bolshevik resistance movement in the Kryvorizhzhzia (1919–1923)]. Kriviy Rih: Published by Roman Kozlov (in Ukrainian).
- Otchet Ekaterinoslavskoy gubernskoy chrezvychaynoy komissii. S1 yanvarya 1920 g. po 1 noyabrya 1921 g.* [Report of the Ekaterinoslav provincial emergency commission. From January 1, 1920 to November 1, 1921], 1994. Dnipropetrovsk: VPOP «Dnipro» (in Russian).
- Timoshchuk, A. V., 1996. *Anarkho-kommunisticheskie formirovaniya N. Makhno (sentyabr' 1917 – avgust 1921)* [Anarcho-communist formations N. Makhno (September 1917 – August 1921)]. Simferopol: Tavriya (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 56–71

doi 10.15421/26190204

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:378.014.24](477)»192/193»

**«Моя подорож за кордон дасть
 безумовно позитивні наслідки...»:
 закордонні відрядження викладачів
 вищих навчальних закладів УСРР
 у 1920-ті – на початку 1930-х рр.**

О. Л. Рябченко

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–1249–2482

Researcher ID: G-2256–2018

lerche555@ukr.net

Харківський національний педагогічний
 університет імені Г. С. Сковороди,
 вул. Алчевських, 29, м. Харків, Україна, 61002

Н. М. Кушлакова

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0001–8493–1846

kushlakova@ukr.net

Західнодонбаський інститут
 «ПрАТ «ВНЗ МАУП»,
 вул. Дніпровська, 400/1, м. Павлоград,
 Україна, 51412

В. С. Савчук

Доктор історичних наук, професор

ORCID ID 0000–0002–6324–7567

Researcher ID: C-2266–2018

varfolomey44@gmail.com

Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара,
 проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
 Україна, 49010

Анотація. Метою статті є аналіз динаміки закордонних відряджень викладачів вищих навчальних закладів УСРР протягом 1920-х – на початку 1930-х рр., цілей та результатів їхньої співпраці з міжнародними науковими центрами у контексті комунікативних стратегій науковців

у цілому. *Методи дослідження:* важливими для написання цієї статті стали методи соціокультурного та локального аналізу, зокрема, для дослідження індивідуального досвіду міжнародної комунікації викладачів, приведення мікроісторичного аналізу в єдину систему взаємозв'язку, перетворення множинності окремих «історій» у цілісну картину, а також загальнонаукові методи аналізу й синтезу, ретроспективний та історико-порівняльний. *Основні результати:* здійснено аналіз базових принципів організації закордонних відряджень науковців України: фінансових, формально-організаційних, за науковими напрямками та за науковим статусом. *Стислі висновки:* встановлено, що протягом 1920-х рр. переважна більшість відряджень надавалася представникам індустріально-технічної та сільськогосподарської вертикалей. Зазначено, що відвідувати європейські наукові центри мали можливість поодинокі представники вищих навчальних закладів УСРР, переважно Харкова, причому постійно підтримувати зв'язки із закордоном могли лише відомі науковці. Для аспірантів і молодих вчених були встановлені квоти на закордонні відрядження за кошти НКО, проте їх було недостатньо для налагодження міцної комунікації з тією чи тією науковою спільнотою за кордоном. Доведено, що комунікативні практики науковців являли собою зразки культурної взаємодії з широкою громадськістю. *Практичне значення:* результати й висновки можуть бути використані для подальшого вивчення окресленої проблеми. *Оригінальність:* дослідження здійснене на основі ґрунтовного аналізу значної кількості архівних документів, більшість яких уперше введено до обігу. *Наукова новизна:* уточнено дані стосовно кількості отриманих відряджень за кордон протягом 1920-х рр. Вперше розкрито питання державного фінансування відряджень, здійснено аналіз вимог, які ставилися перед кандидатами на отримання відрядження, оцінка здобутків науковців УСРР міжнародною спільнотою та причини зниження комунікативної активності. *Тип статті:* емпірична.

Ключові слова: міжнародні зв'язки; дослідження; наукові конференції; фінансування.

Надіслана до редколегії 10.08.2019

Прорецензована 13.11.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 56–71

doi 10.15421/26190204

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:378.014.24](477)»192/193»

**«Мое путешествие за
 границу принесет безусловно
 положительные последствия...»:
 зарубежные командировки
 преподавателей высших учебных
 заведений УССР в 1920-е – начале
 1930-х годов**

О. Л. Рябченко

Доктор исторических наук, профессор

ORCID:0000–0002–1249–2482

ResearcherID: G-2256–2018

lerche555@ukr.net

Харьковский национальный педагогический
 университет имени Г. С. Сковороды,
 ул. Алчевских, 29, г. Харьков, Украина, 61002

Н. М. Кушлакова

Доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0001–8493–1846

kushlakova@ukr.net

Западнодонецкий институт
 «ПрАТ «ВНЗ МАУП»,
 ул. Дніпровська, 400/1, г. Павлоград,
 Украина, 51412

В. С. Савчук

Доктор исторических наук, профессор

ORCID ID 0000–0002–6324–7567

ResearcherID: C-2266–2018

varfolomey44@gmail.com

Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара,
 проспект Гагарина, 72, г. Дніпро,
 Украина, 49010

Аннотация. Целью статьи является анализ динамики
 зарубежных командировок преподавателей высших учеб-
 ных заведений УССР в течение 1920-х – начале 1930-х

гг., целей и результатов их сотрудничества с международ-
 ными научными центрами в контексте коммуникативных
 стратегий ученых в целом. *Методы исследования:* важны-
 ми для написания этой статьи стали методы социокуль-
 турного и локального анализа, в частности для исследо-
 вания индивидуального опыта международной коммуни-
 кации преподавателей, приведение микроисторического
 анализа в единую систему взаимосвязи, преобразования
 множественности отдельных «историй» в целостную
 картину, а также общенаучные методы анализа и синтеза,
 ретроспективный и историко-сравнительный. *Основные
 результаты:* проанализированы базовые принципы ор-
 ганизации заграничных командировок ученых Украины:
 финансовые, формально-организационные, по научным
 направлениям и по научным статусам. *Краткие выводы:*
 установлено, что в течение 1920-х гг. подавляющее боль-
 шинство командировок предоставлялось представителям
 индустриально-технической и сельскохозяйственной
 вертикалей. Отмечено, что посещать европейские центры
 имели возможность единичные представители высших
 учебных заведений УССР, преимущественно Харькова,
 причем постоянно поддерживать связи с заграницей
 могли только известные ученые. Для аспирантов и мо-
 лодых ученых были установлены квоты на зарубежные
 командировки за счет НКО, однако их было недостаточ-
 но для налаживания прочной коммуникации с той или
 иной научной общественностью за рубежом. Доказано,
 что коммуникативные практики ученых представляли
 собой образцы культурного взаимодействия с широкой
 общественностью. *Практическое значение:* результаты
 и выводы могут быть использованы для дальнейшего
 изучения обозначенной проблемы. *Оригинальность:* ис-
 следование осуществлено на основе тщательного анализа
 значительного количества архивных документов, боль-
 шинство из которых впервые введены в обращение. *Науч-
 ная новизна:* уточнены данные о количестве полученных
 командировок за границу в течение 1920-х гг. Впервые
 раскрыты вопросы государственного финансирования
 командировок, осуществлен анализ требований, которые
 ставились перед кандидатами на получение командиров-
 ки, оценки достижений ученых УССР международным
 сообществом и причины снижения коммуникативной
 активности. *Тип статьи:* исследовательская.

Ключевые слова: международные связи; исследования;
 научные конференции; финансирование.

Представлена в редколлегию 10.08.2019

Прорецензирована 13.11.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 56–71

doi 10.15421/26190204

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.833

«My travel abroad will give definitely positive impacts ...»: Foreign missions of teachers of higher educational establishments in the 1920s and early 1930s

O. L. Ryabchenko

Sc. D. (History), Professor
 ORCID:0000–0002–1249–2482
 Researcher ID: G-2256–2018
lerche555@ukr.net

*H. S. Skovoroda Kharkiv
 National Pedagogical University,
 29 Alchevskikh Street, Kharkiv, Ukraine, 61002*

N. M. Kushlakova

Sc. D. (History), Associate Professor
 ORCID: 0000–0001–8493–1846
kushlakova@ukr.net

*Zahidnodonbaskyi institute of IAPM,
 400/1, Dniprovska Street, Pavlograd,
 Ukraine, 51412*

V. S. Savchuk

Sc. D. (History), Professor
 ORCID: 0000–0002–6324–7567
 Researcher ID: C-2266–2018
varfolomey44@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
 72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the dynamics of foreign missions of teachers of higher educational establishments of the Ukrainian SSR during the 1920s – early 1930s, the goals and results of their cooperation with the international scientific centers in the context of the communication strategies of scientists in general. Research methods: Methods of sociocultural and local analysis have become important for the writing*

of this article, in particular for the study of individual experiences of international communication of teachers, bringing microhistorical analysis into a single system of interconnection, the transformation of the multiplicity of individual «stories» into a holistic picture, as well as general scientific methods of analysis and synthesis, retrospective and historical-comparative. Main results: analysis of the basic principles of organization of foreign missions of scientists of Ukraine: financial, formal-organizational, by scientific directions and by scientific status. Summary: It has been established that during the 1920s, the previous contacts of scientists with foreign colleagues were maintained, the new contacts were made. The majority of business trips were provided to the representatives of industrial, technical and agricultural verticals. It was noted that only representatives of higher educational establishments of the USSR, mainly Kharkiv, had the opportunity to visit European scientific centers, and only known scientists could constantly maintain contacts with foreign countries. For the postgraduate students and young scientist quotas were set aside for international business trips at the expense of People's Commissariat of Education, but they were not enough to establish the strong communication with a particular scientific community abroad. It was proved that communication practices were not limited to the scientific cooperation of individual scientists or institutions, they were also the examples of cultural interaction with the general public – teachers were invited to read public lectures in front of diverse audiences, to give speeches at solemn receptions, to visit colleagues abroad at home. The sightseeing programs were also an integral part of this process, helping to establish closer contacts. Practical implication: Results and conclusions can be used to further explore the problem outlined. Originality: The research was carried out a thorough analysis of a large number of archival documents, most of which were first put into circulation. Scientific novelty: data on the number of business trips received during the 1920s were clarified. The issue of state funding of business trips was first solved, the requirements for candidates for business trips were analyzed, and the achievements of the Ukrainian SSR scientists were evaluated by the international community and the reasons of the decline of communication activity. Article type: empirical.

Keywords: International relations; Research; Scientific conferences; Financing.

Received 10.08.2019

Reviewed 13.11.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. Закордон був і залишився популярним у науковому середовищі. На початок ХХ ст. стала уже стійкою традиція не лише отримання освіти за кордоном чи довготривалі стажування під час підготовки до професорського звання, а й поїздки вчених для ознайомлення з новітніми дослідженнями та організаційними основами діяльності зарубіжних закладів науки та освіти. Поширеними були практики викладання/відвідування курсів лекцій у найпрестижніших університетах світу, залучення до науково-дослідної роботи в них, придбання обладнання та обмін науковою літературою.

Важливою для вітчизняних науковців була й участь у різноманітних міжнародних наукових форумах, що створювала сприятливі умови для презентації науковій спільноті своїх досліджень, ознайомлення з найновітнішими тенденціями розвитку світової науки, обміну ідеями та для налагодження комунікації. Взагалі обмін інформацією між учасниками наукової діяльності не лише важлива, а й необхідна умова існування суб'єкта пізнання, подальшого приросту наукового знання (Урсул, 1975, с. 107).

Радянський уряд протягом 1920-х рр. також надавав великого значення міжнародній співпраці вчених, широко використовуючи попередній досвід її організації. Крім того, закордонні відрядження і запрошення іноземних дослідників в УСРР вважалися важливим елементом дипломатичної активності для зміцнення престижу нового уряду на міжнародній арені.

Історіографія. Тема міжнародних зв'язків була і залишається популярною в радянській, сучасній українській і зарубіжній історіографії. Її аналіз здійснювався, як правило, в контексті дослідження історії науки і культури взагалі. В радянський період пріоритетним було вивчення загальних процесів, характерних для міжнародної наукової комунікації, підкреслення особливої ролі держави для налагодження і підтримки взаємин окремих установ чи вчених із закордонними в тій чи тій галузі (Иоффе, 1975; Кузьмин, 1971 та ін.). Зважаючи на ідеологічні обмеження, вони не могли показати цей процес у всій повноті, зокрема, проаналізувати важливість міжкультурних взаємовпливів різних народів як значного чинника цивілізаційного поступу. Зокрема, П. С. Сохань наголошував, що ці питання залишалися поза процесом формування історичної пам'яті (Сохань, 1990, с. 15).

Стосовно періоду 1920–1930-х рр., це зауваження залишається справедливим і сьогодні, незважаючи на актуалізацію у вітчизняній історіографії проблеми міжнародних контактів української науки. Перш за все, відзначимо, що звернення до

цих питань має епізодичний характер. Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у цілому досліджувалися у дисертації Г. В. Саган (Саган, Г. В., 1999), українсько-німецькі – Г. В. Калінічевої (Калінічева, Г. В., 1996), українсько-польські культурні зв'язки – І. Ю. Муляр (Муляр, І. Ю., 1993). Міжнародні контакти українських вчених у загальному контексті політики радянської держави щодо науки аналізувалися В. В. Ткаченком (Ткаченко, В. В., 2008). Останнім часом науковці, вивчаючи історію тих чи тих наукових та освітніх закладів, цікавляться і питаннями міжнародної комунікації. Наприклад, аналізу особливостей і форм співпраці представників наукової спільноти Одеси і США в галузі культури присвячена розвідка В. Левченка (Левченко, В., 2012) У цілому здобутки сучасної історіографії мають важливе значення для осмислення історичної ролі України в загальноєвропейському науково-освітньому просторі (Іваненко, О. А., 2013).

Метою статті є аналіз динаміки закордонних відряджень викладачів вищих навчальних закладів УСРР протягом 1920-х – на початку 1930-х рр., цілей та результатів їхньої співпраці з міжнародними науковими центрами у контексті комунікативних стратегій науковців у цілому.

Джерела. Дослідження проведене на широкому колі джерел, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу. Перш за все це документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України: анкети, заявки та звіти викладачів про наукові відрядження, протоколи засідань комісії Наркомосу УСРР по розгляду та дозволу наукових відряджень за кордон, щорічні звіти цієї комісії про роботу. Ці документи дають нам уявлення не лише про тематику наукових досліджень наших вчених, а й про умови їхньої роботи та життя за кордоном, питання, які цікавили іноземних дослідників, формат проведення наукових з'їздів, конференцій, конгресів та засідань різноманітних наукових товариств. Крім того, питання розвитку радянської науки на різних етапах та міжнародних науково-освітніх взаємовпливів знайшли висвітлення і на сторінках опублікованих збірників документів (З історії міжнародних зв'язків..., 1999; Історія Національної Академії..., 1998, 2003; Организация советской науки..., 1968, 1974). Цікавими для нас є подорожні нотатки науковців, зроблені під час поїздок за кордон і видані у ті роки (Кравчук, 2000; Яворський, 1929), а також звіти науково-дослідних кафедр при вишах, опубліковані в періодиці.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що взаємини між УСРР з багатьма країнами світу у першій половині 1920-х рр. залишалися напруженими, співпраця вітчизняних і зарубіжних вчених

відновлюється досить швидко, особливо в середовищі тих дослідників, чий науковий інтерес був безпосередньо пов'язаний з іноземними науковими та освітніми центрами. Перш за все це були вчені, які здобували освіту у європейських університетах чи/та мали досвід співпраці з представниками таких центрів з кінця XIX – початку XX ст. Вони відчували себе частиною «світової науки», тому намагалися якомога швидше відновити не лише попередню формальну комунікацію, але і практику закордонних поїздок (Гришина, 2018, с. 33).

Зазначимо, що після встановлення радянської влади ця співпраця відбувалася не тільки в умовах зміненого типу політичного устрою, але також і після майже повного припинення відносин в роки I світової війни й революційних подій в Україні.

Науковці неодноразово підкреслювали, що відсутність інформації про тематику та результати наукових досліджень західних вчених та достатньої кількості літератури негативно впливали на рівень науково-дослідної роботи. Зрозуміло, що у сприятливіших умовах знаходилися зрілі науковці, котрі зуміли до цього часу накопичити більш-менш значний запас знань, наукових ідей і навичок. Наприклад, професор Харківського інституту народної освіти С. Н. Бернштейн відзначав, що «якщо раніше задумані роботи вдається з гріхом наполовину довести до завершення, майже не поповнюючи свого наукового багажу, то розпочинати нові великі наукові дослідження, що потребують постійного вивчення літератури і систематичної роботи, не є можливим» (Отчет о личной работе..., арк. 7). Проф. Ц. К. Русьян також підкреслював, що він зміг продовжувати дослідження, лише завдячуючи ознайомленню з новою літературою, привезеною колегами з-за кордону (Научному комітету..., арк. 59).

Українські науковці розуміли важливість використання матеріалів закордонних архівів і бібліотек для проведення досліджень і неодноразово це відзначали. Зокрема, М. Яворський писав, що «важко вивчати політичну історію України, а то й Росії, не використовуючи скарбів цього архіву (Пруського таємного – Авт.), не говорячи вже про аналогічне використання віденських та паризьких матеріалів архівних, не менш цінних для нашої політичної історії. Тим часом над цими матеріалами так мало працює українських істориків...» (Яворський, 1929, с. 223).

Науково-педагогічний склад вишів УСРР все більшого значення надавав неформальній комунікації – особистим контактам під час відряджень до закордонних наукових установ, безпосередньому спілкуванню із закордонними ученими на наукових конференціях, конгресах, семінарах, а також листуванню. Особливо популярними були відвіду-

вання відомих закордонних центрів науки й освіти з метою ознайомлення з сучасним станом тієї чи іншої галузі науки та вивчення досвіду організації роботи у них. Проф. І. С. Туркельтауб, прохаючи про відрядження до Німеччини, Франції та Італії на два місяці, підкреслював: «Працюючи в Україні в царині мистецтв сім років [...] я, не будучи за цей час жодного разу навіть в Москві, зужиткувався інтелектуально. Я весь час витрачаю мою енергію та знання, недостатньо тільки з книжок поповнюючи цю втрату. Я відчуваю, що за кожним роком все більше убожію духовно [...], не маючи змоги відновлювати та поповнювати свої знання» (Заява професора І. С. Туркельтауба, арк. 49–50).

Зростання кількості відряджень за кордон протягом 1920-х рр. сприяла поступова нормалізація наукового життя в суспільстві, покращення фінансового забезпечення науки, поновлення планів досліджень, багато з яких потребували вивчення матеріалів закордонних архівів і бібліотек. У 1922–1923 рр., як зазначають дослідники, Наркомос України направив за кордон 36 вчених (Йоффе, с. 210). Списки виданих наукових відряджень дають нам дещо інші цифри – за період з квітня 1922 по січень 1925 р. такі відрядження отримав 31 український науковець (Сведения о выданных научных командировках ..., арк. 23). Причому серед них є не лише професори (С. Н. Бернштейн, К. С. Калинин, О. П. Марков, О. М. Щукарев, Б. А. Шаццлло), а й працівники Наркомосу (Г. Ф. Гринько, Я. П. Ряппо), політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО, згодом – ректор Київського сільськогосподарського інституту О. Чалий та ін.

Слід зазначити, що першочергове право на наукові відрядження мали співробітники науково-дослідних кафедр, створених при вищих навчальних закладах «зادля розвитку науки і використання наукових досягнень інших країн» (Бюллетень, 1924, с. 37–39). (Такі кафедри були створені відповідно до «Положення про науково-дослідні кафедри УСРР», затвердженого 18 лютого 1924 р.) Це рішення вплинуло на розподіл коштів Народним комісаріатом освіти УСРР між науковими центрами і більшість відряджень протягом 1920-х рр. отримували науковці Харкова і, зокрема, Інституту народної освіти, оскільки, порівняно з іншими навчальними закладами, при ньому концентрувалася найбільша кількість таких кафедр, а переважна більшість їх особового складу була викладачами ХІНО (Рябенко, 2000, с. 126–128, 130).

У 1927 р. було виділено 41 субсидію для закордонних відряджень харківських науковців, для Києва – 14, Дніпропетровська – 10, Одеси – 7, Миколаєва – 1 (Список осіб, що одержали субсидію ..., арк. 4). Заявок з Харкова також надходило

Рік	Число поданих заявок	Число задоволених заявок	Відсоток задоволених заявок
1925/26 р.	338	115	34 %
1926/27 р.	427	246	57 %
1927/28 р.	429	223	51 %
1928/29 р.	479	54	11,2 %

набагато більше, ніж з інших міст. За 1926–27 рік їх було подано 199, у той час як із Києва усього 94, з Одеси – 59, Дніпропетровська – 48. Відсоток поданих і задоволених заявок на поїздки за кордон наведені у таблиці (Короткий звіт..., арк. 3, 5)

Як бачимо, з 1928/29 року відсоток дозволених відряджень науковим працівникам значно скорочується – із 479 заявок лише 54 було задоволено, за нашими підрахунками це 11,2 %¹. (Короткий звіт..., арк. 3). Це пояснюється тим, що з цього бюджетного року була припинена практика відряджень за власні кошти, а коштів НКО не вистачало для задоволення усіх прохань.

Проте порівняно з 1928/29 р. у наступному – 1929/30 р. кількість наукових відряджень за кордон зростає на 42,5 % (Матеріали про відрядження..., арк. 75). Комісія закордонних відряджень 4 січня 1929 р. навіть відзначила, що заяви від науковців поступають слабо, у зв'язку з чим було продовжено термін прийому заяв (Протокол засідання комісії..., арк. 81).

Наведені дані зі звітності Комісії закордонних відряджень значно відрізняються від відомих в радянській і сучасній українській історіографії (Иоффе, 1975. с. 275; Ткаченко, 2009, с. 174).

Як свідчать документи, закордонні відрядження не завжди оплачувалися Наркомосом, вони могли бути й своєкоштиними. Наприклад, у своє перше закордонне відрядження на два місяці за власний рахунок вирушив майбутній академік О. І. Бродський (Академік Олександр Ілліч Бродський..., с. 56) О. Д. Багалій-Татариновий весною 1927 р. пощастило одержати від Укрнауки дозвіл на поїздку на два місяці до Франції за кошти її батька – академіка Д. І. Багалія (Відчит про наукове командировання..., арк. 117).

Практика поїздок за власний кошт була звичною до 1928 р., оскільки НКО не мав можливості забезпечити повністю хоча б одного відрядженого за браком коштів. Тому ми й бачимо значну кількість заяв на поїздки за кордон власним коштом. Вони становили близько половини від за-

гальної кількості дозволених (Список наукових відряджень за кордон, арк. 18–19, 23). Зазначимо, що у таких випадках за викладачами зберігалася їхня заробітна плата, на яку вони переважно і розраховували, подаючи заяви. Прохання про поїздку за кордон за власний рахунок не гарантувало задоволення заявок, значна їх частина відхилялася. Наприклад, 1927 р. було відхилено клопотання професора О. С. Федоровського, який мав бажання попрацювати чотири місяці в Сен-Жерменському музеї в Парижі та археологічних музеях і бібліотеках Франції та Праги; аспіранта Є. М. Гапона, який, як і його колеги, мав намір взяти участь у роботі міжнародного конгресу з колоїдної хімії в Німеччині та ознайомитись із роботою наукових установ цієї країни та інших співробітників Інституту (Список наукових командировок за кордон, арк. 18).

У 1927/28 р. допомогою на закордонні поїздки були забезпечені 139 із 223 осіб. Усі відпущені кошти вважалися як допомога до власних і становили 200–400 руб. (Короткий звіт..., арк. 5). Залежно від терміну відрядження, за ці кошти все ж можна було прожити. Проф. І. Клодницький, зокрема, писав, що грошей (250 руб.), які він отримав на відрядження до Берліна на міжнародний конгрес генетиків, йому ледве вистачило на покриття усіх витрат. Подорож його продовжувалася 20 днів – з 4 до 24 вересня 1927 р. 90 руб. було витрачено на візи до Польщі та Німеччини, 55 – на квитки, 80 – на готель та харчування (по 4 руб. на добу), 24 руб. потрібно було заплатити як членський внесок за участь у конгресі та за публікацію матеріалів (Наркомос. До Укрголовнауки, арк. 71).

З початку 1929 р. були встановлені такі норми субсидій на відрядження: на місяць – 350 руб.; на півтора місяці – 475 руб., на два місяці – 600 руб., на три – 800 руб., на чотири – 1100 руб., на дев'ять – 2250 руб. (Протокол 67..., арк. 95)

Розмір стипендії аспірантів, які перебували за кордоном, також збільшився на 50 руб. і становив 250 руб. на місяць. Тим, хто перебував на цей час за кордоном, виплатили різницю: «Беручи до уваги, що термін відрядження аспіранту Дніпропетровського гірничого інституту Черногоубовському продовжено до 1 липня 1929 р., себто на 5 місяців... асигнувати йому додатково 1300 валютою з кредитів

¹ У документі відсоток задоволених заявок у 1928/29 р. підрахований неправильно – 4,2 %. Нами за цими даними розраховано і наведено в таблиці правильний результат.

НКО кошторису 1928–29 р.» (Протокол засідання комісії..., арк. 86.)

Якщо не вдавалося отримати усі кошти відрядження, можна було також розраховувати на дозвіл від окремої Валютної наради Наркомфінансів УСРР на щомісячні перекази. Це було також важливо у разі продовження терміну перебування за кордоном. Наприклад, К. Т. Німчинов, якому для завершення опрацювання багатого матеріалу звукових записів у звуковому відділі (Lautabteilung) Берлінської Державної Бібліотеки необхідно було ще два-три місяці, просив переслати йому 150 доларів – по 75 доларів у лютому і березні 1928 р. «Без цього дозволу я опинюся в тяжкому матеріальному стані і не зможу закінчити своєї праці», – писав науковець (До окремої валютної..., арк. 127).

Заборона Наркомфінансів УСРР здійснювати такі перекази поставила не одного вченого у критичне становище. Так, І. А. Дубовик, яка була відряджена Укрнаукою до Німеччини на 5,5 місяців до початку квітня 1928 р. і весь час працювала в Берліні в Фармакологічному інституті у проф. Тренделенбурга, скаржилась, що вона «не мала змоги купувати потрібний для роботи матеріал, а сама довгий час мусила голодувати, живучи на 10 пфенінгів у день, що надто перешкоджало роботі» (Звіт за командировку, арк. 160).

Навіть всесвітньо відомим вченим, таким як Б. П. Герасимович, могло не вистачити коштів на задоволення елементарних життєвих потреб. 10 серпня 1929 р. науковець написав листа до НКО, у якому «мав честь прохати» про виплату йому 175 доларів, які він вимушений був позичити на квиток із Нью-Йорка до Харкова, оскільки його матеріальний стан не дозволив йому ні придбати цей квиток під час його перебування у США, ні після повернення додому (В Укрголови, арк. 151). Зазначимо, що це клопотання було підтримане НКО.

Не менш принизливою була і вимога брати на себе зобов'язання «протягом всього відрядження не звертатись за матеріальною допомогою до Повпредства, інших радянських та чужоземних організацій за кордоном», що була прописана на зворотньому боці анкети, яку обов'язково заповнювали науковці перед поданням документів на поїздку. Професор М. Паше-Озерський із Берліна звертався за допомогою (14.01.1929 р.) навіть до Наркома освіти УСРР М. Скрипника, зазначивши у своєму листі, що його робота за кордоном проходить у досить складних матеріальних умовах: «Відсутність всілякої підтримки з СРСР змушує мене терпіти нестатки і навіть відмовляти собі у найнеобхіднішому. Я прошу вас віддати розпорядження про видання мені невідкладної допомоги, щоб поставити радянського вченого, який виконує за кордоном

таку роботу, у більш нормальне становище і дати йому можливість вести роботу у подальшому» (Народному Комиссару Просвещения..., арк. 185).

Погане забезпечення і низькі субсидії на відрядження часто ставали причиною відмови у видачі віз. Особливо цим відзначалася Франція. І якщо актори чи, наприклад, поети могли розраховувати на гонорари від виступів або публікацій своїх творів у місцевій пресі, то науковцям було значно важче. Вони розраховували, в першу чергу, на кошти НКО, а також Всеукраїнської спілки споживчих кооперативних організацій, яка теж підтримувала вчених. У 1926/27 році, наприклад, ВУКС підтримував 19 науковців Харкова, надавши їм 5200 руб., 11 вчених Києва, виділивши їм 3500 руб., двох із Дніпропетровська (500 руб.), трьох із Одеси (800 руб.), по одному з Миколаєва і Кам'янця-Подільського (400 і 300 руб. відповідно). Серед них були ті, хто їхав за кошти НКО, і ті, хто отримав дозвіл на поїздку за власний кошт: відомі науковці, такі, як С. Н. Бернштейн, Б. П. Герасимович, Л. М. Делоне і молоді вчені та аспіранти, зокрема З. А. Гуревич, П. Т. Казакевич та інші (Список осіб..., арк. 10–11).

Найчастіше співробітникам вишів надавалися дозволи на поїздки для ознайомлення зі станом тієї чи тієї галузі наук за кордоном, що поєднувалося з участю у наукових з'їздах чи конференціях. Комісія постійно наголошувала на тому, що відрядження для проведення і продовження наукових досліджень чи удосконалення у спеціальності дозволяються у тих випадках, коли були використані усі можливості, які були в СРСР. Відрядження з метою встановлення наукових зв'язків давалися лише у виняткових випадках (Короткий звіт про роботу комісії..., арк. 5).

Стосовно принципів відбору кандидатур, то, наприклад, для участі у наукових конференціях перш за все направляли тих викладачів, які мали офіційні запрошення і чиї доповіді були включені до програми. Крім того, пріоритет надавався представникам (65 %) індустріально-технічної і сільськогосподарської вертикалей, а решта – 35 % – набиралася з усіх інших вертикалей (соціально-економічної, медичної, педагогічної, мистецької тощо). Причому з цих 35 % найбільша частина припала на економістів.

З березня 1929 р. цей розподіл змінюється таким чином: індустріально-технічна – 25 %, сільськогосподарська – 15 %, хімічна – 10 %, соціально-економічна – 10 %, мистецька – 13 %, біологічна та медична – 10 %, фізико-математична – 5 %, ВУАН – 8 %, резерв – 4 %. (Протокол 67..., арк. 95)

При розгляді заяв на закордонні відрядження у 1930/31 р. групи були дещо іншими: педа-

гогічна, соціально-економічна, біологічна, хімічна, фізико-математична, художня. Але загальні принципи структуризації охочих отримати наукове відрядження в цілому зберігалися. Ці зміни були викликані тим, «що в новому академічному році всі відрядження, як НТУ ВРНГ, НКЗемсправ, НКЗдоров'я, НКПраці, та НКФін та інш. розглядають самі заявки своїх установ та передають їх на остаточне вирішення Держплану УСРР» (Плян закордонних командировок..., арк. 75). Тобто кожний наркомат тепер розглядав справи за відомчою приналежністю.

Претендент повинен був знати мову країни, до якої відряджається. Крім того, мав надати план своєї роботи за кордоном, клопотання установи, в якій працює, а після повернення – зробити доповідь про результати своєї роботи за кордоном (Короткий звіт про роботу комісії..., арк. 5). Причому попередні плани і звіти вимагалися і раніше, проте з 1929 р. наголошувалося не лише на обов'язковості виконання цієї умови, а й на систематичних перевірках Укрнауки.

Термін відряджень був різним і залежав від їхньої мети. Наприклад, професори і старші наукові співробітники, що їздили для ознайомлення зі станом науки в певній галузі чи для зв'язку з закордонними науковими установами, отримували відрядження максимум на три, мінімум – на півтора місяці. Такий самий термін встановлювався для аспірантів медичної і хімічної вертикалі. Аспіранти індустріально-технічної вертикалі отримували відрядження не менш ніж на дев'ять місяців для удосконалення своїх знань (Короткий звіт про роботу комісії..., арк. 3). До речі, декан факультету соціального виховання Київського ІНО, проф. О. І. Дорошенко з цього приводу зверталася до НКО: «Для науковця в такій широкій галузі, як педологія та педагогіка, три місяці термін для відрядження, особливо першого, коли багато часу витрачається на орієнтацію, занадто малий» (Звіт про закордонну командировку..., арк. 30).

Стосовно аспірантів і молодих вчених, то Комісія зобов'язана була забезпечити їх наявність у кожній із вертикалей і надавати відрядження за кошти НКО. У 1927/28 р., наприклад, були надані річні відрядження десятком аспірантам для вивчення певної теми, п'ять із них представляли медичну і п'ять – індустріально-технічну вертикаль (Короткий звіт про роботу комісії..., арк. 7). За необхідності тривалість відрядження продовжували, як, наприклад, аспіранту Харківського технологічного інституту Г. Л. Юхновському чи згаданому вище Черногоубовському із Дніпропетровського гірничого інституту (Протокол засідання комісії..., арк. 91).

Як свідчать документи, відрядження отримували й аспіранти-гуманітарії, проте на більш короткий термін. Наприклад, 17 січня 1925 р. кафедра мовознавства надіслала прохання про наукове відрядження аспіранту Капустянському Івану Назаровичу до Москви або Праги, Лейпцига чи Парижа терміном на два місяці (Прохання..., арк. 9). Питання вирішувалося майже рік, але мало позитивний результат. 20 листопада 1925 р. на засіданні Президії Укрнауки було прийнято рішення надати ці відрядження (Прохання..., арк. 8).

Не всі подання задовольнялися. З різних причин вони відхилялися. Зокрема, у 1929 р. (за даними на серпень 1929 р.) було відхилено близько сорока таких заяв (Списки претендентів..., арк. 7). Сучасні науковці, зокрема, В. Ткаченко, відзначають, що головною перешкодою в отриманні закордонних відряджень у 1920-і рр. був брак коштів (Ткаченко, с. 175). Погоджуючись із цим висновком, заперечимо тезу про задоволення майже усіх заявок на поїздки за власний кошт. Заяви викладачів і списки затверджених і відхилених кандидатур говорять про складний шлях отримання дозволу на відрядження у будь-якому випадку. Досить часто і клопотання на своєкоштную поїздку подавалися по декілька разів. Зокрема, дійсний член науково-дослідної кафедри мовознавства, професор Київського ІНО С. В. Савченко у січні 1928 р. писав: «Я ще раз звертаю увагу Головна науки на цілковиту неможливість працювати самостійно по моїй спеціальності без закордонних командировань і нагадую, що оце уже втретє я домагаюсь відрядження за кордон (перший раз 1925/6 року через ІНО, другий 1926/7 року через дослідчу кафедру мовознавства)». Причому проф. С. В. Савченко не вимагав для своєї поїздки «ніяких окремих коштів, ніж залишення платні по кафедрі та штатній посаді в ІНО» і турбувався, що на попередні клопотання «навіть відповіді не одержав від Головна науки» (Анкети та заяви про дозвіл..., арк. 41). Зазначимо також, що мотивація цього професора була більш ніж переконливою: «В київських і всесоюзних бібліотеках немає і десятої частини тих матеріалів, які мені потрібні для закінчення праці – писав С. В. Савченко. – Крім того, працюючи над історією французької мови і беручи участь у створенні відділу чужих мов при Київському ІНО, я вважав для себе обов'язково необхідним попрацювати у всесвітньо відомій фонетичній лабораторії Русло (Rousselot) в Парижі. Вчені всього світу з'їжджаються до Русло для перевірки своєї вимови, бо бездоганна вимова є першою умовою викладання мов» (Анкети та заяви про дозвіл..., арк. 39).

Крім того, виділені кошти урізалися. Наприклад, на засіданні Комісії закордонних ві-

дряджень 28 травня 1929 р. зазначалося, що, за повідомленням Наркомфіну, «встановлено суму 75000 на відрядження (65000 – загальнонаукові та 10000 – студентські екскурсії) скорочено на 30 %, (Протокол 85 засідання комісії ..., арк. 126).

Водночас, наведений документ свідчить про те, що у 1920-х рр. за кордоном могли побувати і студенти вишів, зокрема, на екскурсіях. Питання налагодження відвідування студентами закордонних навчальних закладів неодноразово порушувалося й обговорювалося. Зокрема, наголошувалося на користі, яку могли б принести закордонні екскурсії студентам під час літньої практики, оскільки повністю засвоїти дисципліни студенти не мали можливості через відсутність допоміжних закладів при вишах. Крім цього, екскурсії вважалися важливим засобом пропаганди радянського способу життя та «допомогли б налагодити зв'язки з революційною частиною закордонного студентства» (Шевелев, 1925, с. 29.). У 1929 р., наприклад, отримали дозвіл на наукову екскурсію до Німеччини на місяць 21 студент Харківського технологічного та Київського політехнічного інститутів під керівництвом професорів О. Г. Молокіна та Ю. Г. Шумського (Протокол № 88..., арк. 140–141).

Стосовно всіляких міжнародних наукових форумів, то викладачі вишів УСРР протягом 1920-х рр. брали участь у багатьох із них і навіть входили до Президій і виступали з пленарними доповідями. Питання участі радянських учених у таких заходах перебували під особливим контролем. Відсутність «достатніх політичних гарантій» ставало приводом для відмови від участі у деяких з них. Наприклад, у 1924 р. було прийнято рішення відмовитися від участі в міжнародному з'їзді істориків у Німеччині (конгрес про обговорення завдань викладання історії в міжнародному розрізі) (Гришина, 2018, с. 31).

Та все ж українські історики отримали можливість взяти участь у складі радянської делегації у двох важливих наукових подіях за кордоном, що відбулися влітку 1928 р. – на «Російському історичному тижні» в Берліні і шостому міжнародному історичному конгресі у столиці Норвегії Осло. Серед учасників цих вагомих наукових форумів були професори М. Яворський та В. Юринець. У своєму дописі про перебіг цих заходів М. Яворський звернув увагу на те, що історичну конференцію та виставку в Берліні названо «російськими», а не «радянськими» (Яворський, 1929, с. 216). Учений зауважив невинуватість цієї помилки, оскільки в Німеччині, як і за кордоном у цілому, мало знають про те, що СРСР – це не лише Росія (Яворський, 1929, с. 217). Тому поряд із промовами, доповідями та ознайомленням з різними установами істо-

ричної науки йому довелося докласти зусиль для роз'яснення цих помилкових уявлень.

Враження і відгуки про «Тиждень російських істориків», висвітлені у німецькій пресі, дають можливість уявити, як організовувалися наукові форуми майже сто років тому. З вітальними словами від німецької сторони виступили заступник голови Німецького товариства для вивчення Східної Європи проф. Гетч та міністр народної освіти проф. Беккер. До речі, ідея організації цього форуму належала проф. Гетчу, який відвідував Росію і намагався встановити стан історичної науки та архівів, а також шукав відповідь на питання: «Чи мають можливість працювати і чи працюють російські вчені не марксистами?» (Р. Г., 1928). У своєму виступі він зауважив, що скласти чітку уяву про ці питання було важко, тому тиждень і виставка допоможуть зацікавленим знайти відповіді на ці питання.

Від радянської сторони з вітальними словами виступили радянський повпред у Німеччині М. М. Крестинський та заступник наркома освіти РСФРР М. М. Покровський. Професори М. Яворський та В. Юринець виступали з доповідями, відгуки на які в німецькій пресі, за словами М. Яворського, незважаючи на їх марксистський характер, були «теплі та привітні» (Яворський, 1929, с. 221). Російська емігрантська преса натомість назвала його «развязным молодым человеком, бойко говорящим по-немецки», проте оцінку виступу дала досить скептичну, на рівні новачка марксистського гуртка «доброго старого часу з вишуканими метафорами на зразок: інтелігенція – прикажчик великої буржуазії тощо» (Р. Г., 1928). Зрозумілий настрій емігрантів, та ще й російських, які підкреслювали, що під час виступу українського історика «німецька професура красувалася своєю відсутністю», М. Покровський не соромився позіхати, і лише українці слухали не без гордості. Цікавим залишається факт, що після виступів саме українських істориків представники різних німецьких університетів запросили приїхати до них із цими ж лекціями, а дехто навіть запропонував завітати до них на літній відпочинок (Яворський, 1929, с. 221).

Взагалі наші історики мали можливість спілкування у більш неформальній атмосфері на урочистих бенкетах, які влаштовувалися не лише під час тижня істориків, а й у подальшому під час відвідань ними різних німецьких наукових установ. На таких заходах були присутніми не тільки німецькі вчені, а й представники німецького уряду (Яворський, 1929, с. 221).

Традиційно вчених, які відвідували закордонні наукові центри, запрошували на різні заходи чи в просто гості. Цікавим у цьому відношен-

ні є повідомлення професора ХІНО І. С. Телетова з Франкфурта-на-Майні 15 липня 1927 р.: «Зараз збираюсь з Френкелем кудись на запрошення, хоч до пуття не знаю і сам куди. Завтра запрошений до декана природничого факультету» (Листівка із архіву...). На багатьох наукових форумах прийнятими були й екскурсії. Наприклад, професор ХІНО Л. П. Ніколаєв відзначав, що під час роботи Міжнародного з'їзду антропологів у вересні 1927 р. для учасників була влаштована «екскурсія до Гарлему, де були продемонстровані рештки пітекантропа, а також на острів Маркен, де учасники з'їзду ознайомились із звичаєм деформування черепів у дітей, накладаючи їм на голови тугі очіпки» (Звіт наукового відрядження ..., арк. 4).

Запрошували українських науковців і до престижних університетів для читання курсів лекцій. Наприклад, з 1 вересня 1923 до 11 листопада 1924 р. професор Харківського ІНО С. Н. Бернштейн перебував у Парижі, куди був запрошений Радою Паризького університету для читання курсу лекцій «Про найкраще наближення аналітичних функцій» (Отчет о личной работе..., арк. 7). Сергій Натанович свого часу навчався на факультеті фізико-математичних наук Сорбонни (1902–1904) та в Геттінгенському університеті (1904–1905), його знали і цінували найвідоміші європейські математики, тому відрядження для читання циклів лекцій у Паризькому університеті він отримував неодноразово (Матеріали про відрядження..., арк. 115).

У липні 1928 – січні 1929 р. у Німеччині, Данії та Австрії з тріумфом проходили гостьові лекції і публічні доповіді завідувача кафедри кримінального права і кримінального процесу Київського інституту народного господарства, професора М. Паше-Озерського. Його вразила велика зацікавленість аудиторії і висока відвідуваність заходів від 300 у Мюнхені до 1250 у Франкфурті-на-Майні. Данська, шведська, німецька, англійська, французька і навіть американська преса весь час публікувала детальні огляди цих виступів (близько 100). Відзначимо, що це був перший випадок читання лекцій з радянського права радянським професором у західноєвропейському університеті – Гейдельберзькому. Ці лекції відбулися з винятковим успіхом: аудиторія завжди була переповнена, крім значної кількості професорів, сюди приїжджали зацікавлені навіть з інших міст – Мангейма, Карлсруе та ін. Юридичний факультет Берлінського університету також порушував питання про запрошення М. Паше-Озерського гостьовим професором у січні і лютому 1929 р. (Краткий отчет ..., арк. 184–186).

Практикувалися і лекції на засіданнях міжнародних наукових товариств, членами яких була зна-

чна кількість науковців з УСРР. Наприклад, проф. Д. М. Сінцов, який зробив доповідь про свої дослідження на засіданні Геттінгенського математичного товариства 26 липня 1927 р., відзначав, що «на кожному із засідань було по «руській» доповіді, я міг би навіть сказати, що по «українській», оскільки один із доповідачів – київський професор і академік Г. В. Пфейфер, другий – я і третій – О. Ю. Шміт, що працює зараз в Москві, але навчався у Києві, учень проф. Д. А. Граве» (Звіти про закордонні командировки..., арк. 27). Майбутній академік і всесвітньо відомий фізико-хімік О. І. Бродський також зазначав, що під час своїх наукових відряджень у цей період двічі робив доповіді у німецькому і французькому хімічних товариствах.

Частим гостем на з'їздах американських астрономічних асоціацій в Філадельфії, Кембриджі, Американського астрономічного товариства в Нью-Гавені був професор Б. П. Герасимович – один із перших і найвидатніших астрофізиків-теоретиків і фахівців у зоряній астрономії. Він також постійно виступав з доповідями з математичної фізики й астрономії у різних наукових товариствах при Гарвардському університеті під час свого відрядження до США, яке він отримав восени 1926 р. для роботи у Гарвардській обсерваторії (В Главное управление..., арк. 131). У квітні 1927 р. Наркомос продовжив це відрядження до серпня 1928 р., а потім до 1929.

Зауважимо, що Американська обсерваторія запрошує на роботу лише провідних спеціалістів. У цілому, в цьому провідному світовому науковому центрі Б. П. Герасимович проводив дослідження три роки. За час свого перебування в США він відвідав найбільші обсерваторії – Йоркську і Лікську, де зустрічався зі своїми колишніми студентами, які емігрували до США – О. Струве та М. Бобровниковим. У звіті про наукову роботу за період з 1 жовтня 1926 по 1 січня 1928 р. у США вчений «мав честь повідомити» НКО, що за цей час у різних виданнях Америки і Європи ним було опубліковано 38 статей (В Главное управление..., арк. 131). Роботи, виконані Б. П. Герасимовичем з американськими колегами, принесли йому світову славу. Зокрема, за дослідження джерел зоряної енергії, проведене спільно з Доналдом Мензелем у 1928 р. («Physical properties of a gaseous substratum in the Galaxy»), автори отримали міжнародну премію Нью-Йоркської академії наук імені А. Крессі-Моррісона. Незважаючи на свою зайнятість, дослідник не переривав своїх занять з аспірантами, якими він керував ще до від'їзду і, як він сам відзначав, «в листах надавав їм керівні вказівки» (В Главное управление..., арк. 131).

Крім наукових доповідей, закордонних колег цікавили й свідчення з перших уст про життя радянської країни, людей, зокрема, студентів, викладачів. Тому наші науковці під час перебування за кордоном виступали перед різноманітною аудиторією. Тематика, текст доповідей і дозвіл на виступ узгоджувалися у радянських представництвах. Наприклад, О. І. Дорошенко відзначала, що її запросили виступити з доповіддю «на святі, присвячену річниці революції. З дозволу консула т. Кантора я погодилася і вибрала собі тему: «Організація науки та підготовка молодих наукових робітників на Україні». На численних зборах, де були представники від професури, сенату і т. інше, доповідь мою слухали з напруженою увагою, а молодь навіть з помітним співчуттям. Взагалі інтерес до всього радянського там надзвичайний» (Звіт про закордонну командировку..., арк. 29).

Поїздки за кордон сприяли також встановленню контактів із редакціями наукових журналів. Це яскраво ілюструє розповідь М. Яворського про відвідання ним німецьких наукових установ у Гамбурзі. За його словами, директор Інституту міжнародної політики доктор Марков жалкував, що не має дописувачів з України, і тому вони «вимушені вміщати в своєму журналі «Європейські розмови» лише статті з антирадянським поглядом». Цікавилися дуже у цьому Інституті Всеукраїнською асоціацією сходознавства і також «прохали надсилати в обмін її видання та взяти постійну участь в їхнім журналі». Передавав прохання нашим економістам дописувати до їхнього часопису-тижневика «Вісті світового господарства» і заступник директора Гамбурзького архіву міжнародного господарства д-р Найль (Яворський, 1929, с. 230–231).

Варто зазначити, що науковці УСРР з початком 1920-х рр. не лише продовжували публікуватися у відомих закордонних фахових журналах («*Mathematische Annalen*», «*Mathematische Zeitschrift*», «*The Observatory*», «*Zeitschrift für Slavische Philologie*», «*Zoologische Anzeigen*» та ін.), а й отримували запрошення від закордонних видавництв на публікацію монографій. Наприклад, відоме французьке видавництво Готьє-Віллара (Gauthier-Villars), що відіграло важливу роль у наукових публікаціях і розвитку науки у XIX – першій половині XX ст., друкувало книгу С. Н. Бернштейна, підготовлену на основі його лекцій, прочитаних у Паризькому університеті «Про найкраще наближення аналітичних функцій» (Отчет о личной работе..., арк. 7). Ця монографія побачила світ у 1926 р. (Bernstein, 1926) і удостоєна премії Bordin Паризькою академією наук (Александров, 1969, с. 214). У 1925 р. Георг Полія і Габор Сеге розмістили у своєму збірнику задач доказ теоре-

ми Бернштейна, який спирався на теорію ймовірностей, але при цьому не використовував її термінологію і техніку.

Під час перебування за кордоном проф. М. М. Паше-Озерський, як свідчить його звіт, підготував до друку монографію обсягом 7 друкованих аркушів «*Strafe und Strafvollzug in der Sowjetunion*», яка вийшла у Берліні, і закінчував іншу монографію – «*Sexualstrafrecht der Sowjetunion*», яка планувалася до видання декількома мовами (Краткий отчет о заграничной ... арк. 186.)

Відзначимо, що інші вітчизняні дослідники, зокрема, проф. Г. Ф. Арнольд, висловлювали стурбованість з приводу того, що «багато робіт розпорошуються по різних, головним чином, іноземним журналам», у той час як важко було налагодити випуск власних друкованих органів (Звіт секції ..., арк. 12). На кінець 1920-х рр. все чіткіше проявляється тенденція до заснування вітчизняних видань та публікацій у них. У середині 1930-х рр., як відзначив у щоденнику проф. Л. П. Ніколаєв, видавати свої наукові роботи за кордоном вважалося уже ганебним (Николаев, 2016, с. 253).

Висновки. Таким чином, викладачі вищих навчальних закладів УСРР надавали велике значення особистим контактам із закордонною науковою спільнотою і намагалися отримати відрядження до відомих європейських наукових установ з метою ознайомлення з сучасним станом тієї чи іншої галузі науки та вивчення досвіду організації роботи у них, а також для участі у різних наукових форумах. Протягом 1920-х рр. зберігалися і підтримувалися попередні контакти науковців із закордонними колегами, а також встановлювалися нові. Переважна більшість відряджень надавалася представникам індустріально-технічної та сільськогосподарської вертикалей. Як свідчить уточнена статистика поїздок, відвідувати європейські наукові центри мали можливість поодинокі представники вищих навчальних закладів УСРР, переважно Харкова, причому постійно підтримувати зв'язки із закордоном могли тільки відомі науковці. Для аспірантів і молодих вчених були встановлені квоти на закордонні відрядження за кошти НКО, проте їх було недостатньо для налагодження міцної комунікації з тією чи тією науковою спільнотою за кордоном. Як свідчать документи, комунікативні практики не обмежувалися науковою співпрацею окремих вчених чи закладів, вони також являли собою зразки культурної взаємодії з широкою громадськістю – викладачів запрошували читати публічні лекції перед різноплановою аудиторією, виступувати промови на урочистих прийомах, відвідувати закордонних колег удома. Невід'ємною складовою були також екскурсійні програми, що

сприяли налагодженню тісніших контактів, незважаючи на політичні бар'єри.

Протягом 1920-х рр. склалася жорстка централізована система перевірки та затвердження кандидатур на відрядження, досить масовим явищем стало те, що Комісія закордонних «відряджень» Наркомосу УСРР відмовляла науковцям у поїздках за кордон навіть за власний рахунок. Скасування практики відряджень за власні кошти з 1928 бюджетного року призвело до значного скорочення кількості поїздок. Зниженню комуні-

кативної активності також сприяв той факт, що все більша кількість молодих науковців, які закінчували радянські вищі навчальні заклади, не володіли іноземними мовами. НКО УСРР настійно рекомендував науковцям використовувати для досліджень можливості СРСР, що сприяло поступовій переорієнтації на внутрішні відрядження для вивчення передового досвіду та підвищення кваліфікації, на публікації у вітчизняних наукових виданнях, на організацію і проведення вітчизняних наукових форумів.

Бібліографічні посилання

Александров, Д. А., 1996. Почему советские ученые перестали печататься за рубежом: становление самодостаточности и изолированности отечественной науки, 1914–1940. *ВИЕТ*, № 3, сс. 3–24.

Александров, П. С., Ахизер, Н. И., Гнеденко, Б. В. и Колмогоров А. Н., 1969. Сергей Натанович Бернштейн (некролог). *УМН*, т. 24, вып. 3 (147), сс. 211–218.

Анкети та заяви про дозвіл на закордонні наукові командировки викладачам вузів України. 1927–1928 рр. Спр. 650. Оп. 7. Ф. 166. Київ: Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).

Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования, 1924, № 1.

В Главное управление научных учреждений УССР. Спр. 650. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

В Укрглавнавуку. Спр. 494. Оп. 8. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Відчит про наукове командировування до Франції улітку 1927 року наукового робітника О. Д. Багалій-Татарінової. Спр. 648. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Гришина Н. В., 2018. «...Возможность проехать и подышать западноевропейским воздухом»: взаимоотношение науки и власти в сфере заграничных командировок в 1920-е гг. *Вестник Томского государственного университета: История*. Томск, № 51, сс. 28–36.

До НКО. Сектор науки. Спр. 583. Оп. 10. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

До окремої валютної наради Наркомфіну УСРР. Спр. 650. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали, 1999. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Заява професора І. С. Туркельтауба. Спр. 439. Оп. 5. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Звіт за командировку. Спр. 648. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Звіт наукового відрядження до Франції та Голландії дійсного члена науково-дослідної кафедри антропології та географії Л. П. Ніколаєва. Спр. 648. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Звіт про закордонну командировку до Німеччини дійсного члена Київської кафедри педології О. І. Дорошенка. Спр. 501. Оп. 8. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Звіт секції прикладної зоології за 1928/29 рік. Спр. 6. Оп. 8. Ф. Р-1427. Харків: Державний архів Харківської області.

Звіти про закордонні командировки наукових робітників України. 1927–1928 рр. Спр. 648. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Иоффе, А. Е., 1975. *Международные связи советской науки, техники и культуры 1917–1932.* Москва: Наука.

Іваненко, О. А., 2013. *Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.).* Київ: Інститут історії України НАН України.

Історія Національної Академії наук України 1924–1928. Документи і матеріали, 1998. Київ: НБУВ.

Історія Національної Академії наук України 1929–1933. Документи і матеріали, 1998. Київ: НБУВ.

Історія Національної Академії наук України 1934–1937. Документи і матеріали, 2003. Київ: НБУВ.

Калінічева, Г. В., 1996. *Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки у 20-ті – на початку 30-х років.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Донецьк: Донецький державний університет.

Коваленко, В. С., Варгалюк, В. Ф. та Стець, Н. В., 2014. *Академік Олександр Ілліч Бродський.* Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету.

Короткий звіт про роботу комісії закордонних командировок при НКО за 1928–29 р. Спр. 499. Оп. 8. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Кравчук, М. П., 2000. Нотатки з подорожі. В: Кравчук, М. П., 2000. *Науково-популярні праці.* Київ, сс. 178–181.

Краткий отчет о заграничной научной работе профессора Н. Н. Паше-Озерского (июль 1928 – январь 1929 года). Спр. 648. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Кузьмин, М. С., 1971. *Деятельность партии и советского государства по развитию международных научных и культурных связей СССР 1917–1932 гг.* Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

Левченко, В. В., 2012. *Вчені-історики Одеси в міжнародній науковій комунікації в 1917–1930-х рр.* Універ-

ситет. Науковий історико-філософський журнал. Київ, № 3 (47), сс. 11–22.

Листівка із архіву професора І. С. Телетова. Доступно: <https://auction.ru/offer/frankfurt_na_majne_opernyj_teatr_germanija_rejkh_arkhiv_prof_telefov_rossijskaja_imperija_rsfsr_1927-i78045456035491.html#2>.

Матеріали про відрядження працівників науки за кордон. Спр. 583. Оп. 10. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Муляр, І. Ю., 1993. Українсько-польські міждержавні культурні взаємини у 20–30 роках ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки і знахідки*. Київ, вип. 3, сс. 22–29.

Наркомос. До Укрголовнауки. Спр. 648. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Народному Комиссару Просвещения УССР тов. Н. А. Скрыпнику. Спр. 648. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Научному комитету. Отчет о работе Ц. К. Ру-сьяна за май-декабрь 1923 г. Спр. 1205. Оп. 2. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Николаев, Л. П., 2016. Дневник советского профессора. В: *Харківський університет у спогадах його викладачів та вихованців. 1917–1941*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, сс. 252–260.

Организация советской науки в 1917–1925 гг. *Сборник документов*, 1968. Ленинград: Наука.

Организация советской науки в 1926–1932 гг. *Сборник документов*, 1974. Ленинград: Наука.

Отчет о личной работе заведующего кафедрой прикладной математики при ХИНО С. Н. Бернштейна. Спр. 1204. Оп. 2. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Плян закордонних командировок на 1930/31 рік. Спр. 583. Оп. 10. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Протокол 67 засідання комісії закордонних командировок з 6.03.1929 р. Спр. 494. Оп. 8. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Протокол 85 засідання комісії закордонних командировок з 28.05. 1929 р. Спр. 494. Оп. 8. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Протокол № 88 засідання комісії закордонних командировок з 22.06. 1929 р. Спр. 494. Оп. 8. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Протокол засідання комісії закордонних командировок з 4 січня 1929 р. Спр. 494. Оп. 8. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Прохання науково-дослідної кафедри мово-знавства при ХИНО про наукові командировки 17 січня 1925 р. Спр. 752. Оп. 5. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Р. Г., 1928. Неделя русских историков. *Руль*. Берлин, 12 июля.

Рябченко, О. Л., 2000. *Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.)*. Харків: ХНАМГ.

Саган, Г. В., 1999. *Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918–1939 рр.)*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ: НАН України.

Сведения о выданных научных командировках за время с 1 апреля 1922 г. по 1 января 1925 г. Спр. 724. Оп. 5. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Сохань, П. С., 1990. Взаимообщение народов – важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса. В: *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев, сс. 3–16.

Списки претендентів, бажуючих мати наукові закордонні командировки та листування Комісії закордонних командировок. Спр. 424. Оп. 9. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Список научных командировок за кордон. Спр. 647. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Список осіб, що одержали субсидію на закордонні командировки. Спр. 647. Оп. 7. Ф. 166. Київ: ЦДАВО України.

Ткаченко, В. В., 2009. Закордонні відрядження українських вчених у 20–30-х рр. ХХ ст. як віддзеркалення державної політики у галузі міжнародних наукових зв'язків. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: історичні науки*. Кіровоград, вип. 12, сс. 172–179.

Ткаченко, В., 2008. *Українська наука у царині міжнародної комунікації (1920–1939 рр.)*. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Київ, вип. 14, сс. 364–376.

Урсул, А. Д., 1975. *Проблемы информации в современной науке*. Философские очерки. Москва: Наука.

Ушкалов, Л., 2015. *Хвильовий і К °: зустріч з Європою. (До дня народження письменника)*. Доступно: <<http://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3964#respond>>.

Шевелев, М., 1925. Об экскурсиях за границу. *Студент революції*, № 3, с. 29.

Яворський, М., 1929. Два «тижні радянської історичної науки» за кордоном. Яворський, М., 1929. *На історичному фронті*. Харків: ДВУ, сс. 216–244.

Bernstein, Serge, 1926. *Leçons sur les propriétés extrémales et la meilleure approximation des fonctions analytiques d'une variable réelle, professées à la Sorbonne*. Paris: Gauthier-Villars et Cie.

References

Kovalenko, V. S., Varhalyuk, V. F., and Stets, N. V., 2014. *Akademik Oleksandr Illich Brodsky'sky [Academician Olexander Ilyich Brodsky]*. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DNU (in Ukrainian).

Aleksandrov, D. A., 1996. *Pochemu sovetskie uchenye perestali pechatat'sya za rubezhom: stanovlenie samodostatocnosti i izolirovannosti otechestvennoy nauki, 1914–1940 [Why Soviet scientists ceased to be published*

abroad: the formation of self-sufficiency and isolation of home science, 1914–1940]. *VIET*, no. 3, pp. 3–24 (in Russian).

Aleksandrov, P. S., Akhiezer, N. I., Gnedenko, and B. V., Kolmogorov A. N., 1969. *Sergey Natanovich Bernshteyn (nekrolog) [Sergey Natanovich Bernstein (obituary)]*. *UMN*, vol. 24, issue 3 (147), pp. 211–218 (in Russian).

Ankety ta zayavy pro dozvil na zakordonni naukovy komandirovky vykladacham vuziv Ukrainy. 1927–1928 rr. [Questionnaires and applications for the permission for foreign scientific trips to teachers of Ukrainian universities. 1927–1928]. File 650. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: Tsentral'nyy Derzhavnyy arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine] (hereinafter – TsDAVO Ukrainy).

Byulleten' Ukrainського Glavnogo komiteta professional'no-tehnicheskogo i spetsial'no-nauchnogo obrazovaniya [Bulletin of the Ukrainian Main Committee of Vocational and Special Scientific Education], 1924, no. 1 (in Russian).

Bernstein, Serge, 1926. *Leçons sur les propriétés extrémales et la meilleure approximation des fonctions analytiques d'une variable réelle, professées à la Sorbonne*. Paris: Gauthier-Villars et Cie.

V Glavnoe upravlenie nauchnymi uchrezhdeniyami USSR [To the Main Directorate of Scientific Institutions of the Ukrainian SSR]. File 650. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Russian).

V Ukrglavnauku [To Ukrmainscience]. File 494. Inventory 8. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Russian).

Vidchyt pro naukovu komandyrivannya do Frantsiyi ulitku 1927 roku naukovoho robitnyka O. D. Bahaliy-Tatarynovoyi [Report on the scientific business trip to France in summer 1927 by a researcher O. D. Bagaliy-Tatarinova]. File 648. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Do NKO. Sektor nauky [To the PKofE. Science sector]. File 583. Inventory 10. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Do okremoyi valyutnoyi narady Narkomfinu USRR [To the separate currency meeting of the People's Commissariat of Finance of the USSR]. File 650. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Grishina, N. V., 2018. «...Vozmozhnost' proekhat'sya i podyshat' zapadnoevropeyskim vozdukhom»: vzaimootnoshenie nauki i vlasti v sfere zagranichnykh komandirovok v 1920-e gg. [«... The opportunity to ride and to breathe the West European air»: the relationship of science and government in the field of foreign business trips in the 1920s]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta: Istoriya*. Tomsk, no. 51, pp. 28–36 (in Russian).

Z istoriyi mizhnarodnykh zv'yazkiv Ukrainy: nauka, osvita (XIX – 30-ti roky XX st.) [From the history of international relations of Ukraine: science, education (XIX – the 1930s)]. Documents and materials, 1999. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Zayava profesora I. S. Turkeltauba [Statement of the Professor I. S. Turkeltaub]. File 439. Inventory 5. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Zvit za komandirovku [Business trip report]. File 648. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Zvit naukovoho vidryadzhennya do Frantsiyi ta Hollandiyi diysnoho chlena naukovy-doslidnoyi kafedry antropolohiyi ta heohrafiyi L. P. Nikolayeva [Report on

the business trip to France and the Netherlands by the full member of the research department of anthropology and geography L. P. Nikolaev]. File 648. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Zvit pro zakordonnu komandirovku do Nimechchyny diysnoho chlena Kyivskoyi kafedry pedolohiyi O. I. Doroshenko [Report on the foreign trip to Germany of a full member of the Kyiv Department of Pedology O. I. Doroshenko]. File 501. Inventory 8. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Zvit sektsiyi prykladnoyi zoologiyi za 1928/29 rik [Report of the Section of Applied Zoology for 1928/29]. File 6. Inventory 8. Fund R-1427. State Archive of Kharkiv oblast (in Ukrainian).

Zvity pro zakordonni komandirovky naukovykh robitnykiv Ukrainy. 1927–1928 rr. [Reports on foreign missions of researchers of Ukraine. 1927–1928]. File 648. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Ivanenko, O. A., 2013 *Universytety Ukrainy v mizhnarodnykh naukovykh zv'yazkakh Rosiys'koyi imperiyi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Universities of Ukraine in International Scientific Relations of the Russian Empire (second half of XIX – beginning of XX century)]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Ioffe, A. E., 1975. *Mezhdunarodnye svyazi sovetskoy nauki, tekhniki i kul'tury 1917–1932* [International relations of Soviet science, technology and culture 1917–1932]. Moscow: Nauka (in Russian).

Istoriya Natsional'noyi Akademiyi nauk Ukrainy 1924–1928 [History of the National Academy of Sciences of Ukraine 1924–1928]. Documents and materials, 1998. Kyiv: NBUV (in Ukrainian).

Istoriya Natsional'noyi Akademiyi nauk Ukrainy 1929–1933 [History of the National Academy of Sciences of Ukraine 1929–1933]. Documents and materials, 1998. Kyiv: NBUV (in Ukrainian).

Istoriya Natsional'noyi Akademiyi nauk Ukrainy 1934–1937 [History of the National Academy of Sciences of Ukraine 1934–1937]. Documents and materials, 2003. Kyiv: NBUV (in Ukrainian).

Kalinicheva, H. V., 1996. *Ukrayins'ko-nimets'ki osvichni i naukovy zv'yazky u 20-ti – na pochatku 30-kh rokiv* [Ukrainian-German educational and scientific relations in the 1920's and in the early 1930's]. Thesis of PhD dissertation. Donetsk: Donetsk State University (in Ukrainian).

Korotkyy zvit pro robotu komisiyi zakordonnykh komandirovok pry NKO za 1928–29 r. [Brief report on the work of the Foreign Travels Commission at the NCO for 1928–29]. File 499. Inventory 8. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrainy (in Ukrainian).

Kravchuk, M. P., 2000. Notatky z podorozhi [Travel notes]. In: Kravchuk, M. P., 2000. *Naukovo-populyarni pratsi*. Kyiv. pp. 178–181 (in Ukrainian).

Kratkiy otchet o zagranichnoy nauchnoy rabote profesora N. N. Pashe-Ozerskogo (iyul' 1928 – yanvar' 1929 goda) [Brief report on the foreign scientific work of Professor N. N. Pasha Ozersky (July 1928 – January 1929)].

File 648. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Russian).

Kuz'min, M.S., 1971. *Deyatel'nost' partii i sovetskogo gosudarstva po razvitiyu mezhdunarodnykh nauchnykh i kul'turnykh svyazey SSSR 1917–1932 gg.* [The activity of the party and the Soviet state in the development of international scientific and cultural ties of the USSR 1917–1932] Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta (in Russian).

Levchenko, V. V., 2012. Vcheni-istoryky Odesy v mizhnarodniy naukoviy komunikatsiyi v 1917–1930-kh rr. [Odessa Historians in International Scientific Communication in the 1917–1930's.]. *Universytet: naukovyy istoryko-filosofs'ky zhurnal*, no. 3 (47), pp. 11–22 (in Ukrainian).

Lystivka iz arkhivu profesora I. S. Tyelyetova [Postcard from Professor I. S. Teletov's archive]. Available at: <https://auction.ru/offer/frankfurt_na_majne_opernyj_teatr_germanija_reikh_arkhiv_prof_teletov_rossijskaja_imperija_rsfsr_1927-i78045456035491.html#2> (in Ukrainian).

Materialy pro vidryadzhennya pratsivnykiv nauky za kordon [Materials on business trips of science workers abroad]. File 583. Inventory 10. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Mulyar, I. Yu., 1993. Ukrayins'ko-pol's'ki mizhderzhavni kul'turni vzayemyny u 20–30 rokakh XX st. [Ukrainian-Polish Inter-State Cultural Relations in the 20–30s of the 20th Century]. In: *Mizhnarodni zv'yazky Ukrayiny: naukovi poshuky i znakhidky* [Ukraine's International Relations: Research and Findings]. Kyiv, issue 3, pp. 22–29 (in Ukrainian).

Narkomos. Do Ukrholovnavsky [People's Commissariat of Education. Up to Ukrainianscience]. File 648. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Narodnomu Komissaru Prosveshcheniya USSR tov. N. A. Skrypnyku [To People's Commissar of Education of the Ukrainian SSR Comrade O. N. Skrypnyk]. File 648. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Russian).

Nauchnomu komitetu. Otchet o rabote Ts. K. Rus'yana za may-dekabr' 1923 g. [To Scientific Committee. Report on the work of C. K. Rusyan in May-December 1923]. File 1205. Inventory 2. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Russian).

Nikolaev, L. P., 2016. Dnevnik sovetskogo professora [Diary of Soviet professor]. In: *Kharkivs'kiy universitet u spogadakh yogo vkladachiv ta vikhovantsiv. 1917–1941* [Kharkiv University in the Memoirs of its Teachers and Pupils. 1917–1941]. Kharkiv: VN KhNU Karazin, pp. 252–260 (in Russian).

Organizatsiya sovetskoy nauki v 1917–1925 gg. [The organization of Soviet science in 1917–1925]. Collection of documents, 1968. Leningrad: Nauka (in Russian).

Organizatsiya sovetskoy nauki v 1926–1932 gg. [The organization of Soviet science in 1926–1932]. Collection of documents, 1974. Leningrad: Nauka (in Russian).

Otchet o lichnoy rabote zaveduyushchego kafedroy prikladnoy matematiki pri KhINO S. N. Bernshteyna [Report on the personal work of the head of the department of applied mathematics of KhlofPE S. N. Bernstein]. File 1204. Inventory 2. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Russian).

Plyan zakordonnykh komandirovok na 1930/31 rik [Plan for foreign missions in 1930/31]. File 583. Inventory 10. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Protokol zasidannya komisiyi zakordonnykh komandirovok z 4 sichnya 1929 r. [Minutes of the meeting of the commission of foreign missions from January 4, 1929]. File 494. Inventory 8. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Protokol 67 zasidannya komisiyi zakordonnykh komandirovok z 6.03.1929 r. [Minutes 67 of the meeting of the commission of foreign missions from 6.03.1929]. File 494. Inventory 8. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Protokol 85 zasidannya komisiyi zakordonnykh komandirovok z 28.05.1929 r. [Minutes 85 of the meeting of the commission of foreign missions from 28.05.1929]. File 494. Inventory 8. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Protokol 88 zasidannya komisiyi zakordonnykh komandirovok z 22.06.1929 r. [Minutes 88 of the meeting of the foreign missions commission from 22.06.1929]. File 494. Inventory 8. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Prokhannya naukovo-doslidnoyi kafedry movoznavstva pry KhINO pro naukovi komandirovky 17 sichnya 1925 r. [Request of the Research Department of Linguistics at HINO on scientific business trips in January 17, 1925]. File 752. Inventory 5. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

R. G., 1928. Nedelya russkikh istorikov [The Week of Russian historians]. *Rul'*. Berlin, 12 July (in Russian).

Ryabchenko, O. L., 2000. *Kharkivs'kyi instytut narodnoyi osvity im. O. O. Potebni (1921–1930 rr.)* [O. O. Potebnya Kharkiv Institute of Public Education (1921–1930)]. Kharkiv: KhNAMH (in Ukrainian).

Sahan, H. V., 1999. *Naukovi zv'yazky ukrayins'kykh ta inozemnykh vchenykh u mizhvoyennyi period (1918–1939 rr.)* [Scientific relations of Ukrainian and foreign scientists in the interwar period (1918–1939)]. Thesis of PhD dissertation. Kyiv: NAN Ukrayiny (in Ukrainian).

Svedeniya o vydannykh nauchnykh komandirovkakh za vremya s 1 aprelya 1922 g. po 1 yanvarya 1925 g. [Information on scientific trips issued during the period from April 1, 1922 to January 1, 1925]. File 724. Inventory 5. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Russian).

Sokhan' P. S., 1990. Vzaimoobshchenie narodov – vazhneyshaya tendentsiya i zakonomernost' istoricheskogo protsessa [Mutual communication of peoples – the most important trend and regularity of the historical process]. In: *Kul'turnye i obshchestvennye svyazi Ukrainy so stranami Evropy*. Kiev, pp. 3–16 (in Russian).

Spysok naukovykh komandirovok za kordon [List of scientific missions abroad]. File 647. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Spysok osib, shcho oderzhaly subsydiyu na zakordonni komandirovky [List of persons who received subsidies for business trips abroad]. File 647. Inventory 7. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Spysky pretenditiv, bazhayuchykh maty naukovi zakordonni komandirovky ta lystuvannya Komisiyi

zakordonnykh komandirovok [Lists of applicants wishing to have scientific missions abroad and correspondence of the Foreign Affairs Commission]. File 424. Inventory 9. Fund 166. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny (in Ukrainian).

Tkachenko, V., 2008. Ukrayins'ka nauka u tsaryni mizhnarodnoyi komunikatsiyi (1920–1939 rr.) [Ukrainian Science in the Field of International Communication (1920–1939)]. *Ukrayina XX st.: kul'-tura, ideolohiya, polityka*. Kyiv, issue 14, pp. 364–376 (in Ukrainian).

Tkachenko, V. V., 2009. Zakordonni vidryadzhennya ukrayins'kykh vchenykh u 20–30-kh rr. XX st. yak viddzerkalennya derzhavnoyi polityky u haluzi mizhnarodnykh naukovykh zv'yazkiv [Foreign missions of Ukrainian scientists in the 20–30's of the XX century. as a reflection of national policy in the field of international scientific relations]. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: istorychni nauky*. Kirovohrad, issue 12, pp. 172–179 (in Ukrainian).

Ursul, A. D., 1975. *Problemy informatsii v sovremennoy nauke. Filocofskie ocherki* [Information problems in modern science. Philosophical Essays]. Moscow: Nauka (in Russian).

Ushkalov, L., 2015. *Khvyl'ovyy i K°: zustrich z Yevropoyu. (Do dnya narodzhennya pys'mennyka)* [Khvylovyj and K°: meeting with Europe. (To the writer's birthday)]. Available at: <<http://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3964#respond>> (in Ukrainian).

Shevelev, M., 1925. Ob ekskursiyakh za granitsu [About excursions abroad]. *Student revolyutsii*, no. 3, p. 29 (in Russian).

Yavors'kyi, M., 1929. Dva «tyzhni radyans'koyi istorychnoyi nauky» za kordonom [Two «weeks of Soviet historical science» abroad]. In: Yavors'kyi M. *Na istorychnomu fronti*. Kharkiv: DVU, pp. 216–244 (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 72–82

doi 10.15421/26190205

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 614.8.184–057.875:624[(477.54–25)]

**Травматизм і проблеми техніки
безпеки у студентських будівельних
загонах Харківщини
50–80-х рр. XX т.**

Т. В. Малиніна

Магістр, аспірантка

ORCID: 0000–0002–4132–9625

t.malinina@ukr.net

*Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, м. Харків,
Україна, 61002*

Анотація. *Мета статті:* розкрити проблеми створення системи техніки безпеки в студентських будівельних загонах (СБЗ) Харківщини та проаналізувати наслідки недотримання вимог до умов проживання і організації праці студентів. *Методи дослідження:* ретроспективний, історико-генетичний, історико-порівняльний. Важливим фактором для ви-вчення цієї проблеми є застосування усно-історичного методу дослідження, адже у радянський період факти, які висвітлювалися у засобах масової інформації, документах, подавалися занадто ідеологізовано, допускалися замовчування, приписки та фальсифікація. *Основні результати:* було проведено аналіз

основних етапів створення механізму чіткої організації роботи з дотримання техніки безпеки в СБЗ та наслідків порушень, які призводили до каліцтв та навіть до летальних результатів. Зазначається, що такі випадки, як правило, замовчувалися. *Стислі висновки:* на прикладі СБЗ Харківщини досліджено причини порушення техніки безпеки студентами. Серед основних причин відзначено відсутність належних умов проживання студентів, невиконання підприємствами Договору підготовки будівельних майданчиків і гарантування безпечних умов праці бійців СБЗ. *Практичне значення:* оскільки у вищих навчальних закладах відновлюються молодіжні трудові заgonи, подальше дослідження цієї проблеми набуває особливої актуальності в наші часи. *Оригінальність:* проаналізовано архівні документи та розкрито конкретні факти порушень техніки безпеки серед студентів. *Наукова новизна:* в результаті дослідження були визначені основні причини порушень техніки безпеки, серед яких недбале ставлення керівників і підприємств до виконання умов Договору між СБЗ та підприємствами щодо створення безпечних умов проживання і роботи на будівельних майданчиках, перевезення студентів, порушення Статуту студентського будівельного загону та сухого закону. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: техніка безпеки; студенти; бійці будзагонів.

Надіслана до редколегії 12.06.2019

Прорецензована 24.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 72–82

doi 10.15421/26190205

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 614.8.184–057.875:624[(477.54–25)]

Травматизм и проблемы техники безопасности в студенческих строительных отрядах Харьковщины: исторический контекст

Т. В. Малинина

Магистр, аспирант

ORCID: 0000–0002–4132–9625

t.malinina@ukr.net

Харьковский национальный университет городского хозяйства имени А. Н. Бекетова, ул. Маршала Бажанова, 17, г. Харьков, Украина, 61002

Аннотация. *Цель статьи:* раскрыть проблемы создания системы техники безопасности в студенческих строительных отрядах (ССО) Харьковщины и проанализировать последствия несоблюдения требований к условиям проживания и организации труда студентов. *Методы исследования:* ретроспективный (историко-генетический) и историко-сравнительный. Важным фактором для изучения этой проблемы является применение устно-исторического метода исследования, так как в советский период факты, которые освещались в средствах массовой информации, документах, подавались слишком идеологизировано, допускались умалчивания, приписки и фальсификация. *Основные результаты:* был проведен анализ основных этапов создания механизма четкой ор-

ганизации работы по соблюдению техники безопасности в ССО и последствий нарушений, которые приводили к увечьям и даже к летальным результатам. Отмечается, что такие случаи, как правило, замалчивались. *Сжатые выводы:* на примере ССО Харьковщины исследованы причины нарушения техники безопасности студентами. Среди основных причин отмечено отсутствие надлежащих условий проживания студентов, невыполнение предприятиями Договора подготовки строительных площадок и гарантирования безопасных условий труда бойцов ССО. *Практическое значение:* поскольку в высших учебных заведениях возобновляются молодежные трудовые отряды, дальнейшее исследование этой проблемы приобретает особую актуальность в наше время. *Оригинальность:* проанализированы архивные документы и раскрыты конкретные факты нарушений техники безопасности среди студентов. *Научная новизна:* в результате исследования были определены основные причины нарушений техники безопасности, среди которых халатное отношение руководителей и предприятий к выполнению условий Договора между ССО и предприятиями относительно создания безопасных условий проживания и работы на строительных площадках, перевозки студентов, нарушения Устава студенческого строительного отряда и сухого закона. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: техника безопасности; студенты; бойцы стройотрядов.

Представлена в редколлегию 12.06.2019

Прорецензирована 24.06.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 72–82

doi 10.15421/26190205

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

Traumatism and the problems of safety norms in student construction brigades of Kharkiv region: historical context

T. V. Malynina

MA, PhD student

ORCID: 0000–0002–4132–9625

t.malinina@ukr.net

*O. M. Beketov National University
of Urban Economy in Kharkiv,
17, Marshal Bazhanov Street, Kharkiv,
Ukraine, 61002*

Abstract. *The purpose of the article* is to reveal the issue of creating the safety system in the student building units (henceforth SBU) of the Kharkiv region and analyze the effects of the safety rules violation as for the housing conditions and the organization of the work of the students. To make an objective research and a comprehensive analysis, the following *methods of research* are used: the retrospective (historical and genetic) and the historical and comparative. An application of the oral and historical method of investigation is an important factor for the suggested issue researching as in the soviet period, the facts presented in the mass media and documents had an ideological embodiment and keeping facts secret, making misrepresentations and falsifications were afforded. Therefore, the method of interviewing and taking notes of the evidence of the work semesters' members plays an important role in the research as it gives an

opportunity to reconstruct an all-round and detailed picture of the mentioned events. *The main results.* The main stages of creating a clear organizational work in compliance with the safety rules in the SBU and the consequences of the violations that resulted in injuries and even fatal outcomes are analyzed. It is noted that such cases, as a rule, were kept secret. *The summary.* Using the example of the SBU of the Kharkiv region, the reasons for violating the safety rules by the students are investigated. Among the main reasons, a lack of proper living conditions for the students, a failure of the contracting enterprises to comply with the agreement to prepare construction sites and guarantee safe working conditions for the SBU fighters are distinguished. *Practical value.* As youth working units are being revived at the higher educational establishments a further research of the issue is becoming urgent lately. The perspective of a special research is studying the issue of the medical service organization of the fighters of the student construction units as well as participation of foreign students in the movement of student building units. *The originality.* Archival documents are analyzed and concrete facts of the safety rules violation by the students are revealed. *The scientific value.* As the result of the research, the main reasons of the safety rules violation are identified, namely, a negligence of the administration of the enterprises to comply with the agreement between the SBU and the enterprise and provide safe conditions of housing and working on the construction sites, improper transportation of the students, violation of the statute of the student building units and violation of the «dry law». *The type of the article:* a descriptive article.

Key words: Safety norms; Students; SBU fighter

Received 12.06.2019

Reviewed 24.12.2019

Accepted 28.12.2019

Постановка проблеми. Питання розвитку молодіжного руху, залучення студентства до суспільно-політичної роботи, формування якостей лідерів у молоді активно обговорюється у суспільстві. З 2002 р. у вищих навчальних закладах України відновлено процес створення і активної діяльності молодіжних трудових загонів та секторів працевлаштування. Вивчення історії становлення, розвитку і причин занепаду студентського будівельного руху сьогодні є надзвичайно важливим для використання позитивного досвіду та недопущення помилок, які привели до формалізму, а згодом і до зникнення цього напрямку молодіжного руху в 90-х роках ХХ століття.

Історіографія. Фактичний і статистичний матеріал, а також наукова література, що стосується теми дослідження, в основному були видані в період існування студентських будівельних загонів, тобто в радянські часи. Зокрема, у монографіях Є. Ф. Артем'єва (Артемьев, 1983) та Л. В. Нікітинського (Никитинский, 1979) детально розкриті організаційно-правові, виробничі, фінансово-господарські, ідейно-виховні аспекти діяльності, питання охорони праці, медичного обслуговування та відпочинку, надані короткі історичні нариси щодо зародження і розвитку студентських будівельних загонів як молодіжного руху ХХ століття. Але необхідно зазначити, що у радянській історіографії чітко прослідковується надмірна ідеологізація, яка впливала на сприйняття історичного досвіду.

Останнім часом багато вищих навчальних закладів розпочали дослідження особливостей виникнення і напрямків розвитку цього руху у власних установах шляхом вивчення усних історій колишніх учасників будівельних загонів, які активно діляться своїм досвідом (Справочник..., 1977, с. 1), а також стають ініціаторами видання чи авторами збірок спогадів, документально-художніх розповідей, фотодокументів. Опубліковано низку колективних (Звитязні семестри, 2008; Теслер, 2004) і одноосібних наукових робіт (Артемьев, 1987; Студенческие строительные отряды, 2013; Трудові семестри політехніків, 2015; Это наша с тобой биография, 2008), крім того, на сайтах ВНЗ міститься велика кількість інформації про участь студентів цих закладів у СБЗ (Вдовенко, 2012).

Більшість сучасних досліджень стосується вивчення періодизації студентського будівельного руху (Коляда, 2012; Рябченко, 2018), питань керівництва (Малиніна, 2018) та результативності роботи молоді. Погодимося з тими науковцями, які зазначають, що більшість таких досліджень мають фактографічний характер (Красько, 2014, с. 265; Рябченко, 2018, с. 44). Питання створення безпеч-

них умов для роботи і відпочинку під час перебування у СБЗ недостатньо розкриті у сучасній історіографії. А проблема порушення техніки безпеки у студентських будівельних загонах, внаслідок чого траплялися нещасні випадки, навіть з летальним результатом, серед студентів, взагалі не перебувала у полі зору дослідників. Висвітленню саме цих питань і присвячене наше дослідження.

Мета дослідження – висвітлити об'єкт дослідження, який автор визначив як студентські будівельні заходи 50–80-х рр. ХХ ст., з точки зору ефективності роботи студентських будівельних загонів і створення позитивного іміджу студента-будівельника, що залежало від багатьох факторів. Особливо важливим серед них був фактор збереження життя і здоров'я молоді, організація безпечних умов проживання і роботи, тобто дотримання техніки безпеки. Для нас ключовим завданням є вивчення на прикладі студентських будівельних загонів Харківщини фактів порушення техніки безпеки, які призводили до травматизму учасників літнього трудового семестру.

Предмет дослідження – забезпечення безпечних умов праці та травматизм у студентських будівельних загонах вищих навчальних закладів Харківщини.

Джерела. Джерельною базою цього дослідження є документи Центрального державного архіву громадських організацій України, Державного архіву Харківської області, інтерв'ю учасників студентських будівельних загонів 50–80-х рр. ХХ ст., матеріали засобів масової інформації.

Виклад основного матеріалу. Проблема створення системи техніки безпеки виникла одразу з організацією перших студентських будівельних загонів наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Адже праця у незвичних для студентів умовах, наприклад на будівництві, при роботі з будівельною технікою, а також в екстремальних кліматичних зонах, таких, як райони півночі СРСР, вимагала від студентства повного дотримання техніки безпеки, створення належних умов проживання і праці.

Аналіз документів говорить про те, що до середини 60-х рр. ХХ ст. питання організації безпечних умов проживання і праці студентів знаходилися винятково у повноваженні тих організацій і підприємств, які запрошували студентські будівельні заходи. У 1963 р. в студентських будівельних загонах Радянського Союзу були створені інженерні служби, основними завданнями яких стала не тільки професійна підготовка студентів, а й навчання їх техніки безпеки, проведення договірної кампанії (Ермошин, 1987, с. 9).

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1967 р. «Про заходи щодо поліпшен-

ня організації та підвищення ефективності літніх робіт студентів» (Справочник, 1977, с. 123) встановила порядок визначення будівельних об'єктів і контингенту студентів, які направляються на ці об'єкти, порядок оплати праці, проїзду до місця роботи і назад. Робота загонів стала проводитися на основі укладення господарських договорів, що регламентують зобов'язання студентських загонів і приймаючих їх організацій (Ермошин, 1987, с. 9).

Саме в цей час створюється Служба праці і техніки безпеки у СБЗ. На виконання Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 483 від 26 травня 1967 року» (Постановление ЦК КПСС...) безпека робіт у студентському загоні забезпечувалась цілим рядом профілактичних і організаційних заходів із найпершого дня робочого періоду. Кожен член студентського загону мав пройти навчання безпечним прийомом роботи за тими спеціальностями, на яких він був задіяний протягом трудового семестру. Після закінчення занять кожен член загону складав іспит, і тільки після складання та отримання талона з техніки безпеки він зараховувався до складу загону (Отчет Харьковского областного штаба..., арк. 5).

Після прибуття на місце перед допуском до роботи члени загону повинні були пройти загальний вступний інструктаж. Заборонялося допускати до роботи студентів, які не пройшли навчання, вступного інструктажу та інструктажу на робочому місці. Перший тиждень роботи студентського загону оголошувався Тижнем техніки безпеки (Постановление бюро..., арк. 31).

Створення безпечних умов праці було обов'язковою вимогою Типового договору на роботи, що виконуються студентськими загонами. Наприклад, згідно з пп. 20–25, організація, яка запрошує студентський загін на роботи, зобов'язувалася забезпечити належні і безпечні умови праці для членів загону, мала впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, що попереджають виробничий травматизм, і забезпечувати санітарно-гігієнічні умови, що запобігають виникненню професійних захворювань. Підприємство зобов'язувалося забезпечувати належне технічне обладнання всіх робочих місць і створювати на них умови праці, що відповідають чинним правилам охорони праці.

Згідно з чинними нормами, члени загону забезпечувалися спецодягом, спецвзуттям, засобами індивідуального захисту, спецхарчуванням. У багатьох загонах невирішеним питанням з організації, що приймає, було доправлення членів загону на місце роботи і назад у табір. Типовий договір передбачав обов'язок сторони, що приймає, організувати безпечну перевозку членів загону до

місця роботи і назад автотранспортом, спеціально обладнаним для перевезення людей.

Увесь цей великий і складний комплекс заходів з охорони праці студентів вимагав пильної уваги як з боку приймаючої організації, так і зі сторони керівництва студентського загону. Тому в Положенні про студентські загони була передбачена діяльність у складі студентського загону громадських інспекторів з охорони праці, які обиралися з числа студентів та мали досвід роботи на виробництві або в студентських загонах (Підсумковий звіт..., арк. 7).

Громадські інспектори з охорони праці здійснювали контроль за дотриманням правил і норм охорони праці в загоні та діяли відповідно до Положення про громадського інспектора з охорони праці, затвердженого ВЦРПС.

Перед початком робіт технічна інспекція профспілок спільно з органами держнагляду перевіряла підготовку кожного об'єкту до прийому студентів. Одночасно визначався перелік робіт, на яких, у зв'язку з їх складністю і небезпекою, не можна було використовувати студентів і молодь, яка навчається (Красько, 2014, с. 262).

Особливо важливо було гарантувати безпеку робіт у перші дні після приїзду загону. Саме в цей період відбувалося психологічне переключення з вільного студентського життя на суворий дисциплінований виробничий ритм студентського загону. Були чітко визначені заходи, які забезпечували у перші дні проведення робіт інформування щодо огорожувань і позначень небезпечних зон, перевірку справності машин, механізмів і електроінструменту, призначення відповідальних за безпечне виробництво, наявність застережних плакатів, таблиць, написів.

Проте статистика показує, що більшість нещасних випадків відбувалася якраз в тих ситуаціях, коли все було начебто буденно. Звичайний недогляд, накладаючись на інший, теж звичайний, створював трагічну ситуацію. Немає фактів, які б підтверджували падіння студентів із десятого поверху, а ось падіння з 3–4-метрової стіни, де і огорожу ставити начебто недоцільно, траплялися. Наприклад, під час будівництва піонерського табору у Валківському районі Харківської області боєць СБЗ Леонід Іванович Табачук впав з ристування, в результаті чого отримав перелом обох верхніх кінцівок (Отчет Харьковского областного штаба... за 1968 год, арк. 5).

Знаючи молоду гарячість студентів, коли в пориві виробничого ентузіазму іноді забувається елементарна безпека, Центральний штаб СБЗ ЦК ВЛКСМ спільно з рядом союзних міністерств за погодженням з ЦК галузевих профспілок затвердив Положення про проведення триступеневого

контролю з охорони праці в студентських загонах (Лияскін, 1985, с. 280).

Система триступеневого контролю була введена ще й у зв'язку з тим, що діяльність студентських загонів ґрунтувалася на принципі виробничої самостійності, тоді як більшість членів загону не мала достатнього досвіду роботи на виробництві. Для впровадження системи проводилися навчання й інструктаж громадських інспекторів з охорони праці, керівників студентських загонів з питань техніки безпеки, виробничої санітарії й основ трудового законодавства. На ділянках роботи встановлювалися обов'язкові чергування членів загону з охорони праці, також заводилися журнали перевірок і пропозицій. Конкретні завдання перевіряючих і порядок проведення триступеневого контролю визначалися в наказі по організації, погодженому з комітетом профспілки і штабом лінійного студентського загону. Три ступені контролю – три ступені відповідальності, три рівні, на яких в кожному загоні проводилася перевірка правильності експлуатації механізмів, машин, електроустановок, дотримання правил охорони праці, права працювати на окремих ділянках тим чи іншим членам студентського загону.

Щоденний контроль першого ступеня проводився бригадиром, майстром, санінструктором і громадським інспектором з охорони праці на своїй ділянці. Щотижневий контроль другого ступеня здійснювався начальником ділянки, старшим громадським інспектором, інженерами з техніки безпеки організації, що приймає, і зонального (районного) штабу СБЗ, командиром і лікарем загону.

Один раз на три тижні проводилася перевірка на третьому ступені контролю. Контроль здійснювали головний інженер, представники комітету профспілки приймальної організації, обласного штабу СБЗ.

Підсумки перевірок кожного ступеня підводилися на спільній нараді, видавалися накази з комплексом заходів з усунення недоліків (Отчет Харьковського обласного штаба... за 1968 год, арк. 7–9).

Роботи зупинялися тільки за умов виявлення порушень норм і правил охорони праці, здатних викликати травматизм і захворювання. Та людина створена так, що з часом звикає до всього. Погано, коли на виробництві звикали до дрібних порушень техніки безпеки. Для того, щоб це «природне» накопичення не призвело до нещасного випадку, в СБЗ сформувалася добра традиція, про яку хотілося б сказати детальніше.

Десять у середині робочого періоду усі роботи в загонах зупинялися, щоб, так би мовити, зупинитися-озирнутися. Інструкцію про проведен-

ня Тижня безпеки і Дня зупинки загонів (так він називався в ужитку) було затверджено Центральним штабом будівельних загонів ЦК ВЛКСМ від 5 березня 1974 року (Лияскін, 1985, с. 285).

День зупинки загонів розпочинався з ранкової лінійки. Командир оголошував про зупинку робіт, порядок проведення заходів, видавав бригадам наряди і завдання на усунення виявлених порушень. Проводилися позаурочні інструктажі з техніки безпеки, лекції і бесіди про виконання правил дорожнього руху і перевезення людей автотранспортом, заходи безпеки під час купання тощо.

Бригади, зайняті усуненням порушень техніки безпеки, встановлювали огороження на об'єктах, застережливі таблички, перевіряли роботу машин і механізмів і після закінчення робіт доповідали командирові про готовність об'єктів до продовження робіт. Закінчувався день підбиття підсумків усіх заходів на загальних зборах за участі представників господарських, профспілкових органів.

Треба зазначити, що участь у будзагонах брали молоді люди, які не мали особистого досвіду, достатньої підготовки і знань. Більше ніж половину учасників трудового семестру (58,7 %) складали учні профтехучилищ та студенти 1 курсів вищих навчальних закладів (Отчет Харьковського обласного штаба... за 1968 год, арк. 19).

Як зазначає учасник будівельного загону 1970–1975 рр.; студент Харківського інституту інженерів комунального будівництва (далі – ХІКБ) В. М. Гаряжа, «інструментів було дуже мало, техніка в дуже поганому стані, а молоді хлопці і так цим всім погано володіють, тому часто траплялися ситуації, які призводили до травмувань» (Інтерв'ю з В. М. Гаряжею, арк. 2).

Однією з причин порушень техніки безпеки, що призводила до травматизму, була постійна перевтома та виснаженість бійців СБЗ. Це відбувалося тому, що при формуванні обласного СБЗ «згорі» встановлювалася чисельність бійців загону (Підсумковий звіт..., арк. 7).

Аналіз показав, що виконання контрольних цифр за наявного контингенту студентів, вільних від навчального процесу, було нереальним, а спроба виконати ці вимоги призводила до серйозних порушень та позбавлення значної кількості студентів навіть мінімальної відпустки протягом багатьох років. Наприклад, боєць будзагону ХІКБ В. М. Гаряжа згадувала, що за два місяці роботи було тільки три вихідні дні: День будівельника у серпні та два дні негоди зі зливами (Інтерв'ю з В. М. Гаряжею, арк. 5). В. Рудаков, командир студентського будівельного загону ХІКБ, який будував в Улан-Баторі дитячо-молодіжний парк «Дружба», згадував: «Будувати було нелегко: працювати доводилось по шістнад-

цять годин на добу без вихідних днів і дуже часто під зливою, а ще все ускладнювалося інженерно-геологічними умовами – ґрунтові води, пливуні, на глибині 50–60 см знаходиться вічномерзлий ґрунт, складність архітектури, відсутність будівельних матеріалів і механізмів, несприятливі атмосферні умови...» (Інтерв'ю з В. Рудаковим, арк. 11).

Питання техніки безпеки у СБЗ загострюється з появою при кожному СБЗ таборів-супутників із малолітніми та важковиховуваними дітьми. У 1962 р. з'явився перший такий піонерський табір «Супутник» для учнівської молоді, а влітку 1983 року таборів, в яких працювали і відпочивали малолітні діти, діяло вже понад 3 тисячі. Про стан техніки безпеки говорять і дописи у періодичних виданнях того часу. Наприклад, Н. Зелінська згадувала про піонерський табір-супутник: «...Щороку бере загін на виховання підлітків з дитячих кімнат міліції. Бесід не проводять – просто ставлять на об'єкт до кращих бійців. Хочеш готувати розчин, як Женя Міхальов, або викладати кути, як Саша Фіснер, – працюй. Не виходить – допоможемо, а не хочеш – змусимо» («Красное знамя»).

Керівників штабів турбувало і питання дотримання техніки безпеки та створення безпечних умов проживання і праці для бійців будзагонів жіночої статі. Кількість учасників трудового семестру жіночої статі постійно зростала. За звітами Харківського обласного загону, їхня кількість в середньому становила 49,4 % (Итоговый отчет..., арк. 83). А направлення дівчат-студенток до 18–20 років на загальнобудівельні роботи у важких кліматичних умовах Тюмені, Магадану та ін. могло зашкодити їхньому майбутньому материнству. Студентка ХПКБу (1966–1971) С. С. Бондаренко, яка з першого курсу стала бійцем СБЗ і разом з подругами потрапила до м. Сургути (Сибір), згадувала: «Тайга... жили в переповнених палатках. Три палатки на 50 осіб. Дівчат було троє і жили разом з усіма в одній тісній палатці. Перегородку або ширму ні з чого було зробити. Вставали о 4 ранку, оскільки була поваром і треба було самій розпалювати піч. Умови праці були жорсткими. Ми майже не відпочивали, а у хлопців з перших днів руки перетворювалися на місиво через важку працю» (Інтерв'ю з С. С. Бондаренко, арк. 3).

Не менш складні умови були і на цілинні. Командир студентського будівельного загону Харківського політехнічного інституту В. Клепиков згадував, що члени загону не рахувалися з часом і втомою. Пропрацювавши на будівництві 10–12 годин на добу, могли в ніч вийти, щоб допомагати зберегти врожай (Это наша с тобой биография, 2008, с. 91).

У 1968 р. було проведено соціологічне опитування щодо факторів, які впливали на стан здоров'я бійців СБЗ. Більшість вказувала на той факт, що за весь час роботи на цілині, за 2 місяці, вони мали не більше 2–5 днів відпочинку. При цьому кожен студент працював на добу не менше ніж 11–13 годин поспіль, що є ненормальним, враховуючи середній вік опитаних – 20 років і те, що з 334 студентів 205 (61,5 %) скаржилися, що втома наступала після 7–8 годин роботи (Материалы первой республиканской..., с. 88–89).

Ненормоване завищення тривалості робочого часу, недостатня кількість вихідних, зменшення часу для повноцінного сну, робота в незвичних гідрометеорологічних умовах, нерівномірний розподіл фізичного навантаження позначалися на студентів втоми студентів після закінчення сезону роботи. Здебільшого втома проявлялася в зниженні працездатності у 50,9 % студентів і неувважності у 22,4 %, що і призводило до постійних травмвань на виробництві і в побуті (Материалы первой республиканской..., с. 88–89).

Архівні джерела та усні історії свідчать, що найбільша кількість нещасних випадків у побуті сталася через порушення правил купання і в дорожньо-транспортних пригодах. Необхідно відзначити, що кожен третій нещасний випадок став результатом порушення дисципліни, кожен шостий – «сухого закону». Багато випадків травматизму траплялося у вихідні і святкові дні.

Іноді до вирішення цих проблем підходили досить формально. Були випадки, коли керівники штабів СБЗ просто видавали накази про заборону купання у відкритих водоймах (Итоговый отчет..., арк. 89). Але це не вирішувало проблему. Погодні умови, спека та відсутність нормальних гігієнічних умов спонукали студентів ходити на річки чи інші водойми, щоб привести себе до ладу, і ставали вимушеною причиною порушення таких вказівок.

Наприклад, Харківський технікум радянської торгівлі, загін якого у 1974 р. мав дислокацію в селі Нижній Бішкін Зміївського району, протягом липня не був забезпечений регулярною зміною постільної білизни, також катастрофічно не вистачало умивальників. Загони Харківського автодорожнього інституту, що працювали в с. Моспаново Чугуївського району, та Харківського державного університету, які мали дислокацію в с. Геніївка, постійно скаржилися на відсутність можливості регулярно митися в лазні (Отчет Харьковского областного штаба..., арк. 32). Те ж саме відзначає і студент-цілинник (1957 р.) з ХПКБу Михайло Баб'юк у своїх спогадах: «Безмежний степ, посеред степу невелике селище (будинків із 30), так виглядала в 1957 р. центральна садиба радгоспу «Ілліч» Кокчетавської об-

ласті. Робочий день був по 10–12 годин, ніякої механізації, все вручну. Клімат Казахстану суворий, в липні спека до п'ятдесяти градусів у тіні, вітер, що обпалює і забиває піском очі, вуха, у вересні заморозки. Були перебої з водою. Іноді воду возили тільки для харчоблоку і приготування розчину. Як на свято, раз у два тижні возили в лазню, в найближчий райцентр за 30–50 км» (Никитинский, 1979, с. 91).

Про спонтанні і небезпечні купання дорогою до місць дислокації загонів згадує у своїй поемі учасник студентського будівельного загону ХПКБ В. Т. Доля:

*Вот, наконец, пред нами Волга
И до воды рукой подать!
Ребята с ловкостью гиббонов
Тотчас сорвались из вагонов
И бросились стремглав к воде.
Дай, Боже, не страстьтесь беде!
Дурачились, шумели, мылись,
Пока нежданно очутились
От берега так далеко.
Ну, а до дна так глубоко,
Что сердце сжалось от волненья.
Испуг от быстрого теченья
И остудил, и отрезвил...*

(Інтерв'ю з В. Т. Долею, арк. 4)

Значна кількість нещасних випадків на виробництві пов'язана з ураженням електрострумом, причому найбільшу кількість смертельних електротравм було отримано бійцями СБЗ під час виконання заборонених робіт в охоронній зоні ліній електропередачі. Нещасний випадок трапився в Східному кушовому загоні в радгоспі «Зоря» Шевченківського району, де студенти М. Г. Хорольський та І. Д. Коган отримали опіки І ступеня. Студент Харківського автомобільно-дорожнього інституту Павло Митрофанович Горбаньов загинув у Тюменській області від ураження електрострумом при роботі на незаземленому бетонозмішувачі (Підсумковий звіт..., арк. 4). Постійний аналіз стану травматизму та порушень техніки безпеки дав можливість вчасно реагувати і вживати додаткових заходів.

Практика роботи зі створення безпечних умов праці і побуту членів студентських загонів, яка була напрацьована у Всесоюзному студентському загоні, дозволяє визначити найбільш небезпечні ділянки робіт і періоди, коли необхідно максимально сконцентрувати увагу і контроль на охороні праці.

Як показував аналіз, 30 порушень за рік припадає на кінець липня – початок серпня (Підсумковий звіт..., арк. 4). Це пояснюється тим, що до цього періоду роботи бійці загонів звикають до навколишнього оточення, входять в ритм роботи і до

питань техніки безпеки ставляться з меншою увагою. Наприклад, за даними Харківського обласного штабу, тільки з 1 червня по 1 вересня 1968 року з 5744 бійців обласного СБЗ 199 ос. мали захворювання, 80 ос. отримали травми, 2 студенти мали опіки, один – з ураженням тіла до 33 % (Отчет Харьковского областного штаба..., арк. 12).

Серед основних причин травматизму можна назвати і недбале ставлення керівників організацій, які запрошували студентів і організовували роботу студентських будівельних загонів (Производственный отчет..., арк. 18–19). Наприклад, у 1968 р. жодна організація не виконала умов договору із забезпечення об'єктів до прибуття загонів будівельними матеріалами на 50 % від загальної потреби (Отчет Харьковского областного штаба... за 1969 год, арк. 8). Тому частими були простой по 6–7 діб через відсутність фронту робіт, матеріалів, а іноді договірні об'єкти передавалися найманим робітникам. Також часто виносилися догани за низьку дисципліну лінійного і технічного персоналу будівельних організацій, навіть деякі керівники будівельних організацій з'являлися в нетверезому стані, тим самим подаючи негативний приклад молоді (Отчет Харьковского областного штаба... за 1968 год, арк. 7).

На жаль, ціною порушення Статуту та «сухого закону» іноді було життя. Наприклад, через нетверезий стан студенти Харківського автомобільно-дорожнього інституту, які працювали в с. Волобуївка на МКС, В. В. Ломако, А. П. Кучерявий, Г. С. Трегуб на чолі з командиром загону А. А. Щепоткіним у нічний час вирушили в клуб до сусіднього села на самохідному тракторі типу ДВШ, не маючи прав управління транспортним засобом. Студенти не впорались із керуванням, трактор перевернувся, в результаті чого А. А. Щепоткін загинув (Підсумковий звіт..., арк. 31–36).

Таких фактів, незважаючи на те, що більшість їх приховувалася, можна навести багато. І це тільки з доступних, офіційних джерел. Можемо лише припустити, що подібні порушення техніки безпеки призводили до нещасних випадків і в тих загонах, які називалися «дикими» (Стенограмма областного слета..., арк. 8). Про їхні проблеми, як і про їхнє існування, не дозволялося взагалі порушувати питання.

Результати. У статті зазначено, що основними причинами порушень техніки безпеки були: допуск бійців СБЗ до робіт без належного проведення інструктажів і курсового навчання з охорони праці; використання праці учасників загонів на заборонених, не договірних, видах робіт; порушення правил електробезпеки на будівельному

майданчику, недотримання правил техніки безпеки при використанні транспортних засобів, невиконання будівельних норм і правил при проведенні земляних робіт.

Специфіка організації і діяльності студентських загонів була такою, що щороку в одну і ту саму організацію у складі одного і того ж студентського загону приїжджали, як правило, нові юнаки і дівчата, і те, що для колишнього складу загону було вже істиною, ставало для нинішнього складу ще не пізнаною, але вкрай необхідною умовою безпеки праці. Отже, була неможливою спадкоємність у накопиченні досвіду з техніки безпеки.

Важливо врахувати досвід СБЗ під час організації молодіжних трудових загонів, які з'являються в сучасних вищих навчальних закладах (Положення про Молодіжні трудові загани...). Прикладом успішної дії таких колективів сьогодні може бути формування у 2018 році 93 молодіж-

них трудових загонів (загальною кількістю 2 145 осіб) у вищих навчальних закладах Харківської області. Питання діяльності сучасних молодіжних загонів може бути темою наступного дослідження.

Висновки. Вивчення історії студентського будівельного руху залишається одним із важливих напрямів історичних досліджень, завдяки чому можна уникнути помилок в організації молодіжного руху сьогодні і водночас ефективніше використовувати досвід СБЗ, щоб стимулювати інтерес сучасних студентів до трудової діяльності, надати їм можливість не тільки отримати додатковий заробіток, але й чітко усвідомити своє місце в житті суспільства і країни.

Подяки: Автор висловлює подяку співробітникам Центрального державного архіву громадських організацій України (м. Київ) та Державного архіву Харківської області (м. Харків) за допомогу у пошуку архівних матеріалів.

Бібліографічні посилання

Артемов, Е. Ф., 1983. *Ступени возмужания. История, опыт патриотического движения студенческих отрядов*. Москва: Молодая гвардия.

Артемов, Е. Ф., 1987. *Студенческий отряд: вопросы и ответы*. Москва: Молодая гвардия.

Астахова, В. И., Астахова, Е. В., Гайков, А. А. и др., 2013. *Студенческие строительные отряды: вчера, сегодня, завтра*. Харьков: Изд-во НУА.

Вдовенко, Н., 2012. *До 50-річчя цілинних студентських будівельних загонів*. Київський технічний Університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Доступно: <<http://kpi.ua/1962-kazakhstan>>.

Дуравкин М. П. и др., 2008. *Это наша с тобой биография...: очерки истории студенческого строительного движения Харьковщины*. Харьков: Точка.

Ермошин, Г. Т., 1987. *Студенческий отряд и хозяйственная организация: правовые вопросы*. Москва: Юрид. лит.

Малінкін, І. В., Мелешко, М. А., Рибка, О. С., 2008. *Звитязні семестри студентських будівельних загонів України: документально-художня діалогія*. Фастів: Поліфаст.

Зубарь, В., 2007. *Мы на целине*. Політехнік. 24 січня.

Інтерв'ю з С. С. Бондаренко від 25.03.2012 р., м. Харків. Інтерв'юер Рябченко, О. Л. Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд. Документи. 9 арк.

Інтерв'ю з В. М. Гаряжею від 12.11.2013 р., м. Харків. Інтерв'юер Рябченко, О. Л. Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд. Документи. 14 арк.

Інтерв'ю з В. Т. Долею від 22.03.2014 р., м. Харків. Інтерв'юер Рябченко, О. Л. Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд. Документи. 7 арк.

Інтерв'ю з В. Рудаковим від 25.10.2013 р., м. Харків. Інтерв'юер Рябченко, О. Л. Музей історії ХНУМГ ім. О. М. Бекетова. Фонд. Документи. 29 арк.

Коляда, І., 2012. *Студентські будівельні загани: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962–1989 рр.)*. В: Коляда, І., Ралко, Р. Краєзнавство. № 2(79), сс. 141–149.

«Красное знамя» від 26 липня 1973 року. Доступно: <<http://www.komikz.ru>>.

Красько, О. И., 2014. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків, № 17.

Лияскин, В. П., Ермошин, Г. Т., Приступко, В. А., 1985. *ССО: стройка, студенты, отряд*. Москва: Стройиздат.

Малиніна, Т. В., 2018. *Роль студентських будівельних загонів у формуванні організаторських якостей молоді України*. В: Дослідження з історії і філософії науки і техніки, випуск 26–27, сс. 89–99.

Материалы первой республиканской научно-практической конференции. «Студенческие отряды – эффективная форма политического, трудового и нравственного воспитания молодежи». Кишинев, 23–24 апреля 1971 г.

Никитинский, Л. В., 1979. *Студент в рабочей спечовке. Третий семестр и трудовое право*. Москва: Юридическая литература.

Ніколаєнко, В. І., Мешкова С. І. та ін., 2015. *Трудові семестри політехніків (до 50-річчя студентських будівельних загонів)*. Харків: НТУ «ХПШ».

Отчет Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов. Спр. 163. Оп. 20. Ф. 7. Харків: Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).

Отчет Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов за 1968 год. Спр. 149. Оп. 7. Ф. 14. Харків: ДАХО.

Отчет Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов за 1969 год. Спр. 168. Оп. 7. Ф. 14. Харків: ДАХО.

Підсумковий звіт Харківського обласного студентського будівельного штабу, 1971 рік. Спр. 877. Оп. 20. Ф. 7. Київ: Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО).

Положення про Молодіжні трудові загони, затверджене спільним наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України від 15.02.2002 року № 31/105/95. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws>>.

Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 26 мая 1967 г. № 483. Доступно: <<https://ru.wikisource.org/wiki>>.

Постановление бюро Харьковского областного штаба студенческих строительных отрядов от 8 июня

1977 года «Об ударных объектах областного студенческого строительного отряда». Спр. 87. Оп. 13. Ф. 14. Харків: ДАХО.

Производственный отчет о работе ударных студенческих строительных отрядов вузов и техникумов города Харькова. Спр. 73. Оп. 7. Ф. 14. Харків: ДАХО.

Рябенко, О. Л., 2018. Студентські будівельні загони: до питання про витоки руху. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*, випуск 26–27, сс. 43–56.

Семенченко, А. Я., Белый, Е. А., Артемьев, Е. Ф. и Васильев, Н. В., 1975. *Третий семестр. Организатору ССО.* Москва: Молодая гвардия.

Справочник партийного работника, 1977. Москва: Политиздат.

Стенограмма областного слета студенческих строительных отрядов (1969 год). Спр. 165. Оп. 7. Ф. 14. Харків: ДАХО.

Теслер, Л. Й., 2004. *Автографи у бетоні.* Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили.

References

Artem'ev, E. F., 1983. *Stupeni vozmuzhaniya. Istoriya, opyt patrioticheskogo dvizheniya studenches-kikh otryadov* [Steps of maturity. History, the experience of the patriotic movement student units]. Moscow: Molodaya gvardiya.

Artem'ev, E. F., 1987. *Studencheskiy otryad: voprosy i otvety* [Student unit: questions and answers]. Moscow: Molodaya gvardiya.

Astakhova, V. I., Astakhova, E. V., Gaykov, A. A. et al., 2013. *Studencheskie stroitel'nye otryady: vchera, segodnya, zavtra* [Student building units: yesterday, today, tomorrow]. Kharkiv: Izd-vo NUA.

Duravkin M. P. et al., 2008. *Eto nasha s toboy biografiya...: ocherki istorii studencheskogo stroitel'nogo dvizheniya Khar'kovshchiny* [This is our biography with you...: history essays of building movement]. Kharkiv: Tochka.

Ermoshin, G. T., 1987. *Studencheskiy otryad i khozyaystvennaya organizatsiya: pravovye voprosy* [Student unit and economic organization: legal issues]. Moscow: Yurid. lit.

Interv'yu z S. S. Bondarenko vid 25.03.2012 r., m. Kharkiv [Interview with S. S. Bondarenko of March 25, 2012, Kharkiv]. Interv'yuer Ryabchenko, O. L. Muzey istoriyi KhNUMH im. O. M. Beketova. Fund: Dokumenty.

Interv'yu z V. M. Haryazheyu vid 12.11.2013 r., m. Kharkiv [Interview with V. M. Garyzha of November 12, 2013, Kharkiv]. Interv'yuer Ryabchenko, O. L. Muzey istoriyi KhNUMH im. O. M. Beketova. Fund: Dokumenty.

Interv'yu z V. Rudakovym vid 25.10.2013 r., m. Kharkiv [Interview with V. Rudakov of October 25, 2013, Kharkiv]. Interv'yuer Ryabchenko, O. L. Muzey istoriyi KhNUMH im. O. M. Beketova. Fund: Dokumenty.

Interv'yu z V. T. Doleyu vid 22.03.2014 r., m. Kharkiv [Interview with V. T. Doley of March 22, 2014, Kharkiv]. Interv'yuer Ryabchenko, O. L. Muzey istoriyi KhNUMH im. O. M. Beketova. Fund: Dokumenty.

Kolyada, I., 2012. Students'ki budivel'ni zahony: do istoriyi patriotychnoho rukhu student-s'koyi molodi v

URSR (1962–1989 rr.) [Student building units: to the history of the patriotic movement of student Youth in the USSR (1962–1989)]. In: *Krayeznavstvo*, no. 2(79), pp. 141–149 (in Ukrainian).

Kras'ko, O. I., 2014. «Ustnye vospominaniya» v kontekste izucheniya studencheskogo stroitel'nogo dvizheniya (po materialam SSO Khar'kovskogo universiteta) [«Oral Memories» in the context of studying student building movement (based on materials from the Kharkov University)]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi*. Kharkiv, no. 17 (in Ukrainian).

«Krasnoe znamya» vid 26 lyunya 1973 roku [The «Red Flag» of July 26, 1973]. Available: <<http://www.komikz.ru>>.

Liyaskin, V. P., Ermoshin, G. T., and Pristupko, V. A., 1985 *SSO: stroyka, studenty, otryad*. [SBU: building, students, unit]. Moscow: Stroyizdat.

Malinkin, I. V., Meleshko, M. A., and Rybka, O. S., 2008. *Zvytyazhni semestry students'kykh budivel'nykh zahoniv Ukrainy: dokumental'no-khudozhnya dylohiya* [Victorious semesters of students building units of Ukraine: documentary and artistic dyology]. Fastiv: Polifast. (in Ukrainian).

Malynina, T. V., 2018. Rol' students'kykh budivel'nykh zahoniv u formuvanni orhanizators'kykh yakostey molodi Ukrainy [The role of student building units in the formation of organizing the qualities of the youth of Ukraine]. *Doslidzhennya z istoriyi i filosofiyi nauky i tekhniki*, issue 26–27, pp. 89–99.

Materialy pervoy respublikanskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. «Studencheskie otryady – effektivnaya forma politicheskogo, trudovogo i nraivstvennogo vospitaniya molodezhi» [Materials of the first republican scientific-practical conference. «Student units – effective form of political, labor and moral education of youth»]. Kishinev, 23–24 aprelya 1971 g.

Nikitinskiy, L. V., 1979. *Student v rabochey spetsovke. Tretiy semestr i trudovoe pravo* [A student in a working

overalls. *Third semester and labor law*]. Moscow: Yuridicheskaya literatura.

Nikolayenko, V. I., Meshkovaya S. I. ta in., 2015. *Trudovi semestry politekhniv (do 50-richchya students'kykh budivel'nykh zahoniv)* [Labor semesters of polytechnics (up to 50th anniversary student building units)]. Kharkiv: NTU «KhPI».

Otchet Khar'kovskogo oblastnogo shtaba studencheskikh stroitel'nykh otryadov [Report of the Kharkov regional headquarters of student building units]. File 163. Inventory 20. Fund 7. Kharkiv: State Archive of Kharkivska Oblast (SAKhO).

Otchet Khar'kovskogo oblastnogo shtaba studencheskikh stroitel'nykh otryadov za 1968 god [Report of the Kharkiv regional headquarters of student building units for 1968]. File 149. Inventory 7. Fund 14. Kharkiv: SAKhO.

Otchet Khar'kovskogo oblastnogo shtaba studencheskikh stroitel'nykh otryadov za 1969 god [Report of the Kharkiv regional headquarters of student building units for 1969]. File 168. Inventory 7. Fund 14. Kharkiv: SAKhO.

Pidsumkovyy zvit Kharkivs'koho oblasnoho students'koho budivel'noho shtabu, 1971 rik [The final report of the Kharkiv regional student building headquarters (1971)]. File 877. Inventory 20. Fund 7. Kharkiv: SAKhO.

Polozhennya pro Molodizhni trudovi zahony, zatverdzhene spil'nym nakazom Derzhavnoho komitetu Ukrainy u spravakh sim'yi ta molodi, Ministerstva pratsi ta sotsial'noyi polityky Ukrainy, Ministerstva pratsi ta sotsial'noyi polityky Ukrainy, Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 15.02.2002 roku No 31/105/95 [The Regulations on youth labor units, approved by the joint order of the State the Committee on Family and Youth Affairs of Ukraine, the Ministry of Labor and Social Affairs the policy of Ukraine, the Ministry Education and Science of Ukraine dated February 15, 2002, No. 31/105/95]. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws>>.

Postanovlenie byuro Khar'kovskogo oblastnogo shtaba studencheskikh stroitel'nykh otryadov ot 8 iyunya 1977 goda «Ob udarnykh ob'ektakh oblastnogo studencheskogo stroitel'nogo otryada» [Resolution of the Kharkov Regional

Headquarters of the student building units from June 8, 1977 «On impact objects of the regional student building unit]. File 87. Inventory 13. Fund 14. Kharkiv: SAKhO.

Postanovlenie TsK KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 26 maya 1967 g. № 483 [Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR of May 26, 1967 No. 483]. Available at: <<https://ru.wikisource.org/wiki/>>.

Proizvodstvennyy otchet o rabote udarnykh studencheskikh stroitel'nykh otryadov vuzov i tekhnikumov goroda Khar'kova [Production report on the work of the striking student building units of universities and technical schools of the city of Kharkov]. File 73. Inventory 7. Fund 14. Kharkiv: SAKhO.

Ryabchenko, O. L., 2018. Students'ki budivel'ni zahony: do pytannya pro vytoky rukhu [Student building units: to the question of the origins of the movement]. *Doslidzhennya z istoriyi i filosofiyi nauky i tekhniky*, issue 26–27, pp. 43–56.

Semenchenko, A. Ya, Belyy, E. A., Artem'ev, E. F., and Vasil'ev, N. V., 1975. *Tretiy semestr. Organizatoru SSO* [The third semester. For organizer of SBU]. Moscow: Molodaya gvardiya.

Spravochnik partiynogo rabotnika [Party Worker Handbook], 1977. Moscow: Politizdat.

Stenogramma oblastnogo sleta studencheskikh stroitel'nykh otryadov, 1969 god. [Transcript of the regional gathering of student building units, 1969]. File 165. Inventory 7. Fund 14. Kharkiv: SAKhO.

Tesler, L. Y., 2004 *Avtohrify u betoni* [Autographs in concrete]. Mykolayiv: Vydavnytstvo MDHU im. Petra Mohyly.

Vdovenko, N., 2012. *Do 50-richchya tsilyunnykh students'kykh budivel'nykh zahoniv* [To the 50th anniversary of virgin soil student building units]. Kyiv: Kyiv tekhnichnyy Universytet Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyy instytut imeni Ihorya Sikors'koho». Available: <<http://kpi.ua/1962-kazakhstan>>.

Zubar', V., 2007. *My na tseline* [We are on virgin soil]. *Politechnik*, 24 January.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 83–94

doi 10.15421/26190206

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.6:35(477)»199»

Становлення публічно- управлінської освіти в Україні (90-ті рр. XX ст.)

Є. І. Бородин

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–7331–5981

Researcher ID: R-2079–2017

yevgeniy_borodin@ukr.net, e.i.borodin@vidr.dp.ua

*Дніпропетровський регіональний інститут
державного управління Національної
академії державного управління при
Президентові України,
вулиця Гоголя, 29, м. Дніпро, Україна, 49044*

Анотація. Метою статті визначено процес запровадження в Україні публічно-управлінської освіти після здобуття державної незалежності. Дослідження здійснено на основі використання міждисциплінарного підходу з використанням історико-генетичного, проблемно-хронологічного, компаративного, системно-функціонального методів та методу періодизації. Основні результати дослідження дозволяють реконструювати події початку 1990-х рр. у сфері підготовки кадрів для сфери публічного управління. У статті доведено, що процес становлення публічно-управлінської освіти розпочався на початку 1992 р. та забезпечив підготовку перших фахівців у 1993 р. Особливістю діяльності органів влади у зазначеній сфері стало використання інституційного підходу, який втілювався шляхом створення вищого навчального закладу для професійної підготовки державних службовців та посадових осіб

місцевого самоврядування без попереднього визначення спеціальності «Державне управління» у затвердженому урядом переліку спеціальностей. Становлення публічно-управлінської освіти відбувалося завдяки діяльності Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України (ІДУС), який існував у 1992–1995 рр. Завдяки цьому було створено національну модель підготовки фахівців публічної сфери з використанням кращого досвіду демократичних країн Європи (зокрема Франції) та певних підходів радянської доби (включення закладу з підготовки чиновників у мережу закладів вищої освіти). Основні висновки полягають в тому, що процес запровадження публічно-управлінської освіти був відповідним чином підготовлений, враховував наявні можливості, відбувався під впливом зарубіжного досвіду. Публікація має оригінальний характер, підготовлена на основі широкого використання першоджерел. Наукова новизна полягає у зверненні до малодослідженого питання та застосуванні авторської інтерпретації наявних історичних фактів. Практичне значення визначається можливістю звернення фахівців у сфері публічно-управлінської освіти до детального аналізу витоків системи підготовки та перепідготовки кадрів публічної сфери. Стаття має оглядовий характер, у ній розглядаються концептуальні підходи та практичний досвід органів публічної влади України.

Ключові слова: публічне управління, публічно-управлінська освіта, професійна освіта у публічній сфері, спеціальність «Державне управління», Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України

Надіслана до редколегії 11.07.2019

Прорецензована 24.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 83–94

doi 10.15421/26190206

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.6:35(477)«199»

Становление публично-управленческого образования в Украине (90-е гг. XX ст.)

Е. И. Бородин

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0002-7331-5981

ResearcherID: R-2079-2017

yevgeniy_borodin@ukr.net, e.i.borodin@vidr.dp.ua

*Днепропетровский региональный институт
 государственного управления Национальной
 академии государственного управления при
 Президенте Украины*

улица Гоголя, 29, г. Днипро, Украина, 49044

Аннотация. Целью статьи является освещение процесса введения в Украине публично-управленческого образования после обретения государственной независимости. Исследование осуществлено на основе использования междисциплинарного подхода с использованием историко-генетического, проблемно-хронологического, сравнительного, системно-функционального методов и метода периодизации. Основные результаты исследования позволяют реконструировать события начала 1990-х гг. в сфере подготовки кадров для сферы публичного управления. В статье доведено, что процесс становления публично-управленческого образования начался в начале 1992 г. и обеспечил подготовку первых специалистов в 1993 г. Особенностью деятельности органов власти в указанной сфере стало использование институционального подхода, который воплотился путем создания высшего учебного заведения для профессиональной подготовки государственных служащих и должностных лиц местного самоуправления без предварительного создания специальности «Государственное управление» в утвержденном правительством перечне специальностей.

Становление публично-управленческого образования происходило путем создания и обеспечения деятельности Института государственного управления и самоуправления при Кабинете Министров Украины (ИГУС), который существовал в 1992 – 1995 гг. Благодаря этому была создана национальная модель подготовки специалистов публичной сферы с использованием лучшего опыта демократических стран Европы (в частности Франции) и определенных подходов советской эпохи (включение заведения по подготовке чиновников в сеть высших учебных заведений).

Основные выводы заключаются в том, что процесс внедрения публично-управленческого образования был соответствующим образом подготовлен, учитывал имеющиеся возможности, происходил под влиянием зарубежного опыта.

Публикация имеет оригинальный характер, подготовлена на основе широкого использования первоисточников. Научная новизна заключается в обращении к малоисследованному вопросу и применении авторской интерпретации имеющихся исторических фактов.

Практическое значение определяется возможностью обращения специалистов в сфере публично-управленческого образования к детальному анализу истоков системы подготовки и переподготовки кадров публичной сферы.

Статья имеет обзорный характер, в ней рассматриваются концептуальные подходы и практический опыт органов публичной власти Украины.

Ключевые слова: публичное управление, публично-управленческое образование, профессиональное образование в публичной сфере, специальность «Государственное управление», Институт государственного управления и самоуправления при Кабинете Министров Украины

Отправлена в редколлегию 11.07.2019

Прорецензирована 24.12.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 83–94

doi 10.15421/26190206

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508.848

**Establishment of public and
 administration education in Ukraine
 (the 90's of the 20th century)**

Ye. I. Borodin

Doctor in History, Professor

ORCID: 0000–0002–7331–5981

Researcher ID: R-2079–2017

yevgeniy_borodin@ukr.net, e.i.borodin@vidr.dp.ua

*Dnipropetrovsk regional institute for public
 administration, National academy for public
 administration under the President of Ukraine,
 29 Hohol street, Dnipro, Ukraine, 49044*

Abstract. *The aim of the article* was defined as the process of implementation of public and administration education in Ukraine after state independence gaining. The research was carried out on the basis of application of interdisciplinary approach with the use of historical-genetic, problematic/chronological, comparative, systemic-functional methods and periodization method. *Main results of the research* enable to reconstruct the events of the early nineties of the twentieth century in the field of training of personnel for public administration sector. The article makes the case that the process of establishment of public and administration education started in the beginning of the year 1992 and provided the training of the first professionals in 1993. The application of the institutional approach became the special aspect of the activity of the government authorities in the specified sector. This approach was implemented by the means of establishment of higher educational institution for professional training of public servants and local self-government officials without preliminary definition of specialty «Public administration» in the list of specialties approved by the government. Establishment of public and administration education was carried out due to activity of

the Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine which existed in the 1992–1995 years. As a result, the national model of training of professionals for public sector was created with the use of the best experience of European democracies (in particular, France) and certain approaches of Soviet era (inclusion of institution for training of the officials into the chain of higher education institutions). The original training programs were created at the Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine in consultation with national and foreign professionals. Moreover, the innovation network of training unit was developed; the practical training of students in Ukraine and abroad was implemented. *The main results* lie in the fact that the process of implementation of public and administration education was duly prepared; it took into account the available possibilities; it occurred under the influence of international experience. The publication has the original nature; it was prepared on the basis of wide use of primary sources. *The scientific novelty* consists in address to poorly explored issue and application of author's interpretation of the available historical facts. *Practical meaning* is determined by the possibility of reference to the detailed analysis of the roots of system of training and additional training of the public sector personnel by the professionals in the field of public and administration education. The article has the review nature; it covers the conceptual approaches and practical experience of public authorities of Ukraine.

Keywords: public administration, public and administration education, professional education in public sector, specialty «Public administration», Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Received 11.07.2019

Reviewed 24.12.2019

Accepted 28.12.2019

Постановка проблеми. Історія освіти включає в себе широку палітру елементів, до числа яких належать і певні галузі знань, спеціальності та спеціалізації. Перехід від радянської доби до незалежності в Україні характеризувався пошуком власного бачення щодо визначення напрямів підготовки фахівців з вищою освітою. Внаслідок запропонованих нововведень на початку 1990-х рр. постала українська публічно-управлінська освіта, яка й донині перебуває у стані свого розвитку.

Процес запровадження публічно-управлінської освіти в Україні мав свої особливості, які потребують формування сучасного розуміння зазначеного явища, виявлення витоків поточного стану речей, визначення перспектив на майбутнє.

Історіографія. Питання розвитку публічно-управлінської освіти в Україні знайшло своє певне висвітлення в наукових публікаціях з історії державної служби. Тут необхідно в першу чергу звернутися до фундаментального видання «Історія державної служби в Україні» (2009 р.), підготовленого Інститутом історії України Національної академії наук України та Головним управлінням державної служби України, у другому томі якого міститься стисла інформація у декілька рядків про створення Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України (Історія державної служби, 2009, С. 477–478). Деякі автори публікацій з підготовки магістрів державного управління зверталися до самого факту існування ІДУС як вищого навчального закладу для підготовки фахівців зі сфери державної служби.

На сьогодні висвітлення визначеної нами проблематики не вийшло за межі згадок про факт діяльності у 1992–1995 рр. спеціалізованого навчального закладу ІДУС, на базі якого було створено Українську Академію державного управління при Президенті України (з 2010 р. Національна академія державного управління при Президенті України).

Метою статті є висвітлення процесу становлення публічно-управлінської освіти в Україні у 90-ті роки ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Формування теми дослідження потребувало від автора використання сучасної української термінології, до якої нині належить поняття «публічне управління» як таке, що визначає управлінський вплив органів державної влади та місцевого самоврядування. Така діяльність потребує відповідної фахової освіти, яку нині маємо називати публічно-управлінською. Чинна нині галузь знань «Публічне управління та адміністрування» до 2015 р. мала назву «Державне управління», що відобразилося на джерельній базі дослідження. То ж у цій публі-

кації поняття «публічно-управлінська освіта» та «державно-управлінська освіта», а також похідні від них поняття виступають як синоніми.

Після створення сучасної Української державності завершився демонтаж радянської системи публічної влади, яка ігнорувала поняття «державна служба» та «державні службовці» та оперувала категоріями «партійні працівники», «радянські працівники», «комсомольські працівники», «профспілкові працівники» та назвами деяких інших посадовців, які разом складали спільноту радянського чиновництва. В часи існування СРСР велика увага приділялася розвитку професійної освіти управлінців, яка здійснювалася у своєрідний спосіб завдяки існуванню монополії КПРС на розв'язання кадрових питань на всіх рівнях. Свої навчальні заклади мали як КПРС в цілому, так і республіканські партійні організації, центральний та республіканський уряди, комсомол, профспілки, споживча кооперація та інші суб'єкти управлінської сфери. При цьому тільки монополююча керівна партія у своїх вищих навчальних закладах готувала фахівців з вищою освітою з питань діяльності управлінського спрямування. До того ж, навчальні заклади урядового сектору мали право здійснювати лише підвищення кваліфікації.

Основними навчальними закладами, які за тих умов належали до державно-управлінської системи, були Вищі партійні школи при Центральному Комітеті КПРС та Центральних Комітетах компартій союзних республік, в яких навчалися як партійні, так і радянські та комсомольські працівники. У 1970–1980-ті рр. їхні випускники отримували диплом про здобуття «вищої партійно-політичної освіти», яка була поза межами переліку спеціальностей вищої освіти (Міністерство вишого і середнього спеціального образования СССР, 1975). У листопаді 1987 р. під впливом перебудовних процесів Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР виправило ситуацію шляхом запровадження нової спеціальності «Партійне і радянське будівництво» (Міністерство вишого і середнього спеціального образования СССР, 1987).

Перебудовні зрушення кінця 1989-х рр. вплинули на Київську та Одеську вищі партійні школи, змусивши їх змінити свій зовнішній вигляд, дистанціюватися від компартії України. Обидва навчальні заклади стали називатися інститутами політології та соціального управління і в такому вигляді функціонували в 1990–1992 рр. О. Рафальський вважав, що Київський інститут політології та соціального управління «постав на базі Київської вищої партійної школи при ЦК КПУ» (Рафальський, 2016, с. 146). Таке бачення унеможливило оцінку зазначеного інституту як перейменованої вищої пар-

тійної школи. Але в будь-якому разі Київський та Одеський інститути політології та соціального управління вже не були базовим елементом державно-управлінської освіти, як те було з відповідними вищими партійними школами до 1990 р.

Позбавлення особливого статусу партійних шкіл не призвело до вакууму на позиції провідного закладу у сфері професійного навчання. У травні 1988 р. на базі Республіканського інституту управління народним господарством Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти було створено Республіканський міжгалузевий інститут підвищення кваліфікації керівних працівників. А вже у грудні 1990 р. його перетворили у Республіканський інститут підготовки менеджерів при Раді Міністрів УРСР (далі – РІПМ) (Рада Міністрів Української РСР, 1990). Зазначений інститут називався «провідним у республіці учбовим і науково-методичним центром по навчанню керівних кадрів у галузі управління» (Рада Міністрів Української РСР, 1989). До його завдань увійшла також підготовка, а не тільки перепідготовка та підвищення кваліфікації керівних кадрів. У зв'язку з цим інститут отримав право створення державних екзаменаційних комісій для захисту випускних робіт, а також видачі не тільки посвідчень, але й «дипломів установленого зразка». Навчання в інституті могли проходити також іноземні керівники та спеціалісти.

Особливо застерігалось навчання в РІПМ найвищого прошарку владного менеджменту центрального та регіонального рівнів: відповідальні працівники апарату Ради Міністрів УРСР, Держплану УРСР (з 1990 р. Держкомекономіки УРСР), а також керівники облвиконкомів, міністерств, відомств УРСР та їхніх головних управлінь (Рада Міністрів Української РСР, 1989).

Важливою особливістю запровадження державно-управлінської освіти в Україні стало те, що з'явилася вона до того, як було законодавчо закріплено статус державної служби як напрямку професійної діяльності. До цього маємо додати, що певний час фахівців з державного управління готували без наявності відповідної спеціальності в окремому переліку, закріпленому урядовим рішенням, або в іншому нормативно-правовому акті органу влади. Спрацював принцип доцільності: якщо запровадження державної служби *de facto* потребувало розпочати підготовку за новою спеціальністю, то ж можна спочатку зробити справу, а потім створювати відповідне правове підґрунтя (закріпити *de jure*).

Першим кроком у запровадженні публічно-управлінської освіти в Україні стало створення нового закладу вищої освіти. Тут зіштовхнулися щонайменше два концептуальні підходи до розв'я-

зання питання про заснування освітньої інституції для державних службовців. Перший базувався на впевненості в тому, що потрібно перенести в нові умови радянський підхід, апробований у вищій партійній школі. Якщо в партійних радянських закладах видавали диплом про вищу освіту, то і в державних пострадянських закладах для чиновництва має бути так само інститут.

Другий підхід був утілений у європейських країнах, де освітні інституції для публічних службовців створювалися поза межами системи вищої освіти. Цей підхід був відомий українським високопосадовцям завдяки «візиту до Франції групи радників Президента України, які ознайомилися із системою навчання державних службовців та виступили з пропозицією про створення такої системи в Україні» (Історія державної служби, 2009, С. 477). На думку С. М. Серьогіна, в Україні було використано модель Національної школи управління Франції (Історія державної служби, 2009, С. 477). Проте різницею між французькою та українською моделями стало те, що в останньому варіанті було надано перевагу інтеграції навчального закладу для публічних службовців в національну систему вищої освіти.

Першим практичним кроком з запровадження публічно-управлінської освіти в Україні стало створення Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України (далі – ІДУС) вже в перші місяці існування молодшої держави. У березні 1992 р. Президент України Л. М. Кравчук видав указ «Про створення Інституту державного управління і самоврядування». С. М. Серьогін наступним чином оцінив потребу в цьому рішенні: «Київська вища партійна школа, яка за радянських часів переймалася проблемами навчання партійних і радянських функціонерів, на той час вже була ліквідована, тому й постало питання про утворення закладу, який буде здійснювати функцію навчання державних службовців» (Історія державної служби, 2009, С. 477–478). На наш погляд, зазначене твердження потрібно оцінювати з точки зору, що матеріально-технічна та кадрова база Київської вищої партійної школи вже не могла бути використана для утворення нового інституту за принципом прямого правонаступництва.

Питання про створення нового навчального закладу для публічних службовців було розв'язане указом Президента України Л. М. Кравчука від 4 березня 1992 р., відповідно до якого на базі Республіканського інституту підготовки менеджерів при Кабінеті Міністрів України, що ліквідувався, постав Інститут державного управління і самоврядування. На перше місце в переліку завдань нового інституту було поставлено «проведення

наукових досліджень з питань теорії та практики державного управління, місцевого та регіонального самоврядування» (Президент України, 1992). А вже потім йшлося про «підготовку керівних кадрів для підприємств державного сектора економіки» (Президент України, 1992).

Наступний крок здійснив уряд, який по-становою від 28 квітня 1992 р. за підписом Прем'єр-міністра України В. П. Фокіна, затвердив керівні органи ІДУС при Кабінеті Міністрів України, до числа яких увійшли наглядова рада та два співдиректори. Очолив наглядову раду політичний та громадський діяч, на той час Державний радник України з питань гуманітарної політики, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України М. Г. Жулинський, а до її складу мали увійти представники Верховної Ради України, Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України (усі по 2 особи), усіх колегій чинної тоді Державної думи України (по одній особі), а також 5 іноземних фахівців. До завдання цього органу було віднесено контроль за адміністрацією інституту, розгляд проекту бюджету, визначення загальних напрямів освіти та контингенту слухачів («категорій державних службовців для навчання»).

Іноземний фактор впливу проявився й у призначенні керівників ІДУС, якими стали український громадянин, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Київського інституту народного господарства В. М. Свінціцький (Свінціцький, 2002) та громадянин Канади українського походження доктор у сфері суспільних наук, колишній директор Канадського інституту українознавчих студій, секретар Консультаційно-дорадчої ради при Президії Верховної Ради України Б. О. Кравченко (Ясь, 2008). У такий спосіб передбачалося поєднати врахування потреб українського суспільства та мати доступ до найкращого досвіду зарубіжних країн.

Статут ІДУС був затверджений урядом вже 21 липня 1992 р. Інституту було надано статус «державного вищого навчального та науково-дослідного закладу». Питання підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації в цьому документі вже було поставлено попереду завдання проведення наукових досліджень.

Новий вищий навчальний заклад від самого початку був зорієнтований на підготовку як державних службовців, так і представників місцевого самоврядування за кошти державного бюджету. Право бути слухачами в першу чергу надавалося народним депутатам України, відповідальним працівникам Секретаріату Верховної Ради України, Адміністрації Президента України, апа-

рату Кабінету Міністрів України, Державної думи України, міністерств та відомств, керівникам місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування (у той час існував поділ на місцеве та регіональне самоврядування). При цьому навчатися в ІДУС дозволялося й «особам з вищою освітою за направленням організацій» (Кабінет Міністрів України, 1992б). Інститут також отримав право підготовки кадрів для іноземних держав.

Період між створенням інституту та початком його діяльності тривав усього пів року. Співдиректор ІДУС Б. О. Кравченко по закінченню 20 років згадував: «Коли я був призначений співдиректором, сподівався, що у нас є рік для підготовки до прийому перших слухачів, проте двері інституту необхідно було відчинити для них уже у вересні 1992 р.» (Кравченко, 2013). Такий швидкий темп спирався на об'єктивні умови, оскільки ІДУС отримав нормативно-правове забезпечення, матеріальну базу (зокрема, будівлю навчального корпусу в м. Києві по вул. Е. Потье [з 2017 р. – вул. А. Цедіка], гуртожиток), фінансування, можливість долучати потрібні кадри тощо.

Правила прийому до ІДУС було доручено затверджувати уряду України, який у 1992–1995 рр. до цього питання звертався тричі. 21 липня 1992 р., у день затвердження Статуту ІДУС, побачило світ перше «Положення про прийом слухачів до Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України на навчання за однорічною програмою». Було визначено, що в інституті відбудуватиметься навчання за «програмою державного адміністрування», яку розроблено «для підготовки кадрів державної служби». Право стати слухачами отримали не тільки названі в Статуті ІДУС представники чиновництва різних шаблів, але й представники позабюджетної сфери. У положенні окремо наголошувалося: «Крім того, частина слухачів може бути прийнята на навчання з недержавних структур» (Кабінет Міністрів України, 1992в). У такий спосіб розв'язувалося питання професійної підготовки для публічної служби осіб, які на той час могли увійти до кадрового резерву.

У час, коли ІДУС розпочав свою діяльність, в Україні користувалися ще радянським переліком спеціальностей, серед яких публічно-управлінської спеціальності не з'явилося навіть у період перебування. Зазначимо, що спеціальність «Партійне та радянське будівництво» була визнана невідповідною вимогам часу навіть у колишніх вищих партійних школах, які стали готувати політологів у 1990 р. Спеціальності «політологія» до кінця 1980-х рр. в СРСР не існувало, проте мало місце певне ото-тоження політичної та державно-управлінської

діяльності. Про це, зокрема, свідчить назва радянської наукової громадської організації, що виникла в 1960 р. та входила до складу Міжнародної асоціації політичних наук. Вона називалася Радянська асоціація політичних (державознавчих) наук.

До вищевикладеного маємо додати, що у радянському переліку певний час спеціальностей була тільки одна спеціальність, яка у своїй назві мало слово «державний». У 1975 р. Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР віднесло до числа університетських спеціальностей й таку, як «документознавство та організація управління праці в державних закладах», що забезпечувала отримання кваліфікації «документознавець та організатор управлінської праці і діловодства в державних закладах» (Міністерство вищого і середнього спеціального образования СССР, 1975). У 1987 р. той самий владний орган перейменував зазначену спеціальність в «документознавство та документальне забезпечення управління» (Міністерство вищого і середнього спеціального образования СССР, 1987), перемістивши її у такий спосіб зі сфери, дотичної до публічного управління, до суто діловодської діяльності.

У 1992 р. в Україні було запроваджено підготовку фахівців саме за програмою «державне адміністрування», в назві якої наочно простежується використання усталеного в зарубіжній політичній науці поняття «public administration». Назва ІДУС в його статуті виглядала таким чином: «Institute of Public Administration and Local Government, Cabinet of Ministers, Ukraine». У «Положенні про прийом слухачів до Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України на навчання за однорічною програмою» від 21 липня 1992 р. зазначалося: «Слухачам, які успішно виконали увесь обсяг навчальної програми, присвоюється ступінь магістра державного адміністрування» (Кабінет Міністрів України, 1992в).

Включення поняття «магістр державного адміністрування» в урядовий документ 1992 р. маємо вважати за факт запровадження публічно-управлінської освіти в Україні, відповідно до якого з'явилася база не тільки для нової спеціальності, а ще й нової галузі знань. У документі не використовувалися поняття «спеціальність» та «галузь знань», але саме використання формули «магістр державного адміністрування» відокремлювало цю навчальну програму від усіх інших галузей знань та спеціальностей (в першу чергу від політології та правознавства). Звертаємо увагу на той спосіб, у який з'явилася нова спеціальність: замість включення її в урядовий перелік спеціальностей було обрано шлях закріплення її існування у правилах при-

йому до ІДУС. Це була спеціальність для одного-єдиного навчального закладу з особливим статусом.

Іншою особливістю поняття «магістр державного адміністрування» було те, що за умов наявності в тодішньому Законі України «Про освіту» поняття «магістр» у 1992 р. у вищих навчальних закладах України на практиці ще не було здійснено переходу на бакалаврські та магістерські програми. Інші вищі навчальні заклади України перейдуть на підготовку магістрів лише у 1996 р., а ІДУС розпочав цю діяльність у 1992 р.

Для учасників першого конкурсного відбору були сформульовані такі вимоги: наявність закінченої вищої освіти, вік переважно до 45 років, обов'язкове знання української мови. Вступник мав скласти письмові та усні іспити, «результати яких свідчать про його науковий рівень, практичний досвід, аналітичні здібності та загальну культуру» (Кабінет Міністрів України, 1992в). Кабінет Міністрів України встановив квоти для різних державних і недержавних структур.

Однією з «родзинок» правил прийому до ІДУС зразка 1992 р. (як і наступних) була їхня гендерна спрямованість, що, на наш погляд, відбулося під впливом іноземного досвіду. У документі містилася незвична для української дійсності того часу норма про те, що «до вступних іспитів допускаються особи обох статей...» (Кабінет Міністрів України, 1992в).

Перший набір слухачів ІДУС навчався за денною формою навчання. Урядовий документ визначав, що за всіма державними службовцями зберігається «їхня зарплата та пільги, а також службові посади» (Кабінет Міністрів України, 1992в). Для недержавних службовців передбачалася стипендія розміром у 5 (для неодружених) та 7 (для одружених) розмірів мінімальних окладів (Кабінет Міністрів України, 1992в). Принагідно зазначимо, що співдиректори інституту мали посадові оклади у розмірі 12 мінімальних розмірів заробітної плати, а заступник директора – 11 (Кабінет Міністрів України, 1992а).

Цільовий характер бюджетного фінансування підготовки кадрів для сфери публічного управління закріплювався виключно для слухачів відпрацювати 5 років на державній службі після закінчення інституту, а невиконання цієї умови вело до повернення суми в розмірі вартості навчання (Кабінет Міністрів України, 1992в). Проте механізм стягнення коштів не наводився. Не було й посилення на інші документи.

У 1992 р. понад 300 осіб подали свої заяви на участь у конкурсному відборі за умов визначення урядом лише 100 місць для слухачів. Першими здо-

бувачами магістерської програми з державного адміністрування стала 101 особа (Ващенко, 2013, С. 15).

Як зазначає К. О. Ващенко, до розробки навчальної програми були залучені зарубіжні фахівці з Ліонського інституту регіонального управління, Університету Північного Лондона, Школи управління Кеннеді Гарвардського університету, Школи державного управління Американського університету, Національної школи державного управління Квебекського університету тощо (Ващенко, 2013, С. 15). До навчального процесу були залучені авторитетні дослідники Г. Райт (США), Ю. Чучман (Канада) та інші (Розпутенко, 2013).

Для забезпечення навчального процесу було створено 6 кафедр (державного управління, менеджменту, права і законотворчого процесу, політичних наук, державної та соціальної політики, економіки, іноземних мов). Навчальна програма включала 12 модулів (обсяг 100 кредитів) та передбачала 38 тижнів (5 днів на тиждень, щоденно по вісім академічних годин занять). Особливого значення набувало стажування усіх слухачів не тільки в Україні, але й у державних органах Канади, США, Великобританії, Німеччині, Франції (Ващенко, 2013). Б. О. Кравченко звертав увагу на особливе ставлення до вивчення іноземних мов та економіки, велику кількість іноземних лекторів та гарну бібліотеку (Кравченко, 2013).

Перший рік діяльності ІДУС став основою для подальшого удосконалення управління держави – управління освітою. Кабінет Міністрів України вніс корективи вимог до професійного навчання державних службовців та посадовців місцевого самоврядування вже випробуваним методом, затвердивши 14 травня 1993 р. нове «Положення про прийом слухачів до інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України» за програмою підготовки магістрів державного управління (Кабінет Міністрів України, 1993а). Вже сама назва документа свідчить про використання нової термінології тощо навчальної програми – «державне управління» замість «державне адміністрування». У такий спосіб було застосовано інший переклад англomовного поняття «public administration», після чого назва інституту та назва спеціальності стали повністю співзвучними.

У «Положенні про прийом слухачів до інституту державного управління і місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України» 1993 р. містився більш розширений опис програми навчання магістрів державного управління. По-перше, виокремлювалися два напрями магістерської програми: економічно-фінансовий і державно-правовий. По-друге, визначався її зміст: «Вона складається з дисциплін класичного управління,

що обов'язкові при навчанні службовців будь-якого державного органу, дисциплін, що відображають специфіку галузей народного господарства, а також допоміжних дисциплін та предметів» (Кабінет Міністрів України, 1993а). Додалася й вже реалізована на практиці норма про можливість стажування слухачів за кордоном.

Перелік посадовців владних структур залишився в цілому старим (враховуючи ліквідацію Державної думи України, появу органів влади Республіки Крим, виключення з обігу поняття регіональне самоврядування), а інша частина потенційних вступників була більш розширена: до представників недержавних структур додалися працівники державних підприємств, установ і організацій (Кабінет Міністрів України, 1993а).

З'явилася згадка про документ під назвою «направлення-договір» як обов'язкову умову для навчання. Додалася й норма про можливість навчання за контрактом (договорами), тобто за коштів фізичних та юридичних осіб.

Вік вступників «помолодшав», знизився з 45 до 40 років. Більш конкретно визначили і вступні іспити, до яких зараховували ще й співбесіду, а не тільки названі раніше письмові та усні іспити з оновленим визначенням – «результати яких свідчать про «культурно-освітній та професійний рівень, практичний досвід, аналітичні здібності» (Кабінет Міністрів України, 1993а).

Відтепер рішення інституту про зарахування вступників мало затверджуватися Кабінетом Міністрів України, а слухач після завершення навчання отримав більш розпливчасту гарантію працевлаштування: або на «свою» попередню посаду, або на іншу (рівноцінну за оплатою та значущістю). З'явилася й норма про зарахування до трудового стажу періоду навчання в інституті.

Стипендії представникам державних структур мали дорівнювати розміру середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи за останні три місяці роботи (але не менше ніж сім мінімальних зарплат на місяць), а представникам недержавних структур – сім мінімальних заробітних плат на місяць [(Кабінет Міністрів України, 1993а). Відпрацьовувати вже необхідно було лише три роки в органах, що направили людину на навчання. Про відшкодування коштів мова вже не йшла.

Другий рік діяльності ІДУС приніс і розширення сфери його діяльності за рахунок створення представництва в регіоні. 29 грудня 1993 р. рішенням уряду було створено Дніпропетровський філіал інституту для підготовки 25 осіб на рік (Кабінет Міністрів України, 1993б).

Розвитку державно-управлінської освіти сприяло ухвалення у грудні 1993 р. Закону України

«Про державну службу», у якому була виокремлена спеціальна стаття 29 «Навчання і підвищення кваліфікації державних службовців» наступного змісту: «Державним службовцям створюються умови для навчання і підвищення кваліфікації у відповідних навчальних закладах (на факультетах) та шляхом самоосвіти. Державні службовці підвищують свою кваліфікацію постійно, у тому числі через навчання у відповідних навчальних закладах, як правило, не рідше одного разу на п'ять років. Результати навчання і підвищення кваліфікації є однією з підстав для просування по службі» (Верховна Рада України, 1993).

У новому законі при визначенні права громадян на державну службу зазначалося, що його мають ті громадяни, «які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір, або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України» (Верховна Рада України, 1993). До числа обов'язків державних службовців законотворці віднесли питання підвищення кваліфікації.

Наступні зміни в навчання магістрів державного управління були внесені рішенням уряду від 16 травня 1995 р. під час ухвалення нового «Положення про прийом слухачів до Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України та його філіалів за програмою підготовки магістрів державного управління». Програма залишалася однорічною, але нараховувала вже чотири основні напрями (або спеціалізації): економіка і фінанси; право і політика; соціальна і гуманітарна політика; управління містом. Жорсткішими стали вимоги до вступників із числа працівників органів влади, від яких стали вимагати наявності не менш ніж двох років стажу державної служби. А для керівників державних підприємств, установ та організацій необхідною умовою стало зарахування до кадрового резерву на посади державної служби I–III категорії (Кабінет Міністрів України, 1995).

З 1995 р. ІДУС втратив прямий вихід на Кабінет Міністрів України, а всі питання мав вирішувати через Головне управління державної служби при Кабінеті Міністрів України.

«Положення про прийом слухачів до Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України та його філіалів за програмою підготовки магістрів державного управління» 1995 р. містило вже чіткий перелік вступних екзаменів: письмові іспити з правових, історичних та соціально-економічних питань; складання ділового документа; співбесіду із сучасних проблем державного управління та самоврядування (Кабінет Міністрів України, 1995).

Слухачі інституту отримали більшу впевненість у своєму наступному працевлаштуванні, оскільки на час їхнього навчання займані ними до того посади мали заміщуватися за строковим трудовим договором. Водночас ішлося про гарантію надання рівноцінної за оплатою та значущістю роботи.

Стипендії слухачів стали нараховуватися в розмірі заробітної плати за останній місяць до вступу в інститут із перерахуванням відповідно до змін в оплаті праці працівників органів влади.

У «Положенні про прийом слухачів до Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України та його філіалів за програмою підготовки магістрів державного управління» 1995 р. зазначалося: «Слухачам, які успішно виконали весь обсяг навчальної програми і захистили магістерську працю, присуджується другий науковий ступінь магістра державного управління і видається диплом установленого зразка» (Кабінет Міністрів України, 1995). Зазначене положення пояснюється тим, що в чинній тоді редакції Закону України «Про освіту» освіта бакалавра та магістра належала до наукових ступенів. То ж і в дипломі випускника містився наступний текст: «закінчив повний курс цього Інституту за спеціальністю «Державне управління»... присуджено науковий ступінь «магістра державного управління»» (Диплом магістра, 1995).

Видаючи дипломи про вищу освіту з назвою спеціальності «Державне управління», ІДУС балансував на межі «не забороненого» та «дозволеного». Справа в тому, що у травні 1994 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Перелік напрямів підготовки фахівців з вищою освітою за професійним спрямуванням, спеціальностей різних кваліфікаційних рівнів та робітничих професій», у якому спеціальності «державне управління» не було. Виходячи з цього документа, можна було б використати для ІДУС наявні в ньому спеціальності «політологія», «адміністративний менеджмент», «правознавство». Але це не влаштовувало розробників концептуальних та практичних підходів до державно-управлінської освіти. Вони спиралися на урядові документи про прийом до ІДУС, видані у 1992–1995 рр., хоча вони оперували тільки поняттями «програма підготовки магістрів державного управління», «напрямок підготовки» та «спеціалізація».

Як перспективу подальшого професійного росту можна оцінити запроваджену для випускників можливість піти працювати в інший, аніж той, що направляв на навчання, орган влади. Проте це віднесли до «окремих випадків» і зробити зазначений крок можна було тільки за згодою органу влади, що

здійснив направлення на навчання. У такий спосіб закріплювалася залежність від того органу влади, який направляв на навчання для власних потреб. Пріоритетом визнавалися потреби системи державного управління, а не бажання окремих осіб.

Додатковим бонусом для випускників стала 30-денна відпустка з виплатою місячної стипендії після закінчення навчання в ІДУС.

Діяльність ІДУС у 1992–1995 рр. забезпечила підготовку майже 500 магістрів державного управління. Предметне поле навчального процесу може бути зрозумілим через перелік назв дійсних на початок травня 1995 р. восьми кафедр: економіки і фінансів; політичних наук; соціальної і гуманітарної політики; права і законотворчого процесу; державного управління і менеджменту; управління містом; управління охорони здоров'я; іноземних мов. Зазначимо також, що інститут став провідним центром з підвищення кваліфікації публічних службовців. Інститут став місцем, де відбувалися зустрічі з Президентом України Л. Д. Кучмою, Головою Верховної Ради України І. С. Плющем, Міністром економіки України В. М. Пинзеником та іншими.

Особливий статус інституту можна вважати свого роду використанням радянського підходу до надання особливого статусу головному вищому навчальному закладу для підготовки управлінських кадрів для владних структур. Як зазначає координатор ІДУС 1992–1995 рр. І. А. Грицяк, інститут мав особливий статус та «не підпорядковувався існуючим стандартам у галузі освіти», оскільки «міністерські чиновники все ще рахувалися з тим, що навчальний заклад функціонально був підпорядкований урядові» (Грицяк, 2013).

Висновки. Отже, питання запровадження публічно-управлінської освіти постало в Україні у практичній площині вже в перші місяці здобуття державної незалежності. З цією метою було вивчено зарубіжний досвід підготовки державних службовців з акцентом на поточну практику Франції. Фундатори нового напрямку підготовки фахівців використали радянський досвід діяльності вищих партійних шкіл щодо функціонування закладу ви-

щої освіти для підготовки фахівців з державного управління, але не застосували шлях перетворення колишнього компартійного закладу в державно-управлінський. Першим кроком стало створення вищого навчального закладу Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, в контексті діяльності якого розв'язувалося питання освітньої галузі, спеціальності, спеціалізацій. Базою для створення нового вищого навчального закладу став Республіканський інститут підготовки менеджерів, що входив у радянські часи до сфери впливу уряду.

Започаткування державно-управлінської освіти відбувалося за умов відсутності відповідного переліку спеціальностей та було здійснене шляхом закріплення в рішеннях уряду поняття «програма підготовки магістрів державного управління» та терміна «спеціальність «державне управління»» в дипломах про вищу освіту випускників ІДУС. Можливості використання вже наявних спеціальностей соціально-гуманітарної, економічної та правової сфер не були реалізовані.

Організація навчального процесу в ІДУС базувалася на вивченні зарубіжного досвіду як у процесі навчальних занять та стажування слухачів за кордоном. Слухачі інституту мали можливість отримувати знання безпосередньо від керівництва держави, провідних зарубіжних та вітчизняних фахівців. ІДУС мав реальну автономію у своїх відносинах із питань вищої освіти та довгий час мав безпосередній вихід на апарат уряду.

Діяльність ІДУС сприяла включенню у майбутньому спеціальності «державне управління» в загальний перелік спеціальностей вищої освіти, формуванню окремої галузі знань та розгортанню освітньої діяльності з публічного управління в Україні. Подальші наукові дослідження з історії публічно-управлінської освіти передбачають проведення досліджень щодо змісту основних етапів реформування системи підготовки фахівців публічної сфери як у національному, так і міжнародному контекстах.

Бібліографічні посилання

Ващенко, К. О., 2013. З історії створення та розвитку вітчизняної системи підготовки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування в Україні. *Командор*, № 1, с. 14–15.

Верховна Рада України, 1993. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-ХІІ в редакції від 16.12.1993 р. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed19931216>> (дата звернення: 21.06.2019)

Грицяк, І. А., 2013. Спогади про ІДУС: ностальгія вже за міфом чи ще об'єктивна реальність, яку варто відтворити? *Командор*, № 1, с. 8.

Диплом магістра державного управління І. І. Шпитуна, 1995. Реєстраційний № 21 від 04.09.1995 р. *Поточний архів Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*.

Мотренко, Т. В. та Смолій, В. А., гол. ред-ри, 2009. *Історія державної служби в Україні*. Київ: Ніка-Центр, т. 2.

Кабінет Міністрів України, 1992а. Питання Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України: Постанова від 28.04.1992 р. № 214. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-92-p>> (дата звернення: 25.06.2019)

Кабінет Міністрів України, 1992б. Про затвердження Статуту Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України. Постанова від 21.07.1992 р. № 409. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-92-p>> (дата звернення: 25.06.2019)

Кабінет Міністрів України, 1992в. Про порядок прийому слухачів до Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України. Постанова від 21.07.1992 р. № 410. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410-92-p>> (дата звернення: 25.06.2019)

Кабінет Міністрів України, 1993а. Про затвердження Положення про прийом слухачів до Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України. Постанова від 14.05.1993 р. № 493. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-93-p>> (дата звернення: 24.06.2019)

Кабінет Міністрів України, 1993б. Про створення Дніпропетровського філіалу Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України. Постанова від 29.12.1993 р. № 1069. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1069-93-p>> (дата звернення: 24.06.2019)

Кабінет Міністрів України, 1995. Про затвердження Положення про прийом слухачів до Інституту державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України та його філіалів за програмою підготовки магістрів державного управління. Постанова від 16.05.1995 р. № 344. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-95-p>> (дата звернення: 24.06.2019)

Кравченко, Б. О., 2013. «Із найкращими думками я згадую часи заснування інституту державного управління і самоврядування...». *Командор*, № 1, с. 6.

Министерство высшего и среднего специального образования СССР, 1987. Об утверждении Перечня специальностей вузов СССР. Приказ от 17.11.1987 г. № 790. Доступно: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_14401.htm> (дата звернення: 25.06.2019)

Министерство высшего и среднего специального образования СССР, 1975. Об утверждении Перечня

действующих специальностей и специализаций высших учебных заведений СССР: Приказ от 05.09.1975 г. № 831. Доступно: <<https://lawru.info/dok/1975/09/05/n1187584.htm>> (дата звернення: 25.06.2019)

Министерство высшего и среднего специального образования СССР, 1987. Об утверждении Перечня действующих специальностей и специализаций высших учебных заведений СССР: Приказ от 27.11.1987 г. № 810. Доступно: <<https://lawru.info/dok/1987/11/27/n1180503.htm>> (дата звернення: 25.06.2019)

Президент України, 1992. Про створення Інституту державного управління і самоврядування: Указ від 04.03.1992 р. № 126. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/126/92>> (дата звернення: 25.06.2019)

Рада Міністрів Української РСР, 1989. Про затвердження Положення про Республіканський міжгалузевий інститут підвищення кваліфікації керівних працівників при Раді Міністрів УРСР: постанова від 2 жовт. 1989 р. № 246. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-89-p>> (дата звернення: 25.06.2019)

Рада Міністрів Української РСР, 1990. Про внесення змін до Положення про Республіканський міжгалузевий інститут підвищення кваліфікації керівних працівників при Раді Міністрів УРСР: Постанова від 29 груд. 1990 р. № 396. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-90-%D0%BF>> (дата звернення: 25.06.2019)

Рафальський, О., 2016. Політична наука в Україні: здобутки та перспективи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 3–4, сс. 143–152. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_3-4_16> (дата звернення: 25.06.2019)

Розпутенко, І. В., 2013. Як це було... Перша сотня... Рівняння на правофлангових. *Командор*, № 1, с. 9.

Свінціцький Володимир Миколайович, 2002. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис, с. 567.

Ясь, О. В., 2008. Кравченко Богдан Олександрович. В: Смолій, В. А., гол. ред., 2008. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, т. 5. Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=Kravchenko_B_O> (дата звернення: 24.06.2019).

Reference

Vashchenko, K. O., 2013. Z istorii stvorennia ta rozvytku vitchyznianoï systemy pidhotovky derzhavnykh sluzhbovtiv ta posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini [From the history of the creation and development of a national system of training civil servants and local self-government officials in Ukraine]. *Командор*, no. 1, pp. 14–15.

Verkhovna Rada of Ukraine, 1993. *Zakon Ukrainy Pro derzhavnu sluzhbu* [Law of Ukraine About the civil service] 16.12.1993 № 3723-XII v redaktsii 16.12.1993. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed19931216>> [Accessed 21 June 2019].

Hrytsiak, I. A., 2013. Spohady pro IDUS: nostalgiiia vzhe za mifom chy shche obiektyvna realnist, yaku varto

vidtvoryty? [Memoirs about IPAS: nostalgia is already behind a myth or even an objective reality that should be recreated?]. *Командор*, no. 1, p. 8.

Dypлом магістра державного управління І. І. Шпитуна, 1995. [Master's Degree in Public Administration I. I. Shpitun]. *Reiestratsiinyi № 21 vid 04.09.1995. Potochnyi arkhiv Dnipropetrovskoho rehionalnogo instytutu derzhavnoho upravlinnia Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*

Motrenko, T. V., and Smolii, V. A., eds, 2009. *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini* [History of civil service in Ukraine]. Kyiv: Nika-Tsentr, vol. 2.

Cabinet of Ministers of Ukraine, 1992 a. *Postanova Pytannia Instytutu derzhavnoho upravlinnia*

i samovriaduvannia pry Kabineti Ministriv Ukrainy [Resolution Question, Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine]: vid 28.04.1992. № 214. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-92-p>> [Accessed 25 June 2019].

Cabinet of Ministers of Ukraine, 1992 b. *Postanova Pro zatverdzhennia Statutu Instytutu derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia pry Kabineti Ministriv Ukrainy* [Resolution On Approval of the Statute of the Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 21.07.1992. № 409. <Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-92-p>> [Accessed 25 June 2019].

Cabinet of Ministers of Ukraine, 1992 c. *Postanova Pro poriadok pryomu slukhachiv do Instytutu derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia pry Kabineti Ministriv Ukrainy* [Resolution On the procedure for admission of students to the Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 21.07.1992. № 410. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410-92-p>> [Accessed 25 June 2019].

Cabinet of Ministers of Ukraine, 1993 a. *Postanova Pro zatverdzhennia Polozhennia pro pryom slukhachiv do Instytutu derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia pry Kabineti Ministriv Ukrainy* [Resolution On Approval of the Regulation on the Admission of Students to the Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 14.05.1993. № 493. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-93-p>> [Accessed 24 June 2019].

Cabinet of Ministers of Ukraine, 1993 b. *Postanova Pro stvorennia Dnipropetrovskoho filialu Instytutu derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia pry Kabineti Ministriv Ukrainy* [Resolution About the establishment of the Dnipropetrovsk branch of the Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine] vid 29.12.1993. № 1069. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1069-93-p>> [Accessed 24 June 2019].

Cabinet of Ministers of Ukraine, 1995. *Postanova Pro zatverdzhennia Polozhennia pro pryom slukhachiv do Instytutu derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia pry Kabineti Ministriv Ukrainy ta yoho filialiv za prohramoiu pidhotovky mahistriv derzhavnoho upravlinnia* [Resolution On Approval of the Regulations on the Admission of Students to the Institute of Public Administration and Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine and its affiliates under the program of preparation of masters of public administration] vid 16.05.1995 r. № 344. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-95-p>> [Accessed 24 June 2019].

Kravchenko, B. O., 2013. «Iz naikrashchymy dumkami ya zghadiui chasy zasnuvannia instytutu derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia...» [«With the best thoughts, I recall the times when the institution of state administration and self-government was founded...»]. *Komandor*, no. 1, p. 6.

Ministry of Higher and Secondary Special Education of the USSR, 1987. *Prikaz Ob utverzhdenii Perechnya spetsialnostey vuzov SSSR* [Order On approval of the List of specialties of universities of the USSR] ot 17.11.1987. № 790. Available at: <http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_14401.htm> [Accessed 25 June 2019].

Minister of Higher and Secondary Special Education of the USSR, 1975. *Prikaz Ob utverzhdenii Perechnya deystvuyuschiy spetsialnostey i spetsializatsiy vysshikh uchebnykh zavedeniy SSSR* [Order On approval of the list of existing specialties and specializations of higher educational institutions of the USSR] ot 05.09.1975. № 831. Available at: <<https://lawru.info/dok/1975/09/05/n1187584.htm>> [Accessed 25 June 2019].

Minister of Higher and Secondary Special Education of the USSR, 1987. *Prikaz Ob utverzhdenii Perechnya deystvuyuschiy spetsialnostey i spetsializatsiy vysshikh uchebnykh zavedeniy SSSR* [Order On approval of the list of existing specialties and specializations of higher educational institutions of the USSR] ot 27.11.1987. № 810. Available at: <<https://lawru.info/dok/1987/11/27/n1180503.htm>> [Accessed 25 June 2019].

President of Ukraine, 1992. *Ukaz Pro stvorennia Instytutu derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia* [Decree About creation of the Institute of public administration and self-government]: vid 04.03.1992. № 126. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/126/92>> [Accessed 25 June 2019].

Council of Ministers of the Ukrainian SSR, 1989. *Postanova Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Respublikanskyi mizhhaluzevyi instytut pidvyshchennia kvalifikatsii kerivnykh pratsivnykiv pry Radi Ministriv URSR* [Resolution On Approval of the Regulation on the Republican Intersectoral Institute for the Upgrading of Qualifications of Senior Officials under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR] vid 02.10.1989. № 246. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-89-p>> [Accessed 25 June 2019].

Council of Ministers of the Ukrainian SSR, 1990. *Postanova Pro vnesennia zmin do Polozhennia pro Respublikanskyi mizhhaluzevyi instytut pidvyshchennia kvalifikatsii kerivnykh pratsivnykiv pry Radi Ministriv URSR* [Resolution On Amendments to the Regulation on the Republican Intersectoral Institute for the Upgrading of Qualifications of Managers at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR] vid 29.12.1990. № 396. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-90-%D0%BF>> [Accessed 25 June 2019].

Rafalskyi, O., 2016. *Politychna nauka v Ukraini: zdobutky ta perspektyvy* [Political Science in Ukraine: Achievements and Prospects]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, issue 3–4, pp. 143–152. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_3-4_16> [Accessed 25 June 2019].

Rozputenko, I. V., 2013. Yak tse bulo... Persha sotnia... Rivniannia na pravoflanhovnykh [How it was ... The first hundred ... Equations on the right wing]. *Komandor*, no. 1, p. 9.

Svintsitskyi Volodymyr Mykolaiovych, 2002. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv: Abrys, p. 567.

Yas, O. V., 2008. Kravchenko Bohdan Oleksandrovych. In V. A. Smolii, ed.. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, vol. 5. Available at: <http://www.history.org.ua/?termin=Kravchenko_B_O> [Accessed 24 June 2019].

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 95–106

doi 10.15421/26190207

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)»2014/2018»:351.07

Децентралізація української влади: концепція, впровадження, результати її першого етапу (2014–2018 рр.)

Г. Г. Кривчик

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0001–7504–4575

gena.crivchik@ukr.net

*Дніпровський національний університет
 залізничного транспорту
 імені академіка В. Лазаряна,
 вул. Лазаряна, 2, Дніпро, 49010, Україна*

Анотація. *Мета статті* полягає у висвітленні процесу децентралізації влади в Україні за допомогою історичною методології. Децентралізація влади та зміцнення місцевого самоврядування є одним із найбільш актуальних завдань, що необхідно розв'язати в процесі розбудови Української держави. На жаль, відповідні спроби до 2014 р. виявилися половинчастими й загалом невдалими. Попри низку прийнятих законів, постанов і розпоряджень щодо розвитку місцевого самоврядування, реформи гальмувалися через небажання тодішніх очільників держави поділитися своєю владою з місцевими елітами і надати реальні права й повноваження місцевому самоврядуванню, регіонам і територіальним громадам. Поштовхом для нових зусиль у цьому напрямку стала Революція гідності, основними гаслами якої були «повалення диктатури» і «європейський вибір України». Упродовж 2014–2018 рр. в Україні здійснювався перший етап

реформи децентралізації влади, на якому висувалося завдання повсюдне створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ) і надання їм певної господарської та фінансової самостійності. При цьому під приводом недопущення сепаратизму й розпаду держави категорично відкидалися будь-які пропозиції щодо федералізації й регіоналізації держави. Натомість усі державні інститути виявили надзвичайну активність, цілеспрямованість і наполегливість у створенні об'єднаних територіальних громад. При цьому, попри декларовану добровільність процесу об'єднання громад, місцеві державні адміністрації нерідко застосовували різні прямі й приховані примусові методи. Так чи інакше, але поставлена мета була досягнута. Переважна більшість дрібних сіл опинилася в об'єднаних територіальних громадах. Розширилися фінансові можливості останніх. Як показано в статті, окремі сильні громади завдяки цьому досягли чималих успіхів у вдосконаленні соціально-культурної інфраструктури своїх населених пунктів. Однак в умовах «корозії» системи державного управління й падіння довіри населення до усіх гілок центральної влади, передусім до Президента, посилення самостійності громад великих міст призвело на практиці до зміцнення впливу місцевих еліт, які стали більш авторитетними і сильними, ніж загальнонаціональні політики. Рейтинг останніх був украй низьким. Унаслідок цього в Україні виникла потенційна загроза федералізації, центрами якої можуть стати великі міста, на що останнім часом уже звертається увага у вітчизняних ЗМІ.

Ключові слова: реформа; місцеве самоврядування; демократія; об'єднані територіальні громади; регіоналізація.

Надійшла до редколегії 06.11.2019

Прорецензована 24.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 95–106

doi 10.15421/26190207

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477) «2014/2018»: 351.07

Децентрализация украинской власти: концепция, внедрение, результаты ее первого этапа (2014–2018 гг.)

Г. Г. Кривчик

Доктор исторических наук, профессор

ORCID 0000–0001–7504–4575

gena.crivchik@ukr.net

*Днепропетровский национальный университет
железнодорожного транспорта
имени академика В. Лазаряна,
ул. Лазаряна, 2, Днепро, 49010, Украина*

Аннотация. Цель статьи заключается в освещении процесса децентрализации власти в Украине с помощью исторической методологии. Децентрализация власти и укрепление местного самоуправления является одним из наиболее актуальных задач, которые необходимо решить в процессе строительства Украинского государства. К сожалению, соответствующие попытки до 2014 г. оказались половинчатыми и в целом неудачными. Невзирая на ряд принятых законов, постановлений и распоряжений, касающихся развития местного самоуправления, реформы тормозились из-за нежелания тогдашних правителей поделить своей властью с местными элитами и предоставить реальные права и полномочия местному самоуправлению, регионам и территориальным обществам. Толчком для новых усилий в этом направлении стала Революция достоинства, основными лозунгами которой были «свержение диктатуры» и «европейский выбор Украины». На протяжении 2014–2018 гг. в Украине осуществлялся первый этап реформы децентрализации власти, на котором выдвигалось задание повсеместного

создания объединенных территориальных громад (общин) – ОТГ и предоставлением им определенной хозяйственной и финансовой самостоятельности. При этом под предлогом недопущения сепаратизма и угрозы распада страны категорически отбрасывались любые предложения относительно ее федерализации и регионализации. Зато все государственные институты обнаружили чрезвычайную активность, целенаправленность и настойчивость в создании объединенных территориальных громад. Невзирая на декларируемую добровольность процесса объединения общин, местные государственные администрации нередко применяла разные прямые и скрытые принудительные методы. Так или иначе, но поставленная цель была достигнута. Подавляющее большинство мелких сел оказались в объединенных территориальных громадах. Расширились финансовые возможности последних. Как показано в статье, отдельные сильные ОТГ благодаря этому достигли достаточно больших успехов в совершенствовании социально-культурной инфраструктуры своих населенных пунктов. Однако в условиях «коррозии» системы государственного управления и падения доверия населения ко всем ветвям центральной власти, прежде всего к Президенту, усиление самостоятельности громад больших городов привело на практике к укреплению влияния местных элит, которые стали более авторитетными и сильными, чем общенациональные политики. Рейтинг последних был невысоким. В результате этого в Украине возникла потенциальная угроза федерализации, центрами которой могут стать большие города, на что в последнее время уже обращается внимание в отечественных СМИ.

Ключевые слова: реформа; местное самоуправление; демократия; объединенные территориальные громады; общины; регионализация.

Поступила в редколлегию 06.11.2019

Прорецензирована 24.12.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 95–106

doi 10.15421/26190207

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.848

**Decentralization of the Ukrainian
 authorities: concept, introduction,
 results of its stag (2014–2018)**

H. H. Kryvchyk

D.S. (History), Professor

ORCID: 0000–0001–7504–4575

gena.crivchik@ukr.net

*Dnipro National University of Railway Transport
 named after academician V. Lazarian,
 2 Lazariana street, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. The purpose of the paper is to highlight the process of decentralizing power in Ukraine, using historical methodology. First of all, dialectics, that is, the fragmentation of the process in the unity of its contradictions, and the principle of historicism, which requires comprehension of the essence of a particular historical period and the discovery of its immanent features. Subject of democratic reforms in Ukraine is extremely important, so this topic is widely studied by experts in the field of public administration, economics, law, sociology. Among the most topical ones is the problem of introducing and implementing a modern decentralization reform in Ukraine. Most publications contain analysis of problems and recommendations for reform. However, unfortunately, we must note that some publications of our colleagues is not so much scientific as information and propaganda. In addition, the problem is still beyond the control of historical science. Including the fact that this reform is not yet completed, only the first stage has passed. It is believed that historians have not yet come the time to analyze current processes and current phenomena. Because we believe that the processes of modern democratic reforms in Ukraine are no less interesting and relevant to historians than for specialists from other humanities. Strength and social health of the state are determined not only by the respective qualities of state administration, but also by the inclusion of the society itself, the strengthening of local self-government, the involvement of the energy of the entire population, the creation of civil society. That is why the most urgent tasks to be solved in the course of the development of the Ukrainian

state were the task of developing local self-government and decentralization of power. Unfortunately, the relevant attempts made during 1990–2013 were half-hearted and generally unsuccessful because of the reluctance of the central government to give real rights and powers to local self-government, territorial communities. Starting in 2014, a decentralized go-vernment reform is being introduced in Ukraine, the first phase of which was completed in 2018. At this stage, emphasis was placed on the creation of united territorial communities and the provision of certain economic and financial autonomy. The Ukrainian authorities categorically rejected any proposals on federalization and regionalization, that is, the provision of autonomy to regions and the real strengthening of regional authorities. At the same time, she showed extraordinary activity, determination and persistence in creating united territorial communities. At the same time, despite the promised voluntary, central authorities sometimes used various direct and covert coercive methods. Overall, the goal was achieved. However, the strengthening of the independence of the communities of large cities has, in practice, strengthened the local elites, which became more authoritative and influential than the nation-wide politicians, who were mostly characterized by incompetence and abuse of their powers for their own enrichment. As a result, in Ukraine there was a threat of federalization, which the central government fears. Large cities can become the basis for such federalization in the face of a fall in confidence in the central government. Local government democracy could be more obvious in the event of a decentralization reform on all fronts: the constitutional and legal provision of self-government, the creation of executive committees of regional and district councils with the proper authority, governors' election, the establishment of appointed commissioners and prefects with strictly supervisory functions, such as it is accepted in most developed countries of the world. Obviously, such measures can not in any way endanger the unity, unity of the state, if the state is truly authoritative, strong and legal. After all, in the state as in a separate team: if it is headed by a true leader, every employee is a creative person, and not an obediently gray performer.

Keywords: Reform; Local self-government; Democracy; United territorial communities; Regionalization.

Received 06.11.2019

Reviewed 24.12.2019

Accepted 28.12.2019

Постановка проблеми. Актуальність теми – це актуальність самої проблеми створення в Україні демократичних інститутів і запровадження європейської моделі місцевого самоврядування та децентралізації державного управління, яка означає передання функцій і повноважень щодо вирішення різних питань соціального управління від центральних органів держави до відання територіальних органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Адже відомо, що можна вважати життєздатним лише демократичне суспільство, де діє громадська ініціатива знизу доверху, де активізована кожна суспільна клітинка, де кожна людина відчуває себе господарем, відповідальним за все, що відбувається в країні, регіоні, у своїй громаді. «Тільки тоді, як держава, громада стане не пустою вивіскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише «для годиться», а дійсно центром мислі і волі, предметом культу, релігії, яким вона була для стародавнього елліна або римлянина, коли послужити створенню Великої України в тім значенні, як я ужив це слово, стане найвищим і найбільшим щастям для кожного свідомого українського громадянина по щирості і по совісті, тоді український народ зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства», писав М. С. Грушевський в буреломні часи Української революції (Грушевський, М. С., 2007, с. 252).

Подібно до того, як будь-яка механічна енергія не йде в жодне порівняння з енергією атомів, так і найдосконаліша адміністративно-командна, централізована система не може конкурувати з системою демократичною ані за своїми економічними, ані політичними якостями. Відтак у політичних наукових дослідженнях завжди буде у пріоритеті вивчення демократичних механізмів існування суспільства, рівно як і виявлення недоліків у цих механізмів та збоїв у їх функціонуванні. Більше того, саме остання проблема має в першу чергу цікавити дослідників, адже без критичного осмислення власного досвіду неможливий будь-який соціальний прогрес.

Історіографія. Серед великої кількості публікацій на тему реформи місцевого самоврядування й децентралізації виділимо публікації останніх років, де зроблена спроба відійти від інформаційно-пропагандистського формату й більш-менш критично дослідити хід і результати реформи місцевого самоврядування. Це колективна праця науковців Національної академії державного управління під ред. В. Куйбіди «Реформа системи державного управління та місцевого самоврядування» (Куйбіда, В. С., 2018), а також низка окремих статей: Я. Жаліла (Жалило, Я., 2018), О. Сергієнка (Сергієнко, О., 2018), О. Корнєвої (Корнєва, О. В.,

2018), Л. Сімків і Т. Кулик (Сімків, Л. Є. та Кулик Т. П., 2017), О. Скрипнюка (Скрипнюк, О., 2015), Н. Мацедонської і Л. Клівденко (Мацедонська, Н. та Клівденко, Л., 2017), І. Ярошенка й І. Семитуліної (Ярошенко, І. В. та Семитуліна, І. Б., 2015) та ін. Низку змістовних наукових і публіцистичних статей з різних аспектів децентралізації опублікував А. Ткачук (Ткачук, А., 2012, 2013, 2015, 2017), який є одним з розробників реформи децентралізації, головним експертом групи «Децентралізація реанімаційного пакету реформ», що, однак, відверто кажучи, дещо завадило неупередженості його публікацій. Загалом означена проблематика досліджується переважно в царині державного управління й на сьогоднішній час залишається ще невисвітленою в історичному ракурсі.

Мета статті полягає у висвітленні процесу децентралізації влади в Україні за допомогою історичної методології, передусім діалектики, тобто розкриття історичного процесу в єдності його протиріч та принципу історизму, який вимагає досягнення самої сутності конкретного історичного періоду, виявлення його іманентних особливостей і прикмет.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з 1990 р., в Україні було прийнято низку законів та урядових документів щодо створення демократичної системи місцевого управління, у 1996 р. Україна підписала Європейську хартію місцевого самоврядування, тим самим зобов'язуючись запровадити європейську модель місцевого управління (Рада Європи, 1985). Тим не менше, станом на 2014 р. у країні залишалося чимало невідповідностей означеним документам і проблем, без розв'язання яких систему місцевого управління в країні не можна вважати європейською, демократичною й ефективною. По-перше, діяла жорстка президентська вертикаль влади (замість колишньої компартійно-радянської) у вигляді обласних і районних адміністрацій, що були наділені не тільки контролювальними, але й великими управлінськими повноваженнями. По-друге, була відсутньою фінансова самостійність органів місцевого самоврядування, тобто розподіл коштів по регіонах і населених пунктах здійснювався у волюнтаристський, часто у ручний спосіб на основі лояльності місцевих керівників центральній виконавчій владі. По-третє, чинний адміністративно-територіальний устрій України не повною мірою забезпечував умови для надання населенню органами місцевого самоврядування високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях.

Основним недоліком чинного адміністративно-територіального устрою, на думку багатьох фахівців, була складність його структури та занадто

велика кількість адміністративно-територіальних одиниць, серед яких: Автономна Республіка Крим, 24 області, 490 сільських районів, 460 міст, у тому числі 2 міста державного значення, 190 – обласного, 278 районного, 111 районів у містах, 885 селищ міського типу, 28 397 сільських населених пунктів, які були об'єднані в 10 279 громад (Кількість адміністративно-територіальних одиниць..., 2015). Існувала велика кількість дрібних населених пунктів: у понад 6 тис. громад чисельність жителів становила ледве 3 тис. осіб, з них у 4 809 громадах – менше ніж 1 тис. осіб, а у 1 129 громадах – не більше ніж 500 осіб. У більшості з них не було створено виконавчих органів відповідних сільських рад, були відсутні бюджетні установи, комунальні підприємства тощо. В результаті статус деяких адміністративно-територіальних одиниць перестав відповідати їхньому ресурсному і кадровому потенціалу: з 12 тис. місцевих бюджетів половина були глибоко дотаційними, для 5 419 місцевих бюджетів дотації становили понад 70 %, а 483 територіальних громад на 90 % утримувалися за рахунок державного бюджету (Сергієнко, О., 2018). Одночасно органи місцевого самоврядування таких громад практично не могли здійснювати надані їм законом повноваження. На підтримку малочисельних громад держава змушена була виділяти значні дотації, що ставало обтяжливим для неї. Не могла не викликати тривогу тенденція до «обезлюднення» сільської місцевості: сільських населених пунктів у країні ставало з кожним роком усе менше, й число жителів у них також зменшувалося. Зокрема, в третині сіл Дніпропетровської області проживало три-десять сімей, щороку в області зникало щонайменше два-три села (Ясень, М., 2019).

Наявна система ускладнювала соціальний розвиток населених пунктів, особливо сільських, соціальна сфера яких опинилася в жалюгідному становищі. За даними відомого українського економіста В. Куценко, половина сільських населених пунктів не мали об'єктів соціально-культурної сфери, зокрема, у 52 % не було шкіл, у 34 % – медичних закладів, у більше ніж 50 % – дошкільних дитячих закладів, у 43 % – клубів. Від 25 до 33 % об'єктів соціально-культурної сфери на селі потребували капремонту. Майже кожний четвертий житловий будинок побудований ще в довоєнний період (Куценко, В. І., 2014, сс. 83–93).

Найвагомішими проблемами були: погіршення якості та доступності публічних послуг внаслідок ресурсної неспроможності переважної більшості органів місцевого самоврядування здійснювати власні і делеговані повноваження; зношеність теплових, каналізаційних, водопостачальних мереж і житлового фонду та ризик виникнення техноген-

них катастроф в умовах обмеженості фінансових ресурсів місцевого самоврядування; нерозвиненість форм прямого народовладдя, неспроможність членів громад до солідарних дій, спрямованих на захист своїх прав та інтересів, у співпраці з органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади та досягнення спільних цілей розвитку громади; зниження рівня професіоналізму посадових осіб місцевого самоврядування тощо.

У засобах масової інформації в цей час висувалося чимало пропозицій щодо децентралізації влади, демократизації місцевого самоврядування, фінансової самостійності регіонів і населених пунктів, запровадження зарубіжного досвіду організації місцевого самоврядування, які базуються на принципі «субсидіарності», за яким повноваження мають належати тому рівню управління, який знаходиться найближче до людини та на якому можливе виконання цих повноважень з точки зору ефективності. Відтак і серед політиків, і серед урядовців, і серед науковців зростало усвідомлення необхідності нових зусиль щодо одночасного реформування адміністративно-територіального устрою й системи місцевого управління. Зокрема, позафракційний депутат Верховної Ради України В. Кутовий зареєстрував у грудні 2013 р. законопроект, за яким в Україні залишалося лише 9 областей замість 24 (мали б бути ліквідовані Київська, Львівська, Кіровоградська, Івано-Франківська, Львівська, Луганська області; Київ же зберігав би особливий статус). Депутат від Партії регіонів Л. Гриневецький вважав, що Україну слід поділити на 8 великих регіонів. Президент Українського аналітичного центру О. Охрименко стверджував, що логічно було б поділити країну на три-чотири краї (Донбас, Придніпров'я, Західна Україна), зробивши основною територіальною одиницею район. Натомість депутат від партії «Свобода» Ю. Сиротюк заявляв, що не вбачає логіки в тому, щоб скорочувати частину областей, тим більше західних, але при цьому залишати застарілу систему адміністративно-територіального устрою, яка включала 5–6 рівнів (Захарова, А., 2013). Тож серед політиків і науковців не було єдиної думки щодо концепції реформ. Продовжувалися дискусії щодо кордонів областей та їхню кількість.

Однак на той час слушні ідеї не знайшли підтримки з боку влади, яка, за фактом, не дуже поспішала здійснювати реальну децентралізацію державного управління, попри постійні декларації щодо необхідності реформ з метою побудови європейської моделі місцевого самоврядування. За влучним висловом голови Полтавської облради П. Ворони: «Колишня влада не була зацікавлена в побудові європейської моделі самоврядування, і тому йому

весь час відводилася роль «апендикса» на тлі системи державної влади (Ворона, П., 2014).

Певні кроки у напрямку до централізації були здійснені тільки після Революції гідності, коли розв'язання проблеми отримало додаткової актуальності й мотивації. Окрім усього іншого, новій владі, що утворилася після повалення диктатури В. Януковича, слід було реагувати на ідеї федералізації й «*русского мира*», а головне – на сепаратистські настрої в країні, зокрема, вимоги сепаратистів із Донбасу відділитися від України під приводом того, що «українська влада нас не чує», тобто не хоче рахуватися з етнокультурними особливостями регіону. В принципі федералізація та автономізація є також формами децентралізації, однак зазначені форми руйнували унітарну сутність держави й не могли бути сприйняті центральною владою, яка цілком природно не воліла послабити важелі управління і свій вплив на регіони.

«Ніякої федералізації» – категорично наголосив ще в листопаді 2014 р. П. Порошенко з трибуни ВРУ у виступі – позачерговому президентському посланні про зовнішнє і внутрішнє становище Україні (Рахновецький, Є., 2015); «Є принципові речі, які не можуть бути предметом для жодного компромісу... Україна не буде федеративною, а залишиться унітарною державою!», заявив П. Порошенко в січні 2015 р. на урочистостях з нагоди Дня Соборності України (Коваленко, С., 2015). Рішуче відкидалася навіть ідея регіоналізації, яка передбачала надання більшої самостійності регіонам, бюджетну автономію регіонів, вибори губернаторів або керівників районів і областей на прямих виборах тощо. Й політиками, й науковцями регіоналізм, як і федералізм, сприймалися виключно як негативні явища, що пов'язані з сепаратизмом, прагненням політичних сил, що представляють інтереси окремих територіальних складових держави, до економічного та політичного відособлення чи навіть відокремлення. На думку одного з розробників реформи децентралізації влади в Україні А. Ткачука, ідея регіоналізації є вкрай шкідливою для України, й нав'язана українському суспільству російською пропагандою, і може призвести до розпаду країни (Ткачук, А., 2014).

На протитягу зазначеним концепціям була взята на озброєння ідея децентралізації у формі створення об'єднаних територіальних громад як основної ланки місцевого самоврядування. Саме цей принцип був покладений в основу Концепції, що була розроблена ще в 2008–2009 рр. робочою групою, до якої увійшли провідні українські та зарубіжні фахівці: А. Ткачук, Ю. Ганущак, В. Пархоменко, В. Нудельман, М. Пухтинський, Ж. Марку та ін. У квітні 2014 р. розпоряджен-

ням № 333 Концепцію було затверджено. За нею адміністративно-територіальний устрій має три рівні: базовий (адміністративно-територіальні одиниці – громади), районний (адміністративно-територіальні одиниці – райони) та регіональний (адміністративно-територіальні одиниці – області). Концепція передбачала отримання громадами певної економічної свободи й можливості власними силами вирішувати цілий комплекс завдань – комунальне господарство, транспорт, дороги, залучення бізнесу й інвестицій. Натомість центральна влада мала б втратити частину своїх повноважень і обов'язків і зайнятися лише глобальними питаннями. Такими, як зовнішньоекономічні зв'язки, великі інвестиції, планування в різних галузях економіки, робота силових структур, зміцнення обороноздатності держави тощо (Кабінет міністрів України, 2014).

Саме тому реформа почалася з кроків, спрямованих на створення територіальних громад шляхом об'єднання суміжних територіальних громад. У червні 2014 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про співробітництво територіальних громад», у якому, зокрема, були визначені основні напрямки співробітництва громад (утилізація та переробка сміття, розвиток сільської інфраструктури тощо) з наступним їх об'єднанням на принципах: законності, добровільності, взаємної вигоди, прозорості і відкритості, взаємної відповідальності суб'єктів співробітництва за його результати (Верховна рада України, 2014). У Законі України «Про засади державної регіональної політики» зазначені принципи були поширені на регіональну політику як складову частину всієї внутрішньої політики української держави (Верховна рада України, 2015б).

У законі «Про добровільне об'єднання територіальних громад», ухваленому в грудні 2015 р., були сформульовані основні умови створення ОТГ: 1) у складі об'єднаних громад не може існувати іншої ОТГ, яка має свої представницькі органи місцевого самоврядування; 2) територія ОТГ має бути нерозривною та розташована в межах однієї області; 3) при прийнятті рішень щодо об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники; 4) якість та доступність публічних послуг, що надаються в ОТГ, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання (Верховна рада України, 2015а). Закон також запровадив інститут старост у ОТГ, які представляють інтереси сільських мешканців у раді громад. Постановою Кабінету міністрів України від 8 квітня 2015 р. був запропонований механізм формування та умови формування спроможних громад та порядок роздроблення і схова-

лення перспективного плану формування території Автономної Республіки Крим, області (Кабінет міністрів України, 2015).

Відповідно до зазначених документів процес створення об'єднаних територіальних громад ішов стрімкими темпами, які можна порівняти з темпами колективізації, що відбувалася в УРСР наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. За даними урядового порталу «Децентралізація», якщо в 2015 р. було створено близько 200 ОТГ, то станом на початок 2019 р. існувало 878 ОТГ, до складу яких увійшло понад 4 тис. колишніх місцевих рад, де проживало 9 млн людей. У селах ОТГ обрано 786 старостів. Ще майже 1,7 тис. осіб виконували обов'язки старостів. Громадськість двадцяти однієї області ухвалили рішення про створення Агенцій регіонального розвитку. В усіх областях створені центри розвитку місцевого самоврядування (Результати першого етапу децентралізації в Україні, 2019). Виступаючи на Загальних зборах Асоціації об'єднаних територіальних громад у лютому 2019 р. прем'єр-міністр України В. Гройсман доповідав, що децентралізація має міцну територіальну основу, де 68 % населення «живуть в умовах нової системи самоврядування і нових можливостях», а тому «перший етап реформи уже позаду». Разом з тим, стверджував В. Гройсман, реформу ще потрібно довести до кінця, «...попередити робота, яка дасть можливість забезпечити незворотність змін. Реформа буде у постійній загрозі, якщо ми не завершимо її реалізацію. Ми ще не пройшли той шлях, який може забезпечити незворотність і непохитність цієї реформи» (Ромашкіна, О., 2019).

І дійсно, проведення реформи децентралізації можна було б вважати цілком успішним, якби не деякі проблеми. Процес створення ОТГ розпочався без достатньо продуманої та чітко спланованої інформаційно-роз'яснювальної політики. Він відбувався не тільки «стаханівськими темпами», але й не завжди добровільно, було чимало випадків коли людей просто примушували прямими або економічними методами до об'єднання. За визнанням голови Чернівецької обласної ради І. Мунтяна, жителі місцевих сіл із недовірою, а іноді навіть вороже ставляться один до одного через задоволені конфлікти, земельні суперечки тощо (Зоря, І., 2016). За словами міського голови м. Ірпеня В. Карплюка, об'єднання сіл відбувалося не за принципом, як краще для громади, а під того чи іншого чиновника. Наприклад, під «потрібного мера» або під селищного голову, який управляє ресурсами (Карплюк, В., 2016). Висловлювалися також думки, що процес децентралізації задуманий лише тому, що об'єднаними громадами лише «рулити» з центру. Люди не безпідставно побоювалися, що утворення об'єд-

наних громад насправді означатиме, що відтоді на десять сіл буде існувати одна сільрада, а це замість покращення, навпаки, погіршить надання їм адміністративних та інших послуг, а тому чимало сільських жителів уперто не хотіли об'єднуватися.

Процес децентралізації викликав опір і невдоволення також із боку деяких працівників районних адміністрацій і місцевих рад, адже реформа означала переформатування органів місцевої влади та передачу повноважень громадам, скорочення штатів районних чиновників. Ще однією проблемою впровадження централізації була непрозорість повноважень між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, органами управління в ОТГ, райрадами та райдержадміністраціями (Корнєва, О. В., 2018). По суті, передача повноважень на місця робила зайвою районну ланку місцевого управління, а тому стали розроблятися плани різкого скорочення районів. Наприклад, на початку 2019 р. у Верховній Раді України був зареєстрований законопроект, за яким у Кіровоградській області заплановано змінити межі районів, об'єднавши їх у групи; замість 21 району утворивши лише три: Голованівський, Кропивницький, Олександрійський (Корнєва, О. В., 2019).

Згідно з офіційною статистикою, завдяки новим законам більше ніж у сорок разів (з 0,5 в 2014 р. до 19,37 млрд грн. в 2019 р.) зросла державна підтримка регіонального розвитку та розвитку інфраструктури громад. У той період була успішно здійснена фінансова децентралізація: місцеві бюджети за останні роки в середньому зросли в 5–7 разів (певна річ, якщо не враховувати триразове знецінення гривні). Власні доходи місцевих бюджетів зросли від 68,6 до 234 млрд грн. Частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України постійно зростає. Якщо на кінець 2015 р. вона становила 45,6 %, то наприкінці 2018 р. – 51,5 % (Результати першого етапу децентралізації в Україні, 2019).

Справді, завдяки децентралізації бюджети багатьох громад поповнилися за рахунок місцевих податків, завдяки чому нові ОТГ отримали більші можливості для розвитку своєї соціальної інфраструктури. Там, де працювали підприємства аграрного чи промислового комплексу, матеріальне становище громад покращилося. Отримані від підприємств кошти спрямовувалися на благоустрій населених пунктів, реконструкцію шкільних, культурних і медичних закладів тощо. Подекуди децентралізація дозволила покращити інвестиційний клімат у межах райцентрів і районів (Пидгора, Н., 2018). Можна навести чимало прикладів того, як нові правила посприяли економічному зміцненню окремих громад. Наприклад, бюджет Байковської громади Тернопільської області порівняно з 2015 р.

у 2018 р. зріс у 30 разів, що дало змогу селянам успішно розвивати соціальну інфраструктуру села (Миколайчук, Н., 2019). Прикладом ефективності реформи стала діяльність Слобожанської ОТГ на Дніпропетровщині, бо на території громади розміщені бюджетоутворювальні підприємства та потужні підприємства реального сектору економіки. Тут реалізуються програми з утеплення фасадів багатоквартирних будинків, які набувають гарного вигляду, а найголовніше – їх мешканці значно економлять кошти на оплату комунальних послуг (Слобожанське серед обраних у проєкті «Dobre», 2017).

Справді, таких фактів чимало. Особливо там, де й до цього існувала міцна матеріальна база або був створений режим найбільшого сприяння. Але водночас можна навести чимало й інших прикладів. Майже дві сотні ново-сформованих ОТГ не мали ресурсів, щоб забезпечити якісні й доступні медичні, освітні, адміністративні послуги. За словами відомого українського опозиційного політика С. Льовочкіна, децентралізація супроводжувалася великою кількістю лозунгів і розмовами про платоспроможність і самостійність громад, а на практиці процес завершувався так само, як і всі інші почини влади, – провалом (Левочкин, С., 2018). Лідер партії «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» Ю. Тимошенко взагалі називала децентралізацію «геноцидом села» (Ганущак, Ю., 2019).

Добровільність об'єднання в деяких випадках призвела до створення декількох ОТГ, які після успішного об'єднання стали нездатними об'єктивно здійснювати місцеве самоврядування. Процес об'єднання громад супроводжувався феноменом своєрідної «юридичної невидимості» нових ОТГ. Деякі вітчизняні й зарубіжні фахівці вважали, що ця проблема породжена тим, що Верховна Рада законодавчо не затвердила обов'язкового характеру створення ОТГ, а це, у свою чергу, породило феномен своєрідної «юридичної невидимості» нових ОТГ (Умланд, А., Колесников, А. и Рабинович, М., 2016). Дехто вважав, що головні труднощі в реалізації децентралізації полягали в невизначеності території для повноцінної діяльності органів місцевого самоврядування, в неналежному державному контролі щодо дотримання у діяльності засад Конституції та законів України, в недостатньо чіткому розмежуванні повноважень органів місцевого самоврядування та делегованих повноважень (Ярошенко, І. В. та Семитуліна, І. Б., 2015). Інші наголошували на необхідності посилення мотивації для працівників місцевого самоврядування, збільшення їхньої заробітної плати (Ромашкіна, О., 2019). Слушною здається думка заступника директора Національного інституту стратегічних досліджень Я. А. Жалила

про те, що в реформуванні місцевого управління бракує інтегральних зусиль загальнонаціонального і макрорегіонального рівнів (Жалило, Я., 2018). Учасники громадського політичного форуму «25 років місцевого самоврядуванню в Україні: час для децентралізації», що відбувся в Києві в грудні 2015 р. особливо наголошували на необхідності конституційних змін: «Якщо Верховна Рада не проголосує за законопроект про зміни до Конституції в частині до децентралізації, реформа все одно триватиме, але буде хаотичною», – попередив голова правління Центру політико-правових реформ І. Коліушко (Трохименко, О., 2016). Верховна Рада України, на жаль, так і не спромоглася внести зміни до Конституції щодо функціонування органів місцевого самоврядування й, зокрема, ОТГ.

Проте, очевидно, справа не тільки у відсутності конституційних змін. Чимало ОТГ зіткнулися зі значними фінансовими труднощами через те, що уряд зобов'язав місцеві ради самостійно фінансувати установи освіти, а це стало додатковим тягарем для невеликих міст і сіл, унаслідок чого в деяких селах навіть жартували, що самоврядування практично пере-творилося на «самоврятування». Якість обслуговування не тільки сільського, а й міського населення погіршилася через політику «оптимізації» шкіл і лікарень, тобто скорочення їх числа. Головні труднощі в реалізації громадами фінансової самостійності стали наслідком загального погіршення економічного становища в країні, інфляцією, подорожчанням будівельних матеріалів, техніки, падінням реальних доходів громадян тощо. За інформацією Держстату України, станом на початок 2019 р. середня пенсія в країні становила 2 624 грн. Середня платіжка за житлово-комунальні послуги перевищила середню пенсію на тлі підвищення цін на газ на 23,5 % (Мельников, В., 2019). В країні було зареєстровано 340 тис. безробітних (Кощенко, О., 2019). За грудень 2018 р. в системі ЖКГ сума боргів становила 55,6 млрд грн., а кожна п'ята квартира за цей рік не сплатила борги за житло. За словами експерта «Фонду громадської безпеки» Ю. Гавриленка, якщо комунальні підприємства не отримуватимуть цих коштів, то не матимуть засобів для ремонтних робіт, не зможуть купувати електроенергію і газ, не зможуть сплачувати працівникам заробітну плату (Мельников, В., 2019). Природно, за таких умов будь-яка форма фінансової децентралізації системи не може працювати належним чином.

До економічних негараздів у зв'язку з децентралізацією додалася ще потенційна політична небезпека. Річ у тім, що реформа не тільки надала більшої самостійності сільським об'єднанням територіальним громадам, а й неабиякі, по суті ав-

тономні, права міським громадам, зокрема їхнім головам. У принципі, це дуже добре. Однак лише в тому разі, якщо існує авторитет центральних органів і в державі беззаперечно виконуються всі закони. Щодо України, то тут довіра до центральної влади рік від року зменшувалася. За даними опитування, що в 2018 р. провела соціологічна група «Рейтинг», близько 80 % українців були невдоволені роботою Президента П. Порошенка, прем'єр-міністра В. Гройсмана та спікера Верховної Ради А. Парубія. Традиційно низьким був рейтинг українського парламенту (Рейтинг, 2018). Причинами цьому були перманентні корупційні скандали у вищих ешелонах влади, а головне – очевидна невідповідність державної політики реальним потребам і запитах переважної більшості громадян. Натомість рівень довіри міських громад до своїх очільників був значно вищим. Зокрема, міського голову Харкова Г. Кернеса підтримували 75 % жителів міста, мера Івано-Франківська Р. Марцинківца – 73 %, мера Маріуполя В. Бойченка – 71 % (Бычек, А., 2018). За таких умов реальною владою в регіонах ставали не губернатори, що призначалися з центру, а мери великих міст, які більшою мірою, ніж центральна влада, опікувалися інтересами своїх виборців. Не випадково в українських ЗМІ з'являються застереження щодо можливості стихійної «федералізації», якої так побоюється центральна влада (Рафальский, Д., 2019).

Висновки. Станом на 2014 р. реформа децентралізації державного управління була неабияк актуальною. І для політиків, і для науковців стала очевидною доцільність зміцнення первинної ланки місцевого самоврядування, необхідності розвитку громад. Центральна влада протягом 2014–2018 рр. наполегливо, цілеспрямовано й послідовно запроваджувала цю реформу. Водночас політику децентралізації не можна зводити лише до об'єднання й зміцнення громад. Демократичні перетворення у сфері місцевого керування могли стати більш результативними у разі запровадження реформи децентралізації на всіх напрямках: конституційно-правовому забезпеченні самоврядування, демократичних перетворень на рівні регіонів (наприклад, створенні виконкомів обласних і районних рад з наданням їм належних повноважень), виборності голів обласних адміністрацій, запровадженні інституту призначених комісарів та префектів із суто контролювальними функціями, як це прийнято в більшості розвинутих країн світу. Такі заходи мало загрожують єдності та соборності держави за умов високого авторитету влади, міцної правової культури. Адже в державі все, як в окремому колективі: якщо його очолює авторитетний лідер, то й кожний працівник є творчою особистістю, а не слухняно-«сірим» виконавцем.

Бібліографічні посилання

Бычек, А., 2018. Не опять, а снова. *События*, 25 марта. Доступно: <<https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/359127-ne-opiat-a-snova-kernes-vozglavyl-reityng-merov>>.

Василенко, Л., 2017. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування. *Підприємництво, господарство і право*, № 13. Доступно: <<http://pgp-journal.kyev.ua/archive/2017/3/28pdf>>.

Вернігора, Г., 2019. Лише три райони на всю область. *Сільські вісті*, 12 лютого.

Верховна рада України, 2014. Про співробітництво територіальних громад. Закон України № 1508-VII від 17.06.2014 р. від 01.04.2014 р. *Відомості Верховної ради України*, № 34, ст. 1167. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/go/15-18>>.

Верховна рада України, 2015а. Про добровільне об'єднання територіальних громад. Закон України № 157 – VIII від 05.XII.2015 р. *Відомості Верховної ради України*, № 13, ст. 91.

Верховна рада України, 2015б. Про засади державної регіональної політики. Закон України № 156 – VIII від 05.02.2015. *Відомості Верховної ради України*, № 13, ст. 90. Доступно: <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19>>.

Ворона, П., 2014. Майбутнє – за сильним місцевим самоврядуванням... *Віче*, № 13. Доступно: <<http://veche.kiev.ua/journal/425/>>.

Ганущак, Ю., 2019. Конституювання децентралізації: поховати або народити. *Дзеркало тижня*, № 1, 12 січня – 18 січня.

Громов, В., 2018. *Порошенко. Зачет?* Доступно: <<http://www.segolyia.ru/content/198162>>.

Грушевський, М. С., 2007. На порозі Нової України: гадки і мрії. В: Грушевський, М. С., 2007. *Твори*: у 50 т. Львів: Світ, т. 4, кн. 1, сс. 225–266.

Рада Європи, 1985. *Європейська хартія місцевого самоврядування*. Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036>.

Жалило, Я., 2018. О принципах современной политики регионального. *Зеркало недели*, № 24–25, 23 июня – 6 июля.

Захарова, А., 2013. Новая Украина: или общины, или 300 уездов. *Сегодня*, 4 ноября.

Зоря, І., 2016. Стимули й бар'єри на шляху децентралізації. *Віче*, № 11. Доступно: <<http://veche.kiev.ua/journal/5230>>.

Кабінет міністрів України, 2014. *Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади*. Розпорядження КМУ № 333-р. від 01.04.2014 р. Доступно: <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>>.

Кабінет міністрів України, 2015. *Про затвердження методики формування спроможних громад*. Постанова КМУ № 2015-п від 08.04.2015. Доступно: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215_p>.

Карплюк, В., 2016. Народний депутат може допомогти місцевому самоврядуванню тільки одним: з ранку до вечора працювати над удосконаленням законодавчої бази. *Віче*, № 11. Доступно: <<http://veche.kiev.ua/journal/5229/>>.

Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні на 1 січня 2014 р. *Державна служба статистики України*. Доступно: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/ds/ator/ator_2014_u.htm>.

Коваленко, С., 2015. Ще ніколи День Соборності не був таким великим, вистражданим і заслуженим святом! *Голос України*, 23 січня.

Корнева, О. В., 2018. Основні проблеми проведення реформи децентралізації в Україні в 20142018 роках. *Порівняльно-аналітичне право*, № 3, сс. 68–69. Доступно: <http://pap.in.ua/3_2018/18pdf>.

Кощенко, О., 2019. Нас дедалі менше. *Сільські вісті*, 12 лютого

Куйбіда, В. С., ред., 2018. *Реформа системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні: стан, виклики, перспективи здійснення*. Наукова доповідь. Київ: НАДУ.

Куценко, В. І., 2014. Соціальний вектор розвитку українського села: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Економіка України*, № 3, сс. 83–93.

Левочкин, С., 2018. Децентрализи́зация в исполнении нынешней власти обернулась имитацией. *Страна.ua*, 9 окт. Доступно: <<http://strana.ua/opinions/165345-detsentralizatsija-v-ispolnenii-nyneshnej-vlasti-obernulasimitatsiej.html>>.

Мацедонська, Н. та Клівденко, Л., 2017. Децентралізація в Україні та основні шляхи її впровадження. *Економіка і суспільство*, № 8. Доступно: <http://www.economyandsociety.in.ua/journal/8_ukr/108pdf>.

Мельников, В., 2019. Выживайте сами. Украинские власти избавляются от ответственности за ЖКХ. *Украина.РУ*, 18 февраля. Доступно: <<https://ukraina.ru/exclusive/20190218/1022698261.html>>.

Миколайчук, Н., 2019. Громади приречені на успіх. *Голос України*, 21 лютого.

Пидгора, Н., 2018. Почему срыв выборов в территориальных громадах бьет по Гройсману и «Батькивщине». *Вести*, 22 августа.

Рафальский, Д., 2019. Ползучая федерализация. *Страна.ua*, 11 января. Доступно: <<http://strana.ua/articles/180574-polzuchaja-regionalizatsija-k-chemu-privet-usilenie-mestnykh-elit.html>>.

Рахновецький, С., 2015. Чи відбудеться децентралізація до осені. *Віче*, № 7. Доступно: <<http://veche.kiev.ua/journal/4661>>.

Результати першого етапу децентралізації в Україні. 2014–2018 роки, 2019. *Децентралізація дає можливості*. Доступно: <<http://decentralization.gov.ua/about>>.

Рейтинг. Около 80 % украинцев недовольны работой Порошенко, Гройсмана и Парубия. *ZN, UA*. Доступно:

<https://zn.ua/POLITICS/Okolo-80-ukraincev-nedovolny-rabotoy-poroshenko-groysmana-i-parubiya-234130_html>.

Ромалійська, І., 2018. Чому гальмується реформа місцевого самоврядування в Україні? *Громадське радіо*. Доступно: <<http://hromadskeradio.org/programs/kyiv-donbas/chomu-galmuyetsya-reforma-miscevogo-samovryaduvannya-v-ukrayni>>.

Ромашкіна, О., 2019. Маємо забезпечити незворотність реформи і закріпити в Конституції повсюдність місцевого самоврядування. *Голос України*, 22 лютого.

Сергієнко, О., 2018. Про загрози для реформи місцевого самоврядування в Україні від деяких законодавчих ініціатив. *Громадський простір*, 28 жовтня.

Сидор, М. Я., 2018. Еволюція правового регулювання взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. *Адміністративне право та процес*. Доступно: <<http://applaw.knu.ua/index.php/holovna/item/361>>

Сімків, Л. Є. та Кулик Т. П., 2017. Реформування місцевого самоврядування в Україні: тенденції та проблемні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*. Одеса, вип. 28. сс. 15–18. Доступно: <<http://vestnik-econom.mgu.od.ua/index.php/28-2017>>.

Скрипнюк, О., 2015. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія і практика. *Віче*, № 12, сс. 22–24. Доступно: <<http://www.viche.info>>.

Слобожанське серед обраних у проекті «Dobre», 2017. *Дніпровська зоря*, 29 грудня.

Ткачук, А., 2013. Державна регіональна політика в Україні: від декларацій до регіонального розвитку. *Дзеркало тижня*, № 41, 8 лист. – 15 лист.

Ткачук, А. Ф., 2012. *Місьцеве самоврядування та децентралізація*. Практичний посібник. Київ: Тов. «Софія».

Ткачук, А. Ф., 2015. Реформа місцевого самоврядування. *Децентралізація*. Доступно: <<http://reforsquide.org.ua/analytics/українська-реформа-місцевого-самовр>>.

Ткачук, А., 2014. Про децентралізацію, федералізацію та малограмотних сепаратистів. *Дзеркало тижня*, № 16, 16 травня – 23 травня.

Ткачук, А., 2017. О децентрализации, успехах, рисках и роли парламента. *Зеркало недели*, № 1, 14 янв. – 20 янв.

Ткачук, А., 2015. Децентралізація: тиск і спротив. *Дзеркало тижня*, № 6, 6 лют. – 13 лют.

Трохименко, О., 2016. Децентралізація на тлі боротьби світоглядів. *Віче*, № 1. Доступно: <<http://veche.kiev.ua/journal/5066>>.

Україні вдалося зробити значний поступ у створенні умов розвитку громад. *Децентралізація*. Доступно: <<http://decentralization.gov.ua/news/10628>>.

Умланд, А., Колесников, А. и Рабинович, М., 2018. Децентрализация в Украине: устойчивые успехи или воздушные замки. *Зеркало недели*, № 35, 22 сент. – 28 сент.

Ярошенко, І. В. та Семитуліна, І. Б., 2015. Проблеми питання реалізації реформи децентралізації влади в Україні. *Проблеми економіки*. Харків. Доступно: <http://www.problecon.com/pdf/2015/4_0/177_178.pdf>.

Ясень, М., 2019. Біду можна відвернути. *Сільські вісті*, 12 лютого.

References

- Bychek, A., 2018. Ne opiat, a snova. *Sobytyia*, March 25. Available at: <<https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/359127-ne-opiat-a-snova-kernes-vozglavyl-reityng-merov>> (in Russian).
- Cabinet of Ministers of Ukraine, 2014. *Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady*. Rozporiadzhennia KMU no. 333-r. vid 1.04.2014 r. Available at: <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>> (in Ukrainian).
- Cabinet of Ministers of Ukraine, 2015. *Pro zatverdzhennia metodyky formuvannia spromozhnykh hromad*. Postanova KMU no. 2015-p vid 8.04.15. Available at: <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-p>> (in Ukrainian).
- Hanushchak, Yu., 2019. Konstytuiuvannia detsentralizatsii: pokhovaty, abo narodyty. *Dzerkalo tyzhnia*, no. 1, January 12 – January 18 (in Ukrainian).
- Hromov, V., 2018. Poroshenko. Zachet? Available at: <<http://www.segolyia.ru/content/198162>> (in Russian).
- Hrushevskiy, M. S., 2007. Na porozi Novoi Ukrainy: hadky i mrii. In: Hrushevskiy, M. S. *Tvory*. In 50 vols. Lviv: Svit, vol. 4, part 1, pp. 225–266 (in Ukrainian).
- Karpluk, V., 2016. Narodnyi deputat mozhe dopomohty mistsevomu samovriaduvanniu tilky odnym: z ranku do vechora pratsiuvaty nad udoskonalenniam zakonodavchoi bazy. *Viche*, no. 11. Available at: <<http://veche.kiev.ua/jornal/5229/>> (in Russian).
- Kilkist administratyvno-terytorialnykh odynyts v Ukraini na 1 sichnia 2014 r. *State Statistics Service of Ukraine*. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/ds/ator/ator_2014_u.htm> (in Ukrainian).
- Kornieva, O. V., 2018. Osnovni problemy provedennia reformy detsentralizatsii v Ukraini v 2014–2018 rokakh. *Comparative and Analytical Law*, no. 3, pp. 68–69. Available at: <http://pap.in.ua/3_2018/18pdf> (in Ukrainian).
- Koshchenko, O., 2019. Nas dedali menshe. *Silski visti*, February 12 (in Ukrainian).
- Kovalenko, S., 2015. Shche nikoly Den Sobornosti ne buv takym velykym, vystrazhdanyim i zasluhenym sviatom! *Holos Ukrainy*, January 23.
- Kuibida, V. S., ed., 2018. *Reforma systemy derzhavnoho upravlinnia ta mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: stan, vyklyky, perspektyvy zdiisnennia*. Scholar report. Kyiv: NADU (in Ukrainian).
- Kutsenko, V. I., 2014. Sotsialnyi vektor rozvytku ukrainskoho sela: stan, problemy ta shliakhy yikh podolannia. *Ekonomika Ukrainy*, no. 3, pp. 83–93 (in Ukrainian).
- Levochkin, S., 2018. Detsentralizatsiya v ispolnenii nyneshney vlasti oberulus' imitatsiyey. *Strana.ua*, October 9. Available at: <<http://strana.ua/opinions/165345-detsentralizatsiya-v-ispolnenii-nyneshnej-vlasti-oberulusimitatsiej.html>> (in Russian).
- Matsedonska, N., and Klivdenko, L., 2017. Detsentralizatsiia v Ukraini ta osnovni shliakhy yii vprovadzhenia. *Ekonomika i suspilstvo*, no. 8. Available at: <http://www.economyandsociety.in.ua/jornal/8_ukr/108pdf> (in Ukrainian).
- Melnykov, V., 2019. Vyzhyvaite sami. Ukraynski vlasti izbavliautsia ot otvetstvennosti za ZhKKh // *Ukraina.RU*, February 18. Available at: <<https://ukraina.ru/exclusive/20190218/1022698261.html>> (in Russian).
- Mykolaichuk, N., 2019. Hromady pryrecheni na uspih. *Holos Ukrainy*, February 21 (in Ukrainian).
- Pidhora, N., 2018. Pochemu sryv vyborov v territorialnykh hromadakh b'et po Hroismanu i «Batktivshchyn». *Vesti*, August 22 (in Russian).
- Rafalskyi, D., 2019. Polzuchaia federalyzatsiya. *Strana.ua*, January 11. Available at: <<http://strana.ua/articles/180574-polzuchaja-regionalizatsiya-k-chemu-privet-usilenie-mestnykh-elit.html>> (in Russian).
- Rakhnovetskyi, Ye., 2015. Chy vidbudetsia detsentralizatsiia do oseni. *Viche*, no. 7. Available at: <<http://veche.kiev.ua/jornal/4661>> (in Ukrainian).
- Rating. Okolo 80 % ukraintsev nedovolny rabotoi Poroshenko, Hroismana i Parubiyia. *ZN, UA*. Available at: <<https://zn.ua/POLITICS/Okolo-80-ukraintsev-nedovolny-rabotoy-poroshenko-groismana-i-parubiya-234130.html>> (in Russian).
- Rezultaty pershoho etapu detsentralizatsii v Ukraini. 2014–2018 roky. *Detsentralizatsiya daye mozhlyvosti*. Available at: <<http://decentralization.gov.ua/about>> (in Ukrainian).
- Romaliiska, I., 2019. Chomu halmuietsia reforma mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini? *Hromads'ke radio*. Available at: <<http://hromadskeradio.org/programs/kyiv-donbas/chomu-galmuyetsya-reforma-miscevogo-samovriaduvannia-v-ukraini>> (in Ukrainian).
- Romashkina, O., 2019. Maiemo zabezpechyty nezvorotnist reformy i zakripyty v Konstytutsii povsiudnist mistsevoho samovriaduvannia. *Holos Ukrainy*, February 22.
- Serhiienko, O., 2018. Pro zahrozy dlia reformy mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini vid deiakyykh zakonodavchykh initsiatyv. *Hromadskiy prostir*, October 28.
- Simkiv L. Ie., and Kulyk T. P., 2017. Reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia v ukraini: tendentsii ta problemni aspekty. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya «Ekonomika i menedzhment»*. Odesa, issue 28, pp. 15–18. Available at: <<http://vestnik.econom.ngu.od.ua/jornal/2017/28-2017/5.pdf>> (in Ukrainian).
- Skrypniuk, O., 2015. Detsentralizatsiia vlady yak chynnyk zabezpechennia stalnosti konstytutsiinoho ladu: teoriia i praktyka. *Viche*, no. 12, pp. 22–24. Available at: <<http://www.viche.info>> (in Ukrainian).
- Slobozhanske sered obranykh u proekti «Dobre», 2017. *Dniprovska zoria*, December 29 (in Ukrainian).
- Sydor, M. Ia., 2016. Evoliutsiia pravovoho rehuliuвання vzaiemodii mistsevykh derzhavnykh administratsii ta orhaniv mistsevoho samovriaduvannia. *Administratyvne pravo ta protses*. Available at: <<http://applaw.knu.ua/index.php/holovna/item/361->> (in Ukrainian).
- The Council of Europe, 1985. *Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia [European Charter of Local*

Self-Government]. Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036> (in Ukrainian).

Tkachuk, A., 2013. Derzhavna rehionalna polityka v Ukraini: vid deklaratsii do rehionalnoho rozvytku. *Dzerkalo tyzhnia*, no. 41, November 8 – November 15 (in Ukrainian).

Tkachuk, A. F., 2012. *Mistseve samovriaduvannia ta detsentralizatsiia*. Praktychnyi posibnyk. Kyiv: Tov «Sofia».

Tkachuk, A. F., 2016. Reforma mistsevoho samovriaduvannia. *Detsentralizatsiia*. Available at: <<http://reforsquide.org.ua/analytiks/ukrainska-reforma-mistsevoho-samovr>> (in Ukrainian).

Tkachuk, A., 2014. Pro detsentralizatsiiu, federalizatsiiu ta malohromotnykh separatystiv. *Dzerkalo tyzhnia*, no. 16, May 16 – May 23 (in Ukrainian).

Tkachuk, A., 2015. Detsentralizatsiia: tysk i sprotyv. *Dzerkalo tyzhnia*, no. 6, February 6 – February 13 (in Ukrainian).

Tkachuk, A., 2017. O detsentralizatsii, uspekakh, riskakh i roli parlamenta. *Zerkalo nedeli*, no. 1, January 14 – January 20 (in Russian).

Trokhymenko, O., 2016. Detsentralizatsiia na tli borotby svitohliadiv. *Viche*, no. 1. Available at: <<http://veche.kiev.ua/jornal/5066>> (in Ukrainian).

Ukraini vdalosia zrobyty znachnyi postup u stvorenni umov rozvytku hromad. *Detsentralizatsiia*. Available at: <<http://decentralization.gov.ua/news/10628>> (in Ukrainian).

Umland, A., Kolesnykov, A., and Rabynovych, M., 2018. Detsentralizatsiia v Ukraini: ustoiichyve uspekhy ili vozdushnye zamki. *Zerkalo nedeli*, no. 35, September 22 – September 28 (in Russian).

Vasylenko, L., 2017. Detsentralizatsiia ta reforma mistsevoho samovriaduvannia. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*, no. 13. Available at: <<http://pgp-jornal.kyev.ua/archive/2017/3/28pdf>> (in Ukrainian).

Verkhovna Rada of Ukraine, 2014. *Pro spivrobotnytstvo terytorialnykh hromad*. Zakon Ukrainy no. 1508-UII vid 17.06.2014 r. vid 1.04.2014 r. *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy*, no. 34, art. 1167. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/go/15-18>> (in Ukrainian).

Verkhovna Rada of Ukraine, 2015. *Pro dobrovilne obiednannia terytorialnykh hromad*. Zakon Ukrainy no. 157 –UIII vid 05.KhII.2015 r. *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy*, no. 13, art. 91.

Verkhovna Rada of Ukraine, 2015. *Pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky*. Zakon Ukrainy no. 156 – UIII vid 05.02.2015. *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy*, no. 13, art. 90. Available at: <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19>> (in Ukrainian).

Vernihora, H., 2019. Lyshe try raiony na vsiu oblast. *Silski visti*, February 12 (in Ukrainian).

Vorona, P., 2014. Maibutnie – za synym mistsevym samovriaduvanniam... *Viche*, no. 13. Available at: <<http://veche.kiev.ua/jornal/425/>> (in Ukrainian).

Yaroshenko, I. V., and Semytulina, I. B., 2015. Problemni pytannia realizatsii reformy detsentralizatsii vlady v Ukraini. *Problemy ekonomiky*. Available at: <http://www.problecon.com/pdf/2015/4_0/177_178.pdf> (in Ukrainian).

Yasen, M., 2019. Bidu mozhna vidvernuty. *Silski visti*, February 12 (in Ukrainian).

Zakharova, A., 2013. Novaia Ukraina: ili obshchiny, ili 300 uezdov. *Sehodnia*, November 4 (in Russian).

Zhalylo, Ya., 2018. O pryntsypakh sovremennoi polityky rehionalnoho. *Zerkalo nedeli*, no. 24–25, June 23 – July 6 (in Russian).

Zoria, I., 2016. Stymuly y bariery na shliakhu detsentralizatsii. *Viche*, no. 11. Available at: <<http://veche.kiev.ua/jornal/5230>> (in Ukrainian).

HISTORIA MUNDI

WORLD HISTORY

СВІТОВА ІСТОРІЯ

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 108–124

doi 10.15421/26190208

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930(091)–058.52

Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії XIX – початку XX ст.

В. П. Коцур

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0003–4968–4813

phdpu.edu@gmail.com

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет ім. Г. Сковороди»,
вулиця Сухомлинського, 30, м. Переяслав,
Україна, 08401*

А. С. Бойко-Гагарін

Кандидат історичних наук

ORCID: 0000–0003–4610–3665

ResearcherID: N-6985–2017

boiko.gagarin@gmail.com

*Національний музей історії України,
вулиця Володимирська, 2, м. Київ, Україна, 01001*

Анотація. Метою статті є аналіз основних складників державної політики протидії підробці монет та банкнот у Російській імперії. **Методи дослідження:** аналітичний, синтетичний, логічний, ретроспективний, математичний та ілюстративний. **Основні результати:** в статті розглянуто процеси фальшування монет та

банкнот у Російській імперії за матеріалами державних історичних архівів, офіційних державних законодавчих актів та дорадянських періодичних видань (газет). Головну увагу авторами приділено питанню державної політики протидії фальшуванню грошей, що включає аналіз тогочасного законодавства, зокрема «Укладення про покарання кримінальні та виправні» видання 1845 та 1866 рр., Монетного Статуту видання 1857 р., а також іменні імператорські укази та постанови й маніфести Сенату. **Практичне значення:** матеріали статті нададуть можливість провести ґрунтовний аналіз аспекту підробки грошей в Україні у складі Російської імперії. **Оригінальність:** дослідження виконане за маловідомими джерелами, більшість із яких вводиться до наукового обігу уперше. **Наукова новизна:** розглянуто основні складові державної політики щодо боротьби із фальшивомонетництвом: інформування населення про появу підробок з переліком їх ознак; особливості проведення слідства та заохочення населення до викриття зловмисників; проведення державної експертизи підозрілих та вилучених у ході слідства підроблених асигнацій, кредитних білетів та монет; судочинство та покарання за скоєні злочини винних у підробці монет та банкнот. **Тип статті:** аналітична.

Ключові слова: підробка грошей; законодавство Російської імперії; дорадянська газетна періодика; слідчі справи історичних архівів.

Надійшла до редколегії 15.09.2019

Прорецензована 18.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 108–124

doi 10.15421/26190208

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930(091)–058.52

**Государственная политика
 противодействия
 фальшивомонетничеству
 в Российской империи
 в XIX – начале XX вв.**

В. П. Коцур

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0003–4968–4813

phdpu.edu@gmail.com

*ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный
 педагогический университет им. Г. Сковороды»,
 улица Сухомлинского, 30, г. Переяслав,
 Украина, 08401*

А. С. Бойко-Гагарин

Кандидат исторических наук

ORCID: 0000–0003–4610–3665

ResearcherID: N-6985–2017

boiko.gagarin@gmail.com

*Национальный музей истории Украины,
 улица Владимирская, 2, г. Киев, Украина, 01001*

Аннотация. Целью статьи является анализ основных составляющих государственной политики противодействия фальсификации монет и банкнот в Российской империи. *Методы статьи:* аналитический, синтетический, логический, ретроспективный, математический и иллюстративный. *Основные результаты:* в статье рассмотрены процессы

фальсификации монет и банкнот в Российской империи, опираясь на материалы государственных исторических архивов, официальных государственных законодательных актов, а также досоветских периодических изданий (газет). Внимание авторов сконцентрировано преимущественно вокруг вопроса государственной политики противодействия фальсификации денег, охватывающего анализ законодательства того времени, в частности, Уложения о наказаниях уголовных и исправных редакции 1845 и 1866 гг., Монетного Устава редакции 1857 г., а также именные Императорские указы и манифесты Сената. *Практическое значение:* изложенный в статье материал позволит провести основательный анализ аспекта подделки денег в Украине в имперский период. *Оригинальность:* исследование основано на малоизвестных источниках, большинство которых вводится в научное обращение впервые. *Научная новизна:* рассмотрены основные составляющие государственной политики борьбы с подделкой денег: информирование населения о появлении подделок с перечнем их признаков; особенности проведения следствия и поощрения местного населения к раскрытию злоумышленников; проведение государственной экспертизы подозрительных изъятых в ходе следствия поддельных ассигнаций, кредитных билетов и монет; судопроизводство и наказания за совершенные преступления виновных в подделке монет и банкнот. *Тип статьи:* аналитическая.

Ключевые слова: подделка денег; законодательство Российской империи; досоветская газетная периодика; следственные дела в исторических архивах.

Поступила в редколлегию 15.09.2019

Прорецензирована 18.12.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 108–124

doi 10.15421/26190208

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK112.8

The state policy against counterfeiting in the Russian Empire in the 19th and the beginning of the 20th centuries

V. P. Kotsur

D.S. (History), Professor
ORCID: 0000–0003–4968–4813
phdpu.edu@gmail.com

*Hryhorii Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytskyi
Pedagogical University,
30 Sukhomlinsky street, Pereyaslav, Ukraine, 08401*

A. S. Boiko-Haharin

PhD (History)
ORCID: 0000–0003–4610–3665
Researcher ID: N-6985–2017
boiko.gagarin@gmail.com

*National museum of history of Ukraine,
2 Volodymyrska street, Kyiv, Ukraine, 01001*

Abstract. *The purpose of the article* is the analysis of the main parts of the state protecting politics over the process of the coins and banknotes counterfeiting in Russian Empire. *Research methods:* analytical, synthetic, logical, retrospective, mathematical and illustrative. *Main results:* the article reveals the processes of coins and bank-note counterfeiting in the Russian Empire referred to the material from state historical archives, official government laws and pre-Soviet periodicals (newspapers). The authors paid main attention to the question of state policy against money counterfeiting that includes legislative analyses of that time, in particular Conclusion of Criminal Punishment and Penitentiary, issues of 1845s and 1866s, Monetary Statute, issue of 1857 as well as nominal imperial edicts, regulations and manifestos of Senate as to forgery counteractions and

coins protection, published in Complete Edition of Collected Laws in the Russian Empire. *Practical significance:* the material presented in the article will allow a thorough analysis of the aspect of counterfeiting money in Ukraine in the imperial period. *Originality:* the corpus of analyzed sources allowed us to form conclusions as to efficiency state in fighting politics against money forgery in Russian Empire in the 19th and the beginning of 20th century. The perspective of the further research we see in the widening of sources base that will help us to conduct deeper aspect analyses on money forgery in Ukraine as part of Russian Empire. *Scientific novelty:* the basic constituents of public policy are considered in relation to a fight against forgery counteractions, which is population informing of imitations appearance with the list of their signs; implementation of investigation features based upon population encouragement to the malefactors' exposure; state expert assessment implementation of suspicious and forged money extracted during the investigation; legal procedure and punishment for committed crimes in money and bank-notes counterfeiting; in investigation cases of State Archives Fund some unknown before facts within state fight against money counterfeiting have been found and a new stamp on physical evidence has been implemented into the scientific circulation, the absence reasons for money and loan-bills forgery in the Fund of State Museums have been estimated. The research is based upon unknown sources, most of which have been implemented into the scientific circulation for the first time. Analyses of legislative system of that time against money forgery, peculiarities of investigation, trial and sentence helped us to find out some misconceptions in factual decisions from those, fixed in laws and layouts. *Article type:* analytical.

Keywords: Counterfeiting money; Law of the Russian Empire; Pre-Soviet newspaper periodicals; Investigative files in the historical archives.

Received 15.09.2019

Reviewed 18.12.2019

Accepted 28.12.2019

Постановка проблеми. Проблема приватної підробки грошей із моменту появи перших монет протягом століть залишалася гострою та актуальною для будь-якої державної влади. Упродовж всього періоду існування грошей як інструментів обігу, обміну, накопичення та платежу державою застосовувалися найрізноманітніші інструменти протидії їх фальшуванню. Здавна на вищому законодавчому рівні для фальшивомонетників встановлювалася смертна кара за підробку монет, паралельно з розвитком технічного прогресу підвищувався ступінь захисту грошей. Політика Російської імперії щодо протидії процесам підробки грошей включала такі складники: інформування владою населення про появу та ознаки підробок, законодавчу базу, слідство, обшук та затримання, проведення державної експертизи підозрілих монет, судочинства над фальшивомонетниками.

Історіографія. В імперську добу тематика підробки грошей вивчалася головним чином з юридичного погляду. Одним із перших дослідників процесів покарання винних у фальшивомонетництві був професор Університету Св. Володимира В. Сокольский (Сокольский, 1873). Учений проаналізував зміни у ставленні державної влади до сутності фальшивомонетництва як злочину проти держави, а також інтерпретації його як образи владної особи, як суспільно шкідливої діяльності, що виражалася в шахрайстві та зловживанні довірою. Професор В. Сокольський також звертав увагу на міркування щодо сутності та походження розуміння фальшивомонетництва як злочину, інтерпретуючи підробку грошей не лише як факт особистої образи владної особи, а і як злочин проти суспільства та держави в той час, коли держава почала визнавати монетну регалію як власне виняткове право (Сокольский, 1873, сс. 5–6). Дійсно в Монетному Статуті редакції 1857 р. у ст. 57 визначено: «Право карбувати державну монету та вводити її в обіг, переливати та переробляти, встановлювати вагу, пробу, розділення на найменування належать до числа прав державних» (Свод Законов Российской империи, 1857, с. 11). Російським нумизматом М. Деммені було опубліковано витяг, що охоплює лише ті законодавчі акти Повного зібрання Законів Російської імперії (ПЗЗРІ), що стосуються монетної справи і в тому числі – покарань за фальшивомонетництво (Деммени, 1887).

У радянську добу майже відсутній інтерес науковців до питання фальшування грошей у Російській імперії, у тому числі й до державної політики протидії цим злочинам. Лише Е. Стефановським (Стефановский, 1977, сс. 160–163) надано опис підробок банкнот, що зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області.

У наш час знову виникає зацікавлення дослідників вивченням особливостей фальшування грошей та протидії фальшивомонетництву. Щодо сучасної нумізматичної історіографії у фокусі досліджень обраної теми спостерігаємо цікавий випадок – результати своїх досліджень публікують фахівці у галузі історії та юристи, котрі досліджують історію криміналістики та права. Але переважна більшість учених питання фальшивомонетництва в галузі історії права не використовують історичні джерела (матеріали історичних архівів, музейні зібрання, газетні повідомлення, приватні колекції тощо), аналізуючи окремі широко відомі праці з історії грошового обігу, отримуючи таким чином досить спорадичні висновки, що не мають наукової новизни та даних, опублікованих уперше. Наприклад, дослідниця історії права І. Рязанцева вказує з непідтверджених джерел, що встановлення факту підробки особою встановлювалось із застосуванням офіційно регламентованих у той час тортур, а в окремих випадках підозрюваному пропонувалося повторити виготовлення аналогічної підробки на слідчому експерименті (Рязанцева, 2011, с. 36). Прикладів такої практики ми не знаходимо серед вивчених архівних джерел в Україні.

Зображення тогочасних підробок монет за прототипом російських імперських опубліковане в альбомі-каталозі, складеному Я. Адриановим (Адрианов, 2016, с. 22), де використано матеріали приватних колекцій з Росії, Білорусі та України, а також повідомлення на різноманітних інтернет-ресурсах. На жаль, у роботі дослідника майже не використано достовірних джерел (архівних матеріалів та музейних колекцій), а також не зафіксовано місць знахідок опублікованих у виданні фальшивих монет, не вказано на їхню приналежність до тих чи інших колекцій, інакше кажучи, майже повністю проігноровано науковий підхід у нумізматичному дослідженні.

Окремі питання процесу підробки грошей у Російській імперії вивчалися І. Колобовою (Колобова, 2015, с. 208), Н. Тимошиною (Тимошина, 2015, с. 200), А. Бойком-Гагаріним (Орлик, Бойко-Гагарін, 2017, сс. 143–164), С. Орлик (Орлик, 2018а, сс. 51–54; Орлик, 2018б, с. 35; Орлик, 2018с, с. 761), а також В. Коцуром (Kotsur, and Boiko-Naharin, 2019, сс. 66–77). Отже, з наведеного вище ми бачимо, що в часи побутування монет Російської імперії, дослідження їх підробки здійснювалися головним чином у фокусі юридичного складника. І вже у XXI ст. відновився інтерес до теми підробок монет. Ці проблеми паралельно досліджуються фахівцями в галузі нумізматики та історії криміналістики.

Метою дослідження є аналіз основних складників державної політики протидії підробці монет та банкнот у Російській імперії, здійснений на основі тогочасних актових, архівних та матеріальних джерел задля встановлення їхньої відповідності та розширення уявлення про стан зазначеної проблеми в Україні XIX – початку XX ст.

Джерела. В статті використано широке розмаїття джерел: матеріали державних історичних архівів, збережені у фондах музеїв монети та паперові грошові знаки, а також публікації на сторінках газетної періодики.

Виклад основного матеріалу. Джерелами вивчення процесів фальшування монет та протидії йому з боку держави є матеріали архівів, музейні зібрання, газетні повідомлення та приватні колекції. Важливим джерелом вивчення проблем державної політики протидії фальшивомонетництву є тогочасна законодавча база, що встановлювала як заборону на відтворення державних монет, так і покарання за цей вид злочину. Українським істориком В. Орликом відмічено значний інформаційний потенціал законодавчих актів (Орлик, 2011) у дослідженнях проблем економічної історії Російської імперії. Усі основні законодавчі акти того часу об'єднано в ПЗЗРІ, що вперше побачило світ у 1830 р. та містить накази, постанови та маніфести російської влади населенню країни, у тому числі й свідчення про регуляцію фінансової діяльності та грошового обігу. Згідно з тогочасним законодавством на рівні з фальшивомонетництвом переслідування на державному рівні зазнавали особи, що здійснювали незаконне переплавлення монет, а також ввозили монети гіршої якості з-за кордону (Сокольский, 1873, сс. 157–158). Згідно з Маніфестом від 20 червня 1810 р. (ПЗЗРІ. Том 31. № 24264, 1810, сс. 216–217) населенню заборонялося переплавляти мідну монету, такі дії прирівнювалися до фальшивомонетництва (Сокольский, 1873, с. 167). Під контролем поліції перебували підприємства, що мали відповідне для плавлення металів устаткування. Через поширення в 1826 р. переплавки монет у Київській та Волинській губерніях у ці регіони Міністерством фінансів було відправлено відповідного чиновника, на основі звіту якого 13 серпня 1826 р. було оголошено указ Сенату про відновлення суворості уваги до цього виду злочину (Сокольский, 1873, с. 168). Загалом перше видання ПЗЗРІ (1649–1825 pp.) щодо підробки монет у період з 1808 р. по 1819 р. містить три постанови, згідно з якими всі виявлені фальшиві монети відправлялися на експертизу до Монетного двору, покарання за переплавлення монети та завезення з-за кордону фальшивої монети встановлювалося на рівні із фальшивомонетниками.

Загалом заборона виготовлення монет приватними особами імперською владою була встановлена низкою законів, що в різній редакції видавалися протягом усього XIX ст.:

- 1842 р. найвище затвердженою думкою Державної Ради було постановлено, що нанесення золотого покриття на обігові монети чи фарбування асигнацій у колір банківських білетів більшого номіналу без порушення права державної монетної регалії на безпосереднє виготовлення грошей може кваліфікуватися як фінансове шахрайство і передбачати менше покарання, ніж фальшивомонетництво (Сокольский, 1873, с. 197);
- 1845 р. було видано перший у Російській імперії кодекс законів «Укладення про покарання кримінальні та виправні» (Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, 1845), у Гл. II-й «Про порушення статутів монетних» детально описувалися всі види підробки монет та паперових банківських білетів, а також визначалися покарання за виготовлення фальшивих грошей;
- 1857 р. у VII томі Зводу законів Російської імперії (далі – ЗЗРІ) було опубліковано «Устави монетний, гірський та про сіль» (Свод Законов Российской империи, 1857, сс. 1–42);
- 1899 р. було прийнято новий Монетний Статут, що завершив реформи С. Ю. Вітте та проіснував до розпаду Російської імперії (ПЗЗРІ. Том 19. № 17120, 1902, сс. 665–671).

Перераховані законодавчі акти загалом майже не змінюють підходу до протидії фальшивомонетництву, визначення основних видів злочинів, а також передбачених покарань.

На з'їзді криміналістів 1910 р. професором М. І. Чубинським було виголошено доповідь щодо застарілості колишнього «Уложення про покарання кримінальні та виправні» та висловлено слушну думку щодо необхідності ширшого використання нового Зводу кримінальних уложень (Южная Заря, 1910, № 1177, сс. 1–2).

Для боротьби з фальшивомонетництвом державна влада вдавалася також до систематичного інформування державних структур, що мали стосунок до роботи із готівкою. Так, зокрема, шляхом розсилання спеціальних бюлетенів централізовано надавалася інформація з ідентифікації підробок, наводилися детальні описи різного роду фальсифікатів монет та банкнот. Наприклад, шляхом організованої таємної розсилки від Міністерства фінансів на завод Київський Арсенал потрапив інформаційний бюлетень з описом ознак фальшивих кредитних білетів номіналом 100 руб. У цьому бюлетені вказувалося, що «зміни зустрічаються як

на білетах з підписом управляючого Жуковського, так і на білетах із 1894 р. з підписом управляючого Е. Плеске. *Лицьовий бік білетів*. Жовтий друк. У розетці, під великою цифрою «100», справа, зовнішній бордюр овала виконаний ясніше і наближений до справжніх білетів. Коричневий друк. Слова «СТО» та «РУБЛЕЙ», написані: перше – над, а друге – під великою чорною цифрою «100», на правій стороні білетів – зменшені проти першочергової підробки (див. 3-ій рисунок попереднього опису) /.../. (ДАК, Ф. 338, Оп. 1, Спр. 5, Арк. 28, 1896). Звернімо увагу на те, що брошура з описом містить покликання на попередні брошури та інформаційні бюлетені, у яких описано інші роди підробки, що свідчить про планові систематичні розсилки таких видань на постійній основі.

Проблема фальшивомонетництва була настільки поширеною, що інформацію про появу фальшивих монет та банкнот розміщували на шпальтах тогочасних газет. Найчастіше такі публікації не містили детальної інформації про відмінні риси підробок, повідомляючи лише про сам факт появи підробок у якомусь із регіонів імперії, навіть віддаленому. Так, зокрема, туркменська газета «Асхабад» у 1909 р. повідомляла про те, що в м. Одесі було виявлено «фабрику фальшивих монет, конфісковано 1056 руб. монет та матеріали для виготовлення, арештовані під час роботи четверо, власник квартири втік» (Асхабад, № 3239, 1909, с. 3). Інколи газетні повідомлення містили рекомендації для самостійного виявлення підробок. Так, зокрема, київська газета «Южная Копейка» 28 квітня 1912 р. повідомляла: «У Петербурзі виявлені нові 500-рублеві папірці, надіслані із Сибіру. Підробка досить досконала. Відрізнити піддроблені від справжніх 500 рублівків можливо, лише наклавши поряд одну на одну та провівши дослідження. Водяний портрет Петра відмінно підроблений граверним способом» (Южная Копейка, № 487, 1912, с. 2).

Під час Першої Світової війни газети інформували також про те, що нові російські банкноти дрібних номіналів з однаковими серійними номерами (що з'явилися в обігу через їх надмірний випуск для потреб війни) не були підробками, а виготовлялися за спрощеною технологією. Так, зокрема, у газеті «Аккерманское Слово» вказувалося, що у грошовому «обігу за останній час з'явилися кредитні папірці з однаковими номерами серій та білетів, при чому номери цих серій скорочені. Особливо це спостерігається в номерах від 1 до 100. Як виявляється, поява коротких №№ пояснюється прийнятим оберненим порядком випуску серій. /.../ Про це в офіційних виданнях Міністерства фінансів вже було роз'яснено» (Аккерманское Слово, 1916, № 1453, с. 3). Прикладом цих емі-

сій можуть також слугувати збережені в зібранні Національного музею історії України кредитні білети номіналом 1 руб. зразка 1898 р. з однаковими серією та номером «НВ-479» у кількості 5 од. (НМІУ. Інв. № ПГЗ-754/1–1, ПГЗ-754/1–2, ПГЗ-754/1–3, ПГЗ-754/1–4, ПГЗ-754/1–5;). Отже, газетні повідомлення з пересторогою для читачів щодо появи фальшивих грошей сприяли підвищенню навичок у населення самостійного виявлення піддроблених грошей і відповідно протидії фальшивомонетництву.

Для полегшення роботи правоохоронних органів влада заохочувала місцеве населення до співпраці з поліцією, наголошуючи в законодавчих актах про обов'язок кожного повідомляти про факти виявлення фальшивих грошей, а також підозр про їхнє виробництво, стимулюючи до цього обіцянкою **надання винагороди** тим, хто повідомить про злочин із подальшим підтвердженням і затриманням фальшивомонетників із готовою продукцією. Згідно з маніфестом від 20 червня 1810 р. про заборону переплавки мідної монети населенням, тим, хто доніс достовірну інформацію про факти незаконної переплавки міді, передбачалася винагорода в кількості 2/3 виявленого незаконного сплавленого металу (Сокольский, 1873, сс. 167). Згідно з Указом від 17 вересня 1835 р. винагорода для тих, хто надавав достовірні дані, доносячи на виробників фальшивих асигнацій, очікувала значно більша нагорода проти тих, хто доносив на причетних до виготовлення фальшивих монет (Сокольский, 1873, с. 196). Логіка цього законодавчого акту полягала в тому, що виготовлені фальшиві монети, лише зовні покриті тонким шаром дорогоцінного металу, при їх тривалому невиявленні не зможуть довго курсувати та наносити шкоду державі, будучи досить швидко виявленими в процесі обігу.

Згідно зі ст. 195 Монетного Статуту 1857 р. за сприяння затриманню фальшивомонетників та їх викриття місцевими мешканцями передбачалася винагорода від Міністра фінансів за погодженням із Міністром внутрішніх справ у розмірі від 15 до 150 руб., а в окремих випадках – до 300 руб. із коштів Державного казначейства (Свод Законов Российской империи, 1857, с. 34). Дослідниця історії фальшивомонетництва в Білорусі І. Колобова виявила у фондах Національного історичного архіву Республіки Білорусь справу про підробку лікарем Бартошевичем у Вітебську «грошових папірців», про що неодноразово міністру внутрішніх справ доносили місцеві жителі (Колобова, 2015, с. 208).

Якщо викриття фальшивомонетників надавало право населенню на отримання винагороди, то приховування зловмисників від влади суворо каралося. Так, зокрема, «Укладення про покарання

кримінальні та виправні» в редакції 1845 р. встановлювало, що ті, хто знав і не повідомив про факти підробки монет у своєму районі, також позбавлялись особових прав та висилалися на проживання в Томську та Тобольську губернії із тюремним ув'язненням терміном від 2 до 3 років, або відправленням в арештантські роти терміном від 4 до 6 років. В «Укладенні про покарання кримінальні та виправні» в редакції 1866 р. передбачалося заслання в Сибір за аналогічне неповідомлення владі про зловмисників (Ст. 559 Укладення про покарання 1866 р.). Проте для учасників виготовлення фальшивих монет, які самостійно та добровільно викривають своїх співників, гарантувалося позбавлення від покарання (Таганцев, 1876, с. 275).

Губернатор Владимирської губернії І. М. Долгорукий (1764–1824) у своїх спогадах зазначав, що за успішне виявлення та затримання фальшивомонетників нижні чини поліції інколи винагороджувалися медалями, натомість бажана ними грошова винагорода за закінчену справу не передбачалася, що зумовлювало меншу ефективність їхньої роботи (Тимошина, 2015, с. 201–202).

Місцеве населення у випадках отримання та самостійного виявлення підозрілих монет здебільшого виконувало встановлений законодавцем обов'язок та передавало підробки до правоохоронних органів. Так, зокрема, у газеті «Кієвлянин» у жовтні 1907 р. повідомлялося про передачу фальшивої монети правоохоронним органам, «ще 16 серпня аналогічна [фальшива – Авт.] монета 50-копійчаного номіналу була передана слідчому відділенню київським купцем Яковом Ющинським» (Кієвлянин, 1907, № 284, с. 4).

В «Укладенні про покарання кримінальні та виправні» в редакції 1866 р. передбачалося покарання для осіб, які випадково отримали фальшиві гроші чи натрапили на них, але не повідомили органи державної влади й пішли на подальший збут для уникнення власних збитків. Такі особи каралися відповідно до ст. «Шахрайство» (Ст. 567 «Укладення про покарання кримінальні та виправні» 1866 р.) (Таганцев, 1876, с. 275).

У фондах архівів містяться чимало свідчень про процес розшуку винних у підробці монет і навіть виявлення та затримання головних організаторів такої злочинної діяльності. Так, зокрема, у червні 1913 р. в Києві було викрито фабрику підробки грошей, у розслідуванні діяльності якої поліція тривалий час не могла розшукати та затримати збувальників фальшивих грошей. Проте, після затримання візника, який намагався розмінити фальшиві гроші в ресторані «Курськ» по вул. Нижній Вал, 21, (Южная Копейка, 1913, № 914, с. 3). У заарештованого П. Тимошенка поліція виявила 3 фаль-

шиві 10-рублеві монети, а ймовірне місце виготовлення було встановлене на хуторі Старій Милі в напрямку до Житомира від Святошино (сучасне с. Мила Київської обл. – Авт.). На затримання зловмисників виїхали на автомобілі керівник розшукового відділення поліції А. С. Репойто-Дубяго та молодші чини поліції, у результаті чого було заарештовано одного із членів банди І. Гуральника, у квартирі якого згодом було виявлено придатне для фальшивомонетництва обладнання (Южная Копейка, 1913, № 915, с. 3). Це свідчить про високу зацікавленість керівництва органів поліції в розкритті справ фальшивомонетників, яким надавалася важливість державного значення, що й визначало використання найновіших технічних досягнень: фотографії, автомобілів, визначення хімічного складу, тощо.

Під час слідства над фальшивомонетниками в Києві використовували їхні фотографії, про що свідчать наявні в Державному архіві Київської області кримінальні справи за 1911–1912 рр. В особових справах Київської губернської тюремної інспекції містяться фотографії учасників виготовлення фальшивих грошей: Шая Хаїмова-Шмулева Вайнермана (ДАКО, Ф. 7, Оп. 5, Спр. 1331, с. 3) та Павла Степановича Труша (ДАКО, Ф. 7, Оп. 5, Спр. 678, с. 29). Цікавим є акт огляду каторжника міщанина Іозефа Совранського, засудженого за підробку монети, що містить анкету засудженого та його фотокартку (Рис. 1). Також в анкеті передбачалося заповнення таких пунктів: здатність направлятись у заслання; здатність до праці; чи може бути закований у кандали; чи придатний до відправлення на о. Сахалін; чи може довго йти пішки; чи вимагає особливо уважного нагляду; яким володіє ремеслом тощо (ДАКО, Ф. 7, Оп. 5, Спр. 1129, с. 20–23). Цікавим у справі засудженого Іозефа Совранського також є те, що в заповненій анкеті вказано про відсутність володіння ремеслом, що викликає подив, адже для виготовлення підробок монет необхідні були певні навички з обробки металів та нанесення металевого покриття, лиття і т. п. (ДАКО, Ф. 7, Оп. 5, Спр. 1129, с. 20–23).

22 квітня 1911 р. газета «Киевские Отклики» повідомила про запит київської кримінальної поліції до Катеринослава (сучасне м. Дніпро – Авт.) щодо пересилання місцевій поліції фотокарток із зображеннями фальшивомонетників, з огляду на частішу появу в Києві фальшивих монет різного номіналу. Київська поліція припускала, що фальшивомонетники з Катеринослава мали в місті своїх представників, які займалися збутом (Киевские Отклики, 1911, № 58, с. 3).

У ст. 213 Монетного Статуту 1857 р. прописувався алгоритм допиту підозрюваних у підробці

Рис. 1. Фотокартка зі слідчої справи фальшивомонетника Іозефа Совранського, Київська губерньська тюремна інспекція, 1906 р.

монет, а також тих, хто заявив про виявлення підробок. Отже, під час слідства у справі про підробку грошей поліція мала дізнаватися у фігурантів справи, де було отримано таку монету, хто її давав чи брав, допитуючи також всіх тих, на кого буде вказано. Законодавчо заборонялося при цьому чинити тиск на допитуваного (Свод Законов Российской империи, 1857, с. 37), враховуючи ймовірність відсутності в його діях вини. Він вважався жертвою злочинних дій.

У січні 1915 р. жандармське управління Тимчасового військового генерал-губернаторства в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, проводячи слідство, повідомляло: «/.../ у Львові поширюються фальшиві [російські – Авт.] кредитні білети, головним чином 100 рублевого номіналу» (ЦДІАУК, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 30, Арк. 49.). За матеріалами цієї справи жандарми переслідували підозрюваних та встановили за ними спостереження. А в лютому 1915 р. львівське жандармське управління розслідувало повідомлення про масове розповсюдження євреєм Лейферманом фальшивих російських грошей (ЦДІАУК, Ф. 365, Оп. 1, Спр. 195, Арк. 64–65). Кульмінацією розшукових слідчих дій було затримання фальшивомонетників та викриття безпосереднього місця виготовлення підробок.

У разі виявлення при обшуку в приміщенні чи в особистих речах підозрюваного підозрілих чи фальшивих грошей, самі підозрювані часто надавали пояснення ситуації, що не змогли ідентифікувати підробку через відсутність спеціальних знань.

Так, 27 жовтня 1846 р. у корчмі в м. Сенні в гаманці місцевого жителя були виявлені 2 олов'яні рублі сріблом, справжні мідні пів копійки сріблом, а також шматочок олова. Селянин заявив, що після отримання покарання у 50 ударів різками за крадіжку коня в селянина Мідаки, повертаючись додому, знайшов гаманець виявлений у нього, а визнані фальшивими рублі не зміг ідентифікувати, прийнявши за справжні (Колобова, 2015, с. 208). Ст. 211 Монетного Статуту 1857 р. встановлювалося, що у випадку, якщо серед сплачених у мито готівкових грошах буде виявлено більше 15 коп. в 1 руб. (тобто менше 15 % монет, а враховуючи номінальні ряди обігових російських монет та той факт, що в якості зразка для підробки найчастіше обиралися монети середнього номіналу, цією граничною кількістю могла бути навіть 1 монета номіналом менше 15 чи 20 коп.) підроблених грошей схожого виконання, то власника відправляли в поліцейське управління для допиту. У разі виявлення фальсифікатів на суму меншу, аніж 15 коп. в 1 руб., або всіх підробок різного роду, такі монети конфісковувались і відправлялись у Департамент Гірських та Соляних справ для експертизи, а власники цих монет звільнялися від розслідування. Ст. 212 передбачався аналогічний алгоритм дій для торговців, що виявили в покупців фальшиві гроші (Свод Законов Российской империи, 1857, с. 36–37).

Розвиток технічного прогресу сприяв налагодженню фальшивомонетництва на новому технологічному рівні. Зловмисники навіть організували масове підпільне виготовлення підробок на таємних

фабриках в умовах добре налагодженого масового виробництва за допомогою верстатів та іншого промислового обладнання. Таку підпільну фабрику з виробництва фальшивих грошей було виявлено в Полтавській губернії у с. Сторожовому (нині Чутівський р-н Полтавської обл. – Авт.) (Полтавські Ведомости, 1909, № 368, с. 2.). Оприлюднення інформації про викриття фабрик фальшивомонетників міжрегіонального чи навіть міжнародного значення стало одним із популярних повідомлень газетними редакторами до читачів. Так, наприклад, у газеті «Кієвлянин» вказувалося про «виявлення фабрики фальшивих монет на Деміївці. При виявленні завідувачем слідчого відділу поліції фабрики фальшивих монет на Деміївці були відібрані в Коноваленка різні пристосування та інструменти фальшивомонетників, що 13 жовтня визнані експертами дійсно придатними для виготовлення фальшивих монет. Показання Коноваленка, що він виготовляв підробки лише декілька днів, недостовірні, адже ще 16 серпня аналогічна монета 50-копійчаного номіналу була передана слідчому відділенню київським купцем Яковом Ющинським. Експертами визнано, що Коноваленко виготовляв монети із сплаву жовтої міді, олова та незначної кількості срібла. Виготовлені ним монети дуже грубого виконання» (Кієвлянин, 1907, № 284, с. 4). На шпальтах газети «Чернігівське Слово» 18 березня 1915 р. повідомлялося про викриття в Москві банди, що протягом двох років збувала фальшиві гроші на Кавказі та Поволжі, загальний збиток від діяльності якої оцінювався у 200 000 руб. (Черниговское слово, 1915, № 2378, с. 1). Це дає підставу стверджувати про широкий розмах фальшивомонетництва на початку XX ст., особливо в роки Першої Світової війни, та актуальну проблему посилення заходів боротьби з ним з боку держави.

У процесі слідства над фальшивомонетниками в Російській імперії існувала *процедура фахової експертизи* виявлених підозрілих кредитних білетів чи монет. Згідно з указом Сенату № 23552 від 31 березня 1809 р. всі виявлені в країні фальшиві монети мали доставлятися на експертизу до Монетного Департаменту (ПЗЗРІ, Том 30, 1808–1809, с. 892). Однією із функцій створеної в 1818 р. Експедиції заготівлі цінних паперів було також розроблення та вдосконалення засобів захисту паперу асигнацій для успішнішої боротьби з фальшивомонетництвом (Рязанцева, 2011, с. 37). Циркуляром Міністерства юстиції 1915 р. передбачалося, що всі виявлені фальшиві кредитні білети мали бути направлені на експертизу в Експедицію заготівлі цінних паперів (ЦДІАУК, Фонд 317, Оп. 1, Спр. 5885, Арк. 20).

Отже, у XIX – на початку XX ст. головну функцію із проведення експертизи паперових грошових

знаків виконувала саме Експедиція заготівлі цінних паперів, на адресу якої для проведення експертизи поштою надсилалися підозрілі грошові знаки, після чого до департаменту поліції надходив лист з актом експертизи та повідомленням, що підроблені грошові знаки знищено (ЦДІАУК, Фонд 317, Оп. 1, Спр. 7284, Арк. 209–210).

Знищення монетних фальсифікатів передбачалося в «Укладенні про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. за № 19283, зокрема, встановлювалося, що всі виявлені фальшиві монети мали бути відправлені до Департаменту Гірських та Соляних справ для знищення (Ст. 594). А сенатським Указом № 22287 від 1 червня 1849 р. вимагалось надсилати підозрілі монети на попередні випробовування на Монетний двір. Ця норма було пролонгована й у Монетному Статуті в редакції 1857 р., а виявлені інструменти для виготовлення підробок та сировина, а також виявлені при цьому підроблені монети мали бути відправлені до Департаменту Гірських та Соляних справ для знищення (Свод Законов Российской империи, 1857, с. 37). Монетний Статут 1899 р. містить аналогічні норми (ПЗЗРІ. Том XIX. № 17120, 1902, с. 669).

У короткому звіті Державного банку за січень-жовтень 1868 р. вказується, що «з часу першої появи в народному обігу до 1 січня 1868 р. передано до державного банку 101,220 листів на 1.232.153 руб. Різних родів підробок, що стали відомими, нараховується до 143, а саме: 25 руб. 33 роди; 3 руб. 28, 10 руб. 25; 5 руб. 23; 50 руб. 18; 1 руб. 14; і 100 руб. 2 роди («Т.М.»)» (Николаевский Вестник, 1868, № 90, с. 369). Вказані суми та кількість підробок дають підстави встановити найчастіше підроблюваний номінал білетів у 10 руб., хоча наведені в повідомленні кількості різного роду підробок свідчать про більш-менш рівномірний розподіл за кількістю між середніми номіналами, найчастіше підроблялися 25 руб., а найменш привабливими для фальсифікаторів виявились 100 руб. Також такі суттєві показники ще раз підтверджують гостроту нагальності боротьби з фальшивомонетництвом на державному рівні.

Найчастіше виявлені фальсифікати, по справах з якими завершене слідство та суд, підлягали знищенню на Монетному дворі. Так, наприклад, щодо виявлених у місцевого жителя м. Хмільника Подільської губернії Янкеля Аронова фальшивих монет. 13 грудня 1911 р. суд постановив: «.../ Речові докази – фальшиві монети надіслати для знищення на Монетний двір /.../» (ДАВО, Ф. Д-192, Оп. 3, Спр. 64, Арк. 2, 1911–1916 рр.), спершу направивши з копією справи Прокурору Вінницького суду: «.../ і що речові докази: три фальшивих монети п'яти рублевого номіналу і одна така сама монета десяти рублевого номіналу при цьому додають-

ся» (ДАВО, Ф. Д-192, Оп. 3, Спр. 64, Арк. 3, 1911–1916 рр.). 12 січня 1912 р. Генеральному прокурору Вінницького суду було надіслано лист із Санкт-Петербурзького монетного двору з повідомленням, що по справі Янкеля Аронова: «/.../ отримані фальшиві монети, надіслані при відношенні від 15 грудня минулогор. за № 961, Монетним Двором знищено» (ДАВО, Ф. Д-192, Оп. 3, Спр. 64, Арк. 4, 1911–1916 рр.). Така ж доля й речового доказу за справою виявленого в катеринославського торговця І. Цекурмана фальшивого кредитного білета номіналом 10 руб. була визначена мировим суддею, котрий «розглянувши поточну справу, визнав Цукермана винним та присудив до ув'язнення терміном на 1 місяць. Фальшиву кредитку постановив відправити в Петроград на монетний двір для знищення» (Приднепровский Край, 1916, № 5839, с. 4).

Отже, ми бачимо, що виявлені органами поліції під час обшуків фальшиві гроші найчастіше знищувалися після проведення слідства. Можна припустити, що така доля чекала на виявлені у приватних осіб підробки з метою запобігання їх повторної спроби введення до обігу і спроби викрадення та повторного обману населення. Саме тому на сьогоднішній день більшість відомих дослідникам підробок є результатами випадкових знахідок, рідше фальшиві монети та кредитні білети зберігаються в колекціях музеїв. Знайдені в наш час фальшиві грошові знаки Російської імперії часто несуть на собі сліди спроби їхнього знищення: наскрізні

отвори, вигини, глибокі подряпини, відпиляні частини чи монети, розламані на декілька частин.

При виявленні підроблених кредитних білетів їх зразки погашалися в Експедиції заготівлі державних паперів, де проводилась експертиза, проставлялися штампелі «ФАЛЬШИВЫЙ», а також визначався рід підробки для подальшого інформування регіональних слідчих органів (Мальшев, 1991, с. 182). Натомість у колекції Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі наявні тогочасні підробки банкнот із надруками, окрім штампеля «ФАЛЬШИВЫЙ» (ДЕ, Інв. № ОН РБ 243) (Рис. 2), а також «НЕГОДНЫЙ» (ДЕ, Інв. № ОН РБ 115), наддрук «САМАРСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ» (ДЕ, Інв. № ОН РБ 237), що свідчить про місце виявлення підробки, а також наскрізні погашення у вигляді квадратних та круглих отворів, уневажнення шляхом витинання підпису касира овальним перфоратором (ДЕ, Інв. № ОН РБ 303). У приватній колекції киянина Р. Мазура зберігається тогочасна підробка державного кредитного білета номіналом 25 руб. 1872 р., на полі якої, окрім штампеля погашення «ФАЛЬШИВЫЙ», у лівому верхньому куті аверсу нанесено підпис, що вказує на направлення підробки управляючому Е. Ломанському, адже підробка виготовлена на високому технічному рівні (Рис. 3).

Хоча відомі випадки повернення із Санкт-Петербурга після експертизи підроблених банкнот разом із висновками, про що свідчать збережені в Державному архіві Хмельницької області справи із зразками підробок, укладених в окремі конверти

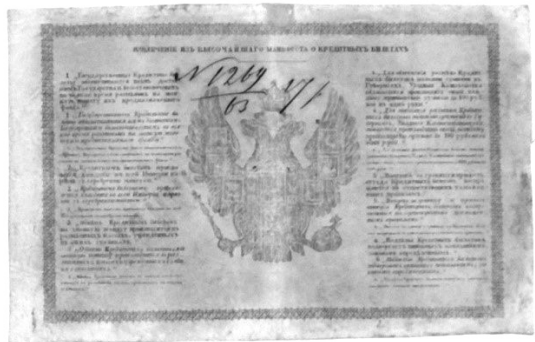

Рис. 2. Державний Ермітаж. Зібрання Г. Н. Ліхачьова. Тогочасна підробка банкноти 5 руб. 1859 р. Інв. № ОН РБ 243

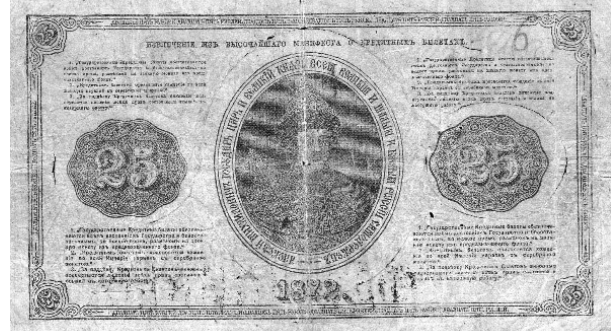

Рис. 3. Тогочасна підробка 25 руб. 1872 р. із надписом про спрямування до керуючого Е. Ламанського. Приватна колекція, м. Київ

та промарковані як окремі аркуші у справі. Так виявлений 1884 р. в м. Дунаївці фальшивий кредитний білет номіналом 5 руб. зразка 1880 р. з № 391617 має надрук червоним кольором «ФАЛЬШИВЫЙ» (ДАХО, Ф. 281, Оп. 1, Спр. 934, Арк. 16), а на виявлених серед грошей із зібраного податку в м. Малих Мечетках фальшиві 100 руб. зразка 1887 р. мали одразу три штампи «НЕГОДНЫЙ», проставлені в різних частинах підробки (зادля уникнення спроби її повторного введення у грошовий обіг – Авт.). Також до підробки додано копію акта її огляду та експертизи в Експедиції заготівлі цінних паперів (ДАХО, Ф. 281, Оп. 1, Спр. 410. Арк. 44–47). Унікальним та неописаним у фаховій літературі є знайдений у справі підроблений кредитний білет номіналом 5 руб. зразка 1880 р., виявлений у м. Летичеві, що містив на своєму полі овальний штамп синього кольору з текстом: «341 УЕЗДНОЕ КАЗНАЧЕЙСТВО КИЕВ 341» (ДАХО, Ф. 281, Оп. 1, Спр. 975. Арк. 11–12).

Щодо покарань, то смертна кара, що побутувала із часів Середньовіччя (Бойко-Гагарин, 2017, с. 361), частково збереглася і в першій чверті XIX ст. Так, зокрема, відповідно до «Узаконень, виданих у 1817 р. Валаським Господарем Іоаном Караджеем», у VIII Главі «Про діячів фальшивої монети» визначено смертну кару для всіх, хто був викритий у виготовленні як підробок із недорогоцінного металу з наявністю покриття, так і тих, хто незаконно виготовляв монети навіть відповідно до прийнятого в державі стандарту, порушуючи таким чином монопольне право емітента на карбування монет (Маркевич, 1889, с. 791). Натомість реальних фактів страт фальшивомонетників у Російській імперії із середини XVIII ст. ми не зафіксували у фондах державних архівів чи при вивченні інших джерел та публікацій попередників. У XVIII ст. імператорськими указами було проведено межу між ступенем вини головних організаторів процесу підробки монет та рядовими учасниками окремих складових цього процесу, відповідно до чого було розроблено систему покарань різного ступеня суворості залежно від участі у злочині та ініціативи (Сокольский, 1873, с. 177). В «Укладенні про покарання кримінальні та виправні» встановлювалося, що винні в підробці державної платинової, золотої, срібної та мідної монети, навіть відповідно до державних стандартів, підлягають позбавленню всіх майнових прав та висилці на каторгу у фортеці на термін від 8 до 10 р., а якщо вони згідно із законом не позбавлені тілесних покарань, то покарати плітьми (Ст. 588 Укладення 1845 р.). У Монетному Статуті 1857 р. *судочинство за злочини «по монетній частині»* регулювалися Ст. 209–221 (Свод Законов Российской империи, 1857, с. 36–38). Так, згідно

із Главою II згаданого Статуту відповідальність за протидію проникнення в грошовий обіг та вилучення виявленої фальшивої монети покладалося на начальників губерній, а також на міські та земські органи поліції, що були уповноважені вести із даного питання слідчі дії (Ст. 209 Монетного Статуту 1857 р.). Судочинство над фальшивомонетниками відбувалось у судах на загальних підставах, установлених для карних справ (Ст. 220 Монетного Статуту 1857 р.).

Так, наприклад за Ст. 556 та 567 Укладення про покарання кримінальні та виправні редакції 1866 р. місцевого жителя м. Хмільник Подільської губернії Янкеля Аронова, що маскувався під прізвиськом Ліпов Гройсберг, 13 грудня 1911 р. суд постановив: «/.../ лишити всіх прав на майно та заслати на каторжні роботи на 7 років із наслідками, передбаченими у 25 Ст. Укладення про пок. Судові витрати накласти на майно засудженого. /.../. Місцевого жителя того ж міста Хмільника Менделя Іцкова Маламуда визнати судом виправданим» (ДАВО, Ф. Д-192, Оп. 3, Спр. 64, Арк. 2, 1911–1916 рр.).

Проте, якщо злочин з виготовлення підробленої монети було здійснено майстром, що мав відношення до роботи на державному монетному дворі або виконував нагляд за якістю їх виробництва, тоді покарання збільшується в терміні – від 10 до 12 років з можливими тілесними покараннями та накладенням тавра (Ст. 589 Укладення 1845р.).

Посібники та помічники виробників фальшивих монет, а також ті, хто займався їх збутом, виготовляв чи продавав сировину чи штемпелі, каралися позбавленням волі терміном від 4 до 6 років, а особи, які повідомили уряду про своїх компаньйонів, звільнялися від відповідальності (Ст. 591 Укладення 1845 р.).

Монетний Статут 1857 р. (Свод Законов Российской империи, 1857, с. 33–38) спираючись на Укладення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., надавав більш широкі пояснення технічним складовим процесу підробки. Так, зокрема, відповідно до ст. 191 Монетного Статуту заборонялось, окрім безпосереднього виготовлення фальшивих монет, також і посріблення, лудіння та позолочення інших монет державного карбування; Ст. 192 обмежувала будь-яку участь у процесі підробки монет; Ст. 193 забороняла умисно приймати підроблені монети в обіг, а в разі несвідомого отримання таких монет зобов'язувала передати їх правоохоронним органам.

Законодавцем передбачалося покарання й за обтинання монети по колу з метою крадіжки дорогоцінного металу, санкція передбачала позбавлення особистих прав та заслання на проживання

в Томській та Тобольській губернії з ув'язненням терміном від 2 до 3 р. (Ст. 598 Укладення 1845 р.). «Укладення про покарання кримінальні та виправні» в редакції 1866 р. майже не змінювало сутності підходів до протидії фальшивомонетництву.

Успішні слідчі дії та пильність населення допомагали затримати фальшивомонетників, на яких далі чекав *суд та покарання* за скоєний ними злочин. Періодична преса часто повідомляла про суди над фальсифікаторами грошей та винесені судами рішення. Так, газета «Аккерманское Слово» публікує дані про визначені судом строки ув'язнення затриманої у Варшаві групи фальшивомонетників: «*Справа фальшивомонетників*. Варшава 14. Суд виніс вирок у вигляді каторги Дунаєвському, Левальду, Літовкіну, Колпашнікову та Семерову 10 років, 17 осіб до 6 років, 27 осіб по 4 роки, одного до 2 років і 8 місяців, 4 приговорені до арештантських відділень, 4 до ув'язнення на термін до 1 р., 13 виправдані» (Аккерманское Слово, 1914, № 735, с. 2). Майже через рік газета «Кієв» повідомляє нові дані щодо цієї ж справи: «*Справа фальшивомонетників*. Варшава, 25. У справі фальшивомонетників судова палата, після дводенної наради, винесла вирок, яким затверджено вирок окружного суду стосовно до головних винних у процесі Дунаєвського та Евальда засудити до каторги на 10 років. Семерову замість 10 років каторги присудити 8 років, а Педасову та Кіреєву – до ув'язнення на 3 місяці. Двоє виправдані» (Кієв, 1915, № 494, с. 2). Справа Дунаєвського та Левальда набула широкого соціального резонансу, інформацію про судовий вирок поширюють і інші газети, зокрема «Южная Почта» міста Керчі (Южная Почта, 1914, № 132, с. 2), «Ведомости Одесского градоначальства» (Ведомости одесского градоначальства, 1915, № 110, с. 3), вінницька газета «Юго-Западный Край» з майже аналогічним текстом повідомлення (Юго-Западный Край, 1915, № 119, с. 3).

Із вказаних у повідомленні вироків бачимо, що суровість покарання прямо залежало від ступеня участі в організації злочину. Вражає кількість залучених до процесу звинувачуваних – чисельність банди досягла 60 осіб. Із повідомлень, опублікованих у різних містах із проміжком часу в 11 місяців, бачимо, що редакторами газет допущено значні невідповідності щодо кількості учасників злочинного угруповання, кількості виправданих осіб, у прізвисьці одного з організаторів (Левальда замість Евальда), а також у зменшенні строку ув'язнення злочинця Семенова до 8 р. замість попередньо повідомлених 10. Не можна виключати також те, що справу та рішення суду щодо зазначеної вище групи злочинців було переглянуто і використано додаткові матеріали слідства. Це свідчить про те, що зна-

чна кількість газетних даних потребує уточнення, тобто, використання вагомих історичних джерел, зокрема, матеріалів архівів (Орлик, Бойко-Гагарін, 2017, сс. 143–164).

Поява паперових асигнацій стала новим прогресивним явищем у суспільстві, хоча і їх підrobка не змусила себе довго чекати. В. Сокольський вказує на прирівнення відповідальності підrobки асигнацій до підrobки монет ще в іменному указі від 25 жовтня 1772 р., а пізніше, 14 грудня 1814 р. підrobка асигнацій була визнана *суспільним грабунком*. Ще в 1797 р. до фальшивомонетництва були прирівняні підrobки цінних паперів, свідоцтва та білети Державного допоміжного банку для дворян, що були визнані такими, що несуть шкоду суспільному благу, а винний у такому злочині мав бути покараний як фальшивомонетник (Сокольський, 1873, с. 156).

У процесі підrobки асигнацій винними вважалися не лише ті, хто зміг відтворити повний цикл виробництва, а також ті, хто лише постачав спеціально захищений папір, нумератори, виготовляв кліше, штемпелі, шрифти, оволодіння навичками скопіювати підпис касира тощо (Сокольський, 1873, с. 178).

У джерелах наявні певні свідчення про деякі факти з перебування фальшивомонетників у в'язниці. Так, зокрема, в одеській газеті «Правда» знаходимо повідомлення про вбивство фальшивомонетником свого спільника в тюремній камері у Симбірську (нині м. Ульяновськ, Російська Федерація – Авт.): «*Голосу*» пишуть із Симбірська, що у слідчій камері тюрми симбірський міщанин Сергій Хазов, засуджений окружним судом за підrobку монети до заслання на каторжну роботу, зарізав спільника по злочину також симбірського міщанина Федіра Голубова. Згідно з поясненнями Хазова злочин скоєно ним у злобі на покійного за наклеп на нього, Хазова, щодо підrobки та збуту фальшивої монети» (Правда, 1878, № 32, с. 5).

Засуджений до 7 років ув'язнення житель м. Хмільника Подільської губернії Янкель Аронов направлений до в'язниці 24 листопада 1911 р., достроково відбув покарання та за постановою Харківської тюремної інспекції від 27 січня 1916 р. був звільнений від каторги: «*/.../ каторжний арестант Янкель Аронов, він же Ліпов Гройсберг, 14 січня цього р. завершив термін каторжних робіт і того ж числа відправлений у відомість Іркутської Тюремної Інспекції для видворення*» (ДАВО, Ф. Д-192, Оп. 3, Спр. 64, Арк. 5, 1911–1916 рр.).

Висновки. Отже, проаналізувавши матеріали законодавчих актів Російської імперії, що регламентували основи боротьби держави проти підrobки грошей, а також навівши приклади реальних

справ фальшивомонетників із фондів державних архівів та повідомлень зі сторінок тогочасних газет, ми виділили основні складники державної політики протидії фальшуванню грошей, що включає: інформування населення про появу підробок із переліком їх ознак; особливості проведення слідства та заохочення населення до викриття зловмисників; проведення державної експертизи підозрілих та вилучених у ході слідства підроблених грошей; судочинство та покарання за скоєні злочини винних у підробці монет та банкнот. Проаналізовані джерела дають змогу вперше ввести до наукового обігу раніше невідомі факти підробки грошей в Україні, встановити особливості проведення слідства та судочинства, відповідності його до тогочасних законів, а також на основі вивчення збережених до сьогодні зразків фальшивих банкнот із колекцій музеїв ввести до наукового обігу раніше

невідомі інструменти погашення фальсифікатів. Установлено причини відсутності на сьогоднішній день тогочасних підробок монет та кредитних білетів у фондах державних музеїв. Сукупність проаналізованих джерел надала можливість сформулювати висновки щодо стану та ефективності в державній політиці боротьби з підробкою засобів грошової оплати в Російській імперії XIX – початку XX ст. Перспективи подальшого дослідження обраної теми полягають у розширенні джерельної бази, що дасть змогу провести ґрунтовний аналіз аспекту підробки грошей у Наддніпрянській Україні.

Подяки. Автор висловлює щирі подяки за критичні зауваження та корисні поради доктору історичних наук, професору Центральноукраїнського національного технічного університету – Орлику Василю Михайловичу.

Бібліографічні посилання

Адрианов, Я., 2016. *Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и в нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог.* Пермь.

Бойко-Гагарин, А. С., 2017. *Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени.* Киев: Украинская конфедерация журналистов.

Голосу пишут из Симбирска, 1878. *Правда.* Одесса, № 32, 8(20) февраля, с. 5.

Дело фальшивомонетчиков, 1914. *Аккерманское Слово.* Аккерман, № 735, воскресенье, 15 июня, с. 2.

Дело фальшивомонетчиков, 1915. *Киев*, № 494, среда, 27 мая, с. 2.

Деммени, М., 1887. *Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г.* Санкт-Петербург, т. 1.

К обнаружению фабрики фальшивых монет на Демеевке, 1907. *Киевлянин.* Киев, № 284, воскресенье, 14-го октября, с. 4.

Колобова, И. Н., 2015. Материалы Национального исторического архива Беларуси о деятельности фальшивомонетчиков XIX в. *Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy. Studia i Materiały.* Augustów; Warszawa, с. 208.

Коцур, В. П., 2013. Актуальні напрями та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. *Наукові записки з української історії*, вип. 33, с. 3–8.

Кредитки с одинаковыми номерами, 1916. *Аккерманское Слово.* Аккерман, № 1453, суббота, 29 октября, с. 3.

Малышев, А. И., Таранков, В. И. и Смиранный, И. Н., 1991. *Бумажные денежные знаки России и СССР.* Москва: Финансы и статистика.

Маркевич А., 1889. Узаконения, изданные в 1817 году Валахским Господарем Иоанном Караджеем.

Записки Императорского Одесского общества истории и древностей, вып. 15, с. 791.

Над Михайлом Бобровим, Павлом і Трофимом Трушами, Іонікієм Дирдою та Яковом Компанійцем, звинувачених у підробці монети. Спр. 678. Оп. 3. Київська губернська тюремна інспекція. Ф. 7. Київ: Державний архів Київської області, арк. 29.

Одесса. Обнаружена фабрика, 1909. *Асхабад.* Асхабад, № 72 (3239), пятница, 20 марта, с. 3.

Орлик, В. М., 2011. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, вип. 18, сс. 59–64.

Орлик, В. М., 2013. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців). *Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі.* Київ, сс. 129–133.

Орлик, С. В. та Бойко-Гагарин, А. С., 2017. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої Світової війни. *Український нумізматичний щорічник.* Київ, № 1, сс. 143–164.

Орлик, С. В., 2018. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаускі Веснік.* Минск, № 2, сс. 51–54.

Орлик, С. В., 2018. *Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.).* Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ.

Орлик, С. В., 2018. *Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.).* Монографія. Біла Церква: Пшонківський О. В.

По делу фальшивомонетчиков, 1915. *Ведомости одесского градоначальства.* Одесса, № 110, с. 3.

Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года, 1830. Печатано в типографії II Отделе-

ния Его Императорской Величества Канцелярии, т. 30 (1808–1809).

Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года, 1830. Печатано в типографии II Отделения Его Императорской Величества Канцелярии, т. 36 (1819).

Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года, 1830. Печатано в типографии II Отделения Его Императорской Величества Канцелярии, т. 31 (1810–1811).

Полное собрание Законов Российской империи. Собрание третье, 1902. Санкт-Петербург, т. 19 (1899), отделение I (От № 16310–17967).

Приговор по делу фальшивомонетчиков, 1915. *Юго-Западный Край* Винница, № 119, среда, 27 мая, с. 3.

Приговор суда по делу фальшивомонетчиков, 1914. *Южная Почта*, № 132, воскресенье, 15 июня. Керчь, с. 2.

Про зміни в друці 2-го роду підробки кредитних білетів сторублевого номіналу, 1896. Спр. 5. Оп. 1. Київський Арсенал. Ф. 338. Київ: Державний архів м. Києва (ДАК), арк. 28.

Производство прокурора Винницкого окружного суда по делу Гройстерга, обвиняемого в подделке фальшивых денег, 1911–1916 гг. Спр. 64. Оп. 3. Прокурор Винницкого окружного суда. Ф. Д-192. Винница: Державний архів Вінницької області.

Російська імперія. Кредитний білет 1 рубль зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1–1. Київ: Національний музей історії України (НМІУ).

Російська імперія. Кредитний білет 1 рубль зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1–2. Київ: Національний музей історії України.

Російська імперія. Кредитний білет 1 рубль зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1–3. Київ: Національний музей історії України.

Російська імперія. Кредитний білет 1 рубль зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1–4. Київ: Національний музей історії України.

Російська імперія. Кредитний білет 1 рубль зразка 1898 р. Серія НВ-479. Інв. № ПГЗ-754/1–5. Київ: Національний музей історії України.

Рязанцева, І. М., 2011. Боротьба з фальшивомонетництвом в українських землях у складі Російської імперії середини XVIII – кінці XIX ст. *Право і безпека*, вип. 40, с. 36.

Сокольский, В., 1873. *О нарушениях уставов монетных*. Историко-юридическое исследование. Киев.

Спр. 195. Оп. 1. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Ф. 365. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 64–65.

Спр. 30. Оп. 1. Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини. Ф. 365. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 49.

Спр. 5885. Оп. 1. Прокурор Київської судової палати, м. Київ. Ф. 317. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 20.

Спр. 7284. Оп. 1. Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса. Ф. 419. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 209–210.

Справа про виявлення при спадку відставного капітана міста Летичева Данілова фальшивих двох п'яти рублевих кредитних білетів. Спр. 975. Оп. 1. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Ф. 281. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, арк. 11–12.

Справа про виявлення у збирача податків с. Мала Мечетка Ізюїта П. фальшивого кредитного білету номіналом 100 руб. Спр. 410. Оп. 1. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Ф. 281. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, арк. 44–47.

Справа про заслання на каторгу міщан Савранськи за підробку золотих та срібних монет. Спр. 1129. Оп. 5. Київська губернська тюремна інспекція. Ф. 7. Київ: Державний архів Київської області, арк. 20–23.

Справа про заслання на каторгу селянина Вайнермана за підробку золотих та срібних монет. Спр. 1331. Оп. 5. Київська губернська тюремна інспекція. Ф. 7. Київ: Київський обласний державний архів, арк. 3.

Справа про збут фальшивого 5 рублевого кредитного білету пруським підданим, проживаючим у м. Денаївці. Спр. 934. Оп. 1. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Фонд 281. Хмельницький: Державний архів Хмельницької області (ДАХО), арк. 16.

Стефановский Е., 1977. Фальсификация некоторых кредитных билетов России конца XIX века. *Советский коллекционер*, вып. 15, сс. 160–163.

Суд. Фальшивая кредитка, 1916. *Приднепровский Край*. Екатеринослав, № 5839, четверг, 12 мая, с. 4.

Съезд криминалистов, 1910. *Южная Заря*. Екатеринослав, № 1177, вторник, 27 апреля (10 мая), сс. 1–2.

Таганцев, Н. С., 1876. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года*. С дополнениями по 1-е января 1876 г. 2-е изд. Санкт-Петербург.

Тимошина, Н. Н., 2015. О фальшивомонетничестве начала XIX в. по воспоминаниям Владимирского губернатора, князя И. М. Долгорукова. *Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция*. Тезисы докладов и сообщений. Москва–Коломна. 20–25 апреля 2015 г. Москва, с. 200.

Тогочасна підробка банкноти 10 крб., 1864 р. Інв. № ОН РБ 237. *Зібрання Г. Н. Ліхачьова*. Державний Ермітаж.

Тогочасна підробка банкноти 10 крб., 1894 р. Інв. № ОН РБ 303. *Зібрання Г. Н. Ліхачьова*. Державний Ермітаж.

Тогочасна підробка банкноти 5 крб., 1819 р. Інв. № ОН РБ 115. *Зібрання Г. Н. Ліхачьова*. Державний Ермітаж.

Тогочасна підробка банкноти 5 крб., 1859 р. Інв. № ОН РБ 243. *Зібрання Г. Н. Ліхачьова*. Державний Ермітаж.

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, 1845. Санкт-Петербург.

Уставы монетный, горный и о соли. В: *Свод Законов Российской империи, издания 1857 года*. Санкт-Петербург, т. 7, сс. 1–42.

Фальшивомонетчики, 1909. *Полтавскія Ведомости*. Полтава, № 368, четверг, 9 апреля, с. 2.

Фальшивомонетчики, 1911. *Киевские Отклики*. Киев, № 58, 22 апреля 1911 г., с. 3.

Фальшивомонетчики, 1913. *Южная Копейка*. Киев, № 914, 22 июля, с. 3; № 915, 23 июля, с. 3.

Фальшивые деньги в Петербурге, 1912. *Южная Копейка*. Киев, № 487, 28 апреля, с. 2.

Фальшивых кредитных билетов, 1868. *Николаевский Вестник*. Николаев, № 90, пятница, 22 ноября, с. 369.

Шайка фальшивомонетчиков, 1915. *Черниговское слово*. Чернигов, № 2378, среда, 18 марта, с. 1.

Kotsur, V., and Boiko-Gagarin, A., 2019. Napoleon russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. Drohobych, issue 11, pp. 66–77.

References

Adrianov, Ya., 2016. *Fal'shivye monety trekh poslednykh stoletiy v zhizni i v numizmatike*. Rossiyskaya imperiya. RSFSR. SSSR. Al'bom-Katalog [The coin forgeries of the last three centuries in life and numismatics. RSFSR. USSR. Album-Catalogue]. Perm' (in Russian).

Boiko-Gagarin, A. S., 2017. *Fal'shivomonetnichestvo v Tsentral'noy i Vostochnoy Evrope v epokhu Srednevekov'ya i rannego Novogo vremeni* [The counterfeit money in Central and Eastern Europe in the Middle age and Modern time]. Kiev: Ukrainskaya konfederatsiya zhurnalistov (in Russian).

Counterfeit banknote 10 rubles, 1864 r. Inv. no. ON RB237. *H. N. Likhachov's collection*. State Hermitage.

Counterfeit banknote 10 rubles, 1894 r. Inv. no. ON RB303. *H. N. Likhachov's collection*. State Hermitage.

Counterfeit banknote 5 rubles, 1819 r. Inv. no. ON RB115. *H. N. Likhachov's collection*. State Hermitage.

Counterfeit banknote 5 rubles, 1859 r. Inv. no. ON RB243. *H. N. Likhachov's collection*. State Hermitage.

Delo fal'shivomonetchikov [The counterfeiters case], 1914. *Akkermanskoe Slovo*. Akkerman, no. 735, Sunday, June 15, p. 2 (in Russian).

Delo fal'shivomonetchikov [The counterfeiters case], 1915. *Kiev*, no. 494, Wednesday, May 27, p. 2 (in Russian).

Demmeni, M., 1887. *Sbornik ukazov po monetnomu i medal'nomu delu v Rossii, pomeshchennykh v Polnom Sobranii Zakonov s 1649 po 1881 g.* [Collection of Decrees on the coins and medals in Russia, placed in the General Assembly by Law from 1649 to 1881]. St. Petersburg, vol. 1 (in Russian).

Fal'shivomonetchiki [Counterfeiters], 1909. *Poltavskiya Vedomosti* [The Poltava News]. Poltava, no. 368, Thursday, April 9, p. 2 (in Russian).

Fal'shivomonetchiki [Counterfeiters], 1911. *Kievskie Otkliki* [The Kyiv Feedbacks]. Kiev, no. 58, April 22, p. 3 (in Russian).

Fal'shivomonetchiki [Counterfeiters], 1913. *Yuzhnaya Kopeyka* [The Southern Kopeck]. Kiev, no. 914, July 22, p. 3; no. 915, July 23, p. 3 (in Russian).

Fal'shivye den'gi v Peterburge [The counterfeits in St. Petersburg], 1912. *Yuzhnaya Kopeyka* [The Southern Kopeck]. Kiev, no. 487, April 28, p. 2 (in Russian).

Fal'shivyykh kreditnykh biletov [The counterfeit credit notes], 1868. *Nikolaevskiy Vestnik* [The Nikolaev News]. Nikolaev, no. 90, Friday, November 22, p. 369 (in Russian).

File 30. Inventory 1. Zhandarms'ki ustanovy tymchasovoho viys'kovoho heneral-hubernatorstva

Halychyny. Fund 365. Kyiv: TsDIAK of Ukraine, p. 49 (in Ukrainian).

File 5885. Inventory 1. Prokuror Kyivskoyi sudovoyi palaty, m. Kyiv. Fund 317. Kyiv: TsDIAK of Ukraine, p. 20 (in Ukrainian).

File 7284. Inventory 1. Prokuror Odes'koyi sudovoyi palaty, m. Odesa. Fund 419. Kyiv: TsDIAK of Ukraine, pp. 209–210 (in Ukrainian).

Fille 195. Inventory 1. Zhandarms'ki ustanovy tymchasovoho viys'kovoho heneral-hubernatorstva Halychyny. Fund 365. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine), pp. 64–65 (in Ukrainian).

Golosu pishut iz Simbirsk [The voice achieved from Simbirsk], 1878. *Pravda*. Odessa, no. 32, February 8(20), p. 5 (in Russian).

K obnaruzheniyu fabriki fal'shivyykh monet na Demeevke [To the find of the counterfeiters fabric in Demeevka], 1907. *Kievlyanin*. Kiev, no. 284, Sunday, October 14, p. 4 (in Russian).

Kolobova, I. N., 2015. Materialy Natsional'nogo istoricheskogo arkhiva Belarusi o deyatel'nosti fal'shivomonetchikov XIX v. [The materials of the National historical archive of Belarus about the activity of the money counterfeiters in XIX cent.]. *Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy*. Abstract of papers. Augustow; Warszawa, p. 208.

Kotsur, V. P., 2013. Aktual'ni napryamy ta orhanizatsiyni zasady suchasnykh doslidzhen' seredn'ovichnoyi numizmatyky v Ukrayini [Current trends and organizational principles of modern studies of medieval numismatics in Ukraine]. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi* [The scientific notes of the Ukrainian history], issue 33, pp. 3–8 (in Ukrainian).

Kotsur, V., and Boiko-Gagarin, A., 2019. Napoleon russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. Drohobych, issue 11, pp. 66–77.

Kreditki s odinakovymi nomerami [The credit notes with the same numbers], 1916. *Akkermanskoe Slovo* [The Ackermann Word]. Akkerman, no. 1453, Saturday, October 29, p. 3 (in Russian).

Malyshev, A. I., Tarankov, V. I., and Smirennyy, I. N., 1991. *Bumazhnye denezhnye znaki Rossii i SSSR* [Paper banknotes of Russia and the USSR]. Moscow: Finansy i statistika (in Russian).

Markevich A., 1889. Uzakoneniya, izdannye v 1817 godu Valakhskim Gospodarem Ioannom Karadzheyu [The laws published in 1817 by the Walachian ruler Kohn Karajay]. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* [The notes of the Imperial history and antiquity society of Odessa], issue 15, p. 791 (in Russian).

Nad Mykhalom Bobrovym, Pavlom i Trofymom Trushamy, Ionikiyem Dyrdoyu ta Yakovom Kompaniytsem, zvyuvachenykh u pidrobtsi monety [Over Mykhailo Bobrov, Pavel and Trofim Trusha, Ionikiy Dirda and Yakov Kompaniets, accused of counterfeiting coins]. File 678. Inventory 3. Kyiv: State Archives of Kyiv Oblast, p. 29.

Odessa. Obnaruzhena fabrika, 1909. *Askhabad*. Askhabad, no. 72 (3239), Friday, March 20, p. 3 (in Russian).

Orlik, S. V., 2018a. Rossiyskie fal'shivye kreditnye bilety v Galitsii v gody Pervoy mirovoy voyny [Russian fake credit tickets in Galicia during the First World War]. *Bankauski Vesnik*. Minsk, no. 2, pp. 51–54 (in Russian).

Orlyk, S. V., 2018b. *Finansova polityka rosiys'koho okupatsiynoho rezhymu v Halychyni ta Bukovyni v roky Pershoyi svitovoyi viyny (1914–1917 rr.)* [Financial policy of the Russian occupation regime in Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917)]. Abstract of DS thesis. Kyiv (in Ukrainian).

Orlyk, S. V., 2018c. *Finansova polityka rosiys'koho uryadu na okupovanykh terytoriyakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoyi svitovoyi viyny (1914–1917 rr.)* [Financial Policy of the Russian Government in the Occupied Territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917)]. Monograph. Bila Tserkva: Pshonkiv's'kyi O. V. (in Ukrainian).

Orlyk, S. V., and Boyko-Haharin, A. S., 2017. Fal'shivomonetnytstvo v Ukrayini v roky Pershoyi Svitovoyi viyny [Money counterfeiting in Ukraine during the WWI]. *Ukrayins'kyi numizmatychnyy shchorichnyk* [The Ukrainian Numismatic Annual]. Kyiv, issue 1, pp. 143–164 (in Ukrainian).

Orlyk, V. M., 2011. Do pytannya metodolohiyi doslidzhen' problem ekonomichnoyi istoriyi Rosiys'koyi imperiyi [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* [Problems of the History of Ukraine of the 19th and the beginning of the 20th cc.]. Kyiv, issue 18, pp. 59–64 (in Ukrainian).

Orlyk, V. M., 2013. Informatsiynyy potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhennyakh (na prykladi monet derzhav Khrestonostsiv) [The informational potential of the WEB-resources (on example of coins of the Crusader States)]. *Arkhivoznavchi ta dzhereloznavchi haluzi znan': problemy vzayemodiyi na suchasnomu etapi* [Archival and source knowledge sciences: problems of interaction at the present stage]. Kyiv, pp. 129–133 (in Ukrainian).

Po delu fal'shivomonetchikov [About the counterfeiters case], 1915. *Vedomosti odesskogo gradonachal'stva* [The news of the Odessa city government] [The news of the Odessa city government]. Odessa, no. 110, p. 3 (in Russian).

Polnoe sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii [The complete collection of the Russian empires laws], 1902.

St. Petersburg, 3d collection, vol. 19 (1899), part 1 (no. no. 16310–17967) (in Russian).

Polnoe sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda [The complete collection of the Russian empires laws], 1830. St. Petersburg, vol. 30 (1808–1809) (in Russian).

Polnoe sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda [The complete collection of the Russian empires laws], 1830. St. Petersburg, vol. 36 (1819) (in Russian).

Polnoe sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda [The complete collection of the Russian empires laws], 1830. St. Petersburg, vol. 31 (1810–1811) (in Russian).

Prigovor po delu fal'shivomonetchikov [The court verdict over the counterfeiters], 1915. *Yugo-Zapadnyy Kray* [The South-Western Region]. Vinnitsa, no. 119, Wednesday, May 27, p. 3 (in Russian).

Prigovor suda po delu fal'shivomonetchikov [The court verdict over the counterfeiters], 1914. *Yuzhnaya Pochta* [The Southern Post]. Kerch', no. 132, Sunday, June 15, p. 2 (in Russian).

Pro zminy v drutsi 2-oho rodu pidrobky kredytnykh biletiv storulevoho nominalu, 1896. File 5. Inventory 1. Kyiv: State Archives in the City of Kyiv, p. 28 (in Ukrainian).

Proizvodstvo prokurora Vinnitskogo okruzhnogo suda po delu Groysterga, obvinyaemogo v poddelke fal'shivkyh deneg, 1911–1916. File 64. Inventory 3. Prokuror Vinnyts'koho okruzhnogo sudu. Fund D-192. Vinnytsya: The State Archives of Vinnytsia Region (in Russian).

Rosiys'ka imperiya. Kredytnyy bilet 1 rubl' zrazka 1898 r. Seriya NV-479. Inv. no. PHZ-754/1–1. Kyiv: National Museum of History of Ukraine.

Rosiys'ka imperiya. Kredytnyy bilet 1 rubl' zrazka 1898 r. Seriya NV-479. Inv. no. PHZ-754/1–2. Kyiv: National Museum of History of Ukraine.

Rosiys'ka imperiya. Kredytnyy bilet 1 rubl' zrazka 1898 r. Seriya NV-479. Inv. no. PHZ-754/1–3. Kyiv: National Museum of History of Ukraine.

Rosiys'ka imperiya. Kredytnyy bilet 1 rubl' zrazka 1898 r. Seriya NV-479. Inv. no. PHZ-754/1–4. Kyiv: National Museum of History of Ukraine.

Rosiys'ka imperiya. Kredytnyy bilet 1 rubl' zrazka 1898 r. Seriya NV-479. Inv. no. PHZ-754/1–5. Kyiv: National Museum of History of Ukraine.

Ryazantseva, I. M., 2011. Borot'ba z fal'shivomonetnytstvom v ukrayins'kykh zemlyakh u skladi Rosiys'koyi imperiyi seredyny XVIII – kintsy XIX st. [Counter counterfeiting in the Ukrainian lands in the Russian Empire in the middle of 18th – in the end of the 19th centuries]. *Pravo i bezpeka* [The law and safety], issue 40, p. 36 (in Ukrainian).

S»ezd kriminalistov [The criminalists congress], 1910. *Yuzhnaya Zarya* [The Southern Dawn]. Ekaterinoslav, no. 1177, Tuesday, April 27 (May 10), pp. 1–2.

Shayka fal'shivomonetchikov [The counterfeiters gang], 1915. *Chernigovskoe slovo* [The Chernihiv Word]. Chernigov, no. 2378, Wednesday, March 18, p. 1 (in Russian).

Sokol'skiy, V., 1873. *O narusheniyakh ustavov monetnykh*. Istoriko-yuridicheskoe issledovanie [About

violations of monetary charters. Historical and legal research]. Kiev (in Russian).

Sprava pro vyvavlennya pry spadku vidstavnogo kapitana mista Letycheva Danilova fal'shyvykh dvukh pyaty rublevykh kredytnykh biletiv. File 975. Inventory 1. Prokuror Kamyanets'-Podil's'koho okruzhnogo sudu. Fund 281. Khmelnytsky: State Archives of Khmelnytsky Oblast, pp. 11–12 (in Ukrainian).

Sprava pro vyvavlennya u zbyracha podatkov s. Mala Mechetka Izuyita P. fal'shyvoho kredytnoho biletu nominalom 100 rub. File 410. Inventory 1. Prokuror Kamyanets'-Podil's'koho okruzhnogo sudu. Fund 281. Khmelnytsky: State Archives of Khmelnytsky Oblast, pp. 44–47 (in Ukrainian).

Sprava pro zaslannya na katorhu mishchan Savrans'ky za pidrobku zolotykh ta sribnykh monet. File 1129. Inventory 5. Kyiv's'ka hubern's'ka tyuremna inspektsiya. Fund 7. Kyiv: State Archives of Kyiv Oblast, pp. 20–23 (in Ukrainian).

Sprava pro zaslannya na katorhu selyanyna Vaynermana za pidrobku zolotykh ta sribnykh monet. File 1331. Inventory 5. Kyiv's'ka hubern's'ka tyuremna inspektsiya. Fund 7. Kyiv: State Archives of Kyiv Oblast, p. 3 (in Ukrainian).

Sprava pro zbut fal'shyvoho 5 rublevoho kredytnoho biletu prus'kym piddanym, prozhyvayuchym u m. Denayivtsi. File 934. Inventory 1. Prokuror Kamyanets'-Podil's'koho okruzhnogo sudu. Fund 281. Khmelnytsky: State Archives of Khmelnytsky Oblast, p. 16 (in Ukrainian).

Stefanovskiy E., 1977. Fal'sifikatsiya nekotorykh kreditnykh biletov Rossii kontsa XIX veka [The counterfeiting of some credit notes of Russian empire in the end of XIX cent.]. *Sovetskiy kollektsioner* [The soviet collector], issue 15, pp. 160–163.

Sud. Fal'shivaya kreditka [The court. Forgery credit note], 1916. *Pridneprovskiy Kray* [The Dnieper Region]. Ekaterinoslav, no. 5839, Thursday, May 12, p. 4.

Tagantsev, N. S., 1876. *Ulozhenie o nakazaniyakh ugodovnykh i ispravitel'nykh 1866 goda*. S dopolneniyami po 1-e yanvarya 1876 g. [The Code of Criminal and Correctional Penalties of 1866. With additions to January 1, 1876]. 2nd ed. St. Petersburg.

Timoshina, N. N., 2015. O fal'shivomonetnichestve nachala XIX v. po vospominaniyam Vladimirovskogo gubernatora, knyazya I. M. Dolgorukova [About counterfeiting of the beginning of the 19th century according to the memoirs of the Vladimir governor, Prince I. M. Dolgorukov]. *The eighteenth all-Russian numismatic conference*, Moscow – Kolomna. April 20–25, 2015. Moscow, p. 200.

Ulozhenie o nakazaniyakh ugodovnykh i ispravitel'nykh [Criminal and Punishment Code], 1845. St. Petersburg (in Russian).

Ustavy monetnyy, gornyy i o soli [Coins, mining and salt charters]. In: *Svod Zakonov Rossiyskoy imperii, izdaniya 1857 goda* [Code of Laws of the Russian Empire, edition of 1857]. St. Petersburg, vol. 7, pp. 1–42 (in Russian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 125–140

doi 10.15421/26190209

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94 (470) «1789/1861»

Хазяїн регіону: Йоганн Корніс та колонізаційні процеси на Південному Заході Російської імперії (перша половина XIX ст.)

Н. В. Венгер

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–8898–5734

nataliyavenger@yahoo.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
Україна 49010*

Анотація. *Мета статті:* здійснити аналіз діяльності Йоганна Корніса – неформального лідера менонітських колоній Південного Заходу Російської імперії першої половини XIX ст. Використано загальноісторичні методи, аналіз джерел та сучасної західної історіографії для відтворення образу свого героя. *Результати.* Працьовитий господар та вдалий підприємець, Й. Корніс очолював низку господарських об'єднань («Товариства лісорозведення», «Товариства поліпшення сільського господарства, промисловості та торгівлі»), створених менонітами за бажанням Піклувальних органів. В 1820–1848 рр. діяльність Корніса була спрямована на комплексний та взаємопов'язаний процес розвитку поселень та регіону, до якого входили завдання господарського освоєння та пошуків спеціалізації, запровадження на Південному Заході імперії засад товарно-грошових відносин, адміністративної інтеграції, колонізації, соціальної асиміляції та етнічної консолідації. Спонукальним мотивом діяльності Корніса була його переконаність у важливості ринкової

спрямованості розвитку менонітських та оточуючих їх поселень. Його інноваційні проекти вплинули на господарський розвиток поселень (землеробство, тонкорунне вівчарство, вирощування технічних культур, іригацію, лісорозведення) та сприяли розвитку регіону в цілому. Корніс запровадив низку соціальних проєктів, реформував освіту колоністів, цікавився розвитком наукових знань. У формальному сенсі Йоган Корніс не був частиною бюрократичної системи адміністративної вертикалі імперії, але виконав роль механізму, який пов'язував цю вертикаль з господарськими та економічними структурами на локальному рівні. Феномен Корніса був проявом особливостей розвитку замкненого протестантського колективу в умовах колонізації, необхідності господарської адаптації та збереження світоглядної ідентичності. Менонітське суспільство не могло сприйняти лідера, нав'язаного владою. Проте протестантське населення колоній мало потребу в таких особистостях, яким був Корніс – лідерах із власного середовища, здатних на сміливі вчинки, «широку оптику» поглядів, світоглядний прорив та аналітичні здібності. У загальній ретроспективі аналізу розвитку поселень феномен діяльності Корніса підтверджує, що менонітський соціум мав здібність до самореформування, що забезпечило йому гідну позицію в ході розгортання модернізаційних за характером процесів на Південному Заході Російської імперії. *Практичне значення:* для використання в підготовці узагальнюючих праць з проблем колонізації та протестантизму на Південному Заході Російської імперії. *Новизна:* створено узагальнюючий образ лідера протестантського типу на теренах менонітських колоній. *Тип статті* – теоретико-аналітичний.

Ключові слова: колонізація; меноніти; протестантські лідери; міжетнічні стосунки.

Надійшла до редколегії 28.05.2019

Прорецензована 24.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
 ISSN 2664–9950 (Print)
 ISSN 2707–6385 (Online)
 2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 125–140
 doi 10.15421/26190209
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94 (470) «1789/1861»

Хозяин региона: Иоганн Корнис и колонизационные процессы на Юго-Западе Российской империи (первая половина XIX ст.)

Н. В. Венгер

Доктор исторических наук, доцент
 ORCID: 0000–0002–8898–5734
nataliyavenger@yahoo.com

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепр,
Украина, 49010*

Аннотация. *Цель статьи:* провести анализ деятельности Иоганна Корниса – неформального лидера менонитских колоний Юго-Запада Российской империи первой половины XIX в. Автор использует общеоисторические методы, анализ источников и литературы для воссоздания образа своего героя. *Результаты.* Трудолюбивый хозяин и удачливый предприниматель, Корнис возглавлял ряд хозяйственных объединений («Общество лесоразведения», «Общество улучшения сельского хозяйства, промышленности и торговли»), созданных менонитами по желанию органов опеки. В 1820–1848 гг. деятельность лидера была направлена на комплексный и взаимосвязанный процесс развития поселений и региона, в который входили задачи хозяйственного освоения и поисков специализации, введения на Юго-Западе основ товарно-денежных отношений, административной интеграции, колонизации, социальной ассимиляции и этнической консолидации. Побудительным мотивом деятельности Корниса была его убежденность в важности рыночной направленности развития менонитских и окружающих их поселений. Его инновационные проекты повлияли на хозяйственное

развитие поселений (земледелие, тонкорунное овцеводство, выращивание технических культур, ирригацию, лесоразведение) и способствовали освоению региона в целом. Корнис реализовал социальные проекты, реформировал образование, интересовался развитием научных знаний. Иоганн Корнис не являлся частью бюрократической системы административной вертикали империи, но исполнил роль механизма, который связывал эту вертикаль с хозяйственными и экономическими структурами на локальном уровне. Феномен Корниса был проявлением особенностей развития замкнутого протестантского коллектива в условиях колонизации, необходимости хозяйственной адаптации и сохранения мировоззренческой идентичности. Менонитское общество, которое имело традиции религиозной замкнутости, не могло воспринять лидера, навязанного властями. Однако оно нуждалось в таких личностях, которым был Корнис – лидерах из собственной среды, способных на «широкую оптику» взглядов, мировоззренческий прорыв и аналитические способности. В общей ретроспективе анализа экономического развития поселений феномен деятельности Корниса подтверждает, что менонитского социум имел способность к самореформированию, что обеспечило ему достойную позицию в ходе развертывания модернизационных по характеру экономических процессов на Юго-Западе Российской империи. *Практическое значение:* для использования в подготовке обобщающих работ по проблемам колонизации и протестантизма на Юго-Западе Российской империи. *Новизна:* создан образ лидера менонитских колоний протестантского типа. *Тип статьи:* теоретико-аналитический.

Ключевые слова: колонизация; менониты; протестантские лидеры; межэтнические отношения.

*Поступила в редколлегию 28.05.2019
 Прорецензирована 24.12.2019
 Рекомендована в печать 28.12.2019*

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 125–140

doi 10.15421/26190209

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK112.8–112.42

The host of the region: Johann Cornies and the colonization processes in the Southern West of the Russian Empire (the first half of the 19th century)

N. V. Venger

D. Sc., Associate Professor

ORCID: 0000–0002–8898–5734

nataliyavenger@yahoo.com

Oles Honchar Dnipro National University
 72 Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. The purpose of the article is to analyze the activities of Johann Cornies who was an informal leader of the Mennonite colonies at the first half of the 19th century. The author uses general historical *research methods*, analysis of sources and contemporary historiography to recreate the image of this article hero. *Results.* A skillful owner and a successful entrepreneur, Cornies ran a number of business associations («Forestry Society», «Society for the Improvement of Agriculture, Industry and Commerce / Agricultural Union») founded by the Mennonites at the request of the Guardianship Committee. In 1820–1848 Cornies focused his activities on a comprehensive and interrelated process of the settlements' and the region's development. Those included the tasks of economic development and the search for this region specialization, as well as market relations introduction, administrative integration, colonization, social assimilation and ethnic consolidation. Cornies was motivated by his conviction of the importance of the market way of the Mennonite

and surrounding settlements' development. His innovative projects impacted the economic promotion of the settlements (their ways of agriculture, fine-fleeced sheep farming, cultivation of industrial crops, irrigation, and forestry) and contributed into the development of the region as a whole. Cornies also implemented social projects, reformed education, was interested in the development of scientific knowledge. Johann Cornies was not a part of the bureaucratic system of the administrative vertical in the Empire, but he was a kind of link that connected the vertical with economic structures at the local level. The Cornies' phenomenon was a manifestation of the closed Protestant congregations' under the conditions of colonization development, when they needed for economic adaptation and the preservation of their ideological identity. Mennonite society, which had traditions of religious isolation, could not perceive the leader imposed by the authorities. However, the congregations also needed the kind of personalities as Cornies was. He was a leader from their own environment, with «broad optics» of view, ideological breakthrough ability and analytical skills. In a general retrospective of the analysis of the economic development of settlements, the phenomenon of Cornies' activity confirms that Mennonite society had the ability to self-reform, which provided them with a high position in the modernization processes of the Russian Empire. *Practical value:* can be used for synthesis works on the problems of colonization and Protestantism in the Southern West of the Russian Empire. *Novelty:* the image of the leader of the Protestant type in the Mennonite colonies was created. *Type of article:* theoretical and analytical.

Keywords: Colonization; Mennonites; Protestant leaders; Interethnic relations.

Received 28.05.2019

Reviewed 24.12.2019

Accessed 28.12.2019

Постановка проблеми. Ім'я цієї людини не було зафіксовано в офіційних списках посадовців першої половини XIX ст., які здійснювали державне керівництво на Південному Заході Російської імперії. Проте діяльність Йоганна Корніса (1789–1848) – одного з лідерів менонітських поселень, представника етнічної еліти, який досяг успіху на службі російському уряду, залишила помітний слід в історії регіону. Історія життя та діяльності Й. Корніса пов'язана з колонізаційними процесами, ініційованими владою з кінця XVIII ст. Як людина, яка належала до середовища самих колоністів та була вельми зацікавлена в сталому розвитку своїх територій, Корніс активно сприяв успішності програми переселення та адаптації іноземців на локальному рівні. Його енергія та харизма, які діяли інколи всупереч традиційним уявленням членів його конфесійної спільноти, призвела до позитивних змін не лише у житті менонітських поселень, але й здійснила вплив на розвиток колоній інших етнічних груп та регіону в цілому. Період активної діяльності цієї особистості (з 1820-х по 1848 рр.) без перевершення слід вважати епохою Й. Корніса.

Джерела та історіографія. Не зважаючи на певну провінційність регіону, який знаходиться у фокусі нашого дослідження, діяльність Корніса були помічена та по-різному оцінена навіть його сучасниками. Його адміністративні та господарські заходи й інновації викликали неоднозначні оцінки з боку одновірців, спостерігачів, очільників: від неприйняття до визнання та майже панегіриків (О командировании Кеппена; Фадеев А. М., 1897; Гавел, 1848; Клаус А., 1869; Каменский П., 1985). Характер сприйняття діяльності Корніса залежав від соціальної та конфесійної приналежності авторів, які в своїх творах згадували про результати його керівництва. Цілком схвальними були відгуки, які лунали з боку офіційної влади та близьких до неї кіл. Першу публічну характеристику діяльності Корніса було представлено Гавелом в «Журналі міністерства державного майна» (Гавел, 1848). Автор надає дещо ідеальний портрет людини, життю якого варто наслідувати. В оцінці Гавела, Корніс – «справжній християнин, відданий монарху, як це довела його діяльність» (Гавел, 1848, с. 230). Розповідаючи про господарські успіхи лідера колоній, історію його особистого збагачення та суспільної активності, автор запевняв, що матеріальні цінності були для Корніса не метою, а засобом, сходиною для подальшого розвитку.

Запропонована Гавелом позитивна оцінка діяльності Корніса у подальшому була підтримана та культивована тими посадовцями, вченими, політиками та суспільними діячами, які брали участь у дискусіях стосовно значення колоніза-

ції (Фадеев А., 1897, сс. 168, 481; Клаус А., 1869), або підтримували колоністів та визнавали їх внесок у економічний розвиток Південного Заходу Російської імперії в умовах складання «німецького питання» – одного з націоналістичних концептів останньої третини XIX ст. (Каменський П., 1895). Наприклад, А. Гакстгаузен у своїх нотатках про колонії називав Корніса «найбільш впливовою особистістю в південній Росії» та привертая увагу до успіхів поселень, які знаходились під його наглядом. Дослідник стверджував, що не одне рішення не приймалося без участі лідера. Він повідомляв, що його оцінка діяльності Корніса базується не лише на власних спостереженнях, але й на відгуках місцевих чиновників, адже до нього з повагою ставилися не лише посадовці (граф П. Д. Кисельов, керівники Піклувального комітету С. Х. Контеріус, А. В. Фадеев), але й навіть монархи (Олександр I, Микола II) (Гакстгаузен А., 1870).

Якщо державницька оцінка діяльності Корніса носила схвальний характер, колоністське середовище, яке реально відчувало на собі моральний та соціальний тягар його експериментів, демонструвала контрверсивність поглядів стосовно нововведень. Оскільки позиція Корніса не була типовою для замкненого традиційного соціуму менонітів, а результати вимагали часу, лідера підтримували лише більш мобільні та прогресивні страти менонітського суспільства – великі землевласники, підприємці та нова генерація вчителів, чий світогляд виходив за межі релігійної традиції. З цієї причини, за підрахунками канадського дослідника Х. Діка, лише вісім з 44 відомих описів історії Молочанських колоній XIX ст. згадують про Корніса (Dyck H. L., 1984, p. 13).

Лише нове покоління представників конгрегацій другої половини XIX – початку XX ст., які відчували наслідки реформ, змінили своє ставлення до господарських експериментів Корніса. Його образ втратив негативну одіозність. В наративах того часу лідер представлений як «велика людина» та «героїчна особистість». Навіть у цілком консервативному «Менонітському щорічнику» про нього згадується як про «приклад великого реформатора в менонітській історії» (*Mennonitisches Jahrbuch*, 1907, 66–81; 1908, 53–54). Особливо рельєфним та вражаючим є образ Корніса, намальований в працях найбільш відомих менонітських істориків Ф. Ісаака, Д. Еппа, П. Фрізена, які оцінювали минуле колоній через призму позитивної динаміки їх розвитку, реформування та трансформації. Франц Ісаак запевняв, що «Корніс привів менонітів на стежку досягнень, що зробило їх прикладом для навколишнього населення як в сфері їх практичної діяльності, так і моральної поведінки»

(Isaac F., 1908). Д. Епп називав лідера «титаном» та «благодійником людства», прикладом «дійсно-го християнина», організатором, «людиною з заліза та сталі», першопрохідником. Епп вважав, що діяльність Корніса стала початком успіху менонітів в Росії (Епп D. H., 1994, pp. 1, 8, 46, 80–81). Хоча раніше Корніса звинувачували у руйнуванні релігійних традицій, П. Фрізен – автор змістовної та об'ємної версії історії колоній, визначив місце Корніса серед осіб, важливих для розвитку менонітської церкви: «...Давайте згадаємо наших двох вчителів – Менно та Корніса» (Friesen P. M., 1978, p. 199). Нова генерація істориків начебто виправдовувала дії Корніса перед попередніми поколіннями. Ісаак розглядав період його керівництва як етап боротьби двох тенденцій – релігійної (консервативної) та передової (трансформаційної), у якій, як довели подальші події, Корніс достойно переміг, чим забезпечив щасливе майбутнє поселень. Д. Епп зауважував, що «великі завдання Корніса» є виправданням його жорсткості та рішучості у проведенні реформ. Фрізен вважав, що Корніс посилив менонітські цінності, укріпивши конгрегації економічно.

В сучасній історіографії в цілому зберігається позитивне ставлення до реформаторських та господарських зусиль Корніса. Автори розглядають постать Корніса у трьох перспективах: з точки зору його ролі у формуванні локальної економіки регіону; у ракурсі діяльності на межі традиціоналізму та інновацій у самому суспільстві; вивчають його адміністративні здібності та медіативну роль між окремими етнічними групами, які будували своє майбутнє в регіоні. Це простежується, перш за все, в менонітській історіографії – дослідженнях Х. Діка, Д. Ремпела, Дж. Стейплза, Дж. Юрри, (Dyck H. L., 1984; Rempel D. G., 1974; Staples J. R., 2003; Staples J., 2004; Urry J., 1989). Не зважаючи на те, що окремі сюжети життя та діяльності Корніса знайшли часткове висвітлення в працях російських та українських дослідників (Дружинина Е. И., 1970; Дружинина Е. И., 1981, сс. 24, 187; Венгер Н. В., 2006), ця легендарна особистість усе ще залишається маловідомою для українського читача.

Мета цієї публікації полягає у тому, щоб заповнити цю лакуну та, відтворивши образ Й. Корніса як світського лідера менонітських протестантських колоній, доповнити наші уявлення не лише про колонізацію як специфічну соціально-просторову ситуацію, але й про особливості господарського розвитку Південно-Західного регіону Російської імперії першої половини XIX ст. в цілому.

Виклад основного матеріалу. Походження та соціальне оточення Й. Корніса. Особливості феномена Корніса полягали в тому, що він похо-

див із замкненого та закритого для оточуючого світу середовища менонітських конгрегацій, проте, керуючись розвиненим у ньому раціональним мисленням та прагматизмом, зумів подолати світоглядні обмеження його одновірців заради прогресу. Менонітські громади, що влаштувалися на Південному Заході Російської імперії наприкінці XVIII ст., були послідовниками протестантської церкви, сформованої в XVI ст. на території Голландії, Швейцарії та Німеччини (Friesen P. M., 1978). Внаслідок тривалого ендегамного розвитку менонітство, подібно до інших замкнених співтовариств, пройшло шлях від деномінації до етноконфесійної спільноти, тобто набуло ознак етносу (Брук С. И., 1869). Для представників подібних соціальних груп (в Російському контексті близькими до них були молокани, духобори) характерним було усвідомлення власної автономності та конфесійної винятковості. Відокремлюючи себе від навколишнього соціуму, етнічного та конфесійного масиву, меноніти відрізнялися не лише господарсько-культурними та етнічними особливостями, але, перш за все, високим рівнем групової самоідентифікації. Саме ця особливість дозволяла зберігати зміст постійних компонентів їх культурного світу – усвідомлення власної богообраності, пацифізм, визначальне значення аграрної діяльності (як фактор збереження автономного існування), традиції релігійного керівництва, конфесійного виховання та ендегамії. Іншими словами, менонітські конгрегації (в уявленні самих членів) були «збалансованими» мікросуспільствами, в яких релігійні пріоритети (за суб'єктивною позицією менонітів) мали забезпечити спільноті стабільність та процвітання.

Й. Корніс виявився тим лідером, який порушив цей баланс, вивів конгрегації зі «стану ілюзорного комфорту», який в умовах майбутньої модернізації не міг забезпечити сталий розвиток поселень. Важливо, що частково руйнуючи традиції (наприклад, замкненість общин), він не розламав суспільство, а підштовхнув його вперед, запропонувавши нові, більш багатообіцяючі економічні перспективи. Оскільки Корніса складно назвати «типовою», модальною особистістю своєї спільноти, важливим є питання, яким чином формувалася світогляд майбутнього лідера, якими були шляхи його особистісного розвитку та адміністративної кар'єри.

Перші офіційні версії біографії Корніса були представлена у публікації Гавела (Гавел, 1848) та в мемуарах французького маршала О. Мармона, який познайомився з Корнісом під час подорожі Південно-Західною Росією (близько 1840 р.) (Мармон О., 1840).

Йоганн Корніс народився 1789 р. (в початковий рік менонітської еміграції до Росії) неподалік від Данцига – місця виходу менонітів зі Західної Пруссії. Його батько, у колишньому моряк, був власником невеликого готелю. Маючи деякі кошти, він був спроможний надати своїм нащадкам освіту. Йоганн Корніс – старший син у родині – відрізнявся здібностями та допитливістю, був талановитим та розумним. У 1804 р. родина емігрувала до Російської імперії, а з 1806 р. оселилась у с. Орлово на Молочних водах. В умовах еміграції та складного адаптаційного періоду родині бракувало грошей. Мармон стверджував, що на момент переселення капітал сім'ї складав не більше 1 000 крб. Займаючись землеробством, батько Корніса збільшив сімейні накопичення і розділив їх між синами, перелічивши кожному по 4 тис. крб. (Мармон О., 1840, с. 251). Через три роки його капітал, як указував Мармон, зріс до 7 тис. крб. (Мармон О., 1840, с. 252).

Йоган працював у якості найманого працівника на млині. На зароблені гроші він придбав у місцевих селян повозку та зайнявся торгівлею, здійснивши декілька подорожей до Криму, що було на той час ризикованою справою. Заробивши додаткові статки, він зумів отримати кредит, на які купив овець та в 1812 р. взяв в оренду під пасовища частину менонітських земель (Гавел, 1848, с. 220–221). Незабаром Корніс придбав землю та заснував власний хутір Юшанлі, де була започаткована експериментальна ферма. В 1816 р. він заснував кінну ферму, для чого виїхав на Дон та особисто обрав племінних жеребців (Гавел, 1848, с. 221). Як стверджує канадський дослідник Дж. Стейплз, базовий капітал Корніса формувався в 1812–1817 рр. у тому числі через використання відкупного права на пивоваріння, яке майбутній лідер спільно з В. Мартенсом вперше придбав у Піклувального комітету в 1816 р. (утримував до 1830 р.) (ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 43). На своїх землях на хуторі Юшанлі підприємець заснував цегляний і черепичний заводи (Коновалова О., 2002), тютюнове виробництво, для діяльності якого було закуплено «сигарні» машини (Ерр D. Н., 1995, р. 21).

Згадуючи початкові часи своєї підприємницької діяльності, в 1923 р. Корніс писав у листі другу, як наполегливо він працював з ранку до ночі, переконаний у важливості того, що робить, не дозволяючи нікому, хто думав по-іншому, впливати на нього (Гавел, 1948, с. 30).

Напрацьовані у агросфері гроші Корніс інвестував у промисловість. У 1830-х рр. він неодноразово надавав фінансову підтримку І. Класену, своєму родичу, власнику суконної фабрики із с. Гальбштадт (ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 352). Він свідомо вкладав

кошти в промисловість, оскільки був переконаний, що розвиток неаграрного сектора економіки є одним із чинників майбутньої успішності колоній.

Завдяки своїм господарським успіхам, до 30-ти років Корніс став заможною, відомою та впливовою постаттю в середовищі менонітів. Активна співпраця Корніса з органами влади простежується з 1817 р., коли за рекомендацією Опікунської контори його було призначено радником і спостерігачем за новими поселеннями Данцигських менонітів на Молочній (Urty J., 1989, р. 111). Колонізація продовжувалась, і Корніс був обраний повноважним представником від колоній Молочної для обрання земель майбутніх менонітських поселень. Внаслідок цього з'явилися поселення під Маріуполем (Маріупольський менонітський округ (РДІА, ф. 383, оп. 29, спр. 634, арк. 30, 57; РДІА, ф. 1181...), де оселились емігранти з Віртемберга. Саме на цей період припадає початок суспільної кар'єри цієї особистості. Як свідчив Гавел, на цьому шляху його підтримував С. Х. Контеніус – голова Піклувального комітету іноземних колоністів. Корніс згадував: «Я досяг успіху завдяки його підтримці» (Гавел, 1848, с. 224). Не менш важливою у подальшому була й співпраця з наступником С. Контеніуса – І. М. Інзовим. Особистий шлях Й. Корніса до неформального лідерства полягав через власний господарський успіх та підтримку тих можновладців, хто вірив в нього та довіряв йому.

Адміністративна діяльність Й. Корніса та його проекти у аграрному секторі. До 1820-х рр. для менонітських колоній в цілому закінчився адаптаційний період. Влада більше не бажала вкладати гроші в улаштування поселень. Вона намагалась повернути видані раніше позики, створивши їх джерелом прибутку для казни. Молочанські меноніти приступили до виплати позик з 1820 р. Із загальної суми боргу (більше 5 000 000 крб.) до виплати бути призначено близько 4 000 000 крб. Частина грошей, витрачених на облаштування менонітських колоній була залишена без стягнення (Правила для взыскания...; История и статистика...).

Працьовиті та дисципліновані меноніти розглядалися владою як надійний соціальний ресурс, гарне середовище для експериментів. На рівні Піклувального комітету було вирішено поширити серед менонітів практику розведення мериносних овець. Вважалося, що в умовах посушливого клімату та ризикованого землеробства саме цей напрям господарської діяльності мав забезпечити надійний та стійкий прибуток як самим поселенцям, так і державній скарбниці. Відомо, що під час своєї каденції на чолі Піклувального комітету І. С. Контеніус подарував менонітам 30 голів тонкорунних овець, спонукаючи їх до обцинного роз-

ведення цих тварин. Ця пропозиція була підтримана та принесла позитивні результати. Через десятиліття влада звернула увагу на доцільність розведення більш цінних мериносних овець. Великі питання викликали механізми введення інновацій у менонітське середовище, яке було об'єднано скоріше релігійною, ніж господарською традицією. Найпростішим та найбільш органічним, на погляд очільників, був метод особистого прикладу. Для цього було обрано експериментальну ферму, досвід, вплив та харизму Йоганна Корніса.

Завдяки рекомендаціям І. М. Інзова, в 1824 г. підприємець отримав пропозиції для керівництва подальшим розвитком вівчарства в колоніях та закупки мериносних овець. Перша партія тварин буда привезена з Царського села – маєтку Олександра І. Друга закупка була здійснена самим Корнісом, для чого він відвідав Саксонію (Гавел, 1848, с. 223). Проект виявився вельми вдалим, і в наслідок селекційної роботи найкращі тварини були поширені в господарствах Херсонщини, Полтавщини, поблизу Воронежа за ціною по 200 крб за голову (Гавел, 1848, с. 222). Після 1824 р. Піклувальний комітет виступав з ініціативою створення на території колоній «Товариства вівчарства», яке на чолі з Корнісом стежило за результатами розвитку цього виду тваринництва. В 1830-х р. в менонітських колоніях на одну родину припадало до 30 голів овець. У цілому вовна складала 15,8 % експортної продукції, яка вивозилась через Азовські та Чорноморські порти, отже давала державі неабиякі прибутки (ДАОО, ф. 6, оп. 3, спр. 15253...).

Важливо, що як в цьому проекті, так і у подальшому Корніс не був простим виконавцем розпоряджень, наданих зверху. Він глибоко вникав в суть, багато подорожував (наприклад, відвідав Калмикські степи), вивчаючи досвід місцевого населення стосовно розвитку тваринництва. За його посередництвом навіть обговорювалось питання заснування менонітських колоній на території Сибіру, як вельми сприятливої території для розвитку цієї галузі господарства (Гавел, 1848, с. 223).

За деяким відомостям, в 1825 р. меноніти лише 10 % своїх земель використовували для землеробства, адже, вирушаючи в еміграцію, окремі родини перевозили із собою домашніх тварин. Як відомо, на Південь України колоністи привезли остфрисландську (голландську) породу корів, яка, пройшовши через певний термін адаптації та через схрещення з холмогорською породою (10 голів закуплено Й. Корнісом у Полтавській губернії), демонструвала високі показники продуктивності м'яса та молока (Agronomist Gavel's biography..., pp. 37–38). Наприкінці століття кожна менонітська родина мала близько 7–8 коней, 4–6 корів, молодняк, свиней та домашню птицю.

Розпочинаючи будь-який проект, Корніс з твердістю та силою духа переживав випробування. Під час несподівано жорстокої зими 1824–1825 рр. він втратив біля 800 голів овець та 200 коней. Цей випадок він прокоментував як справжній філософ та людина з протестантським світоглядом: «Бог примусив мене відчувати біль... Проте мій скот помер не від голоду, тому я не відчуваю внутрішніх докорів до самого себе. Я лише запитую себе, чи все я зробив, щоб зберегти те, що мені надано, чи все я врахував. Бог не завжди надає нам те, про що ми мріємо. Проте він одарює нас тим, що приносить нам користь. Тому я готовий працювати далі на славу Бога. Моя енергія не спрямована на те, щоб забезпечити лише своє буття. Я призначений для багато більших справ – стати корисним для послідовників» (Agronomist Gavel's biography..., p. 30).

На землях Польської Пруссії, з яких родини менонітів прибули до Росії, вони жили більш відокремлено. Бувши об'єднані у релігійні конгрегації, вони дотримувались індивідуального ведення господарської діяльності. Так сталося, що в Російській імперії серед менонітів склалась дещо інша традиція. У ході розвитку держави і початку процесів формування цивільного суспільства в Росії повільно набувала поширення практика створення громадських організацій. В 1830 р. Піклувальний комітет спонукає менонітів до утворення на території колоній «Товариства лісорозведення», а в 1836 р., за ініціативою А. Фадєєва, було засновано «Товариство поліпшення сільського господарства, промисловості й торгівлі». На чолі цих неурядових та напівформальних структур опинився Йоганн Корніс. Володіючи достатньо широким спектром повноважень, глава «Сільськогосподарського союзу» отримав можливість практичної реалізації багатьох задуманих ним проектів, які відповідали його особистому розумінню про прогрес і економічну доцільність. Корніс сфокусував свою діяльність на трьох основних напрямках: 1) ефективнішому розподілі господарських ресурсів на території поселень; 2) ефективнішому використуванні ресурсів; 3) стимулюванні аграрної промисловості і переорієнтації менонітської економіки на ринкові засади (Staples J. R., 2003, p. 119).

Завдяки його наполегливості та послідовності, інколи всупереч бажанням своїх одновірців, яке з побоюванням сприймало кожен нову пропозицію лідера, на території колоній було запроваджено такі нововведення:

- 1) чотирипілля;
- 2) на літо землі залишались на пару, що було важливим для успішної обробки засушливих земель;
- 3) популяризація вирощування тютюну;
- 4) бджільництво та виробництво шовку;

5) заохочення розвитку агропереробної промисловості та торгівлі сільськогосподарськими товарами;

6) лісорозведення;

7) використання лісосмуг як засіб боротьби з вітром у степах та за для збереження верхнього родючого шару ґрунту;

8) виробництво кормів та селекційна робота у галузі скотарства;

9) поступове поширення посіву зернових культур;

10) постійні іригаційні роботи за для покращення земель, побудова дамб;

11) підвищення доходу від присадибних територій шляхом їх раціонального використання, вироблення ефективного проекту менонітської будівлі;

12) вирощування картоплі та покращених стійких до хвороб штамів картоплі з насіння;

13) покращення зовнішнього вигляду поселень завдяки посадці дерев уздовж доріг, фарбуванню заборів та хат (Dyck H. L., 1984, p. 11).

Зупинимось на характеристиці деяких з вищезазначених нововведень. Важливим був внесок Корніса у керівництво програмою лісорозведення та садівництва в умовах степу. Засновуючи свої поселення, новопоселенці зіштовхнулись зі браком деревини – головного будівельного матеріалу того часу. Перші ліси з'явилися поблизу німецьких колоній в 1806–1810 рр. між с. Альтнассау та Вейнау. Проте найбільшого розмаху лісорозведення набуло після 1931 р., коли Піклувальний комітет зобов'язав кожну родину засадити по 1,5 десятин на подвірний наділ. Кожна сім'я мусила надати робітника, який мав відпрацювати упродовж двох днів на рік або в общинному саду, або за програмою лісорозведення. Корніс спонукав: «Треба, щоб кожний з повагою ставився до насаджування дерев, і все перетвориться у квітучий сад» (*Agronomist Gavel's biography...*, p. 38).

У своєму маєтку в Юшанлі на 13 десятинах землі Йоганн створив показовий розплідник, зібравши велику кількість дерев, типових для Катеринославської губернії, доводячи що всі вони також можуть зростати у степовому кліматі. Саджанці Корніс поширював не лише на території колоній, але й розсилав їх до Харкова та Криму. Міністр державного майна граф П. Д. Кісєльов підтримував програму, маючи наміри створити у степу показові лісові ділянки. У 1841 р. граф звернувся до Й. Корніса з проханням улаштувати зразкові школи для навчання місцевих малоросійських дітей лісорозведенню. Незважаючи на мовний бар'єр та інші складності у навчанні, Йоганном було підготовлено 13 українських та татарських хлопчиків (Стейплз, Дж., 2017, с. 16). З 1828 по 1866 р. меноніти пере-

творили сухі степи на квітучий сад: у степу з'явилися фруктові, тутові й лісові дерева. Колоністи заклали Алтагірське та Старобердянське лісництва (Рудченко К. В., 2004). Програма лісорозведення була закінчена до 1860-х рр., коли земельний резерв був вичерпаний.

Уряд спонукав колонії до розведення тутових дерев. Оскільки шовковиця гарно почувалась на південних землях, Корніс усіляко пропагував цей напрям господарської діяльності. Матеріали та інструкції з вирощування та виробництва шовку він запозичив у італійських майстрів. У середині XIX ст. на менонітські колонії припадало 94 % виробництва шовку Таврійської та Катеринославської губерній. Шовківництво Корніс вважав вельми перспективним напрямком розвитку господарства. У його планах була навчальна подорож до Італії, яку він так і не зміг здійснити через фатальну для нього хворобу (Гавел, 1848, с. 226).

За підказкою губернатора Новоросії князя М. С. Воронцова Корніс захопився розведенням тютюна. Підходячи до будь-якої справи вдумливо та з відповідальністю, він знову ж таки вивчав досвід інших країн та в журналі, який виходив для колоністів, надрукував інструкцію з порадами, як слід розвивати цю культуру в степах (*Agronomist Gavel's biography...*, p. 39). Він пропагував найкращі сорти тютюну та започаткував у своєму маєтку тютюнове виробництво, для діяльності якого було закуплено «сигарні» машини (Ерр D. Н., 1995, p. 21).

Методи землеробства в колоніях постійно удосконалювались. З метою запобігання виснаженню земель, за ініціативою Й. Корніса було введено чотирирілля з паром. 3/4 земель засівали хлібом, 1/4 залишали під паром, 1/6 відводили під картоплю. Пашню меноніти засівали пізніше, проте отримували більші врожаї, ніж оточуюче поселення. У другій чверті XIX ст. меноніти отримували врожаї в 2–2,5 разів вищі, ніж місцеві селяни. Наприкінці 1850-х пшениця коштувала 10 крб. сріблом за пуд, що приносило селянам великі прибутки. Щорічний дохід з землеробства на кожного члена громади доходив до 16–40 руб. Сріблом (О состоянии разных отраслей..., с. 123).

Реформи з соціальної підтримки підприємництва. Посуха 1832–1834 рр. радикально вплинула на уявлення Корніса про можливі напрями економічного розвитку менонітських колоній і регіону в цілому. О. Фадєєв оцінював посуху початку 30-х рр. XIX ст. як подію, яка відкинула економіку поселень на кілька років назад. Перед керівництвом колоній постало питання про те, як запобігти повторенню подібних криз (Staples J. R., 2003, p. 118). Як вважав Корніс, однією з гарантій, здатних забезпечити стійкість економіки в умовах неми-

нучих у регіоні природних катаклізмів, може стати орієнтація на комплексний господарський розвиток колоній. У зв'язку з цим він запропонував програми, спрямовані на підтримку розвитку менонітського підприємництва. Зауважимо, що цей проект у практичній діяльності Корніса був тісно пов'язаний з соціальною сферою.

З початку 30-х рр., коли кількість безземельних господарств, внаслідок росту населення в умовах обмеженого ресурсу, на території колоній збільшилась, Корніс запропонував серію соціальних програм, сфокусованих на поліпшенні становища безземельних членів конгрегацій. Його проекти дозволяли общинникам проявляти себе в альтернативних аграрних видах діяльності. Корніс виступив з ініціативою заснування окремої ремісничої колонії, яку планувалося розмістити поблизу центрального селища Молочанського менонітського округу – к. Гальбштадт. За свідцтвом Корніса, менонітські ремісники були незаможними людьми. Не маючи достатньо коштів для закупівлі великих партій сировини і забезпечення зберігання задалегідь виготовлених виробів, майстрові виконували переважно особисті замовлення (Staples J. R., 2003, p. 126).

Плани про утворення особливої промислово-ремісничої колонії Корніс обговорив зі своїм другом, бароном П. І. Кеппеном, статським радником і урядовцем Міністерства державного майна (Высочайше утверждённое положение...). До того часу в практиці колонізації Південного Заходу Росії було накопичено деякий, слід визнати, негативний досвід утворення поселень неаграрного типу (Біловезькі колонії) (Переписка Главного судьи Конторы...). На відміну від попереднього проект Корніса мав усі передумови виявитися успішним. Він здійснювався в достатньо сприятливих економічних умовах і на території регіону, який відрізнявся відносно високим рівнем розвитку. Для майбутньої колонії було обрано зручне, з погляду авторів проекту, місце розташування: її передбачалося розмістити на перетині торгових шляхів.

У жовтні 1837 р. П. Кеппен надав записку «Про стан і головні потреби іноземних поселенців у Таврійській губернії». У документі повідомлялося про наміри менонітів заснувати при к. Гальбштадт особливе ремісниче поселення на 200 господарств. Будучи прихильником проекту, Кеппен переконував адміністративні органи, що «поселення ремісників надасть їм можливість сприяти взаємному удосконаленню». Селище Ной-Гальбштадт він іменував «колонією нового типу» (О командировании Кеппена...).

У листі інспектору Пелеху Корніс пояснював свою позицію про необхідність практичного втілення проекту з обоюсторонньою вигодою, яка забезпечить сприятливі умови для подальшого розвитку

не лише менонітів, але й регіону в цілому, а саме: 1) необхідність забезпечення можливостей духовного і фізичного розвитку ремісників, поліпшення їх добробуту і збереження навичок майстрів; 2) перспективи утворення ремісничого центру, де вироблятиметься конкурентноздатна продукція; 3) організацію зручнішого доступу споживачів до якісних виробів незалежно від часу проведення ярмарків і ринків. У грудні 1839 р. з підтримкою цього проекту виступив Піклувальний комітет (О командировании Кеппена...).

9 липня 1841 р. Міністерство державного майна підписало указ про заснування колонії. Схвалюючи проект, це відомство висувало деякі вимоги стосовно внутрішньої організації поселення. На менонітів було покладено такі обов'язки: 1) побудову молитовного будинку; 2) створення школи; 3) організацію торгових лавок; 4) утворення ремісничого наказу, підлеглого Молочанському менонітському окружному наказу; 5) вибір десятиських; 6) побудову будинків за менонітським зразком; 7) відмову від землеробства (О командировании Кеппена...). Таким чином, к. Ной-Гальбштадт, будучи виключно ремісничим осередком, мав відповідати зразку типового колоністського поселення, зберігати спосіб життя общини.

Корніс усвідомлював, що утворення єдиного ремісничого поселення не могло розв'язати глобальну для менонітського соціуму проблему і вважав доцільним розповсюдити цей досвід на інші регіони анклавів поселень Молочної та Хортиці. На облаштування Ной-Гальбштадта з особистих коштів Йоганна було передано 100 000 крб. (Ведомости о хозяйственном состоянии...). Маючи намір продовжити проект, він намагався залучити до його фінансування інших забезпечених людей, проте реальне втілення замисленого зіштовхнулося з опором з боку молочанських землевласників. До того ж у тих ремісників, що влаштувалися в колонії, бракувало коштів для устаткування майстерень. Для них Корніс передбачив можливість отримання позик. Незважаючи на всі старання, ідея Корніса так і не досягла того результату, на який розраховував лідер. У 1857 р. на території ремісничої колонії знаходилося не більше 22 господарств (Staples J. R., 2003, p. 49).

Маючи деяку частку власного вільного капіталу, який, як було закладено в менонітському світогляді, повинен працювати, І. Корніс виступав як приватний банкір, пропонуючи процентні позики менонітським і німецьким підприємцям (Материалы И. Корниса: исходящие документы, отчёты, переписка с колониями..., с. 17), місцевим землевласникам, російським урядовцям (Переписка Йоганна Корниса..., с. 53–54). Корніс йшов назустріч різним суб'єктам економічної діяльності,

незалежно від їх суспільного і матеріального статусу. Він був переконаний у важливості підтримки малих підприємств (Журнали меннонитского приказа., с. 5). Помітимо, що Корнісу й раніше вдавалося демонструвати здібності фінансиста. Будучи скарбником «Біблійного товариства» (відомості за 1822 р.), він використовував громадські гроші, заробляючи для колоній додаткові кошти (Переписка Иоганна Корніса с меннонитами., с. 3).

Схвалення з боку Піклувального комітету отримав проект Корніса про виокремлення на території менонітських селищ спеціальних ділянок для заселення малозабезпечених молодих безземельних сімей, котрі, як передбачалося, могли стати локальними «ремісничими городками». Такі території незабаром з'явилися фактично в кожному молчанському селищі і стали центрами формування домашньої промисловості, ремесла і підприємництва. У 1847 р. було підготовлено «Проект правил про облаштування нових селищ із застосуванням щодо них господарських засад менонітів: про ділянки, призначені для поселення безземельних і ремісників». Відповідно до програми, землі для ремісників виділялися або на околиці колоній, або з обох їх кінців (Записка инспектора сельского хозяйства...). Вирішуючи проблеми розвитку ремесла і підприємництва, Корніс вимагав від керівників окремих громад надання кредитів молодим підприємцям задля їх участі у житловій програмі (Записка инспектора сельского хозяйства...).

Корніс першим запропонував використовувати майстрових для професійної підготовки хлопців із навколишніх іноетнічних поселень (Отчет Палаты...). З 1839 р. Іоганн практикував навчання хлопчиків з сусідніх сіл навичкам раціонального землеробства (О состоянии хозяйства., с. 6). Учні могли отримати в колоніях й ремісничі навички. Вони навчалися ремонту споруд, виготовленню сільськогосподарських знарядь і домашнього начиння. Після шести років проживання в колоніях стажисти отримали по 100–150 крб. сріблом для створення власного зразкового господарства. З таких хлопців формувалися навіть поселення (Новопавлівка і Анновка) (Обследование современного состояния...).

Нарешті, у середині 1840-х рр. при посередництві Корніса обговорювався проект про передачу на навчання менонітським ремісникам хлопчиків із болгарських поселень, проте, як згадував А. Скальковський, «ніякі переконання не допомогли, і болгарі рішуче відмовлялися передати своїх дітей в науку німцям» (Скальковский А., 1842, с. 139). Лише в 1855 р., використовуючи досвід Іоганна Корніса, Департамент державного майна приступив до реалізації програми з навчання ремеслам селян-

ських сиріт (Распоряжение по II Департаменту...). Його було успішно завершено у 1859 р.

І. Корніс не втрачав можливості популяризації виробів менонітських ремісників. Наприклад, у 1837 р. він порекомендував одному з місцевих землевласників візок, виготовлений ковалем із с. Орлово. Вартість виробу, який був здатний перевозити вантаж вагою 150–160 пуд., складала 240 крб. (Журнал исходящих документов., с. 57). Візок було відправлено покупцю, і на наступний сезон той же ремісник отримав нове замовлення, яке на цей раз поступило від сусіда торішнього покупця.

Й. Корніс і релігійна влада на території менонітських поселень. Представники державної влади підтримували Й. Корніса як світського лідера поселень, який вважав доцільним проведення господарських реформ, що відповідало важливим економічним завданням регіону. Здійснюючи керівництво господарськими проектами та отримуючи санкцію на них від зовнішньої світської влади, маючи схвалення від частини свого суспільства та набуваючи впливу й популярності серед менонітів, Іоган Корніс складав все більшу конкуренцію традиційно важливим для менонітського суспільства релігійним лідерам. У межах конфесійної спільноти, якими були меноніти, вперше виникав феномен появи світської еліти, з чим пастори конгрегацій погоджуватись не бажали.

Зіткнувшись з непримиренною опозицією з боку релігійних лідерів, Корніс діяв проти них нетрадиційними для протестантських конгрегацій методами. Аналізуючи практику примусу, яким користувався голова «Сільськогосподарського товариства» задля проведення реформ, пастори засуджували його, перш за все, за неповагу до виборної релігійної влади. Іоганн, як запевняли вони, не дотримався основ релігійного життя, заперечуючи права церковних лідерів втручатись у цивільне життя. Він начебто порушував права, надані Маніфестами Катерини II (1762, 1763) стосовно свободи релігії. Вважалось, що саме через Корніса влада впливала на релігійних лідерів, вимагаючи від них мовчання і лояльності.

Пастор Д. Епп у своєму щоденнику занотував: «Поведінка Корніса – більш деспотична, ніж поведінка християнина». Рік потому він свідчив у тому ж щоденнику, що нічого не змінилося: «На Молочній замість (християнської) любові справжній деспотизм, і факел чвар горить» (The diaries of David Epp., р. 13). І незадовго перед смертю в 1843 р. Епп з жалем розмірковує: «Проблеми на Молочній не тільки продовжуються, але й насправді збільшуються... Один лише Бог знає, до чого це призведе. Багато чого робиться для розвитку садівництва, лісів і поліпшення земель. Але в духовній сфері, особливо в питанні керівництва

церквою, дуже сумна ситуація. З боку влади дуже багато нарікань щодо релігії, і більш уваги приділяється указам влади, а не релігії» (The diaries of David Epp..., p. 15).

Протистояння між релігійністю та світськістю проявилось у так званій «справі Варкентіна» – подію 1838 р., пов'язаною з новим підтвердженням меннонітських привілеїв імператора Миколою І. З проханням ще раз затвердити привілеї до царя звернулись Корніс та декілька більш лояльних до нього релігійних лідерів. Проте до ініціативної групи не було зараховано Якоба Варкентіна – голову великої фламандської (консервативної) парафії, прихильника квієтизму – концепції «покою» та уходу менонітів від світського миру, який з 1830 р. вимагав поширити релігійну автономію (Urry J., 1989, pp. 282–284).

Меноніти вельми цінували свої привілеї, пишалися ними, але по-різному тлумачили її зміст. Я. Варкентін вважав, що економічні свободи – це частина релігійних прав менонітів. Для Корніса існувала розбіжність між релігійними та економічними правами, релігійною та адміністративною владою. Його позиція корінним чином відрізнялась від поглядів Варкентіна, який наполягав на збереженні замкненості конгрегацій, що суперечило позиції влади про роль менонітських общин у російському суспільстві та стримувало проведення реформ.

Діючи рішуче у господарській сфері, Корніс захищав та просував свою позицію. Відстоюючи права на керівництво, він жорстко розправився зі своїми супротивниками – спочатку з Я. Варкентіном (в 1842 р. його було зміщено з посади новим головою Піклувального комітету Євгенієм фон Ганом), а потім з однодумцем пастора – Гейнріхом Вінцем. Останній був висланий в Пруссію (Urry J., 1989, pp. 306–343). У відповідь на це Вінц написав свої нотатки, де створив негативний образ Корніса, звинувативши його в необмеженому деспотизмі, порушенні церковних принципів та репресіях проти справжніх послідовників віри.

Суспільна позиція та господарська поведінка Корніса були пов'язана з його світоглядними та релігійними уподобаннями. Світський лідер менонітських поселень був освіченою людиною, і, за припущенням дослідників, знайомий зі складними економічними і філософськими концептами свого часу (наприклад, теорією власності) (Staples J. R., 2000, p. 16–17). Хоча останнє припущення здається нам досить гепотетичним, достеменно відомо, що Корніс був прихильником пієтизму, і саме це вчення багато в чому мотивувало його діяльність та активну життєву позицію.

Зауважимо, що протягом усього періоду проживання в Росії ідеологія менонітів була досить гнучкою та прагматичною, що дозволило колоні-

ям пристосовувати своє вчення до життя в умовах поліетнічного та поліконфесійного оточення та в межах суспільства, яке відчувало на собі перші ознаки майбутньої модернізації. На менталітет російських менонітів вплинув віттембергський пієтизм, найвідомішими представниками якого були Й. Бонекемпер та Е. Вюст. Пієтисти пояснювали, що оновлення, відродження, позитивні зміни суспільства є ознаками істинної віри та схвалюються Богом. Також вони підтримували ідеї екуменізму про співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій. Ці погляди поступово поширювались в менонітському середовищі після хвилі переселення 1818 р. та супроводжували економічний успіх колоній в імперській Росії.

Пієтизм Корніса став важливим для його звільнення від консервативного мислення та показав йому шлях до ефективної господарської та адміністративної поведінки. Завдяки пієтизму, Йоганн дивився на світ іншими очима. Він товаришував із відомим теоретиком цієї течії Даніелем Блюхером, а в 1927 р. Йоганн відвідав центр моравських братів у Саксонії. Під час цієї подорожі він спілкувався з Якобом ван дер Сміссеном з м. Данциг – найвідомішим пастором-пієтистом. У будинку Корніса на Молочній довгий час жив пієтист-месіонер Даніель Шлаттер (Staples J. R., 2000, p. 16). Ідеологічний перелом став моментом його пробудження та початком самих сміливих господарських експериментів, які змінювали економіку регіону. Вплинувши не лише на Корніса, але й на інших його братів по вірі, пієтизм став потужною ідеологічною мотивацією подальшої трансформації середовища менонітських колоній та, опосередковано, всього регіону.

Захоплений прагматичними та активними ідеями цього вчення, лідер колоній зазначав: «Я визнаю, що для християнина просте визнання Божого слова не є достатнім, але воно визнається справою» (Staples J. R., 2000, p. 16). Про зв'язок зі зовнішнім світом Корніс висловлювався наступним чином: «Слава Богу, що він не обмежив наше почуття любові лише вузьким колом осіб. Любов охоплює все людство, ми можемо любити всіх та працювати для них...» (Staples J. R., 2000, p. 16).

Ця позиція лідера поселень сприяла його вдалим стосункам з оточуючим іноетнічним населенням. Свої нововведення Корніс поширював не лише на менонітів та німців-колоністів, але й на ногайців, росіян, духоборів, молокан. Як вважав Гавел, саме його «відкритість» до спілкування з представниками інших етнічних груп привела його до успіху (Agronomist Gavel's biography..., p. 30–31). Його конфесійні уподобання поєднувались з релігійною толерантністю. Можливо, цю якість він отримав від своїх предків, оскільки в Пруссії конгрегації менонітів жили в оточенні інших конфе-

сій. Як голова Союзу, який відповідав за господарський розвиток регіону, Корніс піклувався про молукан та духоборів, росіян, про близьких до менонітів гунтерів. Останнім він допоміг улаштуватись на Молочній серед менонітів. Духобори висловлювали подяку Йоганну навіть з місць їхнього вигнання (*Agronomist Gavel's biography...*, p. 30–31).

Корніс здійснив декілька вдалих проектів з ногайцями – кочовим народом, іновірцями та носіями особливої культурної традиції, досить складної для розуміння. Лідер зумів не лише налагодити з ними контакти, але й досяг їхньої довіри. Першим етапом їх реформування були спроби поширити серед кочівників традиції осілого способу життя. Корніс заснував для ногайців декілька поселень з чітким плануванням, які у подальшому стали частиною Аккерманської колонії. Йому також вдалося залучити їх до регіонального проекту розведення мериносних овець. Ногайці довго відмовлялись від пропозиції, оскільки іспанські вівці не були визнані ними як жертвні тварини. Якимось чином Йоганну вдалося довести, що саме іспанські вівці є найкращими та найбільш придатними тваринами, гідними для жертвопринесень. Корніс також зумів зацікавити старійшин, повернувши ногайцям половину кількості стада з умовою, що вони будуть доглядати та годувати його протягом чотирьох років на їхніх землях (Staples J. R., 2003, pp. 49–58). Бажаючи поширити власний досвід спілкування з кочовим народом, в 1839 р. Корніс підготував статтю, в якій розповів про історію їх перебування в регіоні (Шевчук, 2004).

Освітні проекти. Займаючись економічним перетворенням регіону, Корніс приділив увагу просуванню освітнього проекту, мета якого полягала в підвищенні стандартів початкової та запровадженні середньої освіти. Вперше ідея реформування шкіл виникла у нього в 1820 р., коли Корніс взяв участь у заснуванні Асоціації християнських шкіл. Звернувши увагу на існуючу освітню практику, він залишився незадоволеним як існуючою шкільною системою, так і практикою викладання (Стейплз, Дж., 2003. Религия, политика..., с. 8).

На той час система освіти в колоніях обмежувалася початковою школою. Записки Тобіаса Фоза – пієтиста та одного з перших відомих нам вчителів, які практикували в менонітських колоніях Молочної з 1822 р. по 1829 р., дозволяють скласти загальне уявлення про змістовний бік освіти. У програму навчання входила історія релігій, вивчення Біблії, читання, письмо, арифметика, граматики німецької мови, спів. На вимогу батьків даний перелік міг бути доповнений двома курсами: малюванням і географією (Friesen P. M., 1978, p. 693). Слід, однак, відзначити, що рівень підготовки вчителів був різним, і на практиці, до кінця 1830-х рр. – періоду

першого реформування шкільної системи, якість навчання істотно знижувався відсутністю освічених викладачів (Goertz H., 1992, pp. 100–109).

Реформа Корніса зводилась до залучення у школи професійно підготовлених, освічених викладачів, більшість з яких було запрошено з-за кордону. В описі моделі школи, складеної Корнісом, було, між іншим, зазначено, що вчителі повинні заохочувати учнів до читання книг та придбання знань не лише теологічного, але й загальнонаукового характеру (Goertz H., 1992, p. 112). Нова генерація вчителів демонструвала здатність не лише ефективно викладати, але й створювати навчальні посібники, що відповідали новим потребам суспільства, яке ставало більш динамічним. Серед них, наприклад, слід згадати підручник з математики Гейнріха Франца «150 арифметичних таблиць» (Friesen P. M., 1978, p. 832–833). Завдяки Корнісу в 1835 р. в с. Гальбштадт з'явилося Центральне училище – середня школа, що забезпечувала більш високий освітній рівень підготовки (Goertz H., 1992, pp. 123). З 1843 р. керівництво школами взяв на себе «Сільськогосподарський Союз».

Звертаючи увагу на зміст освіти, Й. Корніс розмірковував про майбутнє менонітських конгрегацій в імперії, намагаючись запобігти можливим політичним проблемам. Він вимагав від менонітів вивчення російської мови, без знання якої розвиток колоній після певного періоду буде вкрай обмеженим. Демонструючи монархізм та патріотизм, спонукаючи учнів святкувати державні свята, а вчителів формувати у нового покоління ширший світогляд, Корніс передбачав стратегію виживання менонітів у поліетнічному та наповненому протиріччями середовищі Російської імперії.

Зауважимо, що сам реформатор не залишився осторонь започаткованої ним реформи. На своїй фермі Корніс заснував сільськогосподарську школу, термін навчання в якій був розрахований на чотири – шість років. До навчання були залучені не лише меноніти, але й діти місцевих українських та російських селян. Учні утримувались за рахунок хазяїна ферми та навіть отримували стипендію (Плесская С. Г., 2004). Реформа системи освіти не тільки поставила навчання на території колоній на новий рівень, але й привела до розширення кругозору нового покоління, стимулювала пізнавальні потреби суспільства в цілому.

Допитливий та маючий жагу до знань, Корніс жваво цікавився історією земель, на яких були засновані Молочанські колонії. Він брав участь у перших спробах з вивчення курганів у північному Приазов'ї. Сприяв цьому П. Кеппен – російський вчений німецького походження та один із засновників Російського географічного товариства, який у журналі «Северная пчела» надрукував перелік

найвідоміших курганів півдня українських земель. Кеппен запевняв, що неподалік від Токмака знаходиться некрополь скіфських царів. У 1837 р. Корніс розпочав розкопки кургана біля свого маєтку. За деякими відомостями, він начебто дослідив 13 курганів неподалік від гирла р. Молочна. Нажаль Йоганн не розумів, що скоріше шкодить, ніж приносить користь науці. Існують відомості що звіт, який він склав для Кеппена з тим, щоб той оприлюднив його на одному з засідань Академії наук. Серед знахідок Корніса значилися останки людей, зброя, залізні, срібні та з позолотою речі, доля яких нині не відома (Шевчук С. П., 2004).

Визнання діяльності Корніса. Завдяки своїми сміливими експериментам, працьовитості, результативним проектам Корніс здобув добре ім'я не лише серед місцевих очільників. Про результати розвитку колоній та діяльність їх лідера повідомляли міністри на самому високому рівні. Корніс спілкувався з такими відомими особистостями, як С. Х. Контеніус, А. В. Фадєєв. Його маєток відвідали князь М. С. Воронцов, граф П. Д. Кісєльов. Останній стверджував, що розвиток ногайців відбувався лише завдяки впливу менонітів та енергійним діям їх лідера (*Agronomist Gavel's biography...*, р. 41). В 1838 р. Й. Корніса було обрано членом «Комітету з вивчення» Міністерства Державного майна. В 1844 р. він отримав золоту медаль за досягнення у розвитку сільського господарства (*Agronomist Gavel's biography...*, р. 41).

У 1825 р. імператор Олександр I відвідав маєток Юшанлі. В 1837 р. у м. Сімферополь відбулась зустріч Корніса з царем Миколоєм I. Серед численних питань особливу увагу було приділено ногайському проекту, за реалізацію якого Йоган удостоївся особистої подяки монарха. За успіхи в заснуванні експериментальної ферми Корніс одержав в подарунок від імператора 500 дес. землі.

У тому ж році Корніс приймав в Юшанлі Великого князя та спадкоємця престолу Олександра Миколайовича, Великих княгинь Олену Павлівну та Марію Миколаївну. На пам'ять про цю подію він отримав від монарших осіб золоту табакерку. В 1845 р. Юшанлі відвідав Великий князь Костянтин Миколайович, але особиста зустріч з лідером менонітів не відбулась, оскільки той несподівано захворів. Демонструючи свою прихильність та повагу, Костянтин Миколайович відрядив до Йоганна свого лікаря з проханням оглянути та продіагностувати хворого (*Agronomist Gavel's biography...*, р. 40).

Корніс прожив цікаве, наповнене подіями життя. В його біографії було дві країни, несподівані повороти долі, наполеглива праця та відповідальність, яких він ніколи не уникав. Його визнавали та ненавиділи, вихваляли та кривдили. Головне, що зали-

шив після себе лідер менонітських колоній – велику низку цікавих справ, які принесли користь майбутнім поколінням його одновітців. Йоганн Корніс помер у 1848 р. після нетривалої хвороби. Хоча засноване за його участі товариство існувало до 1871 р, згодом права цієї організації були суттєво урізані.

Висновки. У формальному сенсі Йоган Корніс не був частиною бюрократичної системи адміністративної вертикалі імперії. Проте він виконав роль механізму, який пов'язував цю вертикаль з господарськими та економічними структурами на локальному рівні, функцію на лише посередника, але й тригера, який надавав всій системі ефективного спрямування. Феномен Корніса був проявом особливостей розвитку замкненого протестантського колективу в стресових умовах колонізації – поліетнічності та поліконфесійності регіону, необхідності господарської адаптації та збереження світоглядної ідентичності. З одного боку, менонітське суспільство, яке мало традиції релігійної замкненості, не могло сприйняти іншого лідера зовнішнього походження, нав'язаного владою. З іншого – протестантське за своєю суттю та світоглядом населення колоній мало велику схильність до динаміки, тому, навіть інколи не усвідомлюючи це, воно потребувало в таких особистостях, яким був Корніс – лідерах із власного середовища, здатних на сміливі вчинки, «широку оптику» поглядів та аналітичні здібності, світоглядний прорив та вихід у іншу свідомість. Через його ідеї та діяльність протестантські менонітські конгрегації мали задовольнити свою потребу у розвитку. Отже, поява світського лідера Йогана Корніса була цілком передбаченим явищем.

Діяльність Корніса була спрямована на комплексний та взаємопов'язаний процес розвитку поселень та регіону, до якого входили завдання подальшого господарського освоєння та пошуків спеціалізації, запровадження на Півдні України основ товарно-грошових відносин, адміністративної інтеграції, колонізації, соціальної асиміляції та етнічної консолідації. Поступово Корніс очолив та довів своє лідерство в усіх цих сферах. Спонукальним мотивом діяльності Корніса була його переконаність у важливості ринкової спрямованості розвитку менонітських та оточуючих їх поселень в умовах російської передмодернізаційної ситуації. Більшість проектів Корніса була спрямована у майбутнє, та результати їх здійснення найбільш показово проявили себе у подальші десятиліття.

У загальній ретроспективі аналізу економічного розвитку поселень феномен діяльності Корніса підтверджує, що менонітський соціум мав здібність до саморозвитку і самореформування, що забезпечило йому гідну позицію в ході розгортання модернізаційних за характером економічних процесів на Південному Заході Російської імперії.

Бібліографічні посилання

- Брук, С. И., 1969. Проблемы этнического развития стран зарубежной Азии. *Вопросы истории*, № 1, сс. 88–108.
- Ведомости о хозяйственном состоянии молочанских меннонитских колоний, 1811 г. Спр. 310. Оп. 1. Ф. 134. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*. 18 арк.
- Венгер, Н. В., 2006. Йоганн Корніс та розвиток ремесла, підприємництва на території аграрних менонітських поселень Півдня Російської імперії. *Український селянин*. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, № 10, сс. 100–104.
- Высочайше утверждённое положение Комитета Министров «О дозволении Молочанским меннонитам учредить особую колонию из ремесленников» (2 июня 1841). В: *Полное Собрание Законов Российской Империи, 1842*. Изд. II. СПб.: Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, т. XIII, сс. 685–686.
- Гавел, 1848. Корнис И. И.: биографии сельских хозяев. В: *Журнал министерства государственных имуществ*, ч. 29, № 10–11, сс. 220–231.
- Гакстгаузен, А., 1870. *Исследование внутренних отношений народной жизни и особенности сельских учреждений в России*. В 3 т. Москва: Тип. А. И. Мамонтова, т. 1.
- Державний архів Одеської області, м. Одеса (далі – ДАОО)*. Ф. 6, оп. 3, спр. 15253, 3 арк.
- ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 324, 53–54 арк.
- ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 352, 44 арк.
- ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 43, 1–30 арк.
- Дружинина, Е. И., 1970. *Южная Украина в 1800–1825 гг.* М.: Наука.
- Дружинина, Е. И., 1981. *Южная Украина в период кризиса капитализма (1825–1850 гг.)*. М.: Наука, сс. 24, 128.
- Журнал исходящих документов И. Корниса. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 432, 57 арк.
- Журналы меннонитского приказа. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 142, 5 арк.
- Записка инспектора сельского хозяйства южных губерний Сухомлинова «Краткий взгляд на хозяйство и некоторые части внутреннего управления меннонитских колоний», 1848. В: *Російський державний історичний архів* м. Санкт-Петербург (РДІА). Ф. 398, оп. 9, спр. 2765, 1–383 арк.
- История и статистика колоний иностранных поселенцев в России. В: *Жунал министерства государственных имуществ*, 1854, № 8, сс. 4–82.
- Каменский, П., 1895. *Вопрос или недоразумение (к вопросу об иностранных поселениях на юге России)*. М.: Т-во А. А. Левинсон, с. 100.
- Клаус, А., 1869. *Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России*. СПб: Нусвал, с. 168.
- Коновалова, О., 2002. Корнис, *Немцы Украины: пилотный сборник*. М.: МСНК, с. 109–110.
- Мармон, О., 1840. *Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского*. М.: Типография Н. Степанова.
- Материалы И. Корниса: исходящие документы, отчёты, переписка с колониями. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 200, 17 арк.
- О командировании Кеппена. В: *Російський державний історичний архів* м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). Ф. 383, оп. 29, спр. 609, 4–5 арк.
- О состоянии разных отраслей хозяйств в Южной России. В: *Журнал министерства государственных имуществ*, 1851, № 3, с. 123.
- О состоянии хозяйства колоний. В: РДІА. Ф. 398, оп. 9, спр. 349, 6 арк.
- Обследование современного состояния меннонитов (1915). В: РДІА. Ф. 821, оп. 133, спр. 319, 23–378 арк.
- Отчет Палаты за 1847 г. В: *Російський державний історичний архів* м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). Ф. 383, оп. 10, спр. 7164.
- Переписка главного судьи Конторы с Экспедицией государственного хозяйства МВД о порядке взыскания податей с меннонитов, не занимающихся сельским хозяйством. В: ДАОО. Ф. 134, оп. 1, спр. 152, 10–12 арк.
- Переписка И. Корниса. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 352, 44 арк.
- Переписка Иоганна Корнила с меннонитами. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 36, 3 арк.
- Плесская, Э.Г., 2004. Молочанский меннонитский училищный совет. В: *Молочна – 2004: Міноніти і їх сусіди (1804–2004)*. Запоріжжя: РА – ТанDEM У, с. 78.
- Правила для взыскания с Новороссийских колонистов казённого долга (9 марта 1825). В: *Полное Собрание Законов Российской Империи, 1830*. Изд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, т. XL, сс. 131–136.
- Распоряжение по II Департаменту Государственных имуществ относительно обучения крестьянских сирот ремёслам. В: *Журнал министерства государственных имуществ*, 1855, № 11, с. 33.
- РДІА. Ф. 1181, оп. 18, спр. 71.
- РДІА. Ф. 383, оп. 29, спр. 634, 30, 57 арк.
- Рудченко К. В., 2004. Роль менонітів в інтенсивному розвитку степового лісорозведення у першій половині XIX ст.». В: *Молочна – 2004: Міноніти і їх сусіди (1804–2004)*. Запоріжжя: РА – ТанDEM У, с. 86–88.
- Скальковский А., 1842. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк*. Одесса: Тип. «Г. Нейман и К°», с. 139.
- Стейплз, Дж., 2003. Религия, политика и меннонитская жалованная грамота в начале XIX: пересмотр дела Варкентина. В: *Вопросы германской истоии*. Днепрпетровск: РВВ ДНУ, сс. 4–22.
- Стейплз, Дж., 2017. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества. В: *Воросы германской истоии*. Дніпро: РВВ ДНУ, сс. 12–17.
- Фадеев, А. М., 1897. *Воспоминания*. В 2 ч. Одесса: Типография Высочайше утверждённого Южнорусского общества печатного дела, т. 1, сс. 168, 481.

Шевчук, С., 2004. Просветительская и научная деятельность М. Корниса в Северном Приазовье. В: *Молочна – 2004: Міноніти і їх сусіди (1804–2004)*. Запоріжжя: ПА-Тандем, с. 110.

Agronomist Gavel's biography of Johann Cornies (1789–1848) (H. L. Dyck trans.). In: *Journal Mennonites Studies*, 1984, № 2, pp. 29–41.

Dyck, H. L., 1984. Russian Servitor and Mennonite Hero: Light and Shadow in Images of Johann Cornies. In: *Journal Mennonite Studies*, № 2, p. 13.

Epp, D. H., 1995. *Johan Cornies*. Winnipeg, Manitoba: CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society, pp. 1, 8, 46, 80–81.

Friesen, P. M., 1978. *The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911)*. Fresno: Protestant Spiritual Tradition, p. 199.

Goertz, H., 1992. *The Molotchnaya settlement*. Winnipeg: CMBC, pp. 100–109.

Isaac, F., 1908. *Die Molotschnaer Mennoniten*. Halbstadt: Raduga, 1908.

Mennonitisches Jahrbuch, 1907, pp. 66–81

Mennonitisches Jahrbuch, 1908, pp. 53–54.

Rempel, D. G., 1974. The Mennonite Commonwealth in Russia: A sketch of its Founding and Endurance, 1789–1919. In: *Mennonite Quarterly Review*, № 1, pp. 5–54.

Staples, J. R., 2003. *Cross-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783–1861*. Toronto: University of Toronto Press.

Staples, J., 2004. Johan Cornies and Pietism in the Molochna. In: *Preservings*, № 24, pp. 6–17.

The diaries of David Epp (1837–1843). Vancouver, BC Canada: Regent College Publishing, p. 13.

Urry, J., 1989. *None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia*. Winnipeg: Hyperion Press Limited.

References

Agronomist Gavel's biography of Johann Cornies (1789–1848) (H. L. Dyck trans.), 1984. In: *Journal Mennonites Studies*, 1984, pp. 29–41.

Bruck, S.I., 1969. Problemy etnicheskogo razvitiya stran zarubezhnoj Azii [Problems of ethnic development of foreign Asia countries]. In: *Voprosy istorii*, № 1, pp. 88–108.

DAO [State Archive of Odessa Region in Odessa]. F. 89, inventory 1, file 43, pp. 1–30.

DAO [State Archive of Odessa Region in Odessa]. F. 89, inventory 1, file 324, pp. 53–54.

DAO [State Archive of Odessa Region in Odessa]. F. 89, inventory 1, file 352, pp. 44.

Derzhavnyy arkhiv Odes'koy oblasti m. Odesa (further – DAO) [State Archive of Odessa Region in Odessa]. F. 6, inventory 3, file 15253, p. 3.

Druzhinina, E.I., 1881. *Yuzhnaya Ukraina v period krizisa kapitalizma (1825–1850)* [Southern Ukraine during the crisis of capitalism (1825–1850)]. Moscow: Nauka, pp. 24, 128.

Druzhinina, E.I., 1970. *Yuzhnaya Ukraina v 1800–1825* [Southern Ukraine in 1800–1825]. Moscow: Nauka.

Dyck, H. L., 1984. Russian Servitor and Mennonite Hero: Light and Shadow in Images of Johann Cornies. *Journal Mennonite Studies*, № 2, pp. 10–18.

Epp, D. H., 1995. *Johan Cornies*. Winnipeg, Manitoba: CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society.

Fadeev, A. M., 1897. *Vospominaniya* [Recollections]. In 2 vol. Odessa: Tipografiya Vysochayshe utverzhdenogo Yuzhnorusskogo obshchestva pechatnogo dela, vol. 1.

Friesen, P. M., 1978. *The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911)*. Fresno: Protestant Spiritual Tradition.

Gaksthausen, A., 1870. *Issledovanie vnutrennih otnosheniy narodnoy zhizni I osobennosti selskikh uchrezhdeniy v Rosii* [Study of the internal relations of national life and features of rural institutions in Russia]. In 3 vol. Moscow: Tip. A. I. Mamontova, vol. 1.

Gavel, 1848. Kornis I. I.: biografii sel'skix xozyaev [Cornies I. I.: biographies of farmers]. In: *Zhurnal ministerstva gosudarstvenny'x imushchestv*, № 10–11, pp. 220–231.

Goertz, H., 1992. *The Molotchnaya settlement*. Winnipeg: CMBC.

Isaac, F., 1908. *Die Molotschnaer Mennoniten*. Halbstadt: Raduga.

Istoriya i statistika kolonij inostranny'x poselencev v Rossii [History and statistics of foreign colonists in Russia]. In: *Zhurnal ministerstva gosudarstvenny'x imushchestv*, 1854, pp. 4–82.

Kamenskij, P., 1895. *Vopros ili nedorazumenie (k voprosu ob inostranny'x poseleniyax na yuge Rossii)* [Problem or only misunderstanding (to the issue of foreign settlements in Southern Russia)]. Moscow: T-vo A. A. Levinson, p. 100.

Klaus, A., 1869. *Nashi kolonii: opyt'y i materialy' po istorii i statistike inostrannoj kolonizatsii v Rossii* [Our colonies: experience and some information on foreign settlements in Russia history and statistic]. Saint-Petersburg: Nusval.

Konovalova, O., 2002. Kornis [Cornies]. In: *Nemcy' Ukrainy': pilotny'j sbornik*. M.: MSNK, pp. 109–110.

Marmon, O., 1840. *Puteshestvie marshala Marmona, gerczoga Raguzskogo* [Journey of Marshal Marmon, the Duke of Raguz]. M.: Tipografiya N. Stepanova.

Materialy I. Kornisa: iskhodyashchie dokumenty, otchety, perepiska s koloniyami [J. Cornies' papers: outgoing documents, reports and letters with colonies]. In: *DAO*. F. 89, inventory 1, file 200, pp. 17.

Mennonitisches Jahrbuch, 1907, pp. 66–81.

Mennonitisches Jahrbuch, 1908, pp. 53–54.

O komandirovani Keppena [About Keppen's business trip]. In: *RDIA*. F. 383, inventory 29, file. 609, pp. 4–5.

O sostoyanii khozyaystva koloniy [About the state of colonies' economy]. In: *RDIA*. F. 398, inventory 9, file 349, p. 6.

O sostoyanii raznykh otrasley khozyaystv v Yuzhnoy Rossii [About the state of different sectors of the economy in Southern Russia], 1851. In: *Journal of State Domains Ministry*, № 3, p. 123.

Obsledovanie sovremennogo sostoyaniya mennonitov (1915) [Examination of the current state of the Mennonites]. In: *Rossiys'kiy derzhavnyi istorichnyi arkhiv in Saint-Petersburg (further – RDIA)*. F. 821, inventory 133, file 319, pp. 23–378.

Otchet Palaty, 1847 [Department report]. In: *RDIA*. F. 838, inventory 10, file 7164.

Perepiska I. Kornica [J. Cornies' correspondence]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 324, pp. 53–54.

Perepiska Ioganna Kornica s mennonitami [J. Cornies' correspondence with the Mennonites]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 36. p. 3.

Perepyska glavnoho sud'y Kontori s Ekspedytsyey gosudarstvennoho khozyaystva MVD o poryadke vyzyskanyya podatey s mennonytov, ne zanyamayushchykhysya sel'skym khazyaystvom. In: *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovs'koy oblasti m. Dnipro* [Correspondence of the Chief Judge of the Office with the Expedition of the State Economy of the Ministry of Internal Affairs about the procedure for collecting taxes from Mennonites, who are not engaged in agriculture]. F. 134, inventory 1, file 152, pp. 10–12.

Plesskaya, E.G., 2004. Molochanskiy menonitskiy uchilishchnyy sovet [Molotchna Mennonite teachers council]. In: *Molochna – 2004: Minoniti i ikh susidi (1804–2004)*. Zaporizhzhya: RA–Tandem U, p. 78.

Pravila dlya vyzyskaniya s Novorossiyskikh kolonistov kazennogo dolga (9 marta 1825) [Rules for the collection of state debt from colonists in New Russia, on 9th of March 1825]. In: *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii. Ed. I. Saint-Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennogo Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii*, vol. XL, pp. 131–136.

Rasporyazhenie po II Departamentu Gosudarstvennykh imushchestv otnositel'no obucheniya krest'yanskikh sirot remeslam [Order of the II State Domains Department regarding the training of orphans in crafts.]. In: *Zhurnal ministerstva gosudarstvennykh imushchestv*, 1855, № 11, p. 33.

RDIA [Russian Historical State Archives in St. Petersburg]. F. 1181, inventory 18, file 71.

RDIA [Russian Historical State Archives in St. Petersburg]. F. 383, inventory 29, file 634.

Rempel, G., 1974. The Mennonite Commonwealth in Russia: A sketch of its Founding and Endurance, 1789–1919. In: *Mennonite Quarterly Review*, 1974, № 1, pp. 5–54.

Rudchenko, K. V., 2004. Rol' menonitiv v intensivnomu rozvitku stepovogo lisorozvedennya u pershiy polovini KhIKh st. In: *Molochna – 2004: Menoniti i ikh susidi (1804–2004)*. Zaporizhzhya: RA – Tandem U, pp. 86–88.

Shevchuk, S., 2004. Prosvetitel'skaya i nauchnaya deyatel'nost' J. Kornisa v Severnom Priazov'e [Educational and scientific activities of Cornies in the Northern Azov region]. In: *Molochna – 2004: Menoniti i ikh susidi (1804–2004)*. Zaporizhzhya: RA – Tandem U.

Skal'kovskiy, A., 1842. *Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossiyskom krae: Statisticheskiy ocherk* [Bulgarian colonies in Bessarabia and the Novorossiysk region: statistical sketch]. Odessa: Tip. «G. Neyman i K^o», p. 139.

Staples, J. R., 2003. *Cross-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783–1861*. Toronto: University of Toronto Press.

Staples, J., 2000. Johan Cornies and Pietism in the Molochna. In: *Preservings*, 2004, № 24, pp. 16–17.

Steyplz, Dzh., 2003. Religiya, politika i mennonitskaya zhalovannaya gramota v nachale XIX st.: peresmotr dela Varkentina [Religion, politics and the Mennonite Privileges at the beginning of XIX cent.: a review of Warkentin's case]. In: *Voprosy germanskoy istorii*. Dnipro: RVV DNU.

Steyplz, Dzh., 2017. Iogann Kornis i osnovanie Berdyanskogo lesnichestva [Johan Cornies and the foundation of Berdyansk forestry]. In: *Voprosy germanskoy istorii*. Dnipro: RVV DNU, pp. 12–17.

The diaries of David Epp (1837–1843) (J. B. Toews trans. and ed.), 2000. Vancouver, BC Canada: Regent College Publishing.

Urry, J., 1989. *None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia*. Winnipeg: Hyperion Press Limited.

Vedomosti o khozyaystvennom sostoyanii molochanskikh mennonitskikh koloniy za 1811 [Vedomosti about the economic condition of the Molochansky Mennonite colonies for 1811]. In: *State Archive of Dnipropetrovsk Region in Dnipro*. F.134, inventory 1, file 310.

Venger, N.V., 2006. Yohann Kornis ta rozvytok remesla, pidpriemnytstva na terytorii ahrarykh menonitskykh poselen [Johann Cornies and the development of handicrafts, entrepreneurship on the territory of agrarian Mennonite settlements of the South of the Russian Empire]. In: *Ukrainskyi selianyn*. Shcherkasy: Shcherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho, № 10, pp. 100–104.

Vy'sochajshe utverzhdyonnoe polozhenie Komiteta Ministrov «O dozvolenni Molochanskim mennonistam uchredit' osobuyu koloniyu iz remeslennikov» (2 iyunya 1841) [The Majesty's approved position of the Committee of Ministers «About the permission to the Molotchna Mennonites to establish a special colony of craftsmen» (June 2, 1841)], 1842. In: *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRI)*. Ed. II. Saint Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennogo Ego Imperatorskogo Velichestva Kancelarii, vol. XIII, pp. 685–686.

Zapiska inspektora sel'skogo khozyaystva yuzhnykh guberniy Sukhomlinova «Kratkiy vzglyad na khozyaystvo i nekotorye chasti vnutrennego upravleniya mennonitskikh koloniy» (1848) [Note by Sukhomlinov (who was the inspector of agriculture of the southern provinces) «Brief look upon the economy and some parts of Mennonite colonies' administration» (1848)]. In: *RDIA*. F. 398, inventory 9, file 2765, pp. 1–383.

Zhurnal iskhodyashchikh dokumentov I. Kornisa [J. Cornies' journal of outgoing documents]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 432, pp. 57.

Zhurnaly mennonitskogo prikaza [Mennonite office' journal]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 142, p. 5.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 141–162

doi 10.15421/26190210

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:061.2:339.564](477)»18/19» (045)

Установи та організації сприяння експорту в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)

I. О. Шандра

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–9092–413X

ResearcherID: 3014479

irina_shandra@ukr.net

*Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, Україна, 61057*

Анотація. *Мета статті* – охарактеризувати державні інституції та громадські організації сприяння експорту в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., а також висвітлити діяльність аналогічних установ на українських землях. *Методи дослідження:* системний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, статистичний, аналітико-синтетичний. *Основні результати:* у другій половині XIX – на початку XX ст. реалізація заходів сприяння експорту первинно знаходилася серед завдань державних органів торгово-промислового спрямування, поступово до цього процесу долучилися громадські представницькі об'єднання підприємців, формуються бінаціональні торгові палати та утворюється Російська експортна палата, як завершальна ланка системи захисту інтересів вивізної торгівлі. *Стислі висновки:* спеціальні

структури сприяння експорту стали невід'ємною складовою економічного розвитку та становлення громадянського суспільства на ґрунті самоорганізації, підприємливості, ініціативності, відповідальності. *Практичне значення:* матеріали статті можуть скласти теоретичне підґрунтя для вироблення дієвих механізмів розвитку сучасного вітчизняного експорту, збільшення товарообігу України на світовому ринку за рахунок організованого представництва у формі бінаціональних торгово-промислових палат чи спеціальних експортних об'єднань. *Оригінальність:* на основі джерел урядового та громадського походження, широкого масиву матеріалів періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст. узагальнено та структуровано організаційні форми сприяння експорту в Російській імперії, подано їхню типологізацію; простежено особливості інституційних процесів з питань експорту на українських землях. *Наукова новизна:* запропоновано погляд на організацію зовнішньої торгівлі з точки зору діяльності державних та громадських установ, їхній розвиток від офіційних форм через громадські до спільних громадсько-урядових утворень. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: урядовий комерційний агент; представницька організація підприємців; Всеросійське товариство цукрозаводчиків (м. Київ); З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків); бінаціональна торгова палата; Російська експортна палата.

Надійшла до редколегії 21.07.2019

Прорецензована 24.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
ISSN 2664–9950 (Print)
ISSN 2707–6385 (Online)
2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 141–162
doi 10.15421/26190210
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:061.2:339.564](477)»18/19» (045)

**Учреждения и организации
содействия экспорту в Российской
империи (вторая половина XIX –
начало XX вв.)**

И. А. Шандра

Доктор исторических наук, доцент
ORCID: 0000–0002–9092–413X
ResearcherID: 3014479
irina_shandra@ukr.net

*Харьковская государственная
академия культуры,
Бурсацкий спуск, 4, г. Харьков,
Украина, 61057*

Аннотация. *Цель статьи* – охарактеризовать государственные институты и общественные организации содействия экспорту в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв., а также осветить деятельность аналогичных учреждений на украинских землях. *Методы исследования:* системный, сравнительно-исторический, проблемно-хронологический, статистический, аналитико-синтетический. *Основные результаты:* во второй половине XIX – начале XX вв. реализация мероприятий содействия экспорту первоначально находилась среди задач государственных органов торгово-промышленного профиля, постепенно к этому процессу присоединились общественные представительные объединения предпринимателей, формируются бинациональные торговые палаты и создается Российская экспортная палата, как завершающее звено системы защиты интересов вывозной торговли. *Краткие выводы:* специальные

структуры содействия экспорту стали неотъемлемой составляющей экономического развития и становления гражданского общества на принципах самоорганизации, предприимчивости, инициативности, ответственности. *Практическое значение:* материалы статьи могут составить теоретическую основу для разработки действенных механизмов развития современного отечественного экспорта, увеличения товарооборота Украины на мировом рынке за счет организованного представительства в форме бинациональных торгово-промышленных палат или специальных экспортных объединений. *Оригинальность:* на основе источников правительственного и общественного происхождения, широкого массива материалов периодических изданий второй половины XIX – начала XX вв. было обобщено и структурировано организационные формы содействия экспорту в Российской империи, представлено их типологизацию; показано особенности институциональных процессов в вопросах экспорта на украинских землях. *Научная новизна:* предложено взгляд на организацию внешней торговли с точки зрения деятельности государственных и общественных учреждений, их развитие от официальных форм через общественные к совместным общественно-правительственным образованиям. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: правительственный коммерческий агент; представительная организация предпринимателей; Всероссийское общество сахарозаводчиков (г. Киев); Съезды горнопромышленников Юга России (г. Харьков); бинациональная торговая палата; Российская экспортная палата.

Поступила в редколлегию 21.07.2019

Прорецензирована 24.12.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 141–162

doi 10.15421/26190210

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 26

Establishments and organizations
promoting exports
in the Russian Empire
(the second half of the nineteenth and
early twentieth centuries)

I. O. Shandra

D. Sc, Associate Professor

ORCID: 0000–0002–9092–413X

ResearcherID: 3014479

irina_shandra@ukr.net

*Kharkiv State Academy of Culture,
 Bursatsky descent, 4, Kharkiv, Ukraine, 61057*

Abstract. *The purpose of the article is to describe the state institutions and public organizations promoting exports in the Russian Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, as well as to highlight the activities of similar structures on Ukrainian lands. Research methods:* systemic, structural-functional, typological, comparative-historical, problem-chronological, statistical, analytical-synthetic. *Main results:* in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries the implementation of the export promotion measures was primarily among the tasks of the state bodies of trade and industry (agencies within the structure of the Ministry of Commerce and Industry, the Ministry of Finance, the Ministry of Railways, as well as consuls, government commercial agents, etc.), public representative associations were gradually involved in this process entrepreneurs (industry, territorial and all-imperial unions of the representatives of trade and industrial status), special binational chambers of commerce (Russian-English, Russian-Italian, Russian-French, etc.) are formed, as well as the Russian Export Chamber, as the final part of the system of protection of the export trade interests. Concise conclusions: the system of institutions and export promotion organizations in the Russian Empire, which emerged during the second half

of the nineteenth and early twentieth centuries, turned out to be very colorful and diverse: on the initiative of creation – the government, public, joint (public and governmental); according to its competence – diplomatic, specialized export, a wide range of trade and economic tasks. All of them became an integral part of the economic development of the country, had a significant influence (especially private associations of entrepreneurs) on the formation of the civil society on the basis of self-organization, enterprise, initiative and responsibility. *Practical significance:* the materials of the article can form the theoretical basis for developing effective mechanisms for the development of modern domestic exports, increasing the turnover of Ukraine in the world market at the expense of organized representation in the form of binary chambers of commerce and industry, the creation of special export structures and the reformation of existing export missions. *Originality:* on the basis of the sources of the government and social origin, a wide array of materials of periodicals of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries organization forms of export promotion in the Russian Empire were generalized and structured, their typology is presented; the peculiarities of institutional processes on the issues of export on Ukrainian lands were traced, their place in general imperial processes is determined, and the high degree of activity of representative organizations of entrepreneurs of Ukrainian lands is shown. *Scientific novelty:* the look at the organization of foreign trade from the point of view of the activities of state and public institutions is suggested, their development from official forms through the public to the joint public-governmental entities of export promotion is offered. *Article type:* explanation.

Keywords: government commercial agent; representative organization of entrepreneurs; All-Russian Society of Sugar-breeders (Kyiv); Congresses of Mining Industry of South of Russia (Kharkiv); binary chamber of commerce; Russian Export Chamber.

Received 21.07.2019

Reviewed 24.12.2019

Accessed 28.12.2019

Зовнішня торгівля є тим мостом, через який народне господарство сполучається зі світом.

С. І. Соколовський (1916 р.)

Постановка проблеми. Експорт є невід’ємним складником і економіки, і дипломатії водночас. Саме він забезпечує відчутні результати в економічному розвитку країни, автоматично підкріплюючи її статус на міжнародній арені. Жодна країна, якою б багатою та самодостатньою вона не була, не може обійтися без зовнішньої торгівлі. Одним із найважливіших завдань дипломатії всіх часів залишалося прагнення утримати ринки збуту або отримати нові, а формування спеціальних організацій сприяння експорту – одним із інструментів досягнення цієї мети. Природні багатства України створюють фундамент для успішної зовнішньої торгівлі, а продумана сучасна мережа організацій і установ з питань експорту має забезпечити високу ефективність цього процесу. На українських землях перші організаційні форми сприяння експорту виникають у другій половині XIX ст., коли було сформовано низку державних і громадських інституцій з питань вивізної торгівлі.

Історіографія. Наукове опрацювання практичних і теоретичних питань експорту в Російській імперії розпочалося на початку XX ст. у зв’язку із закінченням терміну дії комерційних угод з кількома світовими партнерами та необхідністю підготовки нових торгових договорів. З цього приводу було створено безліч урядових комісій і проведено силу силенню нарад, а також видано низку монографій, статей і збірників. Серед усього масиву аналітичних оглядів, статистичних матеріалів та інформаційних довідників виділимо дослідження В. Ю. Шимановського й К. С. Лейтеса «Правительственные учреждения и организации, обслуживающие в России и Германии вопросы экспорта», у якому головну увагу приділено урядовому сприянню експорту та організації російської торгівлі на закордонних ринках (Шимановский & Лейтес, 1913). Питанням світового ринку присвятив спеціальне дослідження відомий історик та економіст, професор Київського університету М. В. Довнар-Запольський (Довнар-Запольский, 1914). У радянський період вивчення цієї проблеми практично припинилося, адже як підприємництво, так і громадське сприяння експорту було неможливим, а наукове вивчення відповідних тем – ідеологічно недоцільним. Серед сучасних істориків проблеми світової торгівлі України в історичній ретроспективі плідно досліджують О. П. Реєнт та О. В. Сердюк, які у співавторстві написали кілька фундаментальних монографій (Реєнт & Сердюк, 2011; Реєнт & Сердюк, 2018). У більшості робіт з історії експор-

ту проблема громадського й урядового сприяння цьому процесу розглядається дотично, як ілюстрація до загальноекономічних процесів.

Мета дослідження – висвітлити мережу установ і організацій сприяння експорту в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., а також аналогічні інституції, їх формування та діяльність на українських землях.

Джерела. Тема дослідження (державні установи та громадські організації) обумовила дві головні групи джерел: 1) офіційні матеріали й періодичні видання («Торгово-промышленная газета», «Экономист России»); 2) діловодна документація і друковані органи представницьких організацій підприємців («Труды общества для содействия русской промышленности и торговле», «Труды съездов горнопромышленников Юга России»; журнали «Вестник сахарной промышленности», «Торгово-промышленный Юг», «Промышленность и торговля» тощо). Кілька джерел мають напівурядовий / напівгромадський характер, що відбивало одну з тогочасних тенденцій – взаємодія держави та суспільства на ґрунті економічного розвитку («Труды высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда, 1882», журнал «Русский экспорт» та ін.). Аналіз джерел урядового та громадського походження дозволив розглянути проблему в комплексі, подати цілісну картину організаційних форм сприяння експорту в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Пореформений період став для Російської імперії часом кардинальних перетворень у багатьох сферах, у тому числі й зовнішній торгівлі. У питаннях експорту не було дрібниць, а формальна на перший погляд річ легко ставала причиною серйозних незручностей. Так, на початку 1912 р. Союз оптових торговців цукром в Лондоні прийняв резолюцію «не купувати російський цукор врожаю 1912–1913 рр.». З приводу цієї ухвали британців Всеросійське товариство цукрозаводчиків отримало листи від міністерства торгівлі й промисловості, Київського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку та Російсько-Англійської торгової палати. Суть невдоволення закордонних партнерів зводилася до невідповідної ваги російських мішків: «мішки мали бути вагою не менше 850 г та містити 6,5 пудів чистої ваги» (Из деятельности Правления, 1912, с. 669). Це тільки один із численних курйозних моментів, які, незважаючи на формальний характер, мали бути враховані експортерами.

Необхідність продуманого ставлення до експорту влучно було відтворено у висловлюванні товариша голови Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі С. І. Соколовського: «Експорт – це не Росія, де «ліс рубають – тріски летять», експорт це – закордон, де кожную трісочку підбирають, де не тільки два відсотка, чверть відсотка має значення та, кинуті на терези, рухають або затримують торгівлю» (Совещание по вопросу, 1912, сс. 81–82).

Однією з найбільш дієвих інституційних форм сприяння розвитку експорту наприкінці XIX – на початку XX ст. були торгові палати. Показовим у цьому відношенні став досвід Північно-Американських Сполучених Штатів, які в питаннях експорту діяли у відповідності до одного зі своїх основних економічних принципів – «майбутнє американської економіки – по той бік океану». Уже в 1894 р. була створена перша Американська торгова палата в Парижі, у 1903 р. – Американський союз торгівлі й промисловості в Берліні та Американський торговий союз для Італії в Неаполі, а протягом кількох наступних років – представництва в Константинополі, Амстердамі, Москві, Каїрі, Бейруті, Афінах та інших містах. Американські закордонні представництва діяли під гаслом «змінити недовіру довірою та нерозуміння взаєморозумінням» (Значение экспортных организаций, 1914, сс. 13–14).

У другій половині XIX – на початку XX ст. наявність експортних союзів була звичним явищем для розвинених країн світу. Австро-Угорщина, Бельгія, Бразилія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Румунія, Туреччина, Уругвай, Франція, Швеція, Японія – усі ці країни в питаннях зовнішньої торгівлі широко використовували переваги роботи експортних організацій (Экспортные союзы, 1914, с. 128).

На зламі XIX–XX ст. обсяг світового ринку досяг вражаючих масштабів та залучив до свого обігу переважну більшість країн світу. Світовий товарообмін за 1890–1910 рр. зріс вдвічі (з 73 млрд марок до 146) (Довнар-Запольский, 1914, с. 1). Перше місце за розмірами експорту посідала Велика Британія: 4,6 млрд марок у 1895 р., 8,8 млрд марок у 1910 р. На 1910 р. експорт Російської імперії складав близько 2,9 млрд марок – показник близький до частки у світовій торгівлі такої невеличкої за територією країни, як Бельгія (2,7 млрд марок) (Довнар-Запольский, 1914, с. 3). Тим не менш, порівняно з 1895 р. вивіз товарів з Росії у 1910 р. збільшився на 97 %. Водночас структура експорту Російської імперії викликала серйозні занепокоєння, адже вивозили переважно сировину, а не готові товари. Продумана система експортних заходів відповідних допоміжних урядових і громадських струк-

тур, безсумнівно, сприяли б більш суттєвим вигодам від зовнішньої торгівлі.

Урядове сприяння експорту в Російській імперії. Порівняно з країнами Західної Європи на середину XIX ст. Російська імперія не мала окремих установ, які б спеціалізувалися на вивченні світового ринку та пожевавленні експортних операцій. Як зазначив С. І. Соколовський на одній з економічних нарад, «експорт у нас пасинок, про якого ніхто не турбується і ніхто не хоче турбуватися» (Соколовский, 1916, с. 8).

Серед структур у Міністерстві торгівлі й промисловості, які опосередковано займалися питаннями експорту – відділ торгівлі, відділ торгового мореплавства, відділ торгових портів. У інших відомствах – тарифні установи, головне управління неокладних зборів і казенного продажу напоїв (міністерство фінансів), порайонні комітети з вивозу товарів (міністерство шляхів сполучення) та деякі інші установи. До певної міри такий стан речей мав об'єктивне підґрунтя, адже сам характер експорту Російської імперії довгий час не потребував спеціальних форм для його успішної реалізації. Причини такого явища полягали в наступному: по-перше, головними статтями зовнішньої торгівлі були переважно сировинні сільгосптовари, а тому, як мінімум за обсягом експортованих товарів, імперія не зустрічала суттєвої конкуренції з боку інших країн; по-друге, зростаюча промисловість не потребувала масштабних зовнішніх ринків, поступово насичуючи величезний внутрішній ринок.

У зв'язку зі спорадичністю та порівняною нескладністю питань експорту всі вони вирішувалися офіційними державними установами з питань зовнішньої торгівлі та консульськими представництвами Російської імперії за кордоном, які поряд зі своєю дипломатичною роботою здійснювали певні заходи щодо просування російських товарів на міжнародних ринках.

Консули були найстарішим державним інститутом сприяння експорту та довгий час практично єдиним джерелом інформації про закордонні ринки збуту, зміни чи нововведення щодо торгових операцій у країні перебування. Їхні дії були покликані покращити, полегшити й розширити торгові відносини своєї країни з країною-партнером; як зазначалося в консульському статуті, вони мали «спостерігати за охороною в недоторканності всіх прав, наданих існуючими трактатами російському прапору й торгівлі» (Устав консульский, 1887, с. 316). Консули мали постійні контакти з міністерствами закордонних справ та промисловості й торгівлі.

Робота консулів об'єктивно не могла охопити весь масштаб і всі нюанси торгових угод, їхнє «сприяння» з часом стало недостатнім для успіш-

ного захисту торгових інтересів країни. Це розуміння було і серед правлячих, і серед торгово-промислових кіл. Торгово-промисловий з'їзд у Москві 1882 р. порушив проблему оптимізації роботи консулів. Від імені з'їзду до уряду було направлено клопотання про розширення компетенції європейських консулів у сфері торгівлі, призначення їм помічників зі спеціальною комерційною освітою (Резолюции, 1883, с. 32). З'їзд млинарів у листопаді 1908 р. теж звернувся до цього питання, наголошуючи, що «наші консули мають бути тямущими в торгових справах, як це ми бачимо в іноземців» (37-я сесія, 1908, с. 624).

Консули, як офіційні особи, не брали безпосередньої участі у справах торгівлі чи промисловості. Враховуючи цю обставину, імперським урядом був запроваджений інститут урядових комерційних агентів, діяльність яких обмежувалася тільки економічними питаннями суто довідкового характеру, функції ж захисного характеру інтересів російських підданих в адміністративних установах іноземних держав залишилися в компетенції дипломатичних представництв.

Комерційні агенти мали тримати урядові установи в курсі справ щодо змін торгового законодавства, адміністративних і судових нововведень іноземних держав, удосконалень у сфері промисловості й комерції, коливань попиту й пропозиції на ринках збуту, умов конкуренції та безлічі інших аспектів, які були необхідними не тільки для практичних дій експортерів, а й відповідних урядових заходів щодо захисту інтересів торгівлі й промисловості Російської держави. На початку XX ст. міністерством торгівлі й промисловості було запроваджено посади торгових агентів у чотирнадцятьох районах із місцями перебування в Лондоні, Константинополі, Берліні, Відні, Вашингтоні, Франкфурті, Марселі, Генуї, Софії, Роттердамі, Гамбурзі, Тегерані, Урзі, Пекіні, а також агент міністерства фінансів у Парижі та агенти Головного управління землеоблаштування й землеробства в кількох найбільш цікавих з аграрної точки зору країнах (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 11).

Такі дії уряду схвально зустріли Всеросійські з'їзди представників біржової торгівлі й сільського господарства, а також запропонували запровадити за кордоном посади комерційних агентів з різних галузей зовнішньої торгівлі, які б утримувалися представницькими організаціями підприємців. Особливий наголос було зроблено на розширенні комерційної агентури для захисту інтересів експортерів хліба (Третий Всероссийский съезд, 1909, с. 271).

Ускладнення умов товарообігу між країнами світу викликали появу установи, яка не тільки

збирала торгово-промислову інформацію, а й була частиною апарату управління аби швидко й ефективно реагувати на мінливу торгівельну кон'юнктуру й коливання світового ринку. Такою установою стала Довідкова частина із зовнішньої торгівлі при відділі торгівлі міністерства торгівлі й промисловості. Вона була організована в 1910 р. за зразком подібних структур країн Західної Європи, почала свою роботу майже одночасно із запровадженням урядових комерційних агентів. Довідкова частина опрацьовувала донесення консулів з економічних питань, звіти урядових комерційних агентів, інформацію із закордонних періодичних видань, повідомлення іноземних торгових палат і представництв приватних торгово-промислових фірм тощо. Увесь отриманий матеріал Довідковою частиною систематизувався й подавався для широкого загалу у вигляді спеціальних бюлетенів, за потреби готувалися відповіді на запити установ, організацій або окремих осіб.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ситуація у світовій торгівлі змінюється і сировинно орієнтована структура експорту Російської імперії стає все більше невиправданою, а відсутність цілісної та ефективної системи просування власних товарів на закордонних ринках – усе більш відчутною. З інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва в країнах Америки та Західної Європи з'явилися сильні конкуренти товарам з Російської імперії. У зв'язку з цим загострилися питання прибутковості зовнішньої торгівлі та виникла потреба в посиленні захисту інтересів експорту як з боку урядових установ, так і громадських економічних організацій.

Громадське сприяння експорту. У другій половині XIX – на початку XX ст. сформувалася мережа представницьких організацій підприємців (офіційного та приватного характеру), які в широкому спектрі своїх завдань мали і мету покращення зовнішнього вивозу товарів. Діячі представницького руху зазначали, що в питаннях експорту «все має значення – аж до розміру коробки, ярлика, малюнка на ній і подібних дрібниць, не кажучи про місцеві смаки, звички населення, характер місцевої промисловості, торгові звичаї, організацію та досвідченість конкурентів» (Первый Южно-русский, 1910, с. 616). Підприємці усвідомлювали, що «для експорту в нас у Росії ще теорії немає, та необхідно її отримати з практичного досвіду» (Совещание по вопросу, 1912, с. 82). Саме це завдання і намагалися реалізувати представницькі організації підприємців.

Першими за часом виникнення та найпоширенішими представницькими союзами представників капіталу стали біржові комітети. Їхня роль

як в економічних процесах, так і в представницькій діяльності була доволі своєрідною і продиктованою скоріше численними другорядними факторами, аніж об'єктивними закономірностями розвитку економіки країни. Тільки незначна кількість біржових комітетів реально виконувала свої прямі функції біржової торгівлі, більшість же були сформовані в результаті бажання певних груп буржуазії мати свої представницькі структури, за посередництва яких представляти свою позицію в органах державної влади й громадських установах, а отже і впливати на процес прийняття урядових рішень. На початку XX ст. по всій імперії діяло вже близько 60 біржових комітетів (Шандра, 2016, с. 114).

У 1913 р. редакція офіційного органу міністерства фінансів «Вестника финансов, промышленности и торговли» розіслала біржовим комітетам анкету стосовно проведення останніми заходів щодо сприяння експорту (порушення перед урядом клопотань відповідного змісту; взаємодія з консулами, урядовими торговими агентами чи закордонними торговими палатами; наявність довідкових бюро, музеїв зразків товарів, бібліотек спеціальних видань щодо експорту; відрядження своїх спеціалістів для вивчення закордонних ринків; причини стримування більш активної експортно орієнтованої діяльності тощо) (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 17).

Із направлених біржовим комітетам анкет відповіді надали тільки 30 з них. Аналіз отриманих матеріалів засвідчив інтенсивну діяльність у питаннях експорту тих біржових комітетів, які знаходилися в портових містах Балтійського, Азовського й Чорного морів. Усі вони порушували численні клопотання перед урядом щодо облаштування портів та під'їзних шляхів до них, мали налагоджені контакти із закордонними торговими палатами, біржами, російськими та іноземними консулами й торговими агентами. Миколаївський біржовий комітет включив до анкети інформацію, що в 1906 р. ним було відряджено до Марселя та Генуї завідуючого аналітичним бюро для вивчення умов розвантаження хліба в цих портах.

Цей біржовий комітет узагалі був досить активним у питаннях зовнішньої торгівлі: у 1908 р. звернувся до Департаменту залізних доріг із вмотивованим клопотанням з приводу зниження на 33 % вивізних залізничних тарифів на борошно (Николаевский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 16, с. 218). Він також підтримував зв'язки із закордонними представницькими об'єднаннями. Так, у 1908 р. члени Миколаївського біржового комітету долучилися до спільної із Союзом гамбурзьких хліботорговців справи щодо формування ботанічного музею в Гамбурзі, для чого до Німеччини було відправ-

лено місцеві зразки зерна (Николаевский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 22, с. 559).

Не меншою активністю відзначався Херсонський біржовий комітет, який наголошував, що міжнародний вивіз займає «домінуюче становище» в роботі «молодого Херсонського порту» (головні товари вивозу – зерно та ліс) (Херсонский биржевой комитет, 1908, с. 117). Активна експортна діяльність вимагала певних організаційних узгоджень із закордонними партнерами. Для цього у 1908 р. представник Херсонського біржового комітету був відряджений на нараду до Гамбурга для вирішення проблеми спірних сум заборгованості (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 19).

Кожен із біржових комітетів якщо і розглядав питання експорту, то у відповідності до інтересів об'єднаних ним груп підприємців та особливостей господарства свого регіону. Катеринославський біржовий комітет порушив клопотання про відкриття в Катеринославі митниці, яка б задовольняла наростаючі потреби Донецького кам'яновугільного та Криворізького залізрудного басейнів (Екатеринославский биржевой комитет, 1909, с. 398). Увага Одеського біржового комітету була прикута до питань покращення умов експорту між чорноморськими експортерами та країнами Південно-Східної Європи. Для узгодження всіх нюансів взаємовигідного товарообміну із Сербією в 1912 р. було вирішено направити туди спільну делегацію від членів південних біржових комітетів, Ради З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії та Російсько-Дунайського пароплавства (Одесская биржа, 1912, с. 678).

У цілому, біржові комітети складали строка-ту й різноспрямовану мережу представництва інтересів торгово-промислового стану. Хоча траплялися випадки і їхніх спільних дій. У 1909 р. відбувся з'їзд представників біржових комітетів Півдня Росії в Одесі з приводу врегулювання міжнародних умов хлібного експорту (Съезд представителей, 1909, с. 637). Звернення до уряду одразу кількох біржових комітетів українських портових міст (Миколаєва, Херсона) було викликано закриттям Дарданелл навесні 1912 р. (К вопросу, 1912, с. 66).

Питання експорту також було предметом обговорення на епізодичних торгово-промислових з'їздах (у Москві 1865, 1872, 1882 рр.; у Санкт-Петербурзі 1870 р.; у Нижньому Новгороді 1896 р.) та засіданнях товариств сприяння розвитку промисловості й торгівлі (Вільне економічне товариство, Російське технічне товариство, Товариство для сприяння російській промисловості й торгівлі і т. п.). Доповіді «Про розвиток торгових відносин між Росією і Румунією», а також «... Росією

і Болгарією» стали предметом засідання Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі, яке проходило в Санкт-Петербурзі в 1886 р. (Труды общества, 1887, ч. 18, с. 222–223). З наукової точки зору розроблялися питання торгівлі з Китаєм, Персією, Сирією, Австрією, Монголією та іншими країнами світу (Труды общества, 1873, ч. 3, с. 2; Труды общества, 1874, ч. 5, с. 2).

Учасники торгово-промислового з'їзду в Москві (1882 р.) докладно розглядали американську конкуренцію на хлібному ринку, можливості більш широкого представництва власних товарів на балканському й азійському ринках. Справочинець Товариства для сприяння російській промисловості й торгівлі, гірничий інженер А. М. Лоранський зазначав, що «у цій сфері [експортній] нам слід очікувати мирної боротьби з нашими сусідами і ми маємо залучити всі прагнення, щоб перемогти залишилися на нашому боці» (Труды высочайше разрешенного, 1883, с. 5). На Всеросійському торгово-промислового з'їзді в Нижньому Новгороді (1896 р.) було окремо виділено торгову секцію, порушено важливі питання зовнішнього вивозу, у тому числі проаналізовано можливості широкого виходу російських товарів на азійський ринок (Труды высочайше учрежденного, 1897, с. 10–11).

Інший вид представницьких організацій пореформеного періоду – приватні об'єднання торгово-промислового стану, тобто ті, що сформувалися за ініціативою самих підприємців у зв'язку із їхнім глибоким усвідомленням потреби представництва інтересів капіталу та організованого впливу на державну політику. У 70–80-х рр. XIX ст. складається кілька видів таких об'єднань: галузеві (об'єднували представників певної галузі виробництва), територіальні (об'єднували представників різних галузей певного регіону) та загальноімперські (представляли інтереси підприємців у загальноімперському масштабі).

Представницькі організації галузевого типу (Всеросійське товариство цукрозаводчиків, м. Київ; З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, м. Харків; З'їзди російських фабрикантів землеробських машин і знарядь, м. Харків; З'їзди представників російських залізниць, м. Санкт-Петербург; З'їзди гірничопромисловців Царства Польського, м. Варшава тощо) мали суттєві успіхи у справі врегулювання умов та збільшення обсягів вивозу своїх товарів.

Рада З'їздів млинарів, розглядаючи питання експорту борошна за кордон, для підвищення ефективності вивізних операцій запропонувала створити експортні товариства та зібрати з цього приводу міжвідомчу нараду (34-я сессия, 1908, с. 193; Совет Съезда мукомолов, 1908, с. 318). Представницькою організацією млинарів було порушено клопотан-

ня про збільшення залізничної тарифної знижки на транспортні витрати експортерів до 33 %. З'їзд млинарів Чорноморського району (1908 р.), який проходив в Одесі, порушив питання про підвищення вивізної премії для експортерів на борошно – з 15 до 22 %, на зерно – до 33 % (Съезды мукомолов, 1908, с. 51).

Незважаючи на те, що хліб був на першому місці серед експортованих з імперії товарів, для фахівців продовольчого ринку ситуація виглядала непривабливо. Друкований орган З'їздів представників промисловості й торгівлі «Промышленность и торговля» наводив такі дані: Росія за вивозом хлібних продуктів займала друге місце на світовому ринку (після Північно-Американських Сполучених Штатів), проте вивіз цей становило переважно зерно, вивіз борошна «дуже слабкий» (Русская мука, 1909, с. 1). Підприємці констатували, що «наша участь у власній відпускній торгівлі хлібом досить рідко іде далі скупки зерна в Росії та підвозу його до російських відпускних портів. *Не ми продаємо хліб іноземцям, а вони його в нас самі купують* (курсив наш – І. Ш.). Це накладає на нашу зовнішню торгівлю відбиток гнітючої пасивності» (Доклад комиссии, 1905, с. 117–119).

Представник одеських підприємців С. І. Соколовський наводив такий сумний приклад: «Наші чорноземні губернії родять таку пшеницю, що обійтися без неї немає ніякої можливості... І не обходяться без неї. Франція закуповує нашу пшеницю, переробляє її на борошно і відправляє до близькосхідних країн. Увесь Близький Схід головним чином харчується борошном із Марселя, де для цього існують спеціальні експортні організації і де млинарі зуміли об'єднатися. Франція нашим же борошном перегороджує нам шлях до експорту. Маленька Болгарія, яка нещодавно побудувала свої млини, б'є нас на закордонному ринку» (Соколовский, 1916, с. 8).

За задумом Ради З'їздів млинарів, сприяти хлібному експорту мало б утворення всеросійського хлібного банку. Така ініціатива викликала жваві дискусії та неоднозначну оцінку наміченого проекту. На думку Одеського біржового комітету банк «мало може сприяти впорядкуванню експортної торгівлі борошном» (Одесский биржевой комитет, 1910, с. 276).

У Російській імперії експорт цукру займав перше місце серед вивозу всіх оброблених продуктів. При цьому слід враховувати необмежені можливості країни в розширенні площ посівів цукрового буряку, які було суттєво звужено Брюссельською конвенцією (Російська імперія до неї приєдналася в 1908 р.), що встановила максимум вивозу цукру для Росії по західному кордону.

У зв'язку з цим, Всеросійське товариство цукрозаводчиків (далі – ВТЦ) відмічало, що в той час, як експорт для західноєвропейських країн падав, вивіз до Азії значно зростав (Отчет правления, 1903, с. 243). Товариством додатково розроблялися питання посиленого експорту цукру до Південної Персії, Туреччини, Китаю, Афганістану та європейських держав, що не приєдналися до конвенції (наприклад, Норвегія).

Незважаючи на складні відносини з головними європейськими виробниками цукру, ВТЦ підтримувало постійні ділові контакти з Товариством німецьких цукрозаводчиків та Міжнародним союзом із цукрової статистики аби постійно бути в курсі всіх змін на світовому цукровому ринку (Из деятельности Правления, 1909. *Вестник сахарной промышленности*, 45, с. 609). У серпні 1911 р. Товариство приймало делегацію Синдикату французьких цукрозаводчиків, яка відвідала цукрові заводи Царства Польського, Південно-Західного краю та Харківської губернії (Из деятельности Правления, 1911. *Вестник сахарной промышленности*, 45, с. 600).

ВТЦ постійно зверталося до питання впорядкування вивозу цукру «в Персію, Фінляндію та на світові ринки» (Обзор деятельности, 1908, с. 69). У 1909 р. Товариство отримало від міністерства торгівлі й промисловості звернення щодо надання інформації про фірми, які хотіли б експортувати цукор до Ост-Індії. Цукрозаводчики змушені були надати негативну відповідь, посилаючись на неналежні умови морських перевезень (Всероссийское общество сахарозаводчиков, 1909, с. 332).

Проблеми експорту розглядали і З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії. Довгий час питання вивозу мінерального палива ними не порушувалося, що мало об'єктивне підґрунтя. У другій половині XIX ст. для гірничопромисловців першочерговим стояло завдання насичення внутрішнього ринку та витіснення іноземного вугілля з південно-західних та північно-західних портів. Саме до цих проблем і була прикута їхня увага (Отчет председателя, 1885, с. 20). Та й відсутність сильного російського торгового флоту перетворювали завдання експорту вугілля на далеку перспективу. Як зазначав проф. П. І. Фомін «експорт не відігравав особливої суттєвої ролі в житті нашої південної гірничої промисловості» (Фомин, 1924, с. 64).

Наприкінці XIX ст. стрімке зростання продуктивності гірничої та гірничозаводської промисловості Південного економічного району спонукало підприємців до активнішого опрацювання експортного вектору збуту. У 1890 р. гірничопромисловці порушили питання про розвиток торгового флоту на Чорному й Азовському морях, «щоб наше

вугілля могло проникнути до Константинополя» (Фомин, 1908, с. 92). XX з'їзд гірничопромисловців (Харків, 1895 р.) головними країнами можливого експорту своїх товарів назвав Грецію, Туреччину та Румунію. На початку XX ст. з'являються клопотання власників копалень щодо звільнення експортованого вугілля від портових зборів та сприяння з боку консульств і посольств розвитку закордонної торгівлі донецьким вугіллям (Харків, XXVII з'їзд, 1902 р.) (Труды XXVII съезда, 1903, с. 18). На цьому ж з'їзді розпочалася робота над створенням «Акціонерного товариства для вивозу за кордон донецького кам'яного вугілля, коксу й антрациту». Також вивчалися можливості експорту залізної руди й товарів металургійної промисловості.

Екстрений з'їзд гірничопромисловців 1902 р. розглядав проект організації Контори для вивозу мінерального палива через порти Азовського й Чорного морів за кордон. У першу чергу як можливі ринки збуту розглядалися Дунайський та Константинопольський. Для вивчення закордонних ринків гірничопромисловцями було виділено з бюджету організації 10 тис. руб., що не було разовим заходом (Отчет председателя, 1902, с. 9, 11). У звіті голови екстреного з'їзду гірничопромисловців, гірничого інженера В. О. Вагнера (1907 р.) зустрічаємо вказівку на внесення в кошторис поточного року кредиту в розмірі 1 500 руб. на відшкодування витрат із вивчення закордонних портів стосовно можливого експорту гірничозаводських вантажів (Отчет председателя, 1907, с. 16).

Ефективним заходом аналізу іноземних ринків збуту стала участь З'їздів гірничопромисловців у «Плавучій виставці». Вона була організована Російським товариством пароплавання й торгівлі, проходила протягом 1909–1910 рр. Виставку облаштували на одному з найкращих пароплавів «Імператор Микола II», представляла вона близько 60 фірм з річним сумарним обігом 3,5 млрд руб., мала на меті відвідати порти Болгарії, Туреччини, Греції та Єгипту. Радою З'їздів гірничопромисловців на виставці було експоновано особливу вітрину у вигляді підземної частини кам'яновугільної копальні зі зразками товарів гірничої й гірничозаводської промисловості. Інша частина зразків була розсортована по ящиках, які роздавалися відвідувачам. Виставку супроводжував уповноважений від Ради З'їздів – гірничий інженер М. Д. Кречунеско. Інший представник гірничопромисловців – гірничий інженер П. А. Пальчинський – заздалегідь до прибуття виставки до того чи іншого порту, знайомив місцевих споживачів з товарами гірничозаводського Півдня. Разом із тим, було налагоджено взаємодію з консулами й дипломатичними представництвами відповідних країн. За визначенням

проф. П. І. Фоміна «справа була організована широко й раціонально» (Фомин, 1924, с. 71).

Виставка мала своїм результатом підвищення інтересу до товарів Донбасу й Придніпров'я, надходження численних запитів від торгових фірм Близького Сходу. Навесні 1911 р. З'їзди гірничо-промисловців Півдня Росії отримали замовлення від управління італійських залізниць на поставки пробних партій вугілля. Цей напрям експорту гірничо-промисловці розробляли й далі, сподіваючись, «що донецьке вугілля має шанси отримати поширення на італійському ринку». Того ж року для вивчення особливостей болгарського паливного ринку від З'їздів гірничо-промисловців туди було відправлено інженера М. Д. Кречунеско. Результатом його поїздки стало укладення кількох комерційних угод (Отчет Совета Съезда, 1911, с. 11).

У січні – лютому 1917 р. члени Ради З'їздів гірничо-промисловців приймали в Харкові італійську делегацію на чолі з повноважним міністром короля Італії, маркізом делла Торрето (склад делегації: голова Генуезької торгової палати З. Оберті, голова Мессінської торгової палати Д.-С. Пулейо, голова Римської торгової палати А. Яккаріно, голова Болонської торгової палати Р. Сербароллі та делегати від асоціацій різних галузей італійської промисловості) (Итальянская торгово-промышленная делегация, 1917, с. 15278).

Представники підприємницької корпорації гірничо-промисловців намагалися якомога ширше ознайомити гостей з природними багатствами та економічним потенціалом Донбасу. Підприємці та промисловці обох країн вважали за необхідне налагодження випуску спеціальних збірників про стан розвитку промисловості, ринки збуту й шляхи сполучення, формування єдиного інформаційного простору між країнами без згубного посередництва німецьких фірм, узгодження торгового законодавства між Росією та Італією. Ще раз було наголошено на необхідності поглиблення співпраці між сторонами за участі Російсько-Італійської торгової палати та її харківського відділення на чолі з М. Ф. фон Дітмаром (гірничий інженер, голова Ради З'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії).

У березні 1917 р. гірничо-промисловці зустрічали в Харкові французьку торгово-промислову делегацію. Голова Ради З'їздів, гірничий інженер О. І. Фенін у своїй промові відмітив, що Франція, разом зі своїми капіталами принесла в Донбас «непорушну енергію промислових діячів, дух промислової підприємливості, ініціативи й дисципліни» (Французская торгово-промышленная делегация, 1917, с. 15485). Серед заходів, що мали б сприяти експорту, було виділено залізничні проекти, серед них: залізниця Бордо–Марсель і далі через Італію до

Одеси. Така магістраль зв'язала б Францію з українськими аграрними районами та регіонами вугілля й металу. Харківське відділення Російсько-Французької торгової палати розробляло питання сухопутних та морських шляхів сполучення. З усіх можливих варіантів шлях Бордо–Марсель–Маріупольський порт був визнаний найбільш перспективним (Французская торгово-промышленная делегация, 1917, с. 15487).

Активні експортно орієнтовані дії З'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії, як виразника інтересів представників важкої промисловості українських губерній, мали свої позитивні результати. Участь Ради З'їздів у міжнародних виставках, співпраця з іноземними делегаціями, вивчення світового ринку сприяло встановленню більш міцних відносин із закордонними партнерами. Уся зібрана інформація була опублікована представницькою корпорацією гірничо-промисловців у вигляді ґрунтовних матеріалів щодо експорту товарів південної гірничої й гірничозаводської промисловості, статистично-економічних описів країн Близького Сходу й Південної Європи.

Центральні торгово-промислові представницькі організації загальноімперського типу (Всеросійські з'їзди біржової торгівлі й сільськогосподарства, м. Санкт-Петербург; Всеросійські з'їзди представників промисловості й торгівлі, м. Санкт-Петербург) теж енергійно долучалися до питань експорту. У їхніх клопотаннях проблемами зовнішньої торгівлі звучали більш комплексно й масштабно, ніж у зверненнях регіонально-галузових представницьких об'єднань.

Одним із напрямів своєї роботи визначали захист російського експорту в урядових і громадських установах З'їзди представників біржової торгівлі й сільськогосподарства. У січні 1908 р. німецьким гандельстагом за узгодженням з Радою З'їздів було скликано в Берліні конференцію для перегляду хлібного контракту для портів Балтійського, Азовського та Чорного морів. У 1911 р. на цей раз у Петербурзі зібрали подібну конференцію для обговорення німецько-нідерландських хлібних контрактів. Рада З'їздів підтримувала постійні зв'язки з Лондонською хліботорговою асоціацією, пильно чатувала інтереси російських підданих у випадку односторонніх змін британцями умов страхування експортерів (Совет Съездов представителей, 1912, с. 284). У такий спосіб З'їзди представників біржової торгівлі намагалися закріпити за собою роль виразника загальних інтересів торгового капіталу в питаннях міжнародного товарообміну.

Рада З'їздів представників промисловості й торгівлі, об'єднуючи переважно промисловий капітал, відзначала, що постійно доводиться відпові-

дати на звернення іноземних торгових палат, консулів і окремих підприємств з приводу цін на різні товари, ринки збуту та умови торгівлі тими чи іншими товарами. Як приклад Рада З'їздів наводила такі випадки: запити з Франції та Австралії про цигарки й тютюн, із Сирії – про вугілля, із Сіаму й Палестини – про рейки й залізо, з Греції – про предмети спорядження для військ, з Болгарії та Сербії – про землеробські знаряддя, з Індії – про рослинні олії, сіль і т. п. (Деятельность Совета Съездов, 1909, с. 25).

З'їзди представників промисловості й торгівлі від імені власників криворізьких копалень порушили клопотання про експорт руд через західний кордон. Це клопотання було задоволено урядовими інстанціями, а З'їзди представників промисловості й торгівлі відзначили «належну підтримку [від уряду] в критичну хвилину для рудного ринку» (Возникновение и деятельность, 1908, с. 26). Рада з'їздів опікувалася й експортом товарів залізобробної промисловості. На скликаній за клопотанням Ради З'їздів нараді при Тарифному комітеті Міністерства фінансів було визнано доцільність пропозицій представницької організації та знижено експортні тарифи для цих видів товарів (Возникновение и деятельность, 1908, с. 26).

З питань експорту скликалися також окремі зібрання експортерів. На початку XX ст. відбулося кілька з'їздів експортерів – спеціально підготовлених заходів, де обговорювалися невідкладні питання зовнішньої торгівлі, а зацікавлені особи могли висловити свої міркування, обговорити й узгодити між собою певні моменти, подати спільні звернення до урядових структур. У 1907 р. такий з'їзд проходив в Одесі, який зібрав експортерів не тільки від південноукраїнських, а й румунських міст. Делегатами було висловлено ідею створення Товариства південноросійських експортерів, а також наголошено на необхідності реформування управління портами на засадах широкого самоврядування з правом самооподаткування (Из торговых сфер, 1907, с. 23). Подібний захід відбувся в 1913 р. під час Всеросійської виставки в Києві. Південно-Західний відділ Російської експортної палати зібрав з'їзд з експортної справи. Головну увагу на ньому було зосереджено щодо проблем вітчизняних сільгоспекспортерів та норм торгових договорів з Німеччиною та Австрією (Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 8, с. 61).

Окрім власних дій і заходів, представницькі об'єднання підприємців засновували ще й спеціальні експортні товариства чи то у своєму складі, чи то як окремі структури. За ініціативою Всеросійського товариства цукрозаводчиків було утворено «Київське експортне і торгове товари-

ство» (Кейто), статут якого було затверджено міністерством торгівлі й промисловості 23 червня 1909 р. Як зазначалося в урядовій ухвалі, товариство створювалося для «експортної торгівлі цукром і для внутрішньої торгівлі різними товарами» (Извлечение из отчета, 1910, с. 235). За задумом організаторів, за допомогою товариства самі цукрозаводчики ставали безпосередніми керівниками власної експортної організації.

«Південноросійське товариство внутрішньої та експортної торгівлі антрацитом» (Юровета) було організовано в 1910 р. за сприяння З'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії та Харківського відділення міжнародного банку (Итальянская торгово-промышленная делегация, 1917, с. 15283; Фомин, 1924, с. 67–68). За участі новоствореного товариства було налагоджено регулярне постачання донецького антрациту до Північної Італії (Генуя) та кам'яного вугілля й коксу до Південної Італії (Неаполь) (Труды XXXV съезда, 1910, с. 19).

У 1913 р. був підготовлений статут «Союзу експортерів Приазовського району». До складу союзу мали право увійти всі експортери, біржовики, комісіонери й фрахтові агенти портів Азовського моря. Здійснюючи захист інтересів експорту, Союз мав намір досліджувати умови експорту, клопотати перед урядом, консулами, агентами про покращення вивізної торгівлі, брати участь із представницькими повноваженнями в міжнародних та імперських нарадах з питань експорту (Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 9, с. 82).

Як в офіційних представницьких організаціях капіталу (біржові комітети), так і в приватних об'єднаннях підприємців (галузеві та загальноімперські союзи) питання експорту було не більше, ніж «одним із» численних напрямів, що порушувалися на зібраннях представників торгово-промислового стану. За оцінкою В. Ю. Шимановського експорт у їхній роботі був «суто випадковим і губився в загальній масі питань» (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 21). З ускладненням зовнішньої торгівлі та посиленням конкурентної боротьби на міжнародному ринку виникла потреба створення спеціальних експортних організацій.

Спеціальні організації з питань експорту. Зростання економічного потенціалу Російської імперії на початку XX ст. позначилося і на вивізній торгівлі – вона стає помітним гравцем у міжнародному товарообміні. У 1907 р. за обсягом зовнішньої торгівлі Росія посідала дев'яте місце в Європі, у 1908 р. – восьме, у 1909 р. – вже сьому позицію (Программа Одесского отделения, 1915, с. 15). Проте структура експорту, співвідношення його фактичного обсягу до реальних можливостей викликало стурбованість фахівців. На економічній

наradі представницьких організацій підприємців було озвучено, що «з такими успіхами [експорту] не можна виходити на світове змагання; з такими економічними силами не можна боротися зі світовими гігантами; тому що *сила не стільки в багатстві, і не стільки в численності, скільки в організації* (курсив наш – І. Ш.)» (Соколовский, 1916, с. 9).

На початку XX ст. в Російській імперії виникло кілька спеціальних організацій у вигляді бінаціональних торгових палат – Російсько-Англійська (1908–1916 рр.; як Російсько-Британська палата проіснувала до 1920 р.), Російсько-Бельгійська (1911–1914 рр.), Російсько-Французька (1911–1917 рр.), Російсько-Італійська (1911–1917 рр.), Російсько-Американська (1913–1924 рр.). Палати діяли за принципом двосторонності, забезпечуючи як експорт з Російської імперії до відповідної країни, так і імпорт. Головні завдання цих установ зосереджувалися в площині практичного обслуговування потреб експорту: інформування зацікавлених осіб щодо головних центрів виробництва тих чи інших товарів, цін на них, тарифних та інших експортних умов, сприяння встановленню безпосередніх комерційних контактів між виробниками й споживачами. Торгові палати налагоджували контакти з відповідними іноземними установами й торговими палатами, активно популяризували свою діяльність у власних друкованих органах і спеціалізованих виданнях.

Деякі палати, як, наприклад, Російсько-Бельгійська, помітних ознак діяльності не проявляли. З усіх палат бінарного типу найактивнішою роботою відзначалася Російсько-Англійська торгова палата. Головою Комітету Палати був міністр торгівлі й промисловості В. І. Тімірязев; посадовець часто підкреслював необхідність згуртованості підприємців для загального розвитку продуктивних сил країни, а збільшення експорту вважав питанням, що вимагає «особливої наполегливості» (Русско-английская торговая палата, 1909, с. 395).

Палата мала у своєму складі такі відділи: юридичний, фінансування підприємств, сільськогосподарський і швидкопсувних продуктів, гірничопромисловий, лісовий, митний, а також постійну комісію з потреб золотопромисловості. Відповідно до свого статуту, палата мала своїм завданням всебічне сприяння економічному зближенню Росії та Великої Британії на ґрунті взаємовигідних торгово-промислових інтересів. Реалізуючи цей загальний стратегічний напрям, палата підтримувала постійні зв'язки з російським відділом Лондонської торгової палати. Для обміну думками з торгово-промислових справ влаштовувалися різноманітні конференції, лекції, поїздки до комерційних центрів, конкурси, виставки, відкривалися музеї та

спеціалізовані бібліотеки. Кожен член палати мав право користуватися всіма наявними відомостями торгово-промислового характеру, а також безкоштовно отримувати «Вестник Русско-Английской торговой палаты».

На засіданні сільськогосподарського відділу палати в 1912 р. під головуванням графа А. О. Бобринського обговорювалися заходи сприяння прямому експорту до Британії тютюну, який і так надходив на англійський ринок, тільки через німецьких перекупників. Волинські власники тютюнових плантацій наголошували, що їхня продукція не поступається якстю богемському тютюну, а тому висловлювали бажання брати участь у постійних тютюнових виставках у Великій Британії (Русско-английская торговая палата, 1912, с. 339).

Одеське відділення Російсько-Англійської торгової палати, наголошуючи на «доброзичливих почуттях, якими пройнялися обидві країни, взаємних симпатіях, що зміцнилися останнім часом, столітніх торгових відносинах між країнами», пропонувало систематизувати й синхронізувати інформаційну роботу (Деятельность торгово-промышленных организаций, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 5, с. 89). У планах відділення було організувати на Півдні Англійсько-Російський банк, спеціальну арбітражну комісію для посередницького розв'язання спірних питань (Программа Одесского отделения, 1915, с. 21).

Різноманітністю відзначалася робота і Російсько-Італійської торгової палати. Посаду її голови довгий час обіймав член Державної Ради О. С. Єрмолов, який неодноразово підкреслював, що саме діяльність цієї палати поклала початок економічному зближенню Росії та Італії (Чрезвычайное собрание, 1915, с. 45). Палата організовувала й брала безпосередню участь у різноманітних громадських заходах, спрямованих на популяризацію російсько-італійських відносин. Участь у виставкових проектах, як, наприклад, Туринській виставці 1911 р., дала можливість краще дізнатися про Італію з економічної та торгово-промислової точки зору, у свою чергу російський павільйон для італійців, зі слів очевидців, став «певним одкровенням». Представники палати мали намір безпосередньо долучитися до укладання нового торговельного договору з Італією, аби розробити найкращі умови для взаємовигідного товарообміну.

Рада З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, за сприяння директора Харківського відділення Міжнародного комерційного банку Л. М. Вургафта, організувала в 1911 р. Харківське відділення Російсько-Італійської торгової палати (Труды XXXVI съезда, 1911, с. 11). Членами від-

ділення стали представники найбільших торгово-промислових організацій та підприємств Харкова.

Спектр питань та запитів, які розглядалися бінарними палатами, дивував уяву. Наприклад, у 1911 р. в Москві відбулося засідання комітету відділення Російсько-Італійської торгової палати під головуванням М. В. Щенкова (Русско-итальянская торговая палата, 1911, с. 86). Італійські фірми цікавив продаж у Росії «фотографічного приладдя, хімічних продуктів і купівля в Росії шовку, яблук і гороху». У свою чергу, російські фірми опікувалися закупівлею спеціального мила для суконних фабрик, продажем сірникової лучини й марлі.

Учасниками засідань бінарних торгових палат часто виступали як російські, так і іноземні високопосадовці. У їхній роботі брали участь посли відповідних країн (італійський посол маркіз Карлотті ді Ріпорбелло), міністри Російської імперії (міністр закордонних справ, гофмейстер С. Д. Сазонов), члени Державної Ради (М. М. Покровський, В. І. Тімірязєв) та інші вищі чиновники (Чрезвычайное собрание, 1915, с. 45).

За межами Російської імперії теж були створені торгові палати, які мали своїм завданням розвиток торгівлі з країнами-партнерами. До таких установ належала Російська торгова палата в Парижі (1900–1924 рр.) та Російський торговий комітет у Константинополі. Останній був заснований у 1913 р., складався з російських та іноземних підданих, очолив його російський генеральний консул у Константинополі. На щотижневих зібраннях комітету аналізувався стан місцевих ринків, поточні економічні питання Туреччини, комерційні пропозиції та запити приватних фірм. Крім того, були організовані Російська торгова палата в Олександрії (1902–1905 рр., Єгипет) та Російська торгова палата в Шанхаї (1917–1937 рр., Китай) (Федотов, 2009, с. 38).

Прикметним є той факт, що спеціальних експортно-імпорتنих структур для організації товарообігу з найвпливовішим для Росії імпортером – Німеччиною (70 % всього імпорту, дані за 1900 р.) – не було створено. Експорт Росії до Німеччини в 1900 р. становив майже 24 % від загального вивозу, у 1911 р. – близько 31 % (Довнар-Запольський, 1914, с. 7). У 1906 р. було здійснено спробу організувати Російську торгову палату в Берліні, проте задум зазнав фіаско через відсутність належної кількості російських купців у Берліні. Засновники обмежились створенням відповідного комітету. Усе, вочевидь, через те, що Німеччиною було скрупульозно розроблено власну експортну стратегію. Цю тезу підтверджували і вітчизняні підприємці. Так, у вересні 1918 р. в Харкові відбувся раут на честь представників промисловості й торгівлі

Вюртемберга (Німеччина), на якому голова Ради З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. Ф. фон Дітмар наголосив: «Нам вкрай потрібні наступні три речі, яких у вас в Німеччині так багато – це: любов до вітчизни, усвідомлення обов'язку і працелюбність. Але, на жаль, ці предмети не вивозять з чужих країн і ніякими заохочувальними митами такого вивозу зробити не можна. Ці предмети слід зростити в самому народі, тому всю нашу енергію й усю працю ми спрямуємо в бік насадження в нашому народі таких якостей, які стануть основою його подальшого громадянського, економічного та державного життя, а допоки... допоки ви нам будете привозити гудзики, намистини, лінійки, чорнила, олівці, машини та інші матеріальні предмети, а ви від нас будете вивозити хліб, руди, харчові продукти... дуже буде схоже на торгівлю з колоніями Південної Африки» (Речь председателя, 1918, с. 16618).

Досить великим був також вплив німецьких посередницьких фірм, які виступали з'єднувальною ланкою між Росією та іншими країнами Європи. Професор М. В. Довнар-Запольський наводив такий сумний приклад: Німеччина примудрялася російську сировину завозити знову до Росії після невеличкої переробки (нелущений горох з Росії до Німеччини, лущений – з Німеччини до Росії) (Довнар-Запольський, 1914, с. 21). Суттєву небезпеку для економіки Російської імперії становило те, що Німеччина домінувала на російському внутрішньому ринку в дуже важливий період, коли формувалася структура зовнішньої торгівлі, визначалися принципи й канони торгових відносин, і все це відбувалося в інтересах німецької економіки.

Бінарні торгово-промислові палати та палати, створені за межами Російської імперії, курирували тільки певний двосторонній напрям торгівлі. Їхня робота значно пожвавлювала торгові зв'язки імперії з відповідними країнами, проте стрімке розширення обсягу світового ринку вимагало єдиного координаційного центру, який би узгоджував усі розрізнені інтереси експортерів, уособлював у собі центральну громадсько-урядову структуру захисту інтересів експорту Російської імперії. Саме такою установою стала Російська експортна палата.

Російська експортна палата – головний координаційний центр зовнішньої торгівлі. Черговим проявом самоорганізації підприємницьких кіл у їхній тісній взаємодії з державними органами влади стали внутрішні торгові палати: Слов'янська торгова палата (1908–1914 рр.), Російська експортна палата (1910–1918 рр.), Всеросійська сільськогосподарська палата (1912–1918 рр.), Російська імпортерна палата (1917–1918 рр.). Усі вони так чи інакше сприяли розвит-

ку двосторонніх економічних відносин, захищали інтереси російських підданих, діяли задля економічного зближення Російської імперії з іншими країнами. Діяльність тільки однієї з них – Російської експортної палати – була повністю зосереджена на питаннях експорту, а її сутність, форми й зміст роботи стали реалізацією усіх напрацьованих до цього знань і досвіду в експортних відносинах.

Російська експортна палата (далі – РЕП) розпочала свою роботу в лютому 1911 р., її головне завдання було зосереджено довкола теоретичного вивчення та практичного здійснення експорту. У своєму поданні до Ради Міністрів Міністерство торгівлі й промисловості зазначало, що «наша вивізна торгівля несе значні накладні витрати, зовсім невиробничі й знаходиться в залежності від іноземних посередників, адже відсутня належна організація експортної торгівлі» (Хроника, 1910, с. 9).

Відповідно до Найвище затвердженого «Положення про Російську експортну палату» (29 грудня 1910 р.) до її компетенції належало: докладне вивчення експортної справи; сприяння особам і установам щодо розвитку експорту та його організації на правильних засадах (заснування спеціальних товариств з експортних справ тощо); подання до державних установ клопотань щодо потреб експорту; підготовка матеріалів з експортних питань на запити уряду, громадських установ та приватних осіб; систематизація та поширення статистичних даних, організація читань, видання спеціальної літератури з питань експорту; організація з'їздів, торгово-промислових музеїв і виставок, участь у закордонних виставках; представництво в комісіях, нарадах і з'їздах, на яких обговорювалися проблеми експорту; розробка питань, що стосуються стандартів російських товарів, встановлення російських торгових марок на закордонних ринках, а також міжнародний арбітраж (Хроника, 1910, с. 9).

Новостворена палата знаходилася у віданні Міністерства торгівлі й промисловості, розташовувалася в Петербурзі на Дворцовій площі. Очолював РЕП член Державної Ради, шталмейстер Василь Ілліч Денисов (з 1916 р. – Є. С. Каратигін). Члени палати поділялися на дійсних членів і членів-«сореєвнователів» (Хроника, 1911, с. 16). До числа дійсних членів РЕП належали представники земств, міст, залізниць, пароплавних товариств, банків, окремих експортерів та державних відомств (міністерства торгівлі й промисловості, міністерства фінансів, головного управління землеоблаштування й землеробства, головного управління повітів). У зв'язку з наявністю останньої категорії членів, палата мала характер напівурядової-напівгромадської установи. Таке поєднання в одній організації гро-

мадських представників та офіційних осіб мало, за задумом засновників, підвищити результативність діяльності цієї установи, сформуванню загальнодержавну позицію в питаннях експорту (тобто узгодити регіональні й галузеві інтереси, властиві різним видам представницьких організацій підприємців).

На 1 січня 1912 р. до складу палати, окрім представників відомств, входили: 91 земство (102 представника); 94 громадські організації (ради з'їздів, біржові комітети, сільськогосподарські товариства, 121 представник); 21 учасник об'єднаної групи (залізниці, кредитні, пароплавні й кооперативні установи, 24 представника) (Годичное собрание, 1912, с. 83). Бюджет організації складав близько 40 тис. руб. (на 1912 р.). Як зазначав голова РЕП В. І. Денисов, «за зростаючою кількістю членів видно, що Палата все більше і більше привертає до себе співчуття громадських і торгово-промислових сфер» (Деятельность Совета и Комитета Палаты, 1913, с. 240). На щорічному зібранні Ради РЕП у червні 1913 р. наводилося таке порівняння: експортна організація в Швеції була відкрита в 1887 р. і за 25 років своєї роботи нараховувала 950 членів, у той час як усього за два роки РЕП мала їх вже 700 (Деятельность Совета и Комитета Палаты, 1913, с. 240).

Важливою формою роботи РЕП було співробітництво з різними представницькими організаціями підприємців. Уже в грудні 1911 р. Комітет РЕП повідомив Раду З'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії (м. Одеса) про свою повну готовність до спільної роботи щодо врегулювання торгово-промислових відносин на закордонних ринках і запросив представника «Південних З'їздів» на найближче засідання Палати (Хроника наших съездов, 1911, с. 86). РЕП часто надсилала запити до регіональних і галузевих представницьких організацій підприємців щодо надання фактичних даних, необхідних для аналізу експортних операцій (розмір фрахтів на іноземні судна, ціни на закордонних ринках на певні товари тощо).

Розподіл функцій РЕП за відділами (хлібопродуктовий, борошномельний, лісовий, швидкопсувних продуктів, м'ясопромисловий, кустарної промисловості, транспортний, фінансово-страховий, кооперативний та ін.) сучасниками трактувався як формування своєрідних союзів експортерів певних галузей вивізної торгівлі, рішення ж усіх цих відділів «проходили крізь фільтр виконавчого органу – Комітету РЕП, який встановлював цензуру цих рішень з точки зору загальнодержавних інтересів і координування потреб інших галузей експорту» (Шимановский & Лейтес, 1913, с. 25).

У якості допоміжних органів РЕП мала спеціальні бюро (довідкове, видавниче, залізничне),

спеціалізовану бібліотеку з питань експорту, відділ експертизи товарів. Тільки за шість місяців 1913 р. довідкове бюро видало 4410 довідок на запити експортерів (Деятельность Совета и Комитета Палаты, 1913, с. 242). Палата мала власний друкований орган «Русский экспорт», у якому рубрика «Текущие запросы русского экспорта» друкувалася чотирма мовами (німецька, французька, англійська, російська) (Текущие запросы, 1911, с. 86). У 1915 р. при Палаті було засновано курси з експортної справи, організовано відділ торгових посередників (Хроника деятельности, 1915, с. 88).

РЕП формувала «музей зразків» як постійну експозицію «сільськогосподарських і промислових багатств» (Музей образцов, 1913, с. 244). За задумом, музей мав виконувати функцію торгового представництва в столиці, оскільки кожен виробник, який орендував у ньому місце, міг надавати відвідувачам усі відомості та роз'яснення. Комісійний відділ при музеї, у свою чергу, сприяв оформленню замовлень і укладанню торгових угод. Таким чином, музей зразків був своєрідною експортною конторою, де кожен експортер мав можливість мати на головній вулиці країни – Невському проспекті – своє мініатюрне представництво.

РЕП мала і територіальні представництва: далекосхідний, середньосхідний, близькосхідний відділи, фінляндська комісія, відділення у Києві (Південно-Західне), Рибінську, Кременчуці, Ново-Миколаївську, Читі, Вільно (Північно-Західне), а також представництва за кордоном (агенції в портових і столичних містах, Брюссельське відділення).

Починаючи з 1913 р. РЕП намагалася реалізувати свій проект щодо заснування за кордоном так званих «торгових подвір'їв». Одним із перших таке подвір'я було відкрито в м. Софія (Болгарія) разом з одночасним заснуванням тут відділення Палати. За задумом, подвір'я мало відкрити постійний торговий музей зразків російських експортних товарів, організувати довідкове бюро з питань російсько-болгарської торгівлі та бібліотеку, проводити виставки, утримувати штат досвідчених комівожєрів для поширення російських товарів, мати кімнати для перебування російських комерсантів та здійснювати інші дії суто практичного характеру (Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 12, с. 55). Запланована на 1914 р. виставка в Мальме (Швеція) мала сприяти організації торгових подвір'їв у країнах Балтії (Из деятельности Комитета Палаты, 1913, с. 187).

Участь у виставках була безпосереднім завданням РЕП. Восени 1913 р. проходила виставка, прилеглій до чорноморського узбережжя регіонів – «Російська Рів'єра». Стенд РЕП представляв колекцію найновіших вдосконалень пакування то-

варів, переважно для транспортування ягід, фруктів, вина, квітів, яка вже була премійована на виставці в Парижі. Були експоновані економні упаковки (розбірні ящики, залізні бочки, що згортали-ся в трубку тощо), пакування, які після пересилки могли бути використані в домашньому господарстві (несесери, баули тощо), нові пакувальні матеріали (гофрований папір, водонепроникний папір) (Виставки, 1913, с. 299).

На українських землях діяло два відділення РЕП: у Кременчуці та Києві. Одним із перших почало свою роботу Кременчуцьке відділення РЕП (голова правління М. І. Німець). Уже в серпні 1911 р. відділення підготувало клопотання щодо експорту висівку і продукції тваринництва (Кременчугское отделение, 1911, с. 112). У 1914 р. відділення склало доповідну записку щодо експорту лікарських трав, наголошуючи, що саме Полтавська губернія є місцем зосередження цілющих рослин (Деятельность Комитета Палаты, 1914, с. 113).

У 1912 р. в Києві в присутності голови РЕП, київського губернатора, представників цукрозаводчиків, банків, торгівлі й промисловості було відкрито Південно-Західне відділення (голова відділення проф. М. В. Довнар-Запольський). На першому ж зібранні було організовано довідкове бюро, галузеві секції, обрано 24 члени правління цього відділення (Деятельность торгово-промышленных организаций, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 6, с. 84). Науковий підхід у роботі відділення, заданий його головою, простежувався в усьому. Так, навесні 1912 р. Південно-Західне відділення організувало особливу нараду з питань хлібної статистики в Південно-Західному краї. Для участі в його роботі було запрошено професорів статистики К. Г. Воблого, О. О. Русова, А. І. Ярошевича, а також представника київського союзу установ дрібного кредиту О. О. Беретті, старшого агента Південно-Західної залізниці П. М. Андрєєва та «інших спеціалістів і знаючих осіб» (Юго-Западное отделение, 1912, с. 170). Учасники засідання дійшли думки, що статистичні відомості варто збирати дванадцять разів на рік, окрім цього, провести анкетне опитування щодо раціональної організації хлібно-торгової статистики, запровадити окрему посаду губернських і повітових статистиків.

Увесь інформативний матеріал із вивчення закордонних ринків, який накопичився в РЕП, став у нагоді не тільки в питаннях зовнішньої торгівлі, а й зовнішньої політики. Йдеться про двосторонні торгові угоди, підписання яких стало важким випробуванням для Російської імперії на початку ХХ ст. Торговий договір Росії з Північно-Американськими Сполученими Штатами неодноразово обговорювався на засіданнях палати. Всебічному аналізу

був підданий товарообмін між країнами, окреслено напрями вивчення експортних операцій та реалізації стратегічного завдання щодо максимально-го захисту інтересів власного експорту (Хроника, 1913, с. 54).

Питанням особливої складності для Російської імперії виявилася підготовка російсько-німецького торгового договору. До роботи над переглядом торгового договору з Німеччиною РЕП долучилася наприкінці 1911 р. У її підпорядкуванні було створено спеціальну комісію, головував у ній сам Денисов, до складу входили член Державної Ради Ф. В. Стахєєв, член Державної Думи М. І. Антонов, голова Північного сільськогосподарського товариства М. М. Зворикін, заступник голови Московського товариства сільського господарства І. П. Демидов, професор М. І. Туган-Барановський та професор, барон Б. Е. Нольде (Президиум отделов, 1912, с. 2).

У протоколі комісії наголошувалося, що вона не обмежуватиметься тільки своїми зусиллями і не буде йти «тільки кабінетним шляхом, а, навпаки, – бажає розсунути межі своєї роботи значно ширше, аби надати можливість будь-якій установі та будь-якій організації внести в цю роботу свіжий струмінь досвіду й практики» (К пересмотру, 1911, с. 80). Теоретичні аспекти знайшли своє відображення в друкованих працях комісії, а питання практики було вирішено узгодити на обласних з'їздах з питань експорту. За задумом РЕП ці заходи мали висвітлити експортні операції в їхньому регіональному баченні. Обласні з'їзди з питань експорту, які відбулися протягом 1913–1914 рр., були скликані в найбільш важливих економічних центрах Російської імперії – Харкові, Києві та Вільно. Учасники всіх крайових з'їздів підтримували тезу, що необхідно досягти економічної незалежності від Німеччини на випадок політичних ускладнень і припинення добросусідських відносин. На думку делегатів, варто було наполегливо працювати над збільшенням обсягів вивозу в інші країни. Теорія економічної науки завжди застерігала від моноспрямованості експорту.

Таке широке громадське обговорення зовнішньої торгівлі та зовнішньої політики загалом саме по собі було неординарним явищем для Російської імперії. Вперше науковці, делегати від представницьких організацій підприємців і навіть селянських господарств, які брали участь у крайових з'їздах, були залучені до розробки питань такого рівня державної ваги, а уряд у своїх подальших діях прагнув мати підтримку громадськості.

Таким чином, питання експорту згуртовували підприємницькі організації до спільної роботи, спонукали до злагоджених організаційних дій і заходів, хоч і об'єктивно часто проявлялися різні

галузеві та регіональні бачення пріоритетів у зовнішній торгівлі. У цілому, усі економічні організації складали розвинену, переплетену мережу. Найактивніші об'єднання виступали дійсними членами один одного: бінарні торгові палати – територіальних і галузевих організацій, ті, у свою чергу, загальноімперських об'єднань підприємців і т. п. (Дитмар, 1900, с. 21). Із цього приводу РЕП затвердила спеціальне рішення щодо бажаності координувати свою роботу із Сільськогосподарською палатою, Всеросійськими з'їздами представників біржової торгівлі й сільського господарства, Російсько-Англійською торговою палатою та «іншими громадськими організаціями» (Деятельность комитета, 1916, с. 75).

Таким чином, Російська експортна палата стала завершальним акордом усієї системи захисту інтересів експорту. Як зазначав голова РЕП Є. С. Каратигін, «саме існування Експортної палати свідчить, що усвідомлення необхідності організованості вже має місце в культурних прошарках представників торгівлі. Експортна палата є не аморфним, а кристалізованим економічним організмом» (Перспективы деятельности, 1916, с. 52).

Результати. Економічні показники Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. свідчили, що експорт – це систематична, невпинна робота над організацією та оптимізацією вивозу, постійний перехід від одних методів взаємодії до інших відповідно до тактики конкуруючих країн, від одних організаційних форм до більш досконалих і економічно доцільних.

Як і будь-який інший напрям соціально-економічного розвитку, інституціональне обслуговування питань експорту спочатку було складовою роботи державних органів загального торгово-промислового спрямування та додатковим обов'язком дипломатичних представництв. З ускладненням зовнішньоторгових операцій, посиленням конкуренції на міжнародному ринку та певним насиченням внутрішнього – проблема експорту стає спеціальним сегментом роботи офіційних та приватних представницьких організацій (галузевого, регіонального та загальноімперського рівнів). На початку XX ст. експортна торгівля остаточно виділилася в окремий вид економічної діяльності, свідченням чого стало виникнення кількох бінаціональних торгових палат, формування російських торгових представництв за кордоном та утворення Російської експортної палати. Остання в організаційному плані довершила таку строкату й неоднорідну структуру організацій сприяння зовнішній торгівлі в Російській імперії, стала свідченням визнання на державному рівні важливості вивізної торгівлі не тільки для економічного розвитку кра-

їни, а й для її політичного іміджу та міжнародного авторитету.

Обговорення. Одним із сучасних механізмів реалізації експортних завдань є Торгово-промислова палата України, що була створена 1997 р. Вона є членом міжнародних представницьких структур (Міжнародна торгова палата, Всесвітня федерація палат, Асоціація торгово-промислових палат Європи), має свої філії у провідних країнах світу, підтримує створення бінарних торгово-промислових палат (українсько-ізраїльська торгово-промислова палата, торгово-промислова палата Італії в Україні). Двостороннє співробітництво з іншими країнами реалізується спеціальними секціями Торгово-промислової палати України.

Серед науковців та економістів-практиків і досі тривають дискусії щодо доцільності існування Торгово-промислової палати України, адже дехто сприймає її виключно як радянський рудимент. Завданням сучасності як раз і є взяти найкраще з національного історичного досвіду та розвивати торгово-промислову палату на апробованих засадах світової торгівлі. Події останніх років засвідчили, що міжнародні партнери готові до активної

економічної взаємодії з українським бізнесом у традиційних європейських формах – у жовтні 2015 р. за участі Прем'єр-міністра України та Канцлера Німеччини відбулося підписання угоди про створення німецько-української торгово-промислової палати. Новостворена організація має сприяти покращенню інвестиційного клімату в Україні, активному залученню представників українського підприємництва до європейських бізнес-ініціатив.

Висновки. Спеціальні експортні структури й бінарні торгові палати на сьогодні є найбільш утвердженими у світовій практиці механізмами діалогу влади й бізнесу. Діючи у відповідності до відомого прислів'я, що «сила суспільства є завжди силою держави», вони сприяють досягненню значних результатів у розвитку і економіки, і громадянського суспільства.

Подяки. Автор висловлює подяку за професіоналізм співробітникам Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Бібліографічні посилання

34-я сессия Совета по делам Съездов мукомолов, 1908. *Промышленность и торговля*, 3, 193–194.

37-я сессия Совета Съездов мукомолов, 1908. *Промышленность и торговля*, 23, 624.

Возникновение и деятельность нашей организации, 1908. *Промышленность и торговля*, 1, 23–31.

Всероссийское общество сахарозаводчиков, 1909. *Промышленность и торговля*, 5, 332.

Выставки, 1913. *Русский экспорт*, 10–11, 299.

Годичное собрание членов экспортной палаты, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 10, 83.

Деятельность Комитета Палаты, 1914. *Русский экспорт*, 3, 113–114.

Деятельность комитета, 1916. *Русский экспорт*, 3, 74–75.

Деятельность Совета и Комитета Палаты, 1913. *Русский экспорт*, 7–8, 240–244.

Деятельность Совета Съездов представителей промышленности и торговли за 1908 г., 1909. *Промышленность и торговля*, 1, 21–26.

Деятельность торгово-промышленных организаций, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 5, 89–90.

Деятельность торгово-промышленных организаций, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 6, 80–84.

Дитмар, Н. Ф., 1900. *V съезд горнопромышленников Царства Польского (Отчет Совету съезда горнопромышленников Юга России инж. Н. Ф. фон Дитмара)*. Харьков: Типография Зильберберг.

Довнар-Запольский, М., 1914. *Русский вывоз и мировой рынок*. Киев: Типография И. И. Чоколова.

Доклад комиссии XXIX съезду горнопромышленников Юга России, 1905. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья.

Екатеринославский биржевой комитет, 1909. *Промышленность и торговля*, 6, 398.

Значение экспортных организаций для развития внешней торговли, 1914. *Русский экспорт*, 1–2, 13–14.

Из деятельности Комитета Палаты, 1913. *Русский экспорт*, 506, 187.

Из деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков, 1909. *Вестник сахарной промышленности*, 45, 606–611.

Из деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков, 1911. *Вестник сахарной промышленности*, 45, 598–603.

Из деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков, 1912. *Вестник сахарной промышленности*, 18, 666–670.

Из торговых сфер, 1907. *Торгово-промышленная Россия*, 13, 23.

Извлечение из отчета Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1909 г., 1910. *Вестник сахарной промышленности*, 8, 227–237.

Итальянская торгово-промышленная делегация в г. Харькове, 1917. *Горно-заводское дело*, 6, 15278–15284.

К вопросу о закрытии Дарданелл, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 11, 66–68.

К пересмотру торгового договора с Германией, 1911. *Русский экспорт*, 2–3, 79–83.

- Кременчугское отделение, 1911. *Русский экспорт*, 2–3, 112–113.
- Музей образцов при Российской экспортной палате, 1913. *Русский экспорт*, 7–8, 244–245.
- Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 12, 54–55.
- Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 8, 61.
- Наша хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 9, 82.
- Николаевский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 16, 218.
- Николаевский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 22, 559.
- Обзор деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков в 1907 г., 1908. *Промышленность и торговля*, 1, 69.
- Одесская биржа, 1912. *Промышленность и торговля*, 12, 678–679.
- Одесский биржевой комитет, 1910. *Промышленность и торговля*, 4, 276.
- Отчет правления Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1902 г., 1903. *Вестник сахарной промышленности*, 6, 243–248.
- Отчет председателя X съезда горнопромышленников Юга России, горного инженера Е. Таскина, 1885. Харьков: Типография газеты «Южный край».
- Отчет председателя экстренного съезда горнопромышленников Юга России В. А. Вагнера, 1907. Харьков: Типография Б. Бенгис.
- Отчет председателя экстренного съезда горнопромышленников Юга России горного инженера И. И. Зеленцова, 1902. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья.
- Отчет Совета Съезда XXXVI съезду горнопромышленников Юга России за 1910–1911 отчетный год, 1911. Харьков: Типография Б. Бенгис.
- Первый Южно-русский торгово-промышленный съезд, 1910. *Промышленность и торговля*, 23, 616–618.
- Перспективы деятельности Российской экспортной палаты, 1916. *Русский экспорт*, 3, 46–52.
- Президиум отделов и комиссий палаты, 1912. *Русский экспорт*, 4–5, 2.
- Программа Одесского отделения русско-английской торговой палаты, 1915. *Торгово-промышленный Юг*, 10, 15–22.
- Ресент, О. П. та Сердюк, О. В., 2018. *Торговельний баланс України на початку XX ст.* Київ: Інститут історії України.
- Ресент, О. П. та Сердюк, О. В., 2011. *Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Резолюції височайше разрешеного торгово-промислового съезда, 1883. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина.
- Речь председателя Совета Съезда горнопромышленников Юга России Н. Ф. фон Дитмара на рауте в честь представителей промышленности и торговли Вюртемберга в Харькове 9 сентября 1918 г., 1918. *Горно-заводское дело*, 11–12, 16617–16618.
- Русская мука на мировом рынке, 1909. *Промышленность и торговля*, 3, 1.
- Русско-английская торговая палата, 1909. *Промышленность и торговля*, 6, 395–396.
- Русско-английская торговая палата, 1912. *Промышленность и торговля*, 6, 339.
- Русско-итальянская торговая палата, 1911. *Торгово-промышленный Юг*, 1, 86.
- Совет Съезда мукомолов, 1908. *Промышленность и торговля*, 18, 318.
- Совет Съездов представителей биржевой торговли и сельского хозяйства, 1912. *Промышленность и торговля*, 5, 284.
- Совещание по вопросу о ближневосточном экспорте с участием командированной Министерством торговли и промышленности комиссии на Ближний Восток для изучения ближневосточных рынков, 1912. *Торгово-промышленный Юг*, 5, 69–88.
- Соколовский, С. И., 1916. *Экономическая политика Юга России*. Одесса: Типография А. М. Швейцера.
- Съезд представителей биржевых комитетов Юга России, 1909. *Промышленность и торговля*, 10, 637.
- Съезды мукомолов, 1908. *Промышленность и торговля*, 13, 51–52.
- Текущие запросы русского экспорта, 1911. *Русский экспорт*, 2–3, 86.
- Третий Всероссийский съезд представителей биржевой торговли и сельского хозяйства, 1909. *Промышленность и торговля*, 4, 271–273.
- Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России*, 1903. Т. 1. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья.
- Труды высочайше разрешенного торгово-промислового съезда, созданного Обществом для содействия русской промышленности и торговле, в Москве, в июле 1882 г.*, 1883. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина.
- Труды высочайше учрежденного Всероссийского торгово-промислового съезда 1896 г. в Нижнем Новгороде*, 1897. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума.
- Труды общества для содействия русской промышленности и торговле*, 1873. Ч. 3. Санкт-Петербург: Типография И. И. Глазунова.
- Труды общества для содействия русской промышленности и торговле*, 1874. Ч. 5. Санкт-Петербург: Типография И. И. Глазунова.
- Труды общества для содействия русской промышленности и торговле*, 1887. Ч. 18. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина.
- Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России*, 1910. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис.
- Труды XXXVI съезда горнопромышленников Юга России*, 1911. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис.

Устав консульский, 1887. *Свод законов Российской империи*. Т. 11, ч. 2. Санкт-Петербург: Государственная типография.

Федотов, В. И., 2009. *Развитие института российских торгово-промышленных палат: XX – начало XXI вв.*: автореф. дисс... д. и. н. 07.00.02 «Отечественная история». Саратов.

Фомин, П. И., 1908. *Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России*. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья.

Фомин, П. И., 1924. *Горная и горнозаводская промышленность Юга России*. Т. 2. Харьков: Издательство «Хозяйство Донбасса».

Французская торгово-промышленная делегация в г. Харькове, 1917. *Горно-заводское дело*, 10, 15484–15487.

Херсонский биржевой комитет, 1908. *Промышленность и торговля*, 14, 117.

Хроника деятельности Российской экспортной палаты, 1915. *Русский экспорт*, 6, 87–88.

Хроника наших съездов, 1911. *Торгово-промышленный Юг*, 1, 86.

Хроника, 1910. *Экономист России*, 46, 9.

Хроника, 1911. *Экономист России*, 4, 16.

Хроника, 1913. *Торгово-промышленный Юг*, 23, 54.

Чрезвычайное собрание русско-итальянской палаты, 1915. *Торгово-промышленный Юг*, 11, 45–46.

Шандра, І. О., 2016. *Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.): монографія*. Харків: Майдан.

Шимановский, В. Ю. и Лейтес, К. С., 1913. *Правительственные учреждения и организации, обслуживающие в России и Германии вопросы экспорта*. Санкт-Петербург: Типография Редакции периодических изданий министерства финансов.

Экспортные союзы за границей, 1914. *Русский экспорт*, 4, 128–132.

Юго-Западное отделение, 1912. *Русский экспорт*, Киев 4–5, 168–170.

References

34-aya sessiya Soveta po delam Syezdov mukomolov [34th session of the Council on the affairs of the congresses of flour mills], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 3, 193–194 (in Russian).

37-aya sessiya Soveta Syezdov mukomolov [37th session of the Council of the congresses of flour mills], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 23, 624 (in Russian).

Chrezvychaynoye sobraniye russko-italyanskoy palaty [Extraordinary meeting of the Russian-Italian Chamber], 1915. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 11, 45–46 (in Russian).

Deyatelnost komiteta [Activities of the Committee], 1916. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 3, 74–75 (in Russian).

Deyatelnost Komiteta Palaty [Activities of the Committee of the Chamber], 1914. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 3, 113–114 (in Russian).

Deyatelnost Soveta i Komiteta Palaty [Activities of the Council and the Committee of the Chamber], 1913. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 7–8, 240–244 (in Russian).

Deyatelnost Soveta Syezdov predstaviteley promyshlennosti i trgovli za 1908 g. [Activity of the Council of Congresses of Representatives of Industry and Trade for 1908], 1909. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 1, 21–26 (in Russian).

Deyatelnost torгово-promyshlennykh organizatsiy [Activities of trade and industrial organizations], 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 5, 89–90 (in Russian).

Deyatelnost torгово-promyshlennykh organizatsiy [Activities of trade and industrial organizations], 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 6, 80–84 (in Russian).

Ditmar, N. F., 1900. *V syezd gornopromyshlennikov Tsarstva Polskogo (Otchet Sovetu syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii gorn. inzh. N. F. fon*

Ditmara) [V Congress of Mining Industries of the Kingdom of Poland (Report to the Council of the Congress of Miners of the South of Russia, the engineer N. F. von Ditmar)]. Kharkov: Tipografiya Zilberberg (in Russian).

Doklad komissii XXIX syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Report of the XXIX Congress Commission of South-Russia Miners], 1905. Kharkov: Tipografiya i litografiya M. Zilberberg i S-vya (in Russian).

Dovnar-Zapolskiy, M., 1914. *Russkiy vyvoz i mirovoy rynek [Russian export and world market]*. Kiyev: Tipografiya I. I. Chokolova (in Russian).

Eksportnyye soyuzy za granitsey [Export Unions overseas], 1914. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 4, 128–132 (in Russian).

Fedotov, V. I., 2009. *Razvitiye instituta rossiyskikh torгово-promyshlennykh palat: XX – nachalo XXI vv. [Development of the Institute of Russian Chambers of Commerce and Industry: XX – early XXI centuries]*: avtoref. diss... d. i. n. 07.00.02 «Otechestvennaya istoriya». Saratov (in Russian).

Fomin, P. I., 1908. *Kratkiy ocherk istorii syezdov gornopromyshlennikov Yuga Rossii [A brief outline of the history of congresses of mining industry in the South of Russia]*. Kharkov: Tipografiya i Litografiya M. Zilberberg i S-vya (in Russian).

Fomin, P. I., 1924. *Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost Yuga Rossii [Mining and Metallurgical Industries of the South of Russia]*. Т. 2. Kharkov: Izdatelstvo «Khoziaystvo Donbassa» (in Russian).

Frantsuzskaya torгово-promyshlennaya delegatsiya v g. Kharkove [French Trade and Industry Delegation in Kharkiv], 1917. *Gorno-zavodskoye delo [Mining and Factory Business]*, 10, 15484–15487 (in Russian).

Godichnoye sobraniye chlenov eksportnoy palaty [Annual meeting of members of the Export Chamber], 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 10, 83 (in Russian).

Italyanskaya torгово-promyshlennaya delegatsiya v g. Kharkove [Italian Trade and Industry Delegation in Kharkiv], 1917. *Gorno-zavodskoye delo [Mining and Factory Business]*, 6, 15278–15284 (in Russian).

Iz deyatelnosti Komiteta Palaty [From the activities of the Committee of the Chamber], 1913. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 506, 187 (in Russian).

Iz deyatelnosti Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov [From the activities of the Board of the All-Russian Society of Sugar-breeders], 1909. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 45, 606–611 (in Russian).

Iz deyatelnosti Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov [From the activities of the Board of the All-Russian Society of Sugar-breeders], 1911. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 45, 598–603 (in Russian).

Iz deyatelnosti Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov [From the activities of the Board of the All-Russian Society of Sugar-breeders], 1912. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 18, 666–670 (in Russian).

Iz torgovykh sfer [From trade spheres], 1907. *Torgovo-promyshlennaya Rossiya [Trade and Industrial Russia]*, 13, 23 (in Russian).

Iz vlecheniye iz otcheta Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov za 1909 g. [Extraction from the report of the Board of the All-Russian Society of Sugar-growers for 1909], 1910. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 8, 227–237 (in Russian).

K peresmotru torgovogo dogovora s Germaniyey [To revise the trade agreement with Germany], 1911. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 2–3, 79–83 (in Russian).

K voprosu o zakrytii Dardanell [On the issue of the closure of the Dardanelles], 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 11, 66–68 (in Russian).

Khersonskiy birzhevoy komitet [Kherson Stock Exchange Committee], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 14, 117 (in Russian).

Khronika [The Chronicle], 1910. *Ekonomist Rossii [Economist of Russia]*, 46, 9 (in Russian).

Khronika [The Chronicle], 1911. *Ekonomist Rossii [Economist of Russia]*, 4, 16 (in Russian).

Khronika [The Chronicle], 1913. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 23, 54 (in Russian).

Khronika deyatelnosti Rossiyskoy eksportnoy palaty [The Chronicle of the Russian Export Chamber], 1915. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 6, 87–88 (in Russian).

Khronika nashikh syezdov [The Chronicle of our Congresses], 1911. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 1, 86 (in Russian).

Kremenchugskoye otdeleniye [Kremenchug branch], 1911. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 2–3, 112–113 (in Russian).

Muzey obraztsov pri Rossiyskoy eksportnoy palate [Museum of Design at the Russian Export Chamber],

1913. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 7–8, 244–245 (in Russian).

Nasha khronika [Our chronicle], 1913. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 8, 61 (in Russian).

Nasha khronika [Our chronicle], 1913. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 9, 82 (in Russian).

Nasha khronika [Our chronicle], 1913. *Torgovo-promyshlennyy Yug [Industrial and Commercial South]*, 12, 54–55 (in Russian).

Nikolayevskiy birzhevoy komitet [Nikolaev Stock Exchange Committee], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 16, 218 (in Russian).

Nikolayevskiy birzhevoy komitet [Nikolaev Stock Exchange Committee], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 22, 559 (in Russian).

Obzor deyatelnosti Pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov v 1907 g. [Review of the activities of the Board of the All-Russian Society of Sugar-breeders in 1907], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 1, 69 (in Russian).

Odesskaya birzha [Odessa Stock Exchange], 1912. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 12, 678–679 (in Russian).

Odesskiy birzhevoy komitet [Odessa Stock Exchange Committee], 1910. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 4, 276 (in Russian).

Otchet pravleniya Vserossiyskogo obshchestva sakharozavodchikov za 1902 g. [Report of the Board of the All-Russian Society of Sugar-Fruiters for 1902], 1903. *Vestnik sakharoy promyshlennosti [Bulletin of the sugar industry]*, 6, 243–248 (in Russian).

Otchet predsedatelia ekstrennogo syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii V. A. Vagnera [Report of the Chairman of the Extraordinary Congress of Miners of the South of Russia V. A. Wagner], 1907. Kharkov: Tipografiya B. Bengis (in Russian).

Otchet predsedatelia ekstrennogo syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii gornogo inzhenera I. I. Zelentsova [Report of the chairman of the extraordinary congress of mining engineers of the South of Russia, mining engineer I. I. Zelentsov], 1902. Kharkov: Tipografiya i Litografiya M. Zilberberg i S-vya (in Russian).

Otchet predsedatelia X syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii, gornogo inzhenera Ye. Taskina [Report of the chairman of the Xth Congress of Miners in the South of Russia, Mining Engineer E. Taskin], 1885. Kharkov: Tipografiya gazety «Yuzhnyy kray» (in Russian).

Otchet Soveta Syezda XXXVI syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii za 1910–1911 otchetnyy god [Report of the Congress Council of the XXXVI Congress of Miners of the South of Russia for the years 1910–1911 of the reporting year], 1911. Kharkov: Tipografiya B. Bengis (in Russian).

Perspektivy deyatelnosti Rossiyskoy eksportnoy palaty [Prospects of the Russian Export Chamber], 1916. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 3, 46–52 (in Russian).

Pervyy Yuzhno-russkiy torгово-promyshlennyy syezd [The first South-Russian trade and industrial congress],

1910. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 23, 616–618 (in Russian).

Prezidium otделov i komissiy palaty [The Bureau of Departments and Commissions of the Chamber], 1912. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 4–5, 2 (in Russian).

Programma Odesskogo otdeleniya russko-angliyskoy torgovoy palaty [The program of the Odessa branch of the Russian-English Chamber of Commerce], 1915. *Torgovo-promyshlennyyu Yug [Industrial and Commercial South]*, 10, 15–22 (in Russian).

Rech predsedatelia Soveta Syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii N. F. fon Ditmara na raute v chest predstaviteley promyshlennosti i torgovli Viurtemberg v Kharkove 9 sentiabria 1918 g. [Speech by the chairman of the Council of the Congress of Miners of the South of Russia N. F. von Dietmar at the Raute in honor of the representatives of the industry and trade of Württemberg in Kharkov on September 9, 1918], 1918. *Gorno-zavodskoye delo [Mining and Factory Business]*, 11–12, 16617–16618 (in Russian).

Reient, O. P. & Serdiuk, O. V., 2011. *Sil'ske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynok (1861–1914 rr.) [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Reient, O. P. & Serdiuk, O. V., 2018. *Torhovelnyi balans Ukrainy na pochatku XX st. [Trade balance of Ukraine at the beginning of the twentieth century]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy (in Ukrainian).

Rezoliutsii vysochayshe razreshennogo torgovo-promyshlennogo syezda [Resolutions of the highest allowed trade and industrial congress], 1883. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. S. Suvorina (in Russian).

Russkaya muka na mirovom rynke [Russian flour in the world market], 1909. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 3, 1 (in Russian).

Russko-angliyskaya torgovaya palata [Russian-English Chamber of Commerce], 1909. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 6, 395–396 (in Russian).

Russko-angliyskaya torgovaya palata [Russian-English Chamber of Commerce], 1912. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 6, 339 (in Russian).

Russko-italyanskaya torgovaya palata [Russian-Italian Chamber of Commerce], 1911. *Torgovo-promyshlennyyu Yug [Industrial and Commercial South]*, 1, 86 (in Russian).

Shandra, I. O., 2016. *Predstavnytski orhanizatsii burzhuazii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.): monohrafiia [Organizations that represent Ukrainian provinces bourgeoisie (1861–1919): monograph]*. Kharkiv: Maidan (in Ukrainian).

Shimanovskiy, V. Yu. & Leytes, K. S., 1913. *Pravitelstvennyye uchrezhdeniya i organizatsii, obsluzhivayushchiye v Rossii i Germanii voprosy eksporta [Government agencies and organizations, serving export issues in Russia and Germany]*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Redaktsii periodicheskikh izdaniy ministerstva finansov (in Russian).

Sokolovskiy, S. I., 1916. *Ekonomicheskaya politika Yuga Rossii [The Economic Policy of the South of Russia]*. Odessa: Tipografiya A. M. Shveytsera (in Russian).

Soveshchaniye po voprosu o blizhnevostochnom eksporte s uchastiyem komandirovannoy Ministerstvom torgovli i promyshlennosti komissii na Blizhniy Vostok dlia izucheniya blizhnevostochnykh rynkov [Meeting on Middle East exports with the participation of the Middle East Trade Commission for the Middle East for the study of Middle East markets], 1912. *Torgovo-promyshlennyyu Yug [Industrial and Commercial South]*, 5, 69–88 (in Russian).

Sovet Syezda mukomolov [Council of Congresses of flour mills], 1908. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 18, 318 (in Russian).

Sovet Syezdov predstaviteley birzhevoy torgovli i selskogo khoziaystva [Council of Congresses of representatives of the exchange trade and agriculture], 1912. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 5, 284 (in Russian).

Syezd predstaviteley birzhevykh komitetov Yuga Rossii [Congress of representatives of the exchange committees of the South of Russia], 1909. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 10, 637 (in Russian).

Syezdy mukomolov [Congresses of flour mills], 1908. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 13, 51–52 (in Russian).

Tekushchiye zaprosy russkogo eksporta [Current requests for Russian exports], 1911. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 2–3, 86 (in Russian).

Tretiy Vserossiyskiy syezd predstaviteley birzhevoy torgovli i selskogo khoziaystva [Third All-Russia Congress of Representatives of Exchange Trade and Agriculture], 1909. *Promyshlennost i torgovlia [Industry and Trade]*, 4, 271–273 (in Russian).

Trudy obshchestva dlia sodeystviya russkoy promyshlennosti i torgovle [Proceedings of the society for the promotion of Russian industry and trade], 1873. Ch. 3. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. I. Glazunova (in Russian).

Trudy obshchestva dlia sodeystviya russkoy promyshlennosti i torgovle [Proceedings of the society for the promotion of Russian industry and trade], 1874. Ch. 5. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. I. Glazunova (in Russian).

Trudy obshchestva dlia sodeystviya russkoy promyshlennosti i torgovle [Proceedings of the society for the promotion of Russian industry and trade], 1887. Ch. 18. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. S. Suvorina (in Russian).

Trudy vysochayshe razreshennogo torgovo-promyshlennogo syezda, sozvanogo Obshchestvom dlia sodeystviya russkoy promyshlennosti i torgovle, v Moskve, v iyule 1882 g. [Proceedings of the highest allowed trade and industrial congress convened by the Society for the promotion of Russian industry and trade, in Moscow, in July 1882], 1883. Sankt-Peterburg: Tipografiya A. S. Suvorina (in Russian).

Trudy vysochayshe uchrezhdenno Vserossiyskogo torgovo-promyshlennogo syezda 1896 g. v Nizhnem Novgorode [The works of the highest institution of the All-Russia trade and industrial congress of 1896 in Nizhny Novgorod], 1897. T. 1. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma (in Russian).

Trudy XXVII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXVII Congress of Miners in

the South of Russia], 1903. T. 1. Kharkov: Tipografiya i Litografiya M. Zilberberg i S-vya (in Russian).

Trudy XXXV syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXXV Congress of Miners of the South of Russia], 1910. T. 2. Kharkov: Tipografiya B. Bengis (in Russian).

Trudy XXXVI syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXXVI Congress of Miners of the South of Russia], 1911. T. 2. Kharkov: Tipografiya B. Bengis (in Russian).

Ustav konsulskiy [Consular statute], 1887. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii [Code of laws of the Russian Empire]*. T. 11, ch. 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya (in Russian).

Vozniknoveniye i deyatelnost nashey organizatsii [Occurrence and activity of our organization], 1908. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 1, 23–31 (in Russian).

Vserossiyskoye obshchestvo sakharozavodchikov [All-Russian Society of Sugar-breeders], 1909. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 5, 332 (in Russian).

Vystavki [Exhibitions], 1913. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 10–11, 299 (in Russian).

Yekaterinoslavskiy birzhevoy komitet [Ekaterinoslav exchange committee], 1909. *Promyshlennost i trgovlia [Industry and Trade]*, 6, 398 (in Russian).

Yugo-Zapadnoye otdeleniye (Kiyev) [Southwestern branch (Kiev)], 1912. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 4–5, 168–170 (in Russian).

Znachenie eksportnykh organizatsiy dlia razvitiya vneshney trgovli [The Importance of Exporting Organizations for the Development of Foreign Trade], 1914. *Russkiy eksport [Russian Exports]*, 1–2, 13–14 (in Russian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 163–175

doi 10.15421/26190211

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:342.7–055.2](470–44) «18/19»

Боротьба за юридичні права жінок у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)

I. С. Міронова

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–3039–742X

Researcher ID: X-2454–2019

ya.irina761@gmail.com

*Чорноморський національний університет
імені Петра Могили,
вулиця 68 Десантників, 10, м. Миколаїв,
Україна, 54003*

Анотація. *Мета статті* – на прикладі діяльності А. Коні та інших правознавців висвітлити боротьбу за юридичні права жінок, у тому числі за роботу в установах адвокатури в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Методи дослідження:* модернізаційний і гендерної історії. *Основні результати:* в статті встановлено, що суспільство Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. дозріло до розуміння

принципу рівності та ролі особистості жінок і чоловіків у суспільних справах, у зрівнянні їх майнових прав та у професійній діяльності. Хоча боротьба юристів за права жінок в умовах самодержавства практично не виходила за межі обговорення жіночого питання в пресі і не принесла бажаних результатів, вони показали імперській владі протидію зі свого боку, а суспільству – необхідність змін у правовому становищі жінки. *Оригінальність:* використано спогади і промови відомого судді, члена Державної Ради Російської імперії А. Коні, а також статті провідних юристів, надруковані на шпальтах газет «Право», «Вісник права», «Вісті Рад присяжних повірених». *Наукова новизна:* вперше виділено основні питання боротьби за юридичні права жінок, а саме: ставлення до жінки взагалі і зокрема до обвинуваченої та підсудної; розширення особистих і майнових прав жінок; відкриття їм доступу до вищої юридичної освіти і надання можливості її застосування у професійній діяльності. *Тип статті:* описово-аналітична.

Ключові слова: гендерна історія; А. Коні; правознавці; жіноче питання; адвокатура; нотаріат.

Надійшла до редколегії 28.08.2019

Прорецензована 12.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 163–175

doi 10.15421/26190211

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:342.7–055.2](470–44) «18/19»

**Борьба за юридические права
женщин в Российской империи
(вторая половина
XIX – начало XX в.)**

И. С. Миронова

Доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–3039–742X

ResearcherID: X-2454–2019

ya.irina761@gmail.com

*Черноморский национальный университет
имени Петра Могилы
улица 68 Десантников, 10, г. Николаев,
Украина, 54003*

Аннотация. *Цель статьи* – на примере деятельности А. Кони и других правоведов осветить борьбу за юридические права женщин, в том числе за работу в учреждениях адвокатуры в Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. *Методы исследования:* модернизационный и гендерной истории. *Основные результаты:* в статье установлено, что общество Российской империи в конце XIX – начале XX в. созрело для понимания принципа равенства и роли личности женщин и мужчин в общественных

делах, в уравнивании их имущественных прав и в профессиональной деятельности. Хотя борьба юристов за права женщин в условиях самодержавия практически не выходила за пределы обсуждения женского вопроса в прессе и не принесла желаемых результатов, они показали имперской власти противодействие со своей стороны, а обществу – необходимость изменений в правовом положении женщины. *Оригинальность:* использованы воспоминания и речи известного судьи, члена Государственного Совета Российской империи А. Кони, а также статьи ведущих юристов, напечатанные на страницах газет «Право», «Вестник права», «Известия Советов присяжных поверенных». *Научная новизна:* впервые выделены основные вопросы борьбы за юридические права женщин, а именно: отношение к женщине вообще и в частности к обвиняемой и подсудимой; расширение личных и имущественных прав женщин; открытие им доступа к высшему юридическому образованию и предоставление возможности его применения в профессиональной деятельности. *Тип статьи:* описательно-аналитическая.

Ключевые слова: гендерная история; А. Кони; правоведы; женский вопрос; адвокатура; нотариат.

Поступила в редколлегию 28.08.2019

Прорецензирована 12.12.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 163–175

doi 10.15421/26190211

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK265/266/508

Struggle for Legal Women's Rights in Russian Empire (second half of the 19th and the beginning of the 20th century)

I. S. Mironova

D. Sc., Associate Professor

ORCID: 0000–0002–3039–742X

ResearcherID: X-2454–2019

ya.irina761@gmail.com

*Petro Mohyla Black Sea National University,
 68 Desantnykiv street, 10, Mykolayiv,
 Ukraine, 54003*

Annotation. *The article goal* – showing struggle for legal women's rights in A. Koni and others legal profession, including work in advocacy institutions in Russian Empire in second half of XIX – beginning of XX century. *Methods of research:* modernization and gender history. *The main results:* in article author establish that Russian Empire society in the end of XIX – beginning of XX century matured till understanding the equality principle of women and men role in social affairs, their leveling in property rights and in professional activities. Despite of lawyers struggle for women rights in conditions of autocracy were tiny (only the woman question discussion in press) it shows to empire power opposition from lawyers' side and to society – necessity of changes in women's legal status. *The originality:* author uses memoirs and speeches of famous judge, member

of State Council of Russian Empire A. Koni and articles of leading lawyers, which were published in such newspapers as «Law», «Law Herald», «News of Jury and Trusted Council». *Scientific novelty:* at the first time article describes the main issues about struggle for legal women's rights, namely: attitude toward women in general and in legal cases; widening personal and property rights of women; giving them access to higher law education and possibility to apply it in their professional activity. *Type of the article:* descriptive and analytical. In article author insist that one of the first men, who outline the woman question and started to debate about widening legal women's rights, was A. Koni. His activity was supported by famous scientists, lawyers, advocates such as D. Stasov, V. Spasovych, V. Nabokov, P. Liublinskiy, I. Foynytskiy, V. Sluchevskiy, and S. Shelukhin. A. Koni achieved particular regulation of widening property rights for women. In struggle for allowing advocacy practice for women author point out 2 stages, during its women tried to hold an appointment as private jury. Author notes first women-advocates in Russian Empire and Ukraine, for example: E. Kozmina, K. Fleyshyts, L. Ginsburg, and O. Yaroshevskaya. Author determines that problems in female advocacy in Russian Empire were the same, as problems in Western Europe and USA. Question about allowing women to be advocates and notaries in Russia and Ukraine weren't decided till 1917.

Key words: Gender history; A. Koni; Lawyer; Woman question; Advocacy; Notary.

Received 28.08.2019

Reviewed 12.12.2019

Accessed 28.12.2019

Постановка проблеми. Дане дослідження обумовлено зростанням інтересу до вивчення гендерних аспектів зайнятості жінок і чоловіків на ринку праці. Сьогодні жінка вийшла за рамки приватного сімейного середовища, органічно вписавшись у трудове і громадське життя, а досягнуті нею автономія і незалежність вплинули на сутність відносин «чоловік–жінка» в суспільстві. Але до того упродовж багатьох століть жінка вважалася берегинею домашнього вогнища, в той час як все, що мало відношення до зовнішнього світу, брав на себе чоловік. У той же час саме жінка становила основу кожного суспільства і сприяла процвітанню соціуму.

У світі масово заявляти про свої права жінки почали в XIX ст., що надзвичайно посилило інтерес до жіночого питання в суспільстві Російської імперії. І якщо на початку століття під фемінізмом розуміли лише властиві жінкам якості, то вже наприкінці століття цей термін позначав боротьбу за права жінок. Але жінки не були самотніми у цій боротьбі. На допомогу їм прийшло нове покоління прогресивних чоловіків, які бачили в жінці не тільки домогосподарку, але й вольову, самодостатню, освічену громадянку, яка хотіла і могла займати провідне становище в суспільстві. Одним із перших, хто підтримував жінок в їхній боротьбі за свої юридичні права, був відомий юрист, суддя, державний і громадський діяч, член Державної Ради Російської імперії Анатолій Федорович Коні, а також інші судові діячі, адвокати, нотаріуси, які утворили окремі соціо професійні групи в результаті проведення судової реформи 1864 р.

На сучасному етапі побудови громадянського суспільства в Україні назріла необхідність розробки єдиної концепції правового статусу жінок на державному рівні. Вирішити ці проблеми неможливо без всебічного осмислення історичних традицій фемінізму, звернення до витоків жіночого питання і розвитку правового становища жінок у Російській імперії в XIX – на початку XX ст.

Історіографія. На сьогодні в Україні склалась достатня історіографічна база з проблеми боротьби жінок за свої права у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, правове становище жінок на українських землях у складі Російської імперії, розвиток правової регламентації їх трудової діяльності досліджувала О. Нестерцова-Собакар. Питанням витоків і формуванню вищої жіночої освіти в Україні, в тому числі юридичної, присвятили свої праці В. Добровольська, О. Драч, Л. Міхневич, О. Мельник. Водночас, відмітимо недостатнє вивчення проблеми внеску А. Коні та інших відомих правознавців Російської імперії у ви-

рішення жіночого питання у зазначений період. Це й обумовило вибір теми дослідження.

Мета дослідження – на прикладі діяльності А. Коні та інших правознавців висвітлити боротьбу за юридичні права жінок, у тому числі за роботу в установах адвокатури в Російській імперії другої половини XIX – на початку XX ст.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс наративних історичних джерел і матеріали періодики. Особливо цінними для вивчення проблеми стали спогади і промови А. Коні. Із початком модернізаційних реформ Олександра II, коли суспільство отримало нові потужні додаткові імпульси, пов'язані з набуттям мільйонами закріпачених громадян особистої свободи, швидким економічним підйомом у сфері промисловості, що призвело до залучення величезного людського потенціалу, в тому числі і жінок, в активну виробничу і соціально-політичну діяльність, на сторінках періодики почало активно обговорюватися жіноче питання. Статті провідних науковців і відомих юристів Російської імперії, надруковані на шпальтах газет «Право», «Вестник права», «Вести Советов присяжных поверенных» допомогли визначити основні питання активної дискусії про правове становище жінок, яка велася поміж ними і державними діячами наприкінці XIX – на початку XX ст.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено два найважливіших наукові підходи – модернізаційний і гендерної історії, які дозволили в повній мірі висвітлити поставлену проблему. Жіноче питання в російському та українському суспільстві виникло в рамках процесів модернізації, що відбувалися в Російській імперії з другої половини XIX ст., і стало одним із факторів соціального прогресу. Саме з початком реформ Олександра II змінилося ставлення до жінки взагалі. У Російській імперії почався довгий і болісний процес емансипації. Із жіночого середовища, особливо з числа дворянок, вийшло чимало рішучих, відважних жінок, які відкрито розривали зі своїм оточенням, родиною, традиційним укладом, заперечували необхідність шлюбу, сім'ї, активно брали участь у громадській, науковій та революційній діяльності. Набагато серйознішою проблемою для жінки було бажання вчитися і займатися суспільно корисними професіями.

Виділяючи гендерний підхід у розкритті поставленого питання, зауважимо, що досліджуючи період другої половини XIX – початку XX ст. ми ще не можемо вести мову про гендерну історію в сучасному її розумінні, тобто як про підхід, який включає в себе історію жінок, історію чоловіків, історію квір-спільнот та історію сексуальної культури. У даному випадку варто виділи-

ти лише окрему складову цього підходу – першу хвилю фемінізму XIX ст., який увійшов у науку під назвою «фемінізму рівності». Він ставив питання про рівний доступ жінок до праці та освіти, високу зарплату і професійну самореалізацію (Пушкарева, Н., 2014, сс. 287–289).

Зазначимо, що із другої половини XIX ст. і упродовж всього періоду імперської історіографії на шпальтах періодики широко використовувалося поняття «емансипація», що означало зрівняння жінок у правах з чоловіками, звільнення від залежності, пригноблення, від забобонів. Відома російська письменниця, історик і педагог, одна із перших феміністок в Російській імперії К. Щепкина так пояснювала прагнення жінок до емансипації: «Підганяла їх матеріальна скрута, нестерпний сімейний гніт, від якого позбудешся, якщо станеш на свої ноги, потреба в освіті та розумовому розвитку» (Рушанина, Н., 1999, сс. 77, 82).

Виклад основного матеріалу. З початку XIX ст. жіноче питання в Російській імперії було складною соціальною проблемою, яка охопила економічні, політичні, правові, етнічні, психологічні сторони емансипації жінок. Захисники їх прав та інтересів почали привертати увагу суспільства та держави до різноманітних проявів жіночої нерівноправності. Державна ж політика стосовно жінок в імперський період змінювалася залежно від пануючого догматичного розуміння місця жінки в суспільстві, від змін у типі соціально-економічних відносин, від характеру політичного режиму та від активності самих жінок.

У XIX – на початку XX ст. в Російській імперії переважно панувала консервативно-патріархальна концепція, в рамках якої жінки займали підлегле становище. Ця концепція була основою законодавства, підтримувалася вищими органами державної влади, а також значною частиною населення країни. Її теоретичною і моральною опорою було християнське вчення, згідно з яким дружина створена після чоловіка – створена для чоловіка «подібною йому». У консервативному науковому та громадському середовищі у цей період з'являлися теорії про природні передумови неповноцінності жінок, у відповідності з якими заявлялося, що жінки фізично є слабшими за чоловіків і менш розумними, що передбачало обмеження їх у правах (Давыдова, А., 2015, сс. 2–3).

Представники ж прогресивно налаштованої інтелігенції активно обговорювали проблему необхідності розкріпачення жінок і звільнення їх з-під гніту патріархального сімейного укладу. Констатуючи відсутність у жінок політичних прав, обмежені можливості в отриманні освіти та застосуванні отриманих ними знань у професійній сфері, юристи від-

значали відсталість російського законодавства від іноземного. Критично оцінюючи статті Зводу законів Російської імперії, що визначали спадкові права жінок, їх положення в сім'ї і шлюбі, вони висували вимоги підготовки нового цивільного положення, яке більше б відповідало умовам капіталістичного розвитку країни (Ворошилова, С., 2011, с. 30).

Одним із перших правознавців, який окреслив жіноче питання і почав боротися за розширення прав жінок в Російській імперії був Анатолій Федорович Коні. Послідовно, у процесі діяльності, ним було виділено три головних питання, два з яких він, будучи членом Державної Ради, намагався вирішити на державному рівні: по-перше, ставлення до жінки взагалі і зокрема до обвинуваченої та підсудної; по-друге, розширення особистих і майнових прав жінок; по-третє, відкриття жінці доступу до вищої юридичної освіти і надання можливості її застосування до всіх галузей практичного життя. Діяльність А. Коні знайшла підтримку у цих питаннях серед відомих юристів і адвокатів І. Фойницького, Д. Стасова, В. Спасовича, І. Гессена, В. Набокова та ін.

На першому місці для А. Коні завжди стояли духовні якості жінки, які, на його думку, нічим не відрізнялися від чоловічих. На підтвердження цього він часто посилався на авторитет Ф. Достоєвського і повторював за ним слова з книги Буття: «І сотворив Бог людину за образом Своїм, чоловіком і жінкою сотворив її». Поряд з визнанням за жінкою всіх прав на рівність з чоловіком, А. Коні зумів зберегти у своєму відношенні до неї лицарські почуття. Хто б вона не була – світська дама, гувернантка, авантюристка, або черниця, для нього вона залишалася перш за все жінкою. І навіть, якщо жінка виступала в суді як обвинувачена або підсудна, він ставився до неї з повагою і просив інших учасників-чоловіків судових процесів проявляти стриманість у своїх висловлюваннях і не забувати, що вони говорять про жінку (Рабинович, А., 1915, с. 518).

Провівши чимало судових процесів за участю жінок, А. Коні розумів, що почуття дружини і матері часто робили з них невільних співучасниць злочинів чоловіків. І зачитуючи остаточний вирок суду, його промови часто закінчувалися так, неначе він був їх захисником, а не прокурором. Так, у промові по справі про вбивство колишнього вчителя Пилипа Штрама його племінником Олександром (1873 р.), А. Коні зауважував присяжним, що мати вбивці, обвинувачена в його приховуванні, заслуговує поблагливісті. «Мимовільний свідок злочинця, забита злиднями і життям, вона стала покривати сина, бо не могла знайти в собі сили викрити його. Тремтячі і безсилі руки матері змушені були

приховувати сліди його злочину, тому що серце матері по праву, даному їй природою, покривало самого злочинця» (Кони, А., 1967, т. 3, сс. 158–173).

Ігуменя Владично-Покровського монастиря в м. Серпухові Митрофанія, що обвинувачувалася в 1873 р. за шахрайське привласнення грошей і речей пані Мединцевої, підробці заповіту купця Солодовникова і векселів Лебедева на суму 22 тис. руб., на попередньому слідстві якої Анатолій Федорович виступав прокурором, зазначала, що він ставився до неї, як «людина з серцем»: «Він не дивився на мене, як на засуджену, а дивився, як на обвинувачену, яка може бути виправдана» (Кони, А., 1966, т. 1, сс. 66, 73).

Незвичайна м'якість стосовно жінки не заважала, однак, А. Коні бути об'єктивним в оцінках злочинів, коли цього вимагала справедливість. Особливо суворо він ставився до злочинів, скоєних проти жінок або дітей, зокрема до злочинів проти моральності. Так, у справі дворянки Полешко, яка обвинувачувалася у звідництві і торгівлі дівчатами-підлітками, А. Коні як прокурор висловився за застосування до неї вищої міри покарання, передбаченої законом (Рабинович, А., 1915, сс. 518–519).

Великий резонанс у суспільстві викликала справа Віри Засулич, яка обвинувачувалася у замаху на вбивство Петербурзького градоначальника Ф. Трепова 5 лютого 1878 р. Разом з обвинувачем О. Кесселем і захисником П. Олександровим А. Коні розкрив перед судом усі обставини, які мали пряме відношення до справи (Кони, А., 1966, т. 2, сс. 124–156). Заключне слово, з яким він як голова суду звернувся до присяжних у цьому процесі, накликали на нього нарікання і довго відгукувалися на його кар'єрі: «Обговорюючи підстави для поблажливості, ви пригадаєте розкриті перед вами життя Засулич. Можливо її скорботна, зневірена молодість пояснить вам ту гіркоту, яка накопичилася в ній і зробила її менш спокійною, більш вразливою і більш болючою по відношенню до навколишнього життя, і ви знайдете підстави для поблажливості» (Кони, А., 1966, т. 2, с. 168). Коли присяжні виправдали жінку, винним виявився А. Коні: з криміналіста його перетворили на цивіліста і відправили, за словами М. Гернета, «в почесне заслання в місія віддалені від улюбленого ним кримінального права» (Арсеньев, А., 1915, сс. 1106–1107; Гернет, М., 1915, с. 1108).

Питання шанобливого відношення до жінки, яке так завзято відстоював А. Коні, наприкінці XIX ст. переросло у серйознішу проблему, пов'язану з розширенням особистих і майнових прав жінок. Яскраву характеристику цій проблемі дав у своїй промові на першому Всеросійському жіночому з'їзді у 1908 р. державний і громадський

діяч, юрист І. Гессен (народився в Одесі, євреї за походженням). «Наше законодавство про жінок, – промовляв він, – перейнято наче середньовічним лицарським поглядом: жінка – це прекрасне створіння, яке не повинно бруднити своїх рук чорною працею, вона повинна сидіти на троні і перед нею потрібно складати гімни. Але здавалося б, якщо так законодавець дивиться на жінку, то йому разом з тим необхідно подбати про те, щоб забезпечити її грошима на прожиття без докладання праці. Позбавляючи її можливості використовувати свої сили на якому б то ні було терені, не можна ж не подумати про те, щоб дати їй можливість існувати при таких умовах. Тим часом, відомо, що жінка поставлена в становище набагато гірше, порівняно з чоловіком; досить нагадати наші спадкові закони: дочка при браті отримує одну чотирнадцяту з нерухомого і одну восьму з рухомого майна». «Таким чином, – далі вів І. Гессен, – законодавець, якщо можна так висловитися, січе жінку в два батога: з одного боку, він заважає їй використовувати свої сили і здібності на терені праці, а, з іншого, позбавляє її засобів на користь чоловіка» (Гессен, І., 1908, сс. 2837–2838).

Питання про розширення особистих і майнових прав жінок на державному рівні почали розглядатися лише в 1912 р. Як член Державної Ради А. Коні брав участь у розгляді декількох законопроектів Державної Думи з цих питань. Визнаючи за жінкою всі дані для того, щоб зайняти в суспільстві рівне з чоловіком становище, він все ж вважав, що «кращим покликанням жінки і найбільш нормальним її становищем є сім'я і шлюб, що лежить в її основі. Але шлюб, на жаль, стає все більше предметом розкоші, часто недоступним з економічних умов життя, часто ризикованим по відношенню до виконання обов'язків щодо майбутніх дітей» (Кони, А., 1967, т. 4, с. 431).

Із необхідністю спеціальної підготовки до самостійного трудового життя А. Коні пов'язував питання про розширення прав жінки-спадкоємиці і підтримував проект про зрівняння спадкових прав дочок з правами синів при розгляді його в Державній Раді в 1912 р. (Рабинович, А., 1915, с. 517). На відміну від ст. 10 проекту закону про рівноправність жінок 1906 р., яка передбачала рівність жінок і чоловіків у спадковому праві, закон «Про розширення прав спадкування за законом особами жіночої статі і права заповіту родових маєтків», підписаний Миколою II 3 червня 1912 р. зрівнював жінок з чоловіками лише при спадкуванні рухомого майна. У спадкуванні земельного майна, частка сестри при браті становила одну сьому частину (Ворошилова, С., 2011, с. 35).

20 березня 1913 р. на засіданні Державної Ради А. Коні знову виступив у ролі захисника прав жінки. Якщо попередні його виступи були викликані ненормальністю положення самотньої жінки, приреченої на боротьбу за шматок хліба, то цей виступ був викликаний безвихідним становищем міжньої жінки, яка не мала права без дозволу чоловіка влаштовуватися на роботу або навчатися, навіть у тому випадку, коли спільне життя з чоловіком ставало для неї нестерпним (Рабинович, А., 1915, с. 518). Але це питання Державною Радою вирішено не було, оскільки більшість її членів не вважали за необхідне вирішувати його негайно. Таким чином, можна погодитися з висновком С. Ворошилової, що незважаючи на запевнення уряду про те, що зрівняння чоловіків і жінок у праві спадкування знаходиться в повній відповідності із загальним напрямком правової політики, законодавчих актів, в яких би жінки отримали дійсно рівні з чоловіками права, на початку XX ст. прийнято не було (Ворошилова, С., 2011, с. 41).

Третє питання, окреслене А. Коні, про відкриття жінці доступу до вищої юридичної освіти та надання можливості її застосування у професійній сфері, найбільш активно обговорювалося адвокатами і вченими юристами. Тон дискусії задали петербурзькі та московські адвокати, які обговорювали ці питання на шпальтах юридичних газет і журналів, а також намагалися внести свої законопроекти до Державної Ради. Це в деякій мірі було пов'язано з тим, що вони змогли раніше за всіх утворити окремі корпорації – ради присяжних повірених, що давало адвокатам змогу об'єднуватися для вирішення важливих питань. Так, Санкт-Петербурзька і Московська ради присяжних повірених були утворені в 1866 р. (Ярмак, В., 2014, с. 139). В українських губерніях Російської імперії першою дозволили відкрити в 1874 р. Харківську раду присяжних повірених, другою – Одеську лише в 1905 р. (Вести из Одесского Совета, 1911, с. 2).

Прихильниками розширення прав жінок в юридичній сфері і відповідній трудовій діяльності, крім А. Коні, були адвокати Д. Стасов, В. Спасович, В. Набоков, вчені юристи П. Люблінський, М. Неклюдов, І. Фойницький, В. Случевський, український правознавець, громадський і політичний діяч С. Шелухін. Наприклад, за підтримкою Д. Стасова були відкриті у Санкт-Петербурзі «Товариство жіночої праці» і «Видавнича жіноча артіль» (Легкий, Д., 2005, сс. 20, 22).

Серед юридичних професій жінок найбільше приваблювали адвокатська і нотаріальна діяльність. Це пояснювалося декількома причинами: по-перше, обмежена довгі роки в особистих і майнових правах жінка намагалася якомога біль-

ше розібратися в них і досконало їх знати; по-друге, представники цих соціо професійних груп вважалися інтелігентами «вільних професій» (Ерман, Л., 1963, с. 168), що давало можливість жінці не бути прив'язаною постійно до місця роботи у чітко встановлені години, а й залишати вільний час для себе і сім'ї; по-третє, мати помічницю у своїй роботі були зацікавлені й самі чоловіки, оскільки, на їх думку, жінка могла краще вести діловодство контори, будучи від природи більш уважною і вимогливою до рутинної праці; по-четверте, неомовний фактор відігравали високі прибутки адвокатів і нотаріусів. Зокрема, за розрахунком, наведеним Департаментом окладних зборів, розміри середніх річних доходів адвокатів у рублях (за середніми даними по імперії) в губернських містах становили від 2 до 5 тис. руб., в столичних – від 5 до 10 тис., тобто більшість адвокатів отримували річний прибуток на рівні службовців державного апарату (Ерман, Л., 1963, сс. 175–176). Річний прибуток нотаріуса, за даними К. Бахмана, міг становити від 3 до 6 тис. руб. Така обставина навіть приводила до того, що деякі судді, які заробляли 4 тис. руб. на рік, змінювали свою суддівську посаду на посаду нотаріуса (Бахман, К., 1911, с. 30).

За словами однієї з перших жінок-адвокатів Російської імперії К. Флейшиць: «Питання про жіночу адвокатуру представляє інтерес не тільки для жінок, які домагаються визнання за ними права на адвокатську професію. Воно цікавить не тільки суд і адвокатуру, а й суспільство в цілому: як значний етап спільного шляху зрівняння жінки в правах з чоловіком, по-перше, і, по-друге, як такий етап, який віддасть багато нових, невикористаних досі сил на служіння праву» (Флейшиц, Е., 1910, № 2, с. 65).

У намаганні жінок Російської імперії отримати адвокатські посади чітко виділяються два етапи, пов'язані з проведенням судової реформи і наданням жінкам дозволу отримувати вищу юридичну освіту. Згідно із Судовими статутами 1864 р. утворено інститут присяжних повірених, які давали професійну присягу адвокатів і об'єднувалися в корпорації (Судебные уставы, 1867, сс. 78–91). Законом від 25 травня 1874 р. створювався інститут приватних повірених, які займалися адвокатською практикою індивідуально (Крестяниников, Е., 2015, сс. 45–46). Приватний повірений, на відміну від присяжного, мав право виступати тільки в судах, від яких отримував дозвіл на ведення своєї діяльності (Ярмак, В., 2014, с. 138). Однією з причин появи приватних повірених дослідники називають нестачу професійних юристів у період проведення судової реформи, тому початково законодавчих обмежень на право жінки вступати у цей стан не було. Від них вимагалось скласти

іспит з юридичних наук на право займатися адвокатською діяльністю і отримати дозвіл від судових органів, при яких вони мали її здійснювати. Вимоги до отримання жінками вищої юридичної освіти тоді не ставилися.

Першою жінкою приватним повіреним після введення цього інституту в 1874 р. стала Єлизавета Федосіївна Козьміна, уродженка м. В'ятки, яка до того працювала в канцелярії А. Коні при Казанському окружному суді й отримала свідоцтво приватного повіреного в Нижегородському окружному суді та в Московській судовій палаті (Женщина–адвокат, 1911, с. 3; Флейшиц, Е., 1910, № 3, с. 146). Але адвокатом їй довелося пропрацювати не довго. Вже 7 січня 1876 р. імператорським указом за поданням міністра юстиції К. Палена всім жінкам був закритий доступ до адвокатської професії. Свідоцтво, видане Є. Козьміній Нижегородським окружним судом, було відібрано та анульовано.

Серед жінок приватних повірених цього періоду відомими були М. Армаулова, що виступала у Томському губернському суді і пані Кичеева, яка працювала в Іркутську, але їх адвокатська діяльність була перервана у цьому ж 1876 р. (Тимофеев, В., 2002, с. 92). У подальшому спроби жінок надавати правову допомогу населенню припинилися. Зокрема, панянкам А. Євреїновій і Ф. Кауфман, які отримали вищу юридичну освіту за кордоном, не дозволялось займатися юридичною практикою в Російській імперії (Крестьянников, Е., 2015, с. 47).

Циркуляр К. Палена відразу ж викликав дискусії в пресі. Одним із перших на шпальтах газети «Одеський вісник» 6 квітня 1875 р. було опубліковано лист до редакції С. Случевського, який виступив проти жіночої адвокатури, але «вітаючи всякий новий крок на шляху вирішення жіночого питання, все ж таки вважав, що відкриття навчальних кухонь буде мати більше значення, ніж поява в числі адвокатів жінок». А один з авторів статті в газеті «Судовий вісник» 14 травня цього ж року, навпаки, критикував циркуляр і вказував на його протизаконність. При цьому він зазначав, що «заняття правознавством є набагато більше спільним з природою і призначенням жінок, ніж різання жаб і кроликів; вивчення правознавства не забирає у жінок можливості бути доброю дружиною, люблячою матір'ю і господинею в домі» (Казанцев, С., 1985, сс. 72–73).

Обговорення питання про жіночу адвокатуру на законодавчому рівні розпочалося лише в 1897–1898 рр., під час роботи Комісії для перегляду законоположень по судовій частині, яку очолював міністр юстиції М. Муравйов (Женщина–адвокат, 1911, с. 3). Однак прихильники жіночої адвокатури В. Спасович, М. Мясоєдов і О. Боровиковський

виявилися в меншості. Проти позитивного рішення тоді навіть виступив А. Коні (Казанцев, С., 1985, с. 75). Пояснюючи свою позицію, він писав: «У даний час жінка, не будучи допущеною ні до вищих навчальних закладів для вивчення юридичних наук, ні в канцелярії урядових і громадських установ, не має навіть можливості придбати необхідні знання і досвід для отримання звання приватного повіреного». Через декілька років він дав таке пояснення цим словам: «Ми боялися допущення в число приватних повірених юридично неосвічених, практично не підготовлених жінок. Боялися, тому що бажали, щоб у майбутньому жінка набула гідне становище в адвокатурі» (Коні, А., 1967, т. 4, с. 427).

За підрахунками Л. Єрмана, станом на 1897 р. в Російській імперії нараховувалося 8931 чоловіків адвокатів і нотаріусів, жінок не було взагалі. Але серед осіб, які працювали в їх конторах було 299 жінок, які, ймовірно, займали нижчі канцелярські посади (Ерман, Л., 1963, с. 166).

Отже, перший етап становлення жіночої адвокатури був пов'язаний із намаганням жінок працювати приватними повіреними. Але, в результаті, перемогли противники цього питання, і воно відклалося знову на декілька років.

Другий етап розвитку жіночої адвокатури розпочався в 1908 р. і був пов'язаний з намаганням жінок потрапити до складу присяжних повірених. На той час деякі жінки вже отримали вищу юридичну освіту за кордоном, і в цьому ж році Московська рада присяжних повірених зарахувала до складу помічників трьох із них – М. Гіршман, Л. Бубнову і Я. Підгурську (Флейшиц, Е., 1910, № 3, с. 145–146). Але якщо Рада проявила ліберальне ставлення, допустивши їх до роботи, то судова влада була категоричною – Московська судова палата скасувала постанови Ради (Женщина–адвокат, 1911, с. 3).

Приводом повернутися до обговорення жіночої адвокатури стало визнання 13 листопада 1909 р. Сенатом протизаконним допущення в якості захисника у кримінальній справі в Санкт-Петербурзькому окружному суді Катерини Абрамівни Флейшиць, в майбутньому видатного юриста, яка стала першою в СРСР жінкою – доктором юридичних наук (Хроника, 1909, с. 2792). Відзначимо, що К. Флейшиць народилася в Україні, в м. Кременчук Полтавської губернії, в сім'ї юриста. Закінчивши жіночу гімназію, вона продовжила свою освіту у Франції. У 1907 р. Катерина Абрамівна закінчила юридичний факультет Паризького університету (Сорбони), в 1909 р. – юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, отримавши диплом першого ступеня. У цьому ж році вона стала помічником присяжного повіреного округу Санкт-Петербурзької судової палати. Однак, у по-

дальшому історія її кар'єри на даному терені зіткнулася з нездоланими труднощами. 5 листопада 1909 р. перший же її судовий процес зазнав невдачі. Причому невдача полягала не в програві справи, а в тому, що іншою стороною – прокурором – був заявлений протест щодо участі в процесі жінки в якості адвоката. І хоча суд визнав можливим участь жінки-адвоката в процесі, прокурор покинув зал судового засідання, відмовившись від виступу.

Із цього приводу міністр юстиції І. Щегловитов звернувся із запитом до Сенату для роз'яснення цієї ситуації. Сенат так само, як і міністр, не схвалював участі в суді жінок-адвокатів. Але в той же час явних перешкод такої участі в законодавстві знайдено не було. Однак після проведеного ретельного аналізу Судових статутів 1864 р. відповідні для відмови положення Сенатом все ж були знайдені: «Присяжний повірений, виступаючи перед судом, повинен мати на лацкані фрак значок університету, в якому він отримав диплом». Але оскільки жінки фрак носити не могли, з цього виходило, що вони не могли також носити і значок на лацкані. Відповідно, було зроблено висновок, що і виступати в суді у якості присяжних повірених вони також не мають права. Саме із цієї абсурдної причини К. Флейшиць з адвокатури була виключена. Вона стала займатися літературною працею і викладацькою діяльністю (Адвокатская этика, 2015, сс. 96–99).

Така сама доля спіткала й інших жінок, які намагалися потрапити до складу присяжних повірених. Так, у 1909 р. Казанська рада присяжних повірених прийняла на посаду помічників присяжних повірених панянок Богородицьку, Вегер та Ілговську (Женщина-адвокат, 1911, с. 3), у Києві на роботу було зараховано Л. Гінцбург (Хроника, 1909, с. 2792). 1910 р. О. Ярошевську прийняла на цю ж посаду Одеська рада присяжних повірених (Ответ на «женский вопрос», 1911, с. 4). Але повністю всі рішення цих рад були скасовані судовими палатами, а жінок виключено з адвокатури. Із цього приводу газета «Вісті Рад присяжних повірених» м. Одеса у 1911 р. писала: «Незважаючи на негативні рішення законодавця і судової влади, наші колеги в окремих Радах подають товариську руку своїм потенційним колегам-жінкам і, якщо так піде, то представники прекрасної половини, почнуть займати не тільки адвокатську, але й прокурорську трибуну. А там і самі суддівські місця...» (Женщина-адвокат, 1911, с. 3).

Випадок, який відбувся з К. Флейшиць, довго обговорювався в суспільстві, на шпальтах періодики, в Державній Думі та Державній Раді. Першими на її захист стали юристи В. Набоков, С. Шелухін, П. Люблінський, які у своїх статтях в газеті «Право»

дотримувалися думки, що в законі не було загальної заборони жінкам бути присяжними і приватними повіреними, і доводили правомірність допуску суду їх в якості кримінального захисника нарівні з чоловіками (Набоков, В., 1909, сс. 2473–2481; Шелухин, С., 1909, сс. 2761–2769; Люблинский, П., 1915, сс. 1529–1547). Але ці питання вже 13 листопада 1909 р. були розглянуті Сенатом, який визнав, що суд не мав права допускати жінку до кримінального захисту (Набоков, В., 1909, сс. 2476, 2481).

У боротьбі за свої юридичні права жінки утворили Спільку юристок та увійшли самостійним відділом до Російської Ліги рівноправності жінок Санкт-Петербурга і Москви. Проведені у 1908 і 1912 рр. перші два жіночі з'їзди у прийнятих резолюціях вимагали надати право жінкам, що здобули вищу юридичну освіту, на загальних підставах вступати до стану присяжних і приватних повірених, а також обіймати судові посади. На захист цих доводів говорило й те, що станом на 1912 р. в Російській імперії вже було 269 жінок-юристів, у тому числі таких, що мали університетські дипломи – 146 (Негода, Є., 2014, сс. 66–67). Але при цьому міністр юстиції І. Щегловитов не бажав допускати їх до юридичної практики. Вони не мали права бути адвокатами, нотаріусами, судьями, а відшукати іншу гідну роботу за спеціальністю було досить складно (Міхневич, Л., 2015, с. 82; Нестерцова-Собакарь, О., 2003, с. 130).

Протистояння прихильників і противників допуску жінок до адвокатської професії перейшло 23–24 січня 1913 р. до обговорення в Державній Раді законопроекту «Про допущення осіб жіночої статі в число присяжних повірених». Доповідачем був О. Шебеко, який підтримав цей законопроект. Однак його пропозиція викликала заперечення І. Щегловитова, який сказав: «Рівноправність – сама по собі прекрасний заклик, але тільки не там, де природа встановила природні перешкоди» (Кони, А., 1967, т. 4, сс. 506–507).

Виступаючи на захист законопроекту, А. Коні вважав необґрунтованими заперечення проти допущення жінок до адвокатури з посиланням на особливі фізичні і духовні якості жіночої природи (Тимофеев, В., 2002, сс. 94–95). Крім того, він відзначав, що жінка внесе підвищення моралі в адвокатуру: «вона не буде сидіти в трактирі і тут же писати напівграмотні прохання за чаркою горілки». Пропозиції були найрізноманітніші, говорили навіть про дозвіл виступати в суді в якості адвоката лише з дозволу чоловіка. А. Коні заперечував, наводив аргументи, що жінкам необхідно самим заробляти на життя (Шафорост, Г., 2003, с. 55). Поряд із ним на захист законопроекту висловився ряд осіб, які вказували на те, що до цього часу багато жінок

вже отримали вищу юридичну освіту. Закон 11 листопада 1911 р. відкрив їм доступ до вищих вчених ступенів, і не було ніякої підстави забороняти їм працювати за фахом (Рабинович, А., 1915, с. 517).

Противники законопроекту вдавалися часом до дуже курйозних доводів. Так, член Державної Ради протоієрей Т. Буткевич, обгрунтовуючи неприпустимість рівноправності жінок і чоловіків, сказав: «Навіть у своєму способі створення Бог показав розходження природи чоловічої і жіночої» (Кони, А., 1967, т. 4, сс. 506–507). Дійшли навіть до того, що заявляли, ніби жінки-адвокати матимуть небезпечний вплив на суддів і присяжних (адже це були чоловіки), будуть кокетувати, зачаровувати і вселяти на них впливати, щоб вирішити справу в своїх інтересах (Шафорост, Г., 2003, с. 54).

Такі анекдотичні заперечення були висловлені проти допущення жінок до адвокатури. Однак, незважаючи на те, що в Державній Думі за прийняття законопроекту було подано більшість голосів, а при обговоренні законопроекту в Державній Раді більшість виступаючих висловилися за його схвалення, голосування показало інші результати. Зі 150 осіб за відхилення законопроекту висловилися 84 члени Державної Ради, проти відхилення – 66 (Кони, А., 1967, т. 4, сс. 506–507). Таким чином, і на цей раз жінкам Російської імперії не вдалося домогтися допущення їх в адвокатську корпорацію.

Варто відзначити, що подібні проблеми, які відбувалися в жіночій адвокатурі в Російській імперії, довелося випробувати на собі й жінкам Західної Європи і Сполучених Штатів Америки. Так само їм доводилося спочатку відстоювати можливість юридичної освіти для жінок, так само брали в своє середовище жінок-юристів корпоративні установи адвокатів, потім скасовували рішення цих установ судові органи, і так само підтримували жінок-адвокатів одні й гаряче протестували інші (Флейшиц, Е., 1910, № 2, с. 69).

Першими змогли добитися права на адвокатську діяльність жінки Сполучених Штатів Америки, яких з другої половини 1870-х рр. суди почали допускати до адвокатури. У 1897 р. в США вже було 275 жінок-адвокатів, із яких 13 мали право вести справи при вищому суді штатів. У країнах Європи це питання було вирішено пізніше. Так, в Ірландії жінки були допущені до заняття адвокатурою з 1889 р., у Швейцарії і Франції – з 1890 р. (до речі, першою жінкою-адвокатом у Франції стала мадемуазель Петі – українка за походженням, дочка київського цукрозаводчика Г. Болоховського (Женщина-адвокат, 1911, с. 3), у Румунії – з 1891 р., у Фінляндії – з 1895 р., у Швеції – з 1897 р. Не визнавали тільки до початку XX ст. жінок-адвокатів Бельгія, Італія, Німеччина та Австрія. З інших дер-

жав у 1908 р. визнали за жінкою право бути адвокатами Індія, Канада, Мексика, Чилі і Японія (Флейшиц, Е., 1910, № 2, с. 70–73). У Російській імперії до 1917 р. це питання вирішено не було.

Питання про заняття жінками юридичних посад, зокрема адвокатів і нотаріусів, особливо гостро постало в період Першої світової війни. Незважаючи на перешкоди, жінки-юристи до того часу вже змогли довести свою працездатність. За відомостями А. Рабинович, їх почали залучати до роботи в громадських організаціях, в юридичних консультаціях для учасників війни. Юридичний відділ Союзу міст у Петрограді запросив жінок-юристів на службу в летючих загонах, що відправлялися на фронт. У квітні 1915 р. на з'їзді юристів у Петрограді було ухвалено резолюцію про бажаність допущення жінок до адвокатури (Рабинович, А., 1915, с. 518).

Наступного року до боротьби за права жінок займати юридичні посади приєдналися нотаріуси. На шпальтах газети «Вісник права» з цього питання висловились Ф. Штраних, І. Вольман і М. Трамбицький. Вони зазначали, що в роки війни положення нотаріусів сильно похитнулося, угоди про нерухомість практично припинилися і більшості нотаріусів довелося скоротити штати своїх контор до мінімуму (Трамбицький, Н., 1916, с. 40; Штраних, Ф., 1916, сс. 265–266). Крім того, багатьох нотаріусів-чоловіків було призвано до лав діючої армії, у результаті чого багато нотаріальних контор закрилися. Але з урахуванням того, що у деяких конторах помічниками нотаріуса працювали жінки, нотаріуси поставили перед урядом питання про дозвіл займати ними посади нотаріусів. До того ж, війна привела до збільшення прав жінок, які вже могли за законом займати штатні посади у державній службі до IX класу цивільного чину у цілому ряді відомств (Вольман, И., 1916, с. 1217–1218). Але уряд на ці вимоги нотаріусів навіть не звернув уваги.

Лише 8 лютого 1917 р. було затверджено положення Ради Міністрів про допущення осіб жіночої статі до заняття і тимчасовому виконанню деяких посад у відомстві Міністерства юстиції (Журнал Министерства юстиции, 1917, с. 51). А в березні цього ж року міністр юстиції Тимчасового уряду колишній адвокат О. Керенський дозволив зарахувати до стану присяжних повірених жінок-юристів, оскільки, за його словами, «колишня практика щодо них була глибоко несправедливою» (Журнал Министерства юстиции, 1917, с. 77). Таким чином, Тимчасовий уряд скасував статеву нерівність у цьому питанні і дозволив жінкам займатися адвокатською практикою. Дія цього положення розповсюджувалася й на території українських гу-

берній. Водночас, Українська Центральна Рада, реформуючи судову систему, залишила присяжну адвокатуру без змін. Але питання гендерної рівності було закріплено у розділі II «Статуту про державний устрій, права і вільності УНР» від 29 квітня 1918 р., в якому зафіксовано: «Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 років. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає». Такого конституційного положення на той час не мала жодна країна світу (Черняхівська, В., 2016). Але це питання є темою подальших наукових розробок.

Обговорення. Перспективним видається дослідження гендерних аспектів зайнятості жінок і чоловіків в юридичній професії на території України в роки національно-визвольних змагань і в радянський період.

Висновки. Таким чином, накреслені А. Коні питання розширення особистих і майнових прав

жінок, а також відкриття їм доступу до отримання вищої юридичної освіти і надання можливості її застосування на практиці, знайшли прихильників серед відомих науковців, юристів, адвокатів, нотаріусів. Незважаючи на те, що законодавство Російської імперії в цілому носило дискримінаційний характер за професійною і статевою ознакою, саме суспільство вже дозріло до розуміння принципу рівності та ролі особистості жінок і чоловіків у суспільних справах та зрівнянні їх у деяких професіях. Хоча боротьба юристів за права жінок в умовах самодержавства наприкінці XIX – на початку XX ст. являла собою поодинокі паростки, практично не виходила за межі обговорення жіночого питання в пресі і не принесла бажаних результатів, правознавці зробили вагомий внесок в її подальший розвиток, показавши імперській владі протидію зі свого боку і наполегливість у вирішенні поставлених питань, а суспільству – необхідність змін у правовому становищі жінки.

Бібліографічні посилання

Аминов, И. И., 2015. *Адвокатская этика: учебник для студентов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Правоохранительная деятельность»*. Москва: ЮНИТИ-ДАНА.

Арсеньев, А., 1915. А. Ф. Коні. 1865–1915. *Вестник права*. № 40, сс. 1105–1108.

Бахман, К. О., 1911. *Служебное и материальное положение нотариусов. (По поводу проекта новой редакции Положения о нотариальной части)*. Издание группы нотариусов. Либава.

Вести из Одесского Совета, 1911. *Вести Советов присяжных поверенных*. № 3, с. 2.

Вольман, И. С., 1916. Могут ли женщины временно замещать нотариусов. *Вестник права*. № 50, сс. 1217–1218.

Ворошилова, С. В., 2011. *Правовое положение женщин в России в XIX – начале XX вв.*: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов.

Высочайше утвержденное 8 февраля 1917 г. положение Совета Министров о допущении лиц женского пола к занятию и временному исправлению некоторых должностей по ведомству Министерства юстиции, 1917. *Журнал Министерства юстиции*. № 2–3, с. 51.

Гернет, М., 1915. Полвека работы А. Ф. Коні. *Вестник права*. № 40, сс. 1108–1112.

Гессен, И. В., 1908. Влияние законодательства на положение женщин. *Право*. № 51, сс. 2833–2840.

Давыдова, А. Д., 2015. Неравноправное положение женщин в Российской империи. *История и археология: материалы III Международной научной конференции*. Санкт-Петербург: Свое издательство, сс. 1–3.

Ерман, Л. К., 1963. Состав интеллигенции в России в конце XIX и начале XX в. *История СССР*. № 1, сс. 161–177.

Женщина-адвокат?, 1911. *Вести Советов присяжных поверенных*. № 3, с. 3.

Казанцев, С. М., 1985. Русская адвокатура и женщины. *Правоведение*. № 6, сс. 72–77.

Коні, А. Ф., 1967. О допущении женщин в адвокатуру. *Коні, А. Ф. Собрание сочинений в восьми томах*, т. 4. Москва: Юридическая литература, сс. 426–442.

Коні, А. Ф., 1966. *Собрание сочинений в восьми томах, т. 1: Из записок судебного деятеля*. Москва: Юридическая литература.

Коні, А. Ф., 1966. *Собрание сочинений в восьми томах, т. 2: Воспоминания о деле Веры Засулич*. Москва: Юридическая литература.

Коні, А. Ф., 1967. *Собрание сочинений в восьми томах, т. 3: Судебные речи*. Москва: Юридическая литература.

Коні, А. Ф., *Собрание сочинений в восьми томах*, т. 4. Москва: Юридическая литература.

Крестьянников, Е. А., 2015. Феминизация адвокатуры и законодательство Российской империи. *Адвокатская практика*. № 6, сс. 44–49.

Легкий, Д. М., 2005. *Адвокатура в общественной жизни Российской империи (по материалам деятельности Д. В. Стасова)*: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Саратов.

Люблинский, П. И., 1915. Борьба с женской адвокатурой и уроки законности. *Право*. № 21, сс. 1529–1547.

Міхневич, Л., 2015. Витоки вищої жіночої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Юридична Україна*. № 7–8, сс. 78–85.

Набоков, В. Д., 1909. Может ли женщина вести защиту перед уголовным судом? *Право*. № 46, сс. 2473–2481.

Негода, Є. М., 2014. Жінки в адвокатурі України. *Адвокатура: минуле та сучасність: матеріали III Міжнародної наукової конференції*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», сс. 65–67.

Нестерцова-Собакар, О., 2003. Розвиток державно-правового стану юридичної освіти жінок та юридичної практики в Україні. *Право України*. № 6, сс. 129–131.

Ответ на «женский вопрос», 1911. *Вести Советов присяжных поверенных*. № 4, с. 4.

Пушкарева, Н. Л., 2014. Гендерная история. *Теория и методология истории: учебник для вузов*. Волгоград: Учитель, сс. 287–311.

Рабинович, А., 1915. Кони, как защитник интересов женщины. *Вестник права*. № 22, сс. 517–519.

Рушанина, Н. П., 1999. Женский вопрос в России и основные подходы к его изучению в дореволюционный период. *Вестник Челябинского университета*. № 2, сс. 77–87.

Сообщения, 1917. *Журнал Министерства юстиции*. № 2–3, с. 77.

Судебные уставы. 20 ноября 1864 года. С изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные государственною канцеляриею, 1867, *часть третья: Учреждение судебных установлений*. Санкт-Петербург.

Тимофеев, В. В., 2002. Проблемы женской адвокатуры в России в конце XIX – начале XX веков. *Марийский юридический вестник*, вып. 2, сс. 91–97.

Трамбицкий, Н., 1916. К нотариусам–беженцам. *Вестник права*. № 2, с. 40.

Флейшиц, Е. О., 1910. О женской адвокатуре. *Право*. № 2, сс. 65–73.

Флейшиц, Е. О., 1910. О женской адвокатуре. *Право*. № 3, сс. 143–151.

Хроника, 1909. *Право*. № 50, сс. 2761–2769.

Черняхівська, В. В., 2016. Історичний досвід становлення української моделі гендерного паритету. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронний журнал*. № 10. Доступно: <<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1012>> (дата звернення: 27.07.2019).

Шафорост, Г. М., 2003. А. Ф. Кони о женщинах в адвокатуре. *Кониовские чтения: Материалы научно-практической конференции*. Владивосток: Изд-во ВГУЭС, сс. 53–56.

Шелухин, С., 1909. Имеют ли женщины право выступать в суде в качестве защитников? *Право*. № 50, сс. 2761–2769.

Штраних, Ф., 1916. Эхо войны на нотариальной деятельности. *Вестник права*. № 10, сс. 265–266.

Ярмак, В. В., 2014. Діяльність повірених міста Одеси за часів Російської імперії (1864–1917). *Адвокатура: минуле та сучасність: матеріали III Міжнародної наукової конференції*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», сс. 138–139.

References

Aminov, I. I., 2015. *Advokatskaya etika*. Moscow: YUNITI–DANA (in Russian).

Arsen'yev, A., 1915. A. F. Koni. 1865–1915. *Vestnik prava*, no. 40, pp. 1105–1108 (in Russian).

Bakhman, K. O., 1911. *Sluzhebnoye i material'noye polozheniye notariusov. (Po povodu proyekta novoy redaksitsii Polozheniya o notarial'noy chasti)*. Izdaniye gruppy notariusov. Libava (in Russian).

Vesti iz Odesskogo Soveta, 1911. *Vesti Sovetov prisyazhnykh poverennykh*, no. 3, p. 2 (in Russian).

Vol'man, I. p., 1916. Mogut li zhenshchiny vremenno zameshchat' notariusov. *Vestnik prava*, issue 50, pp. 1217–1218 (in Russian).

Voroshilova, p. V., 2011. *Pravovoye polozheniye zhenshchin v Rossii v XIX – nachale XX vv.* Abstract of D. Sc. dissertation. Saratov (in Russian).

Vysochayshe utverzhdennoye 8 fevralya 1917 g. polozheniye Soveta Ministrov o dopushchenii lits zhenskogo pola k zanyatiyu i vremennomu ispravleniyu nekotorykh dolzhnostey po vedomstvu Ministerstva yustitsii, 1917. *Zhurnal Ministerstva yustitsii*, no. 2–3, p. 51 (in Russian).

Gernet, M., 1915. Polveka raboty A. F. Koni. *Vestnik prava*, no. 40, pp. 1108–1112 (in Russian).

Gessen, I. V., 1908. Vliyaniye zakonodatel'stva na polozheniye zhenshchin. *Pravo*, no. 51, pp. 2833–2840 (in Russian).

Davydova, A. D., 2015. Neravnopravnoye polozheniye zhenshchin v Rossiyskoy imperii. *Istoriya i arkhologiya*:

materialy III Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. St. Petersburg: Svoye izdatel'stvo, pp. 1–3 (in Russian).

Yerman, L. K., 1963. Sostav intelligentsii v Rossii v kontse XIX i nachale XX v. *Istoriya SSSR*, no. 1, pp. 161–177 (in Russian).

Zhenshchina-advokat?, 1911. *Vesti Sovetov prisyazhnykh poverennykh*, no. 3, p. 3 (in Russian).

Kazantsev, p. M., 1985. Russkaya advokatura i zhenshchiny. *Pravovedeniye*, no. 6, pp. 72–77 (in Russian).

Koni, A. F., 1967. O dopushchenii zhenshchin v advokaturu. *Koni, A. F. Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*, t. 4. Moscow: Yuridicheskaya literatura, pp. 426–442 (in Russian).

Koni, A. F., 1966. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Moscow: Yuridicheskaya literature, vol. 1 (in Russian).

Koni, A. F., 1966. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Moscow: Yuridicheskaya literature, vol 2 (in Russian).

Koni, A. F., 1967. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Moscow: Yuridicheskaya literature, vol. 3 (in Russian).

Koni, A. F., 1967. *Sobraniye sochineniy v vos'mi tomakh*. Moscow: Yuridicheskaya literature, vol 4 (in Russian).

Krest'yannikov, Ye. A., 2015. Feminizatsiya advokatury i zakonodatel'stvo Rossiyskoy imperii. *Advokatskaya praktika*, no. 6, pp. 44–49 (in Russian).

Legkiy, D. M., 2005. *Advokatura v obshchestvennoy zhizni Rossiyskoy imperii (po materialam deyatel'nosti D. V. Stasova)*. Abstract of D. Sc. dissertation. Saratov (in Russian).

Lyublinskiy, P. I., 1915. Bor'ba s zhenskoy advokaturoy i uroki zakonnosti. *Pravo*, no. 21, pp. 1529–1547 (in Russian).

Mikhnevych, L., 2015. Vytoky vyshchoyi zhinochoyi osvity v Ukrayini (kinets' XIX – pochatok KHKH st.). *Yurydychna Ukrayina*, no. 7–8, pp. 78–85 (in Ukrainian).

Nabokov, V. D., 1909. Mozhet li zhenshchina vesti zashchitu pered ugolovnym sudom? *Pravo*, no. 46, pp. 2473–2481 (in Russian).

Nehoda, YE. M., 2014. Zhinky v advokaturi Ukrayiny. *Advokatura: mynule ta suchasnist': materialy III Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi*. Odesa: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», pp. 65–67 (in Russian).

Nestertsova-Sobakar, O., 2003. Rozvytok derzhavno-pravovoho stanu yurydychnoyi osvity zhinok ta yurydychnoyi praktyky v Ukrayini. *Pravo Ukrayiny*, no. 6, pp. 129–131 (in Ukrainian).

Otvet na «zhenskiy vopros», 1911. *Vesti Sovetov prisyazhnykh poverennykh*, no. 4, p. 4 (in Russian).

Pushkareva, N. L., 2014. Gendernaya istoriya. *Teoriya i metodologiya istorii: uchebnik dlya vuzov*. Volgograd: Uchitel', pp. 287–311 (in Russian).

Rabinovich, A., 1915. Koni, kak zashchitnik interesov zhenshchiny. *Vestnik prava*, no. 22, pp. 517–519 (in Russian).

Rushanina, N. P., 1999. Zhenskiy vopros v Rossii i osnovnyye podkhody k yego izucheniyu v dorevolutsionnyy period. *Vestnik Chelyabinskogo universiteta*, no. 2, pp. 77–87 (in Russian).

Soobshcheniya, 1917. *Zhurnal Ministerstva yustitsii*, no. 2–3, p. 77 (in Russian).

Sudebnyye ustavy. 20 noyabrya 1864 goda. S izlozheniyem rassuzhdeniy, na koikh oni osnovany, izdannyye gosudarstvennoyu kantselyariye, 1867, chast' tret'ya: *Uchrezhdeniye sudebnykh ustanovleniy*. St. Petersburg (in Russian).

Timofeyev, V. V., 2002. Problemy zhenskoy advokatury v Rossii v kontse XIX – nachale XX vekov. *Mariyskiy yuridicheskiy vestnik*, vyp. 2, pp. 91–97 (in Russian).

Trambitskiy, N., 1916. K notariusam-bezhentsam. *Vestnik prava*, no. 2, p. 40 (in Russian).

Fleyshits, Ye. O., 1910. O zhenskoy advokature. *Pravo*, no. 2, pp. 65–73; no. 3, pp. 143–151 (in Russian).

Khronika, 1909. *Pravo*, no. 50, pp. 2761–2769 (in Russian).

Chernyakhivs'ka, V. V., 2016. Istorychnyy dosvid stanovlennya ukrayins'koyi modeli henderneho parytetu. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok: elektronnyy zhurnal*, no. 10. Available at: <<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1012>> (Accessed: 27.07.2019) (in Ukrainian).

Shaforost, G. M., 2003. A. F. Koni o zhenshchinakh v advokature. *Konivskiye chteniya: Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Vladivostok: VGUES, pp. 53–56 (in Russian).

Shelukhin, p., 1909. Imeyut li zhenshchiny pravo vystupat' v sude v kachestve zashchitnikov? *Pravo*, no. 50, pp. 2761–2769 (in Russian).

Shtranikh, F., 1916. Ekho voyny na notarial'noy deyatel'nosti. *Vestnik prava*, no. 10, pp. 265–266 (in Russian).

Yarmak, V. V., 2014. Diyal'nist' povirenykh mista Odesy za chasiv Rosiys'koyi imperiyi (1864–1917). *Advokatura: mynule ta suchasnist': materialy III Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi*. Odesa: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», pp. 138–139 (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 176–184

doi 10.15421/26190212

<http://www.uha.dp.ua>

УДК (438) «1919/97»:342.4

Історія та соціально-політичні умови підготовки польських Конституцій з 1919 по 1997 рр.

Б. В. Кіндюк

доктор юридичних наук, професор,
завідувач лабораторії боротьби
з наркозлочинністю
ORCID: 0000–0001–8519–4649
ResearcherID: O-5076–2017
kxenon46@gmail.com

*Одеський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Успенська, 1, м. Одеса, Україна, 65014*

М. С. Кельман

доктор юридичних наук, професор
кафедри теорії, історії та філософії права
ORCID: 0000–0002–4393–4626
ResearcherID: AAB-2858–2020
muchaylo_lviv@ukr.net

*Національний університет «Львівська політехніка»
вулиця Степана Бандери, 12, м. Львів, Україна, 79000*

В. Н. Патlachук

к. ю. н., доцент кафедри теорії, історії
права і держави та конституційного права
ORCID: 0000–0002–9488–7946
lera2203@ukr.net

*Національний університет державної
фіскальної служби України,
вулиця Університетська, 31, м. Ірпінь,
Україна, 08200*

О. В. Патlachук

кандидат юридичних наук
ORCID: 0000–0002–2359–5399
ResearcherID: AАН-8753–2019
natasha-sidorkova@ukr.net

*Краматорський економіко-гуманітарний
інститут,
вулиця Паркова, 43, Краматорськ, Україна, 84300*

Анотація. Метою статті є дослідження історії підготовки та причин прийняття польських Конституцій у період з 1919 по 1997 рр. *Методи дослідження:* діалектичний, хронологічний, компаративний, системно-структурний. *Основні результати:* в статті показано, що історія підготовки польських Конституцій у період з 1919 по 1997 рр. відбувалася в умовах постійних змін суспільно-політичних факторів, що знайшло відображення в державному устрої, політичних, економічних та соціальних відносинах, правах та свободах населення. Доведено, що історія польського конституціоналізму розвивалася за складним вектором від незначної за обсягом та своїм науковим рівнем Малої Конституції 1919 р., яка приймалася в умовах збройного протистояння з Радянською Росією, до Конституції 1997 р., яка відповідає європейським стандартам. Досліджено вплив історичної особистості – маршала Юзефа Пілсудського, який став фундатором відродження незалежної Польщі, на історію підготовки та прийняття польських Конституцій 1919, 1921 рр., а також Конституції 1935 р., в якій президенту країни надавалися диктаторські повноваження на період воєнних дій.

Показано, що розвал Радянського Союзу привів до ліквідації комуністичної системи у Польщі, приходу до влади демократичних сил, що мало наслідком прийняття Конституції 1997 р. *Практичне значення дослідження* полягає у використанні польського історичного досвіду в розробці сценаріїв подій в Україні з метою запобігання помилок в сучасному державотворенні. *Оригінальність:* проведено комплексне дослідження історії польського конституціоналізму з урахуванням суспільно-політичних причин. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: Конституція; історія польського конституціоналізму; Ю. Пілсудський; Сейм; Сена; начальник держави; президент.

Надійшла до редколегії 04.07.2019

Прорецензована 16.11.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 177–184

doi 10.15421/26190212

<http://www.uha.dp.ua>

УДК (438)»1919/97»:342.4

История и социально-политические условия подготовки польских Конституций с 1919 по 1997 гг.

Б. В. Киндюк

заведующий лабораторией борьбы
с наркопреступностью

ORCID: 0000–0001–8519–4649

ResearcherID:

kxenon46@gmail.com

Одесский государственный университет
внутренних дел,
улица Успенская, 1, г. Одеса, Украина, 65014

М. С. Кельман

доктор юридических наук, профессор кафедры
теории, истории и философии права

ORCID: 0000–0002–4393–4626

ResearcherID: AAB-2858–2020

muchaylo_lviv@ukr.net

Национальный университет «Львовская
политехника»
улица Степана Бандеры, 12, г. Львов, Украина,
79000

В. Н. Патлачук

к. ю. н., доцент кафедры теории, истории
государства и права и конституционного права

ORCID: 0000–0002–9488–7946

lera2203@ukr.net

Национальный университет государственной
фискальной службы Украины
улица Университетская, 31, Ирпень, Украина, 08200

А. В. Патлачук

кандидат юридических наук

ORCID: 0000–0002–2359–5399

ResearcherID: AAH-8753–2019

natasha-sidorkova@ukr.net

Краматорский экономико-гуманитарный
институт
улица Парковая, 43, г. Краматорск, Украина, 84300

Аннотация. Цель статьи – является исследование истории подготовки и причин принятия польских Конституции в период с 1919 по 1997 год. *Методы исследования:* диалектический, хронологический, компаративный, системно-структурный. *Основные результаты:* в статье показано, что история подготовки польских Конституции в период с 1919 по 1997 год происходила в условиях постоянных изменений общественно-политических факторов, что нашло отражение в государственном устройстве, политических, экономических и социальных отношениях, правах и свободах населения. Доказано, что история польского конституционализма развивалась по сложному вектору от незначительной по объему и своему научному уровню Малой Конституции 1919, которая принималась в условиях вооруженного противостояния с Советской Россией, в Конституцию 1997, которая соответствует европейским стандартам. Исследовано влияние исторической личности – маршала Юзефа Пилсудского, который стал основателем возрождения независимой Польши, на историю подготовки и принятия польских конституций 1919, 1921 гг., а также Конституции 1935, в которой президенту страны предоставлялись диктаторские полномочия на период военных действий. Показано, что развал Советского Союза привел к ликвидации коммунистической системы в Польше, приходу ко власти демократических сил следствием принятия Конституции 1997 г. *Практическое значение* исследования заключается в использовании польского исторического опыта в разработке сценариев событий в Украине с целью предотвращения ошибок в современном государстве. *Оригинальность:* проведено комплексное исследование истории польского конституционализма с учетом общественно-политических причин. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: Конституция; история польского конституционализма; Ю. Пилсудский; Сейм; Сена; начальник государства; президент.

Поступила в редколлегию 04.07.2019

Прорецензирована 16.11.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 176–184

doi 10.15421/26190212

<http://www.uha.dp.ua>

UDC (438)»1919/97»:342.4

History and socio-political conditions of preparation of the Polish Constitutions from 1919 to 1997

B. V. Kindiuk

Doctor of Laws, Professor,
 Head of the Laboratory for Combating Drug Crime
 ORSID: 0000–0001–8519–4649
 ResearcherID: O-5076–2017
kxenon46@gmail.com

*Odesa State University of Internal Affairs
 1 Uspenska Street, Odessa, Ukraine, 65014*

M. S. Kelman

Doctor of Laws, Professor, Department of Theory,
 History and Philosophy of Law
 Educational Institute of Law, Psychology and
 Innovative Education
 ORSID: 0000–0002–4393–4626
 ResearcherID: AAB-2858–2020
muchaylo_lviv@ukr.net

*Lviv Polytechnic National University,
 12 Stepan Bandera Street, Lviv, Ukraine, 79000*

V. N. Patlachuk

Ph.D (Laws), Associate Professor,
 Department of Theory, History of Law
 and State and Constitutional Law
 ORSID: 0000–0002–9488–7946
lera2203@ukr.net

*National University of the State Fiscal
 Service of Ukraine
 31 Universitetska Street, Irpin, Ukraine, 08200*

O. V. Patlachuk

Ph.D (Laws)
 ORSID: 0000–0002–2359–5399
 ResearcherID: AAH-8753–2019
natasha-sidorkova@ukr.net

*Kramatorskyi ekonomiko-humanitarnyi Institute
 43 Parkova Street, Kramatorsk, Ukraine, 84300*

Abstract. *The purpose of article deals with the study of history of preparation and the reasons for the adoption of the Polish Constitutions in the period from 1919 to 1997 years. Research methods: dialectical, chronological, comparative, system-structural. Main results: The article shows that the history of the preparation of the Polish Constitutions in the period from 1919 to 1997 years occurred under the conditions of constant changes of socio-political factors, which was reflected in the state system, political, economic and social relations, rights and freedoms of the population. It is proved that the history of Polish constitutionalism has evolved in a complex vector from the insignificant in volume and scientific level of the Little Constitution of 1919, which was adopted in conditions of armed confrontation with Soviet Russia, to the 1997 Constitution, which complies with European standards. The influence of the historical personality of Marshal Jozef Pilsudski was investigated, who became the sponsor of the rebirth of independent Poland on the history of the preparation and adoption of the Polish Constitutions of 1919, 1921 years and the Constitution of 1935 in which the President of the country was given dictatorial powers during the period of war. It is shown that the Constitution of 1952, which was written according to Soviet models and based on instructions received from Moscow, had to consolidate in Poland a socialist model in which the Polish United Workers Party had a leading role in society. It is shown that the collapse of the Soviet Union led to the elimination of the communist system in Poland, the rise to power of democratic forces, which resulted the adoption Constitution 1997. The peculiarity of the Constitutional process was the fact that for the first time in the history of Poland on 25th May 1997 a referendum was held regarding its adoption. The Constitution 1997 was adopted in the context of a transition from command-administrative to a democratic system of government, so its content is marked by a democratic nature that ensured the creation of private ownership of all means of production and free trade. The historical reasons of the drafting of the Polish Constitutions have undergone a complex dynamic, which is connected with political changes in the country, which is reflected in the content of the ideas, doctrinal views and Basic Laws. The practical significance of the study lies in the use of Polish historical experience in the development of event scenarios in Ukraine in order to prevent errors in modern state-making. Originality: a comprehensive study of the history of Polish constitutionalism, taking into account socio-political reasons. Article type: descriptive.*

Keywords: Constitution; the history of Polish constitutionalism; Yu. Pilsudsky; Sejm; Hay; head of state; the president

Received 04.07.2019

Reviewed 16.11.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми пов'язана з необхідністю більш ґрунтовного вивчення історії підготовки та причин прийняття польських Конституцій. За допомогою історичних досліджень можуть бути встановлені особливості моделі державного устрою, які забезпечують ефективне функціонування та стабільність системи. Розгляд історії українсько-го конституціоналізму вказує на потребу її систематизації з метою виділення національних особливостей та традицій розвитку. Інтерес до польського конституціоналізму є не випадковим з причини того, що Україна та Польща у своєму історичному розвитку мають чимало спільних рис. Це відсутність державності протягом значного періоду, національно-визвольна боротьба, протидія політиці русифікації, діяльності окупаційних влад щодо стримування культурного, духовного, освітнього розвитку. Тому історія польського конституціоналізму дозволяє ознайомитися з позитивним досвідом протидії таким явищам, який доцільно використати на практиці. Таке дослідження необхідно провести на підставі розгляду причин підготовки польських Конституцій, історії їхнього прийняття, які діяли з 1919-го по 1997 р.

Історіографія. Аналіз наукових публікацій показує, що розглядом історії підготовки, причин прийняття польських Конституцій займалися: М. Адамчик, З. Баран, Ю. Бардах, М. Бартошевич, С. Булавин, М. Булахтін, П. Вінзорек, М. Габський, Л. Зашкільняк, Є. С. Ковальський, Е. Ковальські, В. Комарницький, М. А. Кравчук, М. Крикун, С. Круковський, В. С. Кульчицький, Б. Леснодорський, М. І. Марчук, Й. Маршалік-Кава, С. Міллер, М. П. Орзіх, І. К. Персак, М. Петрак, О. І. Ревер, р. Ставицький, С. Стажинський, П. Б. Стецюк, Б. Й. Тищик, А. Токарський, О. Ф. Фрицький, М. Хашковська, Р. Шантра, В. М. Шаповал, Я. Шуманек, О. М. Юхинюк, Г. Яблонський, М. Ярославський та ін. При цьому комплексних досліджень суспільно-політичних умов підготовки, історії прийняття польських Конституцій за період з 1919-го по 1997 р. не було створено.

Метою роботи є проведення дослідження історії підготовки суспільно-політичних умов прийняття Конституції Республіки Польща у ХХ ст.

Виклад основного матеріалу необхідно розпочати з того, що за період з 1919 р. по сьогодні у Польщі було прийнято п'ять конституцій: Мала Конституція 1919 р., Конституція Речі Посполитої 1921 р., Конституція Польської Республіки 1935 р.,

Конституція Польської Народної Республіки 1952 р., Конституції Польської Республіки 1997 р.

Ознайомлення з історичними процесами підготовки конституційних актів показує, що вони приймалися в умовах різних суспільно-політичних ситуацій, що знайшло своє відображення в їх змісті. З огляду на цю обставину необхідно розглянути історію створення та прийняття кожного з цих Основних Законів.

І. Історія прийняття Конституції 1919 р., чи Малої Конституції, тісно пов'язана з розвитком суспільно-політичних подій, які передували цій події. На початку Першої світової війни польські землі опинилися у складі двох ворожих воєнних блоків – Антанти та Німеччини й Австро-Угорщини. Тому польське питання стало об'єктом політичної гри. 14 серпня 1914 р. головнокомандувач Російською армією Великий князь Микола Миколайович видав маніфест, у якому закликав поляків бити німців та австрійців заради об'єднання польських земель. Документ носив декларативний характер із причини того, що був оприлюднений не від імені царя, Державної Думи чи уряду, що свідчить про нещирість офіційної російської позиції. На початку серпня 1915 р. німецькі війська зайняли Варшаву та створили на окупованих землях Польщі два генерал-губернаторства: німецьке з центром у Варшаві та австрійське – у Любліні. З метою включення поляків до німецької та австрійської армії в січні 1917 р. була створена Тимчасова державна рада, а командувачем польськими легіонами став Юзеф Пілсудський. На наступному історичному етапі німці змусили Тимчасову державну раду саморозпуститись і на її основі створили Регентську Раду, яка отримала повноваження законодавчої та виконавчої ради. Відновлення в 1917–1918 рр. Речі Посполитої було пов'язано з тим, що тривалий час територія цієї країни входила до складу трьох держав: основна частина зі столицею Варшавою належала Російській імперії, західна частина Галичини, яку населяли поляки, – Австро-Угорській імперії, а познанський регіон та Помор'я – Німецькій імперії. У цих частинах країни діяли різні політичні партії та рухи, між якими було важко узгодити загальну політику нової держави, що призвело до значних проблем у підготовці Конституції. У цей історичний період Німеччина та Австро-Угорщина перебували у критичному стані, не було можливості контролювати політичну ситуацію. Тому 7 жовтня 1918 р. Польське Королівство проголосило незалежність, а до Варшави при-

був Юзеф Пілсудський. У результаті капітуляції Німеччини 11 листопада 1918 р. почалось відновлення Польської Республіки шляхом проголошення незалежності від Росії, Німеччини та Австро-Угорщини. Ухвалення цього рішення пов'язано з ім'ям маршала Ю. Пілсудського (1867–1935 рр.), якому було передано вищу військову владу та надано звання Головного коменданта. Одночасно з цим було створено нову Конституційну комісію у складі 30 осіб, у якій були представлені основні політичні сили країни. Регентська Рада рішенням від 14 листопада 1918 р. саморозпустилася та передала владу Ю. Пілсудському з правом видавати закони, створювати уряд, скликати парламент. За наказом цього політичного діяча, який на той час мав досить демократичні погляди, розпочалася підготовка до проведення виборів, які відбулися 22 листопада 1918 р., у результаті чого було утворено Установчий Сейм.

Варто зазначити, що протягом 1918 р. з метою створення державних органів влади було ухвалено: декрет Регентської Ради «Про тимчасову організацію вищих органів влади в Польському Королівстві» від 3 січня; закон «Про Державну Раду Польського Королівства» від 4 лютого; декрети «Про затвердження тексту присяги для польського війська» від 12 жовтня, «Про формування Збройних сил Польщі» від 27 жовтня, «Про найвищу представницьку владу Польської Республіки» від 22 листопада.

Наявність органів державної влади та Установчого Сейму дало змогу 20 лютого 1919 р. прийняти Малу Конституцію, яка визначала форму державного правління, суспільний лад, територіальний устрій. Документ складався з двох розділів та п'яти підрозділів. Згідно з першим із них, Сейм підтримував заяву Ю. Пілсудського як глави держави та висловлював йому подяку за згоду обіймати державні посади з метою служби на користь польської держави. Як вказувалося в Розділі II, до затвердження нової Конституції Сейм доручає Ю. Пілсудському управляти польською державою і нести відповідальність перед Сеймом. Таким чином, маршалу передавалася влада в країні й необмежені права у сфері цивільних та військових питань, а за Сеймом лишалося право прийняття законів, виконання яких цілком покладалося на главу держави. Такий підхід законодавців був пов'язаний зі складною суспільно-політичною ситуацією та війною, яку вела Польща з більшовицькою Росією. З огляду на це, суспільство вважало, що в таких умовах країні потрібен глава держави з диктаторськими повноваженнями, який може впоратися з викликами того історичного періоду.

II. Ухвалення Конституції Речі Посполитої 1921 р. відбувалося в часи миру, після завершен-

ня війни і початку переговорів у березні 1921 р. у м. Ризі між Польщею та більшовицькою Росією. У цей історичний період перед польським суспільством постало питання відновлення мирного життя та створення нових засад функціонування польської держави. З цією метою було утворено Конституційну комісію для підготовки нової Конституції.

На процес підготовки Основного Закону вплинула відставка у грудні 1919 р. уряду Ігнація Падеревського (1860–1941 рр.), який народився на Винничині та був відомим польським музикантом. Це дало змогу сформувати в парламенті нову партійну коаліцію, яка і розпочала підготовку проекту Основного Закону. Новий прем'єр-міністр Польщі Л. Скулський (1877–1940 рр.) підготував до сформованого проекту низку поправок, які були передані до Конституційної комісії. На підставі обговорення компромісів та узгоджень між різними парламентськими фракціями було сформовано текст Конституції, яку 17 березня 1921 р. затвердив Сейм.

За свідченням польського дослідника Р. Ставицького, на зміст документа вплинуло бажання тодішніх політиків обмежити владу президента на користь парламенту в разі призначення на цю посаду Ю. Пілсудського (Stawicki, R., 2011, с. 12). На додаток до цього, в Польщі працювали багато науковців, які розробляли свої моделі конституції. До їхнього числа належали представники різних шкіл: а) краківської – С. Естрейхер (1869–1939 рр.); б) американської – Ю. Бузик (1873–1936 рр.); в) французької – В. Врублевський (1875–1951 рр.).

«Краківська модель» запроваджувала парламент, який складався з двох палат – Сенату та Сейму, що давало гарантію досягнення взаємозгоджень при обговоренні законів. На думку А. Турчака, Сенат становив собою не палату парламенту, а мав декларативний характер з причин обмеженості повноважень та відсутності реальних механізмів впливу на законотворчий процес (Турчак, А., 2014, с. 67). Прихильники цієї моделі мали підтримку Ю. Пілсудського, який особисто брав участь в обговореннях на засіданнях «Громадського клубу» Кракова, що їх організовував професор С. Естрейхер.

Другу модель, яка одержала назву «американського проекту», підготував професор Ю. Бузек, який працював у Львівському університеті та обіймав посаду директора Головного управління статистики. При цьому варто зазначити, що рід Бузеків відзначається наявністю цілої низки видатних особистостей: Ян Бузек (1874–1940 рр.) був відомим у Польщі громадським діячем, інший представник цієї родини Єжи Карл Бузек обіймав посаду прем'єр-міністра Польщі з 1997-го по 2001 р., був

активним діячем профспілки «Солідарність», займається науковою діяльністю, має ступінь доктора наук та звання професора, а, починаючи з 2004 р., є депутатом Європейського парламенту.

Третій проєкт, що його запропонував професор В. Врублевський, отримав назву «французького», був підготовлений Конституційним бюро та передбачав, що Польща буде унітарною державою з республіканським режимом.

Згідно з Конституцією 1921 р., у Польщі було встановлено парламентську республіку, в якій значне коло повноважень покладалося на Сейм, що контролював діяльність уряду й усієї виконавчої гілки влади. Ця модель Конституції негативно вплинула на суспільно-політичну, економічну ситуацію в країні та призвела до загальної кризи і військових сутичок. У 1925 р. країна ввійшла в суспільно-політичну кризу, що призвело до звернення багатьох політиків до Ю. Пілсудського, який у той момент відійшов від політики. Тому 15 листопада 1925 р. до нього приїжджають 12 генералів та кілька сотень офіцерів, але маршал не дав згоди на військовий переворот. Розгляд історії Польщі показує, що суспільно-політична ситуація знову почала ускладнюватись у вигляді значного державного боргу, інфляції, зростання цін, чисельності безробітних, що призвело до численних страйків і революційних заворушень. У 1925–1926 рр. у країні виникло протистояння між різними політичними силами, яке значне посилилось через економічну кризу, інфляцію, високий рівень безробіття, що викликало незадоволення більшості населення. Такі події призвели до військових сутичок у травні 1926 р., які тривали три дні, а під час боїв загинуло 250 військових і 164 цивільні особи, близько 1 000 людей отримали поранення.

З метою наведення ладу в країні 12 травня 1926 р. Ю. Пілсудський приїздить до Варшави, де прихильні йому війська захоплюють східну частину міста. На мосту між двома частинами Варшави маршал зустрічається з президентом С. Войцеховським, після чого президент та глава уряду В. Вітос уходять у відставку. Новим президентом країни стає професор Львівської політехніки І. Мосцицький, а главою уряду – також професор Львівської політехніки К. Бартел, що, на думку С. Булавіної, означало початок установлення в Польщі авторитарного режиму. Цей уряд 26 серпня 1926 р. вніс на розгляд парламенту проєкт закону, згідно з яким повноваження цього органу були значно обмежені, а президент отримав право видавати розпорядження, які мали силу закону, між сесіями парламенту (Булавіна, С., 2014, сс.7–12).

Авторитарна політика польського режиму була спрямована на порушення мовних, громадянських

прав і свобод українського населення, що викликало опір у створенні повстанського руху та вчиненні терористичних актів. З цієї причини був створений концентраційний табір Береза-Картузька в однойменному місті на Берестейщині як місце позасудового інтернування супротивників керівного режиму, в якому розміщали незадоволених режимом опозиційних діячів, а також представників українського визвольного руху. Всі вони перебували у край тяжких умовах, без медичної допомоги, нормальної їжі, а в різні історичні часи в ньому були ув'язнені Василь Бандера, Олександр Гаврилюк, Іван Мітрінга та інші активні представники українського руху.

Таким чином, історія прийняття Конституції 1921 р. носила складний характер з причини того, що її перший варіант був повністю змінений у напрямі створення авторитарного режиму.

III. Конституція Польської Республіки 1935 р. становила собою документ, який відповідав класичній моделі тодішніх буржуазних республік, які приймалися у більшості європейських країн. До числа причин прийняття Основного Закону належать: а) соціально-політична криза; б) корупційні скандали; в) бажання польської еліти встановити режим «твердої руки». Соціально-політична криза загострилась усередині 30-х років минулого століття: країною прокотилась низка страйків, у Варшаві дійшло до збройних сутичок між населенням, поліцією та військами. Надзвичайною подією стало вбивство 15 червня 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького (1895–1934 рр.), що його скоїв член ОУН Г. Мацейк, за антиукраїнську позицію та переслідування населення Галичини.

Корупційні скандали, на думку М. А. Кравчука, пов'язані з незаконними витратами та фінансовими угодами, стали звичайним явищем у тодішній Польщі (Кравчук, М., 2014, сс. 18–21). Значного розголосу набула афера міністра Г. Чеховича, якого звинувачували в розкраданні бюджетних коштів у розмірі майже 500 млн злотих, однак завдяки тодішньому прем'єр-міністру Ю. Пілсудському цю кримінальну справу було закрито. При цьому відомі випадки корупційних діянь при військових закупівлях, створенні системи укріплень на кордонах країни, будівництві залізничних шляхів, виділенні коштів на ліквідацію наслідків природних лих у Галичині та ін. У таких умовах влада вирішила навести порядок шляхом застосування двох методів: а) підготовки нової конституції; б) запровадження терору проти незадовільних. З метою вирішення цього питання польська еліта звернулась до Ю. Пілсудського з пропозицією дати дозвіл на підготовку проєкту Основного Закону, в яко-

му маршалу відводилась посада президента країни. При розгляді цієї проблеми необхідно вказати, що в більшості європейських держав були встановлені тоталітарні форми правління: у Радянському Союзі при владі перебував диктатор Йосиф Сталін, у Німеччині – Адольф Гітлер, в Італії – Бенвенуто Муссоліні, в Угорщині – адмірал Міклош Хорти.

Робота над підготовкою проєкту Конституції тривала протягом двох років, і 26 січня 1934 р. його було презентовано на пленарному засіданні Сейму. Автором Конституції визнається Станіслав Цар, польський політичний і громадський діяч, юрист, міністр юстиції, Головний державний радник Польської Республіки. Інтерес викликає біографія цього політичного діяча, який до 1905 р. вивчав право у Варшавському університеті, потім до 1907 р. продовжував навчання в Імператорському Новоросійському університеті в Одесі (нині – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова). У 1908–1911 рр. проходив адвокатську практику, відкрив приватну адвокатську контору, пізніше був мировим суддею в одному з округів Варшави. Проєкт Конституції пройшов обговорення на зустрічі між Ю. Пілсудським, спікером Сейму К. Світальським (1886–1962 рр.) та майбутнім Прем'єр-міністром Польщі В. Славеком (1879–1939 рр.). За її результатами документ було передано до парламенту, і 16 січня 1935 р. Сейм та Сенат ухвалили Конституцію, а 23 квітня 1935 р. її текст підписав президент Польщі І. Мосцицький.

Польська Конституція 1935 р. ґрунтувалася на доктринальній ідеї встановлення сильної президентської влади. Текст Конституції було складено з огляду на подальше зосередження всієї повноти влади в країні в руках маршала Ю. Пілсудського, але той помер 12 травня 1935 р. Таким чином, в історії Польщі Конституція залишилася як вищий законодавчий акт, а диктатор, задля правового забезпечення повноважень якого вона створювалася, не зміг розпочати виконання відповідних обов'язків.

IV. Конституція Польської Народної Республіки 1952 р. мала закріпити соціалістичну модель керівництва тодішнім суспільством та запровадити командно-адміністративну систему управління. Необхідність підготовки конституції була обумовлена такою низкою причин. По-перше, на території Польщі перебували радянські війська, а фактичне управління країною здійснювало комуністичне керівництво СРСР. З метою створення системи держав-сателітів у Східній Європі у цих країнах проводилася кампанія з підготовки відповідних конституцій, які були затверджені: у Болгарії – 1947 р., Румунії та Чехословаччині – 1948 р., Угорщині та Німецькій Демократичній Республіці – 1949 р. Наявність комуністичних режимів у цих країнах дозволила створити 14 трав-

ня 1955 р. Варшавський договір, який становив собою воєнний союз європейських соціалістичних держав при провідній ролі Радянського Союзу. По-друге, у Польщі після виборів до Сейму в лютому 1947 р., які сфальсифікували комуністи, загострилася суспільно-політична ситуація, пов'язана з установами соціалістичного режиму. Комуністична влада посилювала тиск на селянство з метою прискорення колективізації господарств за допомогою засобів економічного примусу у вигляді високих податків для селян та приватних господарств. Така політика призвела до зменшення постачання продовольства до міст, тому уряд повернувся до системи обов'язкових поставок продуктів селянами, а в містах – до введення карткової системи. Як вказує В. Н. Патлачук, для уникнення політичної кризи в лютому 1949 р. панівна комуністична верхівка утворила під керівництвом міністра юстиції Г. Святковського (1896–1970 рр.) Комітет з підготовки Конституції, а головою комісії було призначено тодішнього президента Польщі Б. Берута (1892–1956 рр.). У травні 1951 р. Сейм ухвалив закон про порядок підготовки та прийняття Конституції, а загальне керівництво цим процесом було передано Конституційному комітету (Патлачук, В. Н., 2016, с. 19).

Наступним історичним етапом став розгляд проєкту Конституції на чотирьох засіданнях вказаного комітету, що зібрав пропозиції, отримані внаслідок обговорення населенням Польщі її положень, хоч ця обставина мала формальний характер. Інтерес викликає та обставина, що текст проєкту польської Конституції перед розглядом у Сеймі було передано на схвалення Й. В. Сталіну, який, за даними відомого польського історика К. Персака, особисто вніс до нього п'ятдесят різних поправок, що стосувалися, зокрема, «ліквідації експлуататорських класів», «співпраці робітників і селян», а також викреслив із тексту положення стосовно прав населення на приватну власність тощо (Persak, K., 2003, ss. 187–209).

Після цього, 22 липня 1952 р., Сейм затвердив текст Конституції, яка за своїм змістом була написана відповідно до радянських зразків та на підставі інструкцій, отриманих із Москви. Як вказує І. Маршалек-Кава, Конституція 1952 р. мала закріпити в Польщі соціалістичну модель, у якій Польська об'єднана робоча партія (далі: ПОРП) зберігала керівну роль у суспільстві, що доводиться шляхом порівняльного аналізу змісту цього документа та Конституції СРСР 1936 р. (Маршалек-Кава, І., 2019).

У тексті Конституції закріплювалася партійна диктатура, основу держави становила усупільнена власність на засоби виробництва, планове ведення

господарства, командно-адміністративне управління. Посада президента скасовувалася, а вищим органом влади проголошувався Сейм, який обирався на чотири роки загальними, безпосередніми, таємними виборами всіх громадян, які досягли 18 років.

Як вказує А. Шумяк, у цілому положення Конституції носили декларативний характер, що доводиться наявністю положень стосовно прав трудящих на проведення зборів, мітингів, маніфестацій і різних інших видів об'єднань громадян, які фактично могли проводитися тільки з дозволу панівної комуністичної верхівки (Szumaniak, A., 2001, с. 40). Подвійний характер мали закріплені в Конституції права на свободу слова, друку, оскільки друкарні, підприємства з виробництва паперу, засоби доставки продукції, радіо, інші ЗМІ знаходилися в руках держави, а пізніше був ухвалений закон, який забезпечував комуністичній владі контроль за публікаціями та будь-якими публічними виступами.

V. Розгляд історії підготовки Конституції Республіки Польщі 1997 р. показує, що за її допомогою планувалося забезпечити перехід від соціалістичної до демократичної системи правління країною та усунути від влади функціонерів ПОРП. Новий конституційний процес було розпочато ухваленням у квітні 1992 р. Закону «Про підготовку і процедуру ухвалення Конституції Речі Посполитої», який закріпив обов'язковість винесення проєкту Конституції на всенародний референдум. Цьому процесу передувало ухвалення в жовтні 1992 р. Малої Конституції, яка носила перехідний характер та передбачала ліквідацію соціалістичної системи управління. Друга причина підготовки Конституції була пов'язана з уведенням в Польщі приватної власності, роздержавленням підприємств, установленням вільної торгівлі, обігу валюти, приватної власності на землю.

Для підготовки Основного Закону країни було сформовано Конституційну комісію у складі 46 депутатів Сейму та 10 сенаторів. До роботи в комісії

було також залучено провідних науковців, істориків, юристів, політологів та практиків. Загалом до неї було подано сім проєктів Конституції, але їх не було розглянуто з причин розпуску президентом парламенту у травні 1993 р. Новий Сейм утворив нову Конституційну комісію, до якої було подано ще шість проєктів Основного Закону, розгляд яких парламент розпочав у 1994 р.

Особливістю конституційного процесу була та обставина, що вперше в історії Польщі 25 травня 1997 р. проводився референдум з питання щодо ухвалення Конституції. Після позитивного рішення референдуму проєкт затвердив Сейм, на підставі чого президент Польщі О. Квасневський 16 липня 1997 р. підписав текст Конституції, яка набрала чинності з 17 листопада 1997 р. За оцінкою українських істориків, правників, політологів, Конституція Польщі є демократичною, детально врегульовує питання соціально-економічного, державно-політичного життя і містить значний перелік прав, свобод та обов'язків людини і громадянина (Тищик, Б. Й., 2012, с. 403).

З метою проведення порівняльного аналізу причин підготовки та основних положень польських Конституцій, було використано діахронний метод, який дозволяє виявити закони розвитку історичних явищ (табл. 1).

У цілому історичні причини підготовки польських Конституцій пройшли складну динаміку, яка пов'язана з політичними змінами в країні, що знайшло відображення в покладених у змісті Основних Законів ідей та доктринальних поглядів. Наприклад, історичний процес прийняття змін до Конституції 1921 р. та затвердження Конституції 1935 р. є ідентичним та пов'язаний з суспільно-політичною кризою, яка охопила цю країну.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі **висновки:**

1. Історія підготовки Малої Конституції 1919 р. була пов'язана з необхідністю консолідації польського суспільства в умовах збройного протисто-

Таблиця 1

Порівняльний аналіз суспільно-політичних причин та доктринальних положень польських Конституцій 1919–1997 рр.

Польські Конституції	Причини прийняття	Основна ідея
1919	створення органів державного управління; передача основних повноважень з управління країною Ю. Пілсудському	відновлення державності
1921	надання Сейму виняткових повноважень; відновлення мирного життя	стабілізація державного устрою
1935	надання президенту особливих повноважень; вихід із соціально-політичної кризи	створення авторитарного режиму
1952	введення командно-адміністративної системи; проведення націоналізації	затвердження соціалістичного устрою
1997	ліквідація командно-адміністративної системи; введення ринкової економіки	перехід до демократичної форми правління

яння з Радянською Росією, а Конституція 1921 р. закріплювала в Польщі парламентську форму правління, яка значно обмежувала повноваження президента й уряду, що стало однією з причин економічної та соціально-політичної кризи. Історичні умови ухвалення Конституції 1935 р. пов'язані із забезпеченням у Польщі створення авторитарної президентської республіки на чолі з Ю. Пілсудським, який мав значний обсяг повноважень в усіх сферах соціально-політичного життя країни.

2. Історія прийняття Конституції ПНР 1952 р. відбувалася під впливом радянської окупації Польщі, а її завданням стало запровадження в країні соціалістичної моделі управління суспільством, проведення націоналізації підприємств, землі, ліквідація приватної власності. У протилежність цьому Конституція 1997 р. ухвалювалася в умовах пере-

ходу від командно-адміністративної до демократичної системи управління, тому її зміст відзначається демократичним характером, забезпечує створення приватної власності на всі засоби виробництва та вільної торгівлі.

3. Історія підготовки польських довоєнних Конституцій показує відображення в них тенденцій повного нехтування правами українського населення на використання рідної мови, культури, просвітницької діяльності про яке в їх змісті взагалі не згадується, хоча українці складали третину її населення. При цьому, незважаючи на наявність в них загальних положень стосовно інших національностей, польська влада проводила антиукраїнську політику шляхом знищення читалень, закриття українських видань, заборони діяльності культурно-просвітницьких організацій.

Бібліографічні посилання

Stawicki, R., 2011. *Główny Specjalista Prawa i wolności obywatelskie w Polsce po 1918 r. w świetle rozwiązań konstytucyjnych – zarys historyczno-prawny*. Warszawa, 17 s.

Турчак, А., 2014. Мартовская Конституция 1921 г. в Польше: государственное устройство Польши и парламентаризм. Национальный юридический журнал : Теория и практика, № 3, сс. 65–70.

Булавина, С., 2014. Конституції Польщі 1921 р. та 1935 р. в українській та польській історіографії. Історико-правовий часопис, № 1(3), сс. 7–12.

Кравчук, М., 2014. Історико-правова генеза Державного Трибуналу : досвід Польщі. Історико-правовий часопис, № 1(3), сс. 18–21.

Патlachuk, V. N., 2016. Основні положення Конституції Польської Народної Республіки 1952 р. Науковий

вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право, № 41, сс. 289–294.

Persak, K., 2003. *Troskliwy opiekun i swiatly doradca Polski Ludowej – poprawki Jozefa Stalina do Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 roku*. PRL. Trwanie i zmiana / red. Dariusz Stola, Marcin Zaremba. Warszawa, ss. 187–209.

Маршалек-Кава, И., 2019. Правовое положение Сейма Польши в 1952–1989 годах. URL: <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=377> (дата звернення: 15.02.2019).

Szymaniak, A., 2001. *Prawa obywatelskie w konstytucjach z 1952 r/ I 1997 r/ analiza porownawcza*. Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny. Rok LXIII – zeszyt 3, ss. 31–48.

Тишич, Б. Й., 2012. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.): навч. посіб. Львів: Світ, 465 с.

References

Stawicki, R., 2011. *Główny Specjalista Prawa i wolności obywatelskie w Polsce po 1918 r. w świetle rozwiązań konstytucyjnych – zarys historyczno-prawny*. Warszawa, 17 p.

Turchak, A., 2014. *Martovskaya Konstituciya 1921 g. v Polshe: gosudarstvennoe ustrojstvo Polshi i parlamentarizm* [The March 1921 Constitution in Poland: the Polish Government and Parliamentarism]. Nacionalnyj yuridicheskij zhurnal: Teoriya i praktika, № 3, pp. 65–70.

Bulavina, S., 2014. *Konstituciji Polshi 1921 r. ta 1935 r. v ukrajinskij ta polskij istoriografii*. [The Constitution of Poland in 1921 and 1935 in Ukrainian and Polish historiography]. Istoriko-pravovij chasopis, № 1(3), pp. 7–12.

Kravchuk, M., 2014. *Istoriko-pravova geneza Derzhavnogo Tribunalu: dosvid Polshi* [The Historical and Legal Genesis of the State Tribunal: The Experience of Poland]. Istoriko-pravovij chasopis, № 1(3), pp. 18–21.

Patlachuk, V. N., 2016. *Osnovni polozhennya Konstituciji Polskoyi Narodnoyi Respubliki 1952 r.* [The

Historical and Legal Genesis of the State Tribunal: The Experience of Poland]. Naukovij visnik Uzhgorodskogo nacionalnogo universitetu. Seriya: Pravo, № 41, pp. 289–294.

Persak, K., 2003. *Troskliwy opiekun i swiatly doradca Polski Ludowej – poprawki Jozefa Stalina do Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 roku*. PRL. Trwanie i zmiana / red. Dariusz Stola, Marcin Zaremba. Warszawa, pp. 187–209.

Marshalek-Kava, I., 2019. *Pravovoe polozhenie Sejma Polshi v 1952–1989 godah* [Legal status of the Seimas of Poland in 1952–1989]. URL: <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=377> (дата звернення: 15.02.2019).

Szymaniak, A., 2001. *Prawa obywatelskie w konstytucjach z 1952 r/ I 1997 r/ analiza porownawcza*. Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny. Rok LXIII – zeszyt 3, pp. 31–48.

Tishik, B. J., 2012. *Polsha: istoriya derzhavnosti i prava (X – pochatok XXI st.): navch. posib* [Poland: History of Statehood and Law (X – beginning of XXI century)]. Lviv: Svit, 512 p.

**SCRIPTORES HISTORIAE
SCIENTIA FONTIBUS
SPECIALIS DISCIPLINIS HISTORICAL**

**HISTORIOGRAPHY
SOURCES STUDY
SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES**

**ІСТОРІОГРАФІЯ
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ**

**ИСТОРИОГРАФИЯ
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
СПЕЦИАЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ**

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
 ISSN 2664–9950 (Print)
 ISSN 2707–6385 (Online)
 2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 185–196
 doi 10.15421/26190213
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 2–45(083.89)»179/185»-047.37

Метричні книги як джерело у вивченні шлюбності другої половини XVIII – першої половини XIX століття: можливі дослідницькі ризики

О. А. Бороденко

кандидат історичних наук, доцент, докторант
 ORCID: 0000–0002–0292–9310
elena_bs@ukr.net

*Полтавський національний педагогічний
 університет ім. В. Г. Короленка
 вул. Остроградського, 2, м. Полтава,
 Україна, 36000*

Анотація. *Мета статті.* У статті вивчаються метричні книги як церковні джерела другої половини XVIII – першої половини XIX ст., що укладалися представниками парафіяльного кліру і тому не позбавлені певних помилок і неточностей. *Методи дослідження.* Змістове наповнення джерел визначило коло використаних загальнонаукових і спеціально-історичних методів, насамперед історико-порівняльного, критичного, деконструкції тощо. *Наукова новизна.* Вперше на основі аналізу документів директивно-розпорядчого, статутного та обліково-статистичного напрямку, безпосередньо метричних книг, виявлено низку порушень виконавчої дисципліни парохів у веденні церковної документації, передусім у реєстрації вінчаних осіб. *Основні результати.* З метою уникнення дослідницьких пасток розкрито можливі інформативні неточності названих

обліково-статистичних документів, процитовано фрагменти першоджерел, наведено приклади осібних подружніх пар. Акцентовано увагу на важливості точних записів про вік людей, які визначали малоліття / повноліття, готовність до рекрутства, набуття майнових прав, відповідальність особи перед законом за скоєні злочини, вибір опікуна тощо. Аналізуючи метричну книгу та шлюбні обшуки Різдва-Богородицької церкви с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії, обчислені квантитативні показники шлюбності, представлені у таблиці, проведено компаративний аналіз змістової частини та вказано на відмінності у записах двох церковних реєстрів, співставлено кількісні показники матримоніальних союзів за окремі роки. Одночасно виокремлено ймовірні причини відсутності обліку осіб за певні роки у метричних книгах, а також чинники, що могли зумовлювати динамічні коливання чисельності вінчань щороку та у високосні роки. *Практичне значення.* Рекомендовано для застосування авторами статей у наукових і науково-популярних журналах, в історико-демографічних, гендерних, краєзнавчих дослідженнях, укладання навчально-методичної літератури та проведення подальших досліджень із соціальної історії України. *Оригінальність.* Використано матеріали унікальних метричних книг, шлюбних обшуків, враховано досвід вивчення церковної документації окремих польських та українських дослідників. *Тип статті:* первинна.

Ключові слова: наречені; церковна документація; церковні обшуки; шлюб.

Надійшла до редколегії 01. 08. 2019.

Прорецензована 16. 10. 2019

Рекомендована до друку 26. 12. 2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 185–196

doi 10.15421/26190213

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 2–45(083.89)»179/185»-047.37

Метрические книги как источник в изучении брачности второй половины XVIII – первой половины XIX века: возможные исследовательские риски

Е. А. Бороденко

кандидат исторических наук, доцент, докторант

ORCID: 0000–0002–0292–9310

elena_bs@ukr.net

*Полтавский национальный педагогический
университет им. В. Г. Короленка,
ул. Остроградского, 2, г. Полтава,
Украина, 36000*

Аннотация. *Цель статьи.* В статье изучаются метрические книги как церковные источники второй половины XVIII – первой половины XIX в., которые создавались представителями приходского клира, поэтому не лишены определенных ошибок и неточностей. *Методы исследования.* Содержательное наполнение источников определило круг общенаучных и специально-исторических методов, прежде всего деконструкции, историко-сравнительного, критического и других. *Научная новизна.* Впервые на основе анализа документов директивно-распорядительного, уставного и учетно-статистического направления, непосредственно метрических книг выявлен ряд нарушений исполнительской дисциплины священниками в ведении церковной документации, прежде всего в регистрации венчанных людей. *Основные результаты.* Во избежание исследовательских рисков раскрыто

информативные неточности названных учетно-статистических документов, процитированы фрагменты первоисточников, приведены примеры некоторых супружеских пар. Акцентируется внимание на важности верных записей о возрасте людей, которые определяли малолетство / совершеннолетие, готовность к рекрутству, приобретение имущественных прав, ответственность лица перед законом за совершенные преступления, выбор опекуна и тому подобное. Анализируя метрическую книгу и брачные обыски Рождество-Богородицкой церкви с. Николаевка Роменского уезда Полтавской губернии, вычисленные количественные показатели брачности представлены в таблице, проведен компаративный анализ содержательной части и указано отличия в записях двух церковных реестров, сопоставлены количественные показатели матримониальных союзов за отдельные годы. Одновременно выделены вероятные причины отсутствия учета лиц за определенные годы в метрических книгах, а также факторы, которые могли предопределять динамические колебания численности венчаний ежегодно и в високосные годы. *Практическое значение.* Рекомендовано для применения авторами статей в научных и научно-популярных журналах, в историко-демографических, гендерных, краеведческих исследованиях, уложении учебно-методической литературы и проведении последующих исследований из социальной истории Украины. *Оригинальность.* Использованы материалы уникальных метрических книг, брачных обысков, учтен опыт изучения церковной документации отдельных польских и украинских исследователей. *Тип статьи:* первичная.

Ключевые слова: брачующиеся; церковная документация; церковные обыски; брак.

Поступила в редколлегию 01.08.2019

Прорецензирована 16.10.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 185–196

doi 10.15421/26190213

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508–508.95

Metric books as a source in the study of the marriage of the second half of the XVIII – the first half of the XIX century: possible research risks

O. A. Borodenko

Ph. D. in History, Associate Professor,
 a doctoral student

ORCID: 0000–0002–0292–9310

elena_bs@ukr.net

*Poltava V. H. Korolenko National
 Pedagogical University,*

2 st. Ostrogradskyi, Poltava, Ukraine, 36000

Abstract. *The aim.* The article studies metric books as church sources of the second half of the 18th – the first half of the 19th century, which were compiled by representatives of the parish clergy and therefore some certain errors and inaccuracies are presented. *Research methods.* Data sources determined the range of general scientific and special-historical methods used in the research, first of all they are deconstruction, historical and comparative, critical methods, etc. *Scientific novelty.* Based on the analysis of the directive and administrative, statutory, accounting and statistical documents, and metric books, the author for the first time made an attempt to reveal a number of violations of the executive discipline in some parishes in terms of maintaining some church documents, mostly marriage records. *Main results.* In order to avoid research traps, possible informative inaccuracies of the mentioned accounting and statistical documents were found out, fragments of the primary sources were cited, examples of individual married couples were given. We focus on the importance of correct records about the age of people who determined the minority / majority, readiness for recruitment, the acquisition of property rights, the person's legal responsibility for the crimes committed, the choice of guardian, etc. The metric

book and the marriage searches of the Nativity of the Blessed Virgin Mary (Rizdvo-Bohorodytska) church of the village of Mykolaevka, Romny povit, Poltava province were analyzed, the calculated quantitative indicators of marriage are presented in the table, a comparative analysis of the content is made and the differences in the records of the two church registries are shown, and the quantitative indicators of the matrimonial unions for certain years are compared. At the same time, the probable reasons for the lack of registration of persons for certain years in metric books, as well as factors that could cause dynamic fluctuations in the number of weddings annually and in leap years are emphasized. The author indicates the possible reasons for omitting some entries in the metric books of certain periods, and analyzes the factors that determined the violation of the registration procedure by representatives of clergymen in the church documentation. The following violations were revealed: the discrepancy in the entries in some metric, auditing and marriage-search books; omitting the marital registration between landowners or officials with their serfs; brides' age fabrication in the church documents; mistakes and corrections in the anthroponymic data, topographical errors in entering brides' origin etc. The average number of marriages registered in 1763–1858 in the village of Mykolaevka is 11.3. The number of weddings registered in different years including leap years is from 3–4 to 26–28 per year. *Originality.* The author used the unique metric books, church searches and analyzed church documents previously studied by some Polish and Ukrainian scholars. *Practical significance.* It is recommended for publishing in scientific journals, historical, demographic, gender and local research, for educational and methodological manuals, and further investigation in social history of Ukraine. *Article type:* original.

Keywords: Engaged; Church documentation; Church searches; Marriage.

Received 01.08.2019

Reviewed 16.10.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. Упродовж XVIII – першої половини XIX ст. метричні книги разом зі шлюбними обшуками та сповідними розписами були головними документами у визначенні законності народжень, шлюбності¹ та смертності людей (Указатель, 1834, с. 52). Церковна документація обліково-статистичного характеру укладалася відповідно до визначених законодавством формулярів і правил реєстрації населення. Проте, як і більшість документів масового спрямування, метричні книги не були позбавлені помилок, неточностей, адже вони укладалися власноруч представниками парафіяльного кліру.

Мета дослідження. З метою уникнення певних дослідницьких пасток, у студії звернуто увагу на можливі інформативні неточності метричних книг передусім у реєстрації укладених шлюбів. Аналізуючи церковну документацію, автор звертався як до загальнонаукових, так і спеціально-історичних методів. З-поміж останніх виокремився критичний метод ставлення до писемних документів, адже вони створювалися представниками парафіяльного духовенства, які по-різному виконували свої професійні обов'язки, до того ж керувалися відмінними поглядами, потребами та вподобаннями. Методологія деконструкції сприяла розчленуванню тексту джерел на окремі значенні – в одиниці та їхньому аналізі. Використано також елементи компаративної методики, співставлення кількісних показників шлюбів за двома церковними реєстрами: метричних і церковних книг. З метою «олюднення» історичного матеріалу наведено приклади простих людей.

Виходячи з поставленої мети дослідження, спробуємо вирішити наступні завдання. У першій частині дослідження розкриємо можливі порушення виконавчої дисципліни парохами у веденні метрик, апелюючи до першоджерел і наводячи приклади осібних сімейних пар. У другій частині на прикладі метричної книги та шлюбних обшуків с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії обчислимо та продемонструємо в таблиці цифрові дані шлюбності, проведемо історико-порівняльний аналіз інформативної складової та кількісних показників матримоніальних² союзів. Побіжно вкажемо на ймовірні причини відсутності

записів певних років у метричних книгах і виокремимо чинники, що могли впливати на щорічну динаміку чисельності шлюбів та окремо у високосні роки. Звернемо увагу на можливі причини порушень реєстрації парафіян у церковній документації та систему покарань представників духовенства за недоброчесне виконання своїх професійних обов'язків.

Історіографія. Вивченню окремих аспектів церковних книг, які, щоправда, не торкалися проблематики шлюбності, присвячені праці польських та українських дослідників: І. Гейшторової (I. Gieysztorowa) (Gieysztorowa, I., 1971), С. Гузенкова (Гузенков, С., 2005), Ю. Легуна (Легун, Ю., 2006), В. Левченка (Левченко, В., 2016), Н. Лобко (Лобко, Н., 2008), В. Мордвінцева (Мордвінцев, В., 1999), І. Скочиляса (Скочиляс, І., 1997) та інших.

Основу джерельної бази представлено метричною книгою 1763–1826 рр. та церковно-обшукowymi книгами 1809–1841, 1854–1858 рр. Різдво-Богородицької церкви с. Миколаївки Роменського повіту Полтавської губернії (ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 570; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 3; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 4; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 5; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 27). За матеріалами двох реєстрів було обчислено кількісні показники шлюбів і систематизовано в таблицю. У наведенні прикладів дотримання правил церковного діловодства апелювано до церковно-облікових документів Варваринської церкви м. Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1839–1857 рр., церкви Іоанна Воїна с. Рогізного Сумського повіту Слобідсько-Української губернії за 1790–1823 рр., Успенської церкви с. Спаського Кролевецького повіту Чернігівської губернії за 1774–1795 рр. (ДАСО, ф. 94, оп. 1, спр. 1; ДАСО, ф. 834, оп. 2, спр. 4; ДАСО, ф. 839, оп. 2, спр. 2). Загалом метричні книги відображають дані про народжених, вінчаних і померлих осіб, проте акцентовано на особливостях шлюбності. «Обыскные» / шлюбно-обшуківі книги відображають дещо розширені, порівняно з метричними книгами, персоніфіковані відомості про людей, які вирішили поєднатися шлюбом (Бороденко, О., 2018а; Бороденко, О., 2018b). Змістова наповненість цієї документації регламентувалася указами 1765, 1802 та 1837 рр. (ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XVII, с. 189–190; ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XXVII, с. 230; ПСЗРИ, 1838, Собрание второе, Т. XII, Ч. II, с. 947–948). Для проведення порівняльного аналізу маскулінних (чоловічих) даних у миколаївській метриці з подібними фіскальними було використано «Ревізку казку про кріпаків поміщиків Роменського повіту» за 1811–1816 рр., яка

¹ Шлюбність – у вузькому змісті – процес створення сімейних союзів, у ширшому змісті – сукупність процесів вступу в шлюб або припинення шлюбів через розлучення або смертність одного з подружжя (Рыбаковский, Л., с. 24).

² Матримоніальний – пов'язаний з одруженням, подружнім життям; шлюбний (Словник, 1973, с. 652).

подає відомості про представників чоловічої статі (ДАСО, ф. 993, оп. 1, спр. 11). У дослідженні також використано актову документацію директивно-розпорядчого, статутного характеру (Дубровіна, Л., Горобець, В., 1993, с. 32), яка буде показана нижче.

Виклад нового матеріалу. Стурбованість Синоду недотриманням парохами правил у веденні метричних книг набула відображення в указах 1805, 1824, 1827, 1828 рр. (ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XXVIII, с. 1136–1137; ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XXXIX, с. 319; ПСЗРИ, 1830, Собрание второе, Т. II, с. 1073; ПСЗРИ, 1830, Собрание второе, Т. III, с. 156), Устави духовних консисторій від 27 березня 1841 р., «Уложениях о Наказаніях Уголовных и Исправительных» від 15 серпня 1845 р., а також книзі другій «Закона о состояниях» Зводу законів Російської імперії за 1857 р. (ПСЗРИ, 1842, Собрание второе, Т. XVI, Ч. I, с. 235; ПСЗРИ, 1846, Собрание второе, Т. XX, Ч. I, с. 937; Свод законов, 1857, Т. IX, с. 304). Подібний контроль за реєстраційною комплектністю, якістю, акуратністю, читабельністю, хронологічною відповідністю записів у старопольських метричних книгах проводився ще у XVII–XVIII ст., оскільки вони складали основу демографічної статистики людності (Gieysztorowa, I., 1971, с. 590). Натомість в українському суспільстві подібні тенденції стають помітними у XVIII – першій половині XIX ст., адже метричні книги були запроваджені указами 1722, 1724 рр., дещо корегувалися 1779 та 1806 рр., а вдосконалилися 1831 та 1838 рр. (ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. VI, с. 707; ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. VII, с. 266–267; ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XX, с. 883–884; ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XXIX, с. 254–255; ПСЗРИ, 1832, Собрание второе, Т. VI, Ч. I, с. 203–204, 817; ПСЗРИ, 1839, Собрание второе, Т. XIII, Ч. I, с. 91–92). Записи в них повинні були вести парохі відповідно до встановлених форм і вимог (Решение одного из вопросов, 1881).

Досліджуючи метричні книги українського Лівобережжя, ми виявили низку порушень виконавчої дисципліни представниками парафіяльного духовенства. По-перше, невідповідність персоналізованих даних населення у записах метричних книг і ревізьких відомостях, особливо про чоловіків рекрутського віку: не завжди збігалися імена та прізвища або померлі особи не були внесені у метричні книги вчасно та рахувалися живими, а у фіскальних були відсутніми (ПСЗРИ, 1830, Собрание второе, Т. II, с. 1073). Зокрема, ревізька казка від 14 грудня 1811 р. перелічує кріпаків-чоловіків померлого поміщика, колезького асесора Івана Манджоса. З-поміж них показано 40-річного Івана Трохимовича Ковбасу із чотирма синами.

Найменшими були Кузьма та Микита. Найстарший, записаний 19-річним, чомусь у примітці зазначений рекрутом із 1798 р. Четвертий – 11-річний Данило, позначений померлим у 1810 р. Досліджуючи матеріали метричної книги 1810 р., справді знаходимо померлого 16-річного хлопця. Як бачимо, вікові показники у двох реєстрах відрізняються. В іншому випадку фіскальна відомість представляє 25-річного Каленика Никифорова Яковенка, який записаний померлим 1809 р. Проте у метричних записах цього року серед померлих миколаївців вказаного чоловіка не знаходимо. Отже, наведені приклади показують невідповідність між двома реєстрами у позначенні відомостей про людей (ДАСО, ф. 993, оп. 1, спр. 11, арк. 45; ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 570, арк. 213, 223, 224 зв.).

По-друге, іноді не реєструвалися шлюби поміщиків і чиновників зі своїми кріпаками-дівками / хлопцями та іншими не рівними собі за соціальним статусом особами. Своїми вчинками вони прагнули не оприлюднювати утворені сімейні союзи, уникати дорікань від родичів і сорому від громади. Щоправда, замовчування та приховування вінчань у майбутньому призводило до неприємств у визнанні як самих шлюбів, так і прижитих у них дітей законними (ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XXVIII, с. 1136–1137).

По-третє, народжені, вінчані та померлі записувалися невчасно. Особисті дані про учасників треб повинні були реєструватися у церковних книгах відразу після проведення обрядів і «не на память или съ показанія семействъ» (ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XXXIX, с. 319; Свод законов, 1857, Т. IX, с. 309). Зокрема, такі вимоги від 9 січня 1803 р. були рекомендовані Сумським духовним правлінням і показані священиком у метричній книзі церкви Іоанна Воїна с. Рогізне (ДАСО, ф. 94, оп. 1, спр. 1, арк. 131).

По-четверте, як у шлюбних обшуках, так само і метричних книгах бачимо порушення у визначенні віку наречених. Систематичне позначення віку наречених у церковній документації спостерігалося відповідно до форми метричних книг заявленої Сенатським указом 7 лютого 1838 р. (ПСЗРИ, 1839, Собрание второе, Т. XIII, Ч. I, с. 91–92). Щоправда, деякі священики позначали вікові показники ще наприкінці XVIII – початку XIX ст. Парохі, проводячи шлюбно-обшукові дії, повинні були перевірити дотримання однієї з-поміж матримоніальних вимог, а саме: вікову відповідність молодих. Віковий ценз упродовж століття дещо змінився. Відповідно до канонічних вимог, у XVIII ст. хлопці вступали у шлюб не раніше 16 років, а дівчата – 14 років (Бороденко, Е., 2013, с. 359–360). Шлюбно-вікові вимоги, починаючи з 19 липня 1830 р., були

скореговані підвищенням на два роки: для чоловіків – 18 років, жінок – 16 років (ПСЗРИ, 1831, Собрание второе, Т. V, Ч. I, с. 740). Не допускалися вінчання людей старших за 80 років (ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XII, с. 285). Вікові відомості про наречених повинні були перевірятися: місцевих – у метричних книгах із архіву парафіяльної церкви, а мігрантів – через надання свідоцтв зі своїх парафій або з консисторій про підтвердження кількості прожитих років.

Але, на жаль, священники не завжди звіряли у метриках або свідоцтвах вік наречених. Через небережність документів, відсутність наданих довідок із консисторій парохі не могли перевірити вікові дані про осіб або допускали звичайну недбалість, недооблік у записах. У зв'язку з цим, у деяких церковних книгах відсутні вікові показники осібних наречених. Зокрема, не показані вікові дані у п'яти з дев'яти крелевецьких подружніх пар за 1843 р. та у трьох з чотирьох – 1844 р. (ДАСО, ф. 834, оп. 2, спр. 4, арк. 16–20).

В іншому випадку парохі Різдво-Богородицької церкви с. Миколаївки не звірили вікові показники козака Василя Васильовича Тимошенка, який надав свідоцтво про свій вік від священника с. Житне. У церковній книзі збереглося повідомлення про вінчання 17 січня 1854 р. названого молодика, записаного 20-річним, із миколаївською 24-річною нареченою Мокриною, донькою Івана Фоміна Олексієнка. Очевидно, вік нареченого задекларований із його слів і був дещо спотвореним, адже за свідоцтвом про народження, написаним священником житнянської церкви, йому майже 22 роки, бо народжений 5 березня 1832 р. (ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 27, арк. 1 зв.–2). Відповідно до законодавства козак Василь міг вимагати, як і будь-який парафіянин, перевірки своїх особистих даних, занесених у церковну книгу, відразу ж по закінченню богослужби. Виявивши неточність в написанні, наречений повинен був наполягати на виправленні помилки та у підтвердженні «вѣрности показанія свидѣтельствовать письменно въ особой графѣ» (ПСЗРИ, 1842, Собрание второе, Т. XVI, Ч. I, с. 234). Припустимо, що Василь Тимошенко та його батьки через неосвіченість достеменно не володіли інформацією про кількість прожитих років, тому ніхто не перевіряв церковних записів. Так, представники парафіяльного духовенства йшли на порушення матримоніальних вимог. Тоді поставало питання законності їхніх дій у проведенні обрядів, правдивості свідчень у виданих метричних довідках тощо.

Порушення у церковному діловодстві призводили до реєстрації шлюбів за участю малолітніх осіб. У такому випадку проведено вінчання визна-

валося незаконним, а одружені особи негайно розлучалися від спільного проживання (ПСЗРИ, 1842, Собрание второе, Т. XVI, Ч. I, с. 249). Метричні виписки з віковими показниками молодих чоловіків визначали готовність до рекрутства (ПСЗРИ, 1845, Собрание второе, Т. XIX, Ч. I, с. 144; Свод законов, 1857, Т. IX, с. 307; Несколько слов, 1880, с. 460–468). Достовірність таких довідок про кількість прожитих років впливала на визначення судовими інстанціями міри покарання малолітніх злочинців. Неповнолітні особи (до сімнадцятиріччя), які скоїли тяжкі злочини, могли уникати покарання на смерть тощо (ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XVII, с. 317; ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XI, с. 641; ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XII, с. 174–175; ПСЗРИ, 1830, Собрание первое, Т. XVI, с. 375). У таких випадках важливими були правдиві реєстраційні записи у метриках про народження людей.

Достовірні свідчення у метричних книгах про вік впливали на формування опікунських і майнових прав неповнолітніх осіб. Загалом, починаючи з 30-х рр. XIX ст., у визначенні неповноліття людності виокремлювалося три вікових категорії. Перша, від народження до чотирнадцятиліття, не дозволяла дітям-безбатькам управляти, розпоряджатися, відчужувати своє майно. Друга вікова група, від чотирнадцяти до сімнадцяти років, давала змогу малолітньому обирати собі опікуна. У третьому випадку, від сімнадцяти до двадцяти років, неповнолітній вступав в управління своїм майном, але «делать долги» або давати письмові зобов'язання міг за дозволом і підписом своїх опікунів. З повнолітнім віком – двадцятиріччям. – особа набувала всіх прав у розпорядженні своїм майном (Свод законов, 1832, Т. X, с. 52–53; Свод законов, 1857, Т. X, с. 40–43). Отже, огріхи, недореєстрація, сплановане спотворення віку людей представниками парафіяльного кліру визначали незаконність / законність укладеного шлюбу, малолітства / повноліття, придатності до рекрутства, свідоцтв про народження осіб, засудження малолітніх злочинців, набуття майнових прав особами до 20 років, права вибору опікунів тощо.

По-п'яте, у метричних книгах зустрічаються виправлення, закреслення, невідповідність записів, що були недопустимими. Правилами церковного діловодства та відповідним законодавством регламентувалося: «Всякія подчистки въ метрических документахъ строго запрещаются; и если бы случилась погрѣшность писца, то погрѣшительство написанное надлежитъ оградить со всѣхъ сторонъ чертами и потомъ продолжать писать что должно» (Свод законов, 1857, Т. IX, с. 309).

Незважаючи на визначені форми та вимоги щодо ведення метричних книг, представники парафіяльного кліру допускали явні порушення у записах людної при здійсненні головних церковних треб: хрещення, вінчання та відспівування. Зокрема, у частині другій «О браковенчавшихся» метричної книги с. Миколаївка від 2 лютого 1813 р., подружня пара № 4 докладно описана, але без зазначень свідків, а потім закреслена навхрест. Повторно ці наречені показані вже під записом № 5. Козака з с. Ненадівка Якова Олександрова було повінчано з миколаївською дівчиною Наталією, донькою військового товариша Миколи Матяша. Відомості про свідків треби додавалися. Парохи явно припустилися грубої помилки, оскільки після закресленої пари був зроблений запис іншої подружньої пари, але від 19 січня 1813 р. і також за № 4. Очевидно, четверта подружня пара миколаївського козака Федора Якова Раска та Зіновії Івана Белиха була повінчана раніше ніж подружжя ненадівського козака, а спочатку пари були записані навпаки. Причина – невчасна реєстрація головних учасників обряду. Ще одне подібне закреслення зафіксовано у цьому ж році, але вже у травні місяці (ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 570, арк. 172–173). Явні порушення такого змісту зафіксовано і в інших метриках, для прикладу с. Спаське (ДАСО, ф. 839, оп. 2, спр. 2, арк. 60).

Не були винятком у виявленні помилок і порушень і інші обліково-статистичні книги, передусім шлюбні обшуки. На прикладі метричної та церковно-обшуківих книг с. Миколаївки проведемо короткий історико-порівняльний аналіз кількісних показників подружніх пар та інформативної складової про них. Аналізуючи записи антропонімічних даних, адміністративно-територіального походження наречених, спостерігаємо відмінності. Зокрема, у метричних та обшуківих книгах 1809 р. кількість новостворених сімей була тотожною – по 15 в обох церковних книгах. Натомість, вивчення персоніфікованих відомостей кожної подружньої пари показало дещо іншу ситуацію. Дев'ять шлюбних пар не збігаються у записах метричних із обшуківими: показані інші прізвища наречених. Тільки шість родин виявилися ідентичними. Спостерігаємо також плутанину в назвах населених пунктів наречених-мігрантів. Зокрема, у метриці 1810 р. Григорій Тарасов Савченко показаний як наречений із с. Овлаші, а в церковних обшуках цього ж року він – місцевий житель. Подібно не співпадає місце постійного помешкання Микити Фоміна Фоменка: у метриці він – житнянський козак, а обшуківі книга представляє його миколаївцем. Одна шлюбна пара селянина Ігнатія Стефанова Шиденка з хутора Байрака та селянки Анастасії

Громошенко записана у церковних обшуках 1810 р., а в метричних книгах двічі – 1809 та 1810 рр. Також виявлено не завжди тотожні написання імен і прізвищ повінчаних осіб (ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 570, арк. 221, 211 зв.; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 3, арк. 1–15). Отже, порівняльний аналіз записів про наречених у метричній книзі та шлюбних обшуках с. Миколаївки виявив деякі невідповідності реєстрацій у 1809–1810 рр., що вказує на випадки несумлінного виконання своїх обов'язків представниками парафіяльного кліру.

Далі проведемо аналіз кількісних показників шлюбів за двома реєстрами, які було обоховано, систематизовано у десятирічні групи та відображено у таблиці 1. Співставлення квантитативних даних обшуківі та метричній книг с. Миколаївки дало змогу порівняти число шлюбів упродовж 18 років – 1809–1826 рр. Щорічні цифрові показники шлюбності в двох церковних документах виявилися тотожними. Упродовж обчислених 1763–1858 рр. кількість шлюбів коливалося від мінімальних значень (3) у 1841 р. до максимальних (28) у 1799 р.

Необхідно враховувати пропуски інформації за окремі роки, наприклад 1779–1783 та 1842–1850 рр. Відсутність записів 40-х рр. XIX ст. спричинена браком метричної та церковно-обшуківі документації. Натомість у першому випадку ненав'язність письмових реєстрацій у метричній книзі за п'ять років, кінця 70-х – початку 80-х рр. XVIII ст., можна пояснити можливою відсутністю церкви, що працює, у селі. З-поміж інших причин допустимі також: пожежа, яка ліквідувала приміщення храму та була доволі частим явищем для ранньомодерної епохи; відсутність представників парафіяльного кліру, без яких проведення богослужб було б неможливим; довготривала дезінфекція церкви у зв'язку з поширенням інфекційних хвороб тощо. Деякі церкви доволі швидко відбудовувалися після пожеж, а інші – роками. Наприклад, 20 грудня 1781 р. вогонь знищив церкву з багатотою різницею у с. Основа Харківського повіту. Щоправда, вже в 1782 р. була збудована нова дерев'яна церква Предтечі. Подібна участь спіткала Преображенський храм у м. Охтирка Охтирського повіту Харківського намісництва 1785 р., який відбудовувався п'ять років і був відкритий у 1790 р. (Щелков, К., 1882, с. 134–135, 142–143).

Особливо болючими для населення були інфекційні захворювання, передусім чума та холера, які забирали багато людських життів. Чума у XVIII ст. спалахувала з періодичністю 8–15 років (Чума. Матеріал з Вікіпедії). Масштабними епідеміями чуми можна вважати 70-ті рр. XVIII ст., передусім 1771, 1775 рр. (Шамрай, С., 2012, с. 152). Про ці трагічні події говорять різні автори та джерела

(Щелковъ, К., 1882, сс. 125, 129). Зокрема, виявлено низку документів Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії за 1771 р., підшитих в окрему збірку, в яких показано різні заходи боротьби з чумою (ЦДІАУ, ф. 990, оп. 1, спр. 827, арк. 31). Ще один документ представляє відомості про поширення невідомої епідеміологічної хвороби у 1783–1784 рр., від якої помер Герасим Вакулянський, свя-

щеник церкви с. Багачки Хорольської протопопії. У зв'язку зі смертним випадком пароха проводилася дезінфекція приміщення та майна храму (ЦДІАУ, ф. 990, оп. 1, спр. 1656). Зокрема, дезінфікувалися святі ікони та інші церковні реліквії, до яких торкалися люди. У таких умовах здійснення святих таїнств ставало неможливим, що й пояснювало брак записів у церковній документації деяких храмів.

Таблиця 1.

Кількісні показники шлюбності с. Миколаївки за метричною книгою 1763–1826 рр. та шлюбними обшуками 1809–1841 та 1854–1858 рр.

Рік вінчання / Кількість шлюбів										Разом	μ
1761	1762	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770		
-	-	10	16	4	9	9	6	8	8	70	8,8
1771	1772	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780		
16	12	9	11	15	11	20	14	-	-	108	13,5
1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789	1790		
-	-	-	11	12	12	6	4	21	15	81	11,6
1791	1792	1793	1794	1795	1796	1797	1798	1799	1800		
15	21	23	12	13	20	16	18	28	15	181	18,1
1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810		
17	23	21	15	14	15	6	26	15	16	168	16,8
1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820		
11	18	11	13	17	15	7	7	8	6	113	11,3
1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	1828	1829	1830		
13	10	14	15	14	8	8	6	6	6	100	10,0
1831	1832	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840		
5	14	17	12	12	9	11	11	11	4	106	10,6
1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850		
3										3	3
1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860		
			9	4	12	16	5			46	9,2
										976	11,3

**Примітки.*

1. μ – середнє значення кількості шлюбів за десятиліття. Жирним курсивом виділені високосні роки. Виняток: 1800 р. не був високосним.

2. Таблиця укладена авторами на основі джерел (ДАСО, ф. 960, оп. 3, спр. 570; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 3; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 4; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 5; ДАСО, ф. 1036, оп. 1, спр. 27).

Аналізуючи десятирічні групи, показані у таблиці 1, виявляємо неповноту даних за чотири десятиліття через відсутність інформації про вінчання в окремі роки. Припускаємо, що обчислений середній показник шлюбності (11,3) за 1763–1858 рр. дещо занижений. Квантитативні дані таблиці демонструють динаміку укладених сімейних союзів у високосні роки. Виняток становив 1800 р., який не вважався високосним. Кількість вінчань коливалася від найменших показників – 4, у 1788 р. або 1840 р., до

найбільших – 26, у 1808 р. З огляду на таку чисельну динаміку шлюбності у високосні роки, можна заперечити поширеній тезі про небажання людей одружуватися кожного четвертого року, оскільки такі сімейні союзи чекатиме недобра доля (Маховська, С., 2011, с. 108). Люди тих часів переважно були неписьменними, погано володіли інформацією лічби років, кількості особисто прожитих років тощо. Навряд чи вони звертали особливу увагу на значимість високосних років у їхньому житті.

Напевно, що на щорічне число вінчань впливали, як найперше, демографічні коливання народжень і смертності людності за певні роки, а також соціально-економічні чинники: врожайність / недорід, голодні роки та інші. Адже весілля було чи не найбільшим святом у житті людей, яке тривало декілька днів і вимагало підготовки, частування запрошених гостей. З-поміж інших причин, що впливали на рішення молодят про одруження, були й об'єктивні чинники, що корегували життя громади: пожежі, поширення інфекційних захворювань, тимчасове закриття церков, відсутність достовірної документації на шлюб тощо.

Недотримання вимог щодо реєстрації парафіян та неналежне укладання церковних книг можна пояснити недостатньою освіченістю представників місцевого духовенства, неухважністю, вірою людям «на слово», що було недопустимим, тощо. Припускаємо, що парохі вдавалися до помилок при дублюванні персоніфікованих даних про наречених в оригіналах і копіях як метричних книг, так і шлюбних обшуків. Схожі за змістом відомості про повінчаних осіб вони переписували щонайменше чотири рази. Як відомо, метрики та інші церковні книги писалися в двох екземплярах, один з яких подавався до консисторії через духовні правління, а інший варіант зберігався в церковних архівах (ПСЗРИ, 1842, Собрание второе, Т. XVI, Ч. I, с. 234). Особливо наголошувалося на недопущенні знаходження церковної документації вдома у парохів, оскільки документи втрачалися передусім через пожежі або недбалість (О соблюдении закона, 1880, с. 556).

Недоліки у веденні церковних книг помічали при подачі документів у духовні правління і консисторії. Тоді парафіяльне духовенство прагнуло залягодити порушення шляхом надання хабарів представникам вищих духовних інстанцій. Священний Синод указом 14 лютого 1828 р. закликав до викорінення зловживань у багатьох єпархіях, де відбувалися «мздоимные злоупотребления при принятии метрических книг въ Консисторияхъ и Духовныхъ Правленияхъ, кои почти явно берутъ дань съ подавателей оныхъ...» (ПСЗРИ, 1830, Собрание второе, Т. III, с. 156).

Такий стан у церковному діловодстві визначив систему покарань представників парафіяльного кліру за помилки, невчасну реєстрацію учасників треб, записи зі слів людей або напам'ять, спеціальну недореєстрацію окремих осіб у метричних книгах, спотворення віку осіб, незаконність здійснених обрядів, збереженість церковних книг поза межами церкви, невчасну пересилку документації у вищі духовні інстанції тощо. Залежно від важливості недоглядів, виявлених одноразових чи систем-

них порушень священо або церковнослужителі каралися накладанням адміністративно-штрафних стягнень (ПСЗРИ, 1846, Собрание второе, Т. XX, Ч. I, с. 937). Загалом, процеси формуляризації та уніфікації церковного діловодства, які проходили у XVIII – першій половині XIX ст., сприяли дисциплінуванню парохів.

Обговорення. Вивчаючи церковні книги обліково-статистичного характеру, маємо враховувати вищезазначені та інші можливі варіації порушень у їхньому веденні, викликані як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками. Звичайно, недотримання правил реєстрації, форм записів і законів впливало на якісну складову поданої в церковній документації інформації. Незважаючи на ймовірні неточності, метричні книги є достатньо інформативними, а довговічна збереженість підкреслює їхню унікальність. Вони – одні з небагатьох джерел, які зберегли цінний історико-демографічний матеріал про українське населення XVIII–XIX ст.

Висновки. Проведений аналіз записів значної частини документів директивно-розпорядчого, статутного, обліково-статистичного спрямування, передусім метричних книг, демонструє окремі порушення виконавчої дисципліни у веденні церковної документації парохами, а саме: невідповідність у записах населення метрик і ревізій; недооблік шлюбів поміщиків або чиновників із кріпаками; невчасне заповнення формулярів церковних документів; неточне позначення віку людей, і зокрема, наречених; наявність виправлень, закреслень; розбіжність у відомостях про подружні пари у метричних книгах і церковних обшуках і т. п. Особливо визначальними в житті людей можна вважати правдиві / неправдиві показники віку в церковних реєстрах для визначення малоліття / повноліття, готовності до рекрутства, набуття майнових та опікунських прав, відповідальності за цивільні та кримінальні злочини неповнолітніми тощо. Компаративний аналіз інформативної складової двох джерел с. Миколаївки Роменського повіту Полтавської губернії, метричних та обшуків книг указав помилки у позначенні антропонімічних відомостей, адміністративно-територіального походження наречених тощо. Щоправда, цифрові дані двох реєстрів про кількість шлюбів за 18 років (1809–1826 рр.) виявилися тотожними. Вивчаючи кількісні показники шлюбів у парафії названого села, виявляємо середнє значення чисельності шлюбів за 1763–1858 рр. – 11,3. Щорічні коливання вінчань у різні роки, так само як і високосні, представлені відмінними цифровими значеннями: від менших чисел – 3–4, до більших – 26–28, що не підтверджує поширену тезу про те, що люди не бажали одружуватися у високосні роки. Не наявність записів у метричних книгах за певні роки можна пояснити низкою об'єктивних чинників, що могли складатися у гро-

мадах: пожежі, поширення інфекційних захворювань, відсутність парохів і, як наслідок, – тимчасове закриття церков тощо. За порушення виконавчої дисципліни представники духовенства притягалися до адміністративно-штрафних санкцій.

Бібліографічні посилання

Бороденко, Е. А., 2013. Девичья брачность в Левобережной Украине: христианские нормы и практика социума. *European Social Science Journal (Европейский журнал социальных наук)*. Москва: АНО «Международный исследовательский институт», 12 (39). Т. II. 357–364.

Бороденко, О., 2018. Церковні обшуки як історичні джерела у дослідженні шлюбної проблематики першої половини XIX століття. *Емінак*. 4 (24). Т. I. 117–121.

Бороденко, О., 2018. Шлюбно-процесуальні особливості сільського соціуму в 50-х роках XIX століття (за матеріалами церковних обшуків с. Миколаївка Роменського повіту Полтавської губернії). *Історична пам'ять*. 1 (38). 43–50.

Gieysztorowa, I., 1971. Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa. 557–603.

Гузенков, С. Г., 2005. *Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.*: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06. Запоріжжя. 17.

Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 94. Оп. 1, Спр. 1. 482.

ДАСО. Ф. 834. Оп. 2. Спр. 4. 108.

ДАСО. Ф. 839. Оп. 2. Спр. 2. 80.

ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 570. 539.

ДАСО. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 11. 751.

ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 3. 62.

ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 4. 43.

ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 5. 118.

ДАСО. Ф. 1036. Оп. 1. Спр. 27. 26.

Дубровіна, Л. А. (Відп. ред.), Горобець, В. Й. (Упоряд.). 1993. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 3б. документів. АН України. Ін-т укр. археографії та ін. Київ: Наук. думка. 392.

Левченко В. В., 2016. Одеса і Новоросійський університет в метричних книгах: історико-джерелознавчий аспект. *Вісник ХНУ серія «історія»*. Вип. 52. 65–72.

Легун, Ю., 2006. Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 3б. наук. пр. Київ. 13. Ч. I. 144–177.

Лобко, Н. В., 2008. *Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання*: автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.06. Київ. 17.

Маховська, С., 2011. Традиційні весільні прикмети і заборони на Слобожанщині в першій половині XX століття. *Народна творчість та етнологія*. 6. 106–112.

Подяки. Щиро дякуємо співробітникам читальних зал Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Державного архіву Сумської області за допомогу в пошуку джерел із проблематики статті.

Мордвінцев, В. М., 1999. Метричні книги. *Київський університет імені Т. Шевченка. Вісник. Серія: Історія*. 41. 13–19.

Несколько слов о метрических выписях, требуемых уставом о всеобщей воинской повинности. 1880. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная. 10, 15 мая. 460–468.

О соблюдении закона касательно хранения церковных документов. 1880. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная. 12, 15 июня. 556.

Полное собрание законов Российской империи, с 1646 года [в 45 т.]. (далі – ПСЗРИ). 1830. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Собрание первое. Т. VI. 815.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. VII. 922.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XI. 988.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XII. 960.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XVI. 1016.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XVII. 1115.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XX. 1034.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XXVII. 1120.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XXVIII. 1326.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XXIX. 1370.

ПСЗРИ. 1830. Собрание первое. Т. XXXIX. 688.

ПСЗРИ. 1830. Собрание второе. Т. II. 1138.

ПСЗРИ. 1830. Собрание второе. Т. III. 1246.

ПСЗРИ. 1831. Собрание второе. Т. V. Ч. I. 822.

ПСЗРИ. 1832. Собрание второе. Т. VI. Ч. I. 790.

ПСЗРИ. 1838. Собрание второе. Т. XII. Ч. II. 822.

ПСЗРИ. 1839. Собрание второе. Т. XIII. Ч. I. 1067.

ПСЗРИ. 1842. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. 924.

ПСЗРИ. 1845. Собрание второе. Т. XIX. Ч. I. 921.

ПСЗРИ. 1846. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. 1045.

Решение одного из вопросов относительно правильного ведения метрических книг 1881. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная. 18, 15 сентября. 897–902.

Рыбаковский, Л. Л., (Отв. ред.). 2003. Демографический понятийный словарь. Москва: ЦСП. 352.

Свод законов гражданских и межевых. 1832. Законы Гражданские. Санкт-Петербург. Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Т. X. Ч. I. 1225.

Свод законов Российской империи, издания 1857 года. 1857. Законы о состояниях. Санкт-Петербург. Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Т. IX. Ч. I. 572.

Свод законов Российской империи, издания 1857 года. 1857. Законы Гражданские. Санкт-Петербург. Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. Т. X. Ч. I. 604.

Скочиляс, І., 1997. Метричні книги в Галичині першої половини XVIII ст. *Знак*. Ч. 14. 4–5.

Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980): в 11 томах. 1973. Т. IV. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/matrimonialjnyj>

Указатель алфавитный к Своду законов Российской Империи. 1834. Санкт-Петербург: В Типографии Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. 1007.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 990. Оп. 1. Спр. 827. 31.

ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1656. 35.

Чума. Матеріал з Вікіпедії. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Шамрай, с. В., 2012. *Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв.* (Історико-географічна та економічна характеристика). Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В. 170.

Щелков, К. П., 1882. *Историческая хронология Харьковской губернии*. Харьков : В Университетской типографии. 380.

References

Borodenko, O., 2018. Tserkovni obshuky yak istorychni dzherela u doslidzhenni shliubnoi problematyky pershoi polovyny XIX stolittia [Church Searches as Historical Sources in the Study of Marital Problems of the First Half of the XIX century]. *Eminak*, 4 (24). V. I. 117–121.

Borodenko, O., 2018. Shliubno-protseusualni osoblyvosti silskoho sotsiumu v 50-kh rokakh XIX stolittia (za materialamy tserkovnykh obshukiv s. Mykolaivka Romenskoho povitu Poltavskoi hubernii) [Rural marital and procedural peculiarities in the 1850s (based on the materials of church searches in the village of Mykolaivka, Romny uizd (county) of Poltava Eparchy)]. *Istorychna pam'iat – Historical memory*. 1 (38). 43–50.

Gieysztorowa, I., 1971. Niebepięczństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku [Methodological discrepancy in Polish metric records of XVII–XVIII centuries]. *Kwartalnik historii kultury materialnej – Quarterly journal of History of Material Culture*. Warszawa. 557–603.

Guzenkov, S. G., 2005. *Metrychni knyhy yak dzherelo z istorychnoi demografii Pivdennoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatky XX st.* [Metric books like sources of historical demography of Southern Ukraine second half of XIX – beginning of XX century]: avtoref. dysertatsii na zdobutia naukovoho stupeniu kandydata istorychnykh nauk: 07.00.06. Zaporizhzhya, 17.

Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (DASO) [State Archive Sumsk oblast (Ukraine) (SASO)]. Fund 94. Register 1. Case 1. 482. [In Ukrainian].

SASO (DASO). F. 834. R. 2. C. 4. 108.

SASO (DASO). F. 839. R. 2. C. 2. 80.

SASO (DASO). F. 960. R. 3. C. 570. 539.

SASO (DASO). F. 993. R. 1. C. 11. 751.

SASO (DASO). F. 1036. R. 1. C. 3. 62.

SASO (DASO). F. 1036. R. 1. C. 4. 43.

SASO (DASO). F. 1036. R. 1. C. 5. 118.

SASO (DASO). F. 1036. R. 1. C. 27. 26.

Dubrovina, L. A., (Ed.), Horobets, V. Y., (Comps.). 1993. *Dilova dokumentatsiia Hetmanshchyny XVIII st.: Zb. dokumentiv* [Official Hetman documentation of 18th century.: Collection of documents Academy of Sciences of Ukraine]. Institute of Ukrainian Archiography and others. Kyiv: Naukova dumka. 392.

Levchenko, V. V., 2016. Odesa i Novorosiiskyi universytet v metrychnykh khyhakh: istoryko-dzhereloznavchyi aspekt [Odesa and Novorossiysk university in metric books: historical and source criticism aspect]. *Visnyk KHNU seriia «Istoriia» – Scientific periodical of KHNU – Series «History»*. 52. 65–72.

Lehun, Yu., 2006. Klasyfikatsiia dzherel z henealohii selianstva: istoriographiia pytannia [Resource classification of farmers genealogy: historiographical aspect]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Zb. nauk pr. – Special historical disciplines: issues on theory and methodology. Collection of scientific essays*. Kyiv. 13. Ch. I. 144–177.

Lobko, N. V., 2008. *Informatsiinyi potentsial ukrainskykh henealohichnykh dzherel ta yoho vykorystannia*: avtoref. dysertatsii na zdobutia naukovoho stupeniu kandydata istorychnykh nauk [Information Potential of Ukrainian Genealogical Sources and Its Use in Historical Researches]: avtoref. dysertatsii na zdobutia naukovoho stupeniu kandydata istorychnykh nauk: 07.00.06. Kyiv. 17.

Makhovska, S., 2011. Tradytiini vesilni prykmety i zaborony na Slobozhanshchyni v pershii polovyni XX stolittia [Traditional wedding signs and bans in Slobozhanshchyna in early XX century]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia – Folklore and Ethnology*. 6. 106–112.

Mordvintsev, V. M., 1999. Metrychni knyhy [Metric books]. *Kyivskiy universytet imeni T. Shevchenka. Visnyk. Seriia: Istoriia – Kyiv Shevchenko National University. Scientific periodical. Series: History*. Kyiv. 41. 13–19.

Neskolko slov o metricheskikh vypisiakh, trebiemykh ustavom o vseobshchei voinskoi povinnosti [A few words on metric records required for serving compulsory military obligation]. 1880. *Poltavskiie eparkhialnyie vedomosti*. Chast ofitsialnaia – Poltava Diocese News. Official part. 10, 15 May. 460–468.

O sobliudenii zakona kasatelno khraneniia tserkovnykh dokumentov [On abiding the law to maintain church documentation] 1880. *Poltavskiie eparkhialnyie vedomosti*. Chast ofitsialnaia – Poltava Diocese News. Official part. 12, 15 June. 556.

Polnoye sobranie zakonov Rossiyskoy imperyy. s 1646 hoda (PSZRI) [The complete collection of laws of the Russian Empire since 1646. 45 v. (CCLRE)]. 1830. SPb.: Tip. II Otd. Sobstvennoy E. I. V. Kantselyarii. The first publication. V. VI. 815.

- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. VII. 922.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XI. 988.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XII. 960.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XVI. 1016.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XVII. 1115.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XX. 1034.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XXVII. 1120.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XXVIII. 1326.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XXIX. 1370.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The first publication. V. XXXIX. 688.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The second publication. V. II. 1138.
- PSZRI (CCLRE). 1830. The second publication. V. III. 1246.
- PSZRI (CCLRE). 1831. The second publication. V. V. P. I. 822.
- PSZRI (CCLRE). 1832. The second publication. V. VI. P. I. 790.
- PSZRI (CCLRE). 1838. The second publication. V. XII. P. II. 822.
- PSZRI (CCLRE). 1839. The second publication. V. XIII. P. I. 1067.
- PSZRI (CCLRE). 1842. The second publication. V. XVI. P. I. 924.
- PSZRI (CCLRE). 1845. The second publication. V. XIX. P. I. 921.
- PSZRI (CCLRE). 1846. The second publication. V. XX. P. I. 1045.
- Rybakovskyi, L. L., (Ed.). 2003. Demographicheskiiy poniatiynyi slovar [Demographic thesaurus]. Moscow: TSP. 352.
- Resheniie odnogo iz voprosov otnositelno pravilnoho vedeniia metriceskikh knih [Settling the question of proper maintaining metric books]. 1881. *Poltavskiiye eparkhialnyie*

vedomosti. Chast ofitsialnaia – Poltava Diocese News. – Official part. 18, 15 September.

Svod zakonov grazhdanskikh i mezhevykh Zakony. Grazhdanskie. [Code of Civil and Boundary Laws. Civil Laws]. 1832. Sankt-Peterburg. Pechatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskago Velichestva Kantselyarii. T. X. Ch. I. 1225.

Svod zakonov Rossiyskoy imperii. izdaniya 1857 goda. Zakony o sostoyaniyakh. [Code of Laws of Russian Empire published in 1857. Laws on estates]. 1857. Sankt-Peterburg. Pechatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskago Velichestva Kantselyarii. T. IX. Ch. I. 572.

Svod zakonov Rossiyskoy imperii. izdaniya 1857 goda. Zakony grazhdanskie. [Code of Laws of Russian Empire published in 1857. Civil Laws]. 1857. Sankt-Peterburg. Pechatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskago Velichestva Kantselyarii. T. X. Ch. I. 604.

Skochilias, I., 1997. Metrychni knyhy v Halychyni pershoi polovyny XVIII st. [Metric books in Halychyna in early 18th century]. *Znak* [Sign]. Ch. 14.

Slovnyk ukrayins'koyi movy. Akademichnyy tlumachnyy slovnyk (1970–1980): v 11 tomakh. [Ukrainian Dictionary. Academic Explanatory Dictionary (1970–1980) in 11 volumes]. 1973. V. IV. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/matrymonialjnyj>.

Ukazatel alfavitnyy k Svodu zakonov Rossiyskoy Imperii. [Alphabetic index for Code of Laws of Russian Empire]. 1834. Sankt-Peterburg: V Tipografii Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskago Velichestva Kantselyarii. 1007.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy) [Ukraine central public historical archive (UCPHA)]. Fund 990. Register. 1. Case 362. 64.

TsDIAK Ukrainy (UCPHA). F. 990. R. 1. C. 1656. 35.

Chuma. [Plague]. From Wikipedia. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

Shamrai, S. V., 2012. *Kyivska sotnia na Hetmanshchyni v XVII–XVIII vv.* (Istoryko-heohragichna ta ekonomichna kharakterystyka) [Kyiv Hundred in Hetmanshchyna in XVII–XVIII centuries: historical, geographical and economic characteristics]. Bila Tserkva: O. V. Pshonkibskyi publisher. 170.

Shchelkov, K. P., 1882. *Istoricheskaiia Khronolohiia Kharkovskoi hubernii* [Historical chronology of Kharkov region]. K. P. Shchelkov. Kharkov: Universytetskaia Tipografia [University publisher]. 380.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 197–203

doi 10.15421/26190214

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94: 7.049.2] (47+57) «18»

**Карикатура в російській
 публіцистиці другої
 половини XIX ст.: за матеріалами
 М. Б. Герсєванова**

К. С. Грищенко

магістр історії, старший науковий співробітник
 Дніпропетровського національного історичного
 музею імені Д. І. Яворницького
 ORCID: 0000–0002–8062–9583
 ResearcherID: AAA-9312–2020
k.s.hryshchenko@gmail.com

*Дніпропетровський національний історичний
 музей імені Д. І. Яворницького,
 Адреса: проспект Д. Яворницького, 18,
 м. Дніпро, Україна, 49000*

Анотація. Метою дослідження стало прагнення визначити місце візуальної художньо-сатиричної складової у творчій спадщині М. Б. Герсєванова та розгляд карикатури як жанру публіцистики та історичного джерела у дослідженні суспільної думки 1850-х – 1860-х рр. *Історіографія.* Історія карикатури здебільшого цікавила мистецтвознавців та художників. Соціокультурний та політичний контекст їхньої появи розглядався, але побіжно. Питання ж про місце карикатури у творчості М. Б. Герсєванова піднімається нами вперше. *Джерела.* Комплекс джерел сформовано за принципом інформаційної відповідності поставленій меті та складається з газетних статей – відгуків М. Б. Герсєванова на військові карикатури та альбому карикатур «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны», виданого під псевдонімом «Дуров». Залучені матеріали охоплюють

1858–1860 рр. і переконливо демонструють місце карикатури в публіцистиці М. Герсєванова як критика, так і творця цього жанру. Використання *методів історіографічного та джерелознавчого аналізу і синтезу* дозволило виявити стан розробки питання в історичній літературі та реалізувати поставлену мету. Основним результатом стало виявлення тематичної варіативності карикатур М. Б. Герсєванова та реакцій на них представників військової спільноти. На основі контент-аналізу досліджено зміст альбому карикатур «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны». Тексти і видані Герсєвановим карикатури стали реакцією на жорстку критику публікою російської армії та військових після поразки Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. Для російської карикатурної традиції ще з 1812 р. війни ставали потужним поштовхом для розвитку. Гумористичний жанр не був притаманним творчості Герсєванова, більше того, він вважав його небезпечним для військової дисципліни. Таким чином, звернення до карикатури у питаннях соціально-політичних та літературних було для автора своєрідним експериментом. Незважаючи на економічний успіх, кінцевої мети досягнуто не було, пороки, що висміювались, не були подолані. Герсєванов упевнився у марності висміювання як методу виховання, тож більше до гумористичного жанру не звертався. *Висновок* полягає в тому, що герменевтичний аналіз текстів та контекстів їхньої появи дозволив суттєво розширити уявлення про багатогранну діяльність такої малодослідженої особи, як М. Б. Герсєванов, виявити інформаційний потенціал карикатури як історичного джерела. *Тип статті* – аналітична.

Ключові слова: М. Б. Герсєванов, карикатура, суспільна думка.

Надійшла до редколегії 28.10.2019

Прорецензована 27.11.2019

Рекомендована до друку 26.10.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 197–204

doi 10.15421/26190214

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94: 7.049.2] (47+57) «18»

Карикатуры в российской публицистике второй половины XIX в.: по материалам Н. Б. Герсегонова

К. С. Грищенко

магистр истории, старший научный сотрудник
Днепропетровского национального
исторического музея имени Д. И. Яворницкого
k.s.hryshchenko@gmail.com

*Днепропетровский национальный
исторический музей имени Д. И. Яворницкого
проспект Д. Яворницкого, 18,
Днепр, Украина, 49000*

Аннотация. Целью исследования стало стремление определить место визуальной художественно-сатирической составляющей в творческом наследии Н. Б. Герсегонова и рассмотрение карикатуры как жанра публицистики и исторического источника в исследованиях общественного мнения 1850–1860-х гг. *Историография.* История карикатуры в основном интересовала искусствоведов и художников. Социокультурный и политический контекст их появления рассматривался, но вскользь. Вопрос же о месте карикатуры в творчестве Н. Б. Герсегонова поднимается впервые. *Источники.* Комплекс источников сформирован по принципу информационного соответствия поставленной цели и состоит из газетных статей – отзывов Н. Б. Герсегонова на военные карикатуры и альбома карикатур «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны», изданного под псевдонимом «Дуров». Привлеченные материалы охватывают 1858–1860 гг., убедительно демонстрируют место карикатуры в публицистике Н. Б. Герсегонова как критика, так и создателя этого

жанра. Использование *методов историографического и источниковедческого анализа и синтеза* позволило выявить состояние разработки вопроса в исторической литературе и реализовать поставленную цель. *Основным результатом* стало выявление тематической вариативности карикатур Н. Б. Герсегонова и реакций на них представителей военной общности. На основе контент-анализа исследовано содержание альбома карикатур «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны». Тексты и изданные Герсегоновым карикатуры стали реакцией на жесткую критику публикой российской армии и военных после поражения Российской империи в Крымской войне 1853–1856 гг. Для российской карикатурной традиции еще с 1812 г. войны становились мощным толчком для развития. Юмористический жанр не был присущ творчеству Герсегонова, более того, он считал его опасным для военной дисциплины. Таким образом, обращение к карикатуре в вопросах социально-политических и литературных было для автора своеобразным экспериментом. Несмотря на экономический успех, конечной цели достигнуто не было, пороки не были преодолены. Герсегонов убедился в бесполезности высмеивания как метода воспитания, поэтому больше к юмористическому жанру не обращался. *Вывод* заключается в том, что герменевтический анализ текстов и контекстов их появления позволил существенно расширить представления о многогранной деятельности такой малоисследованной личности как Н. Б. Герсегонов, выявить информационный потенциал карикатуры как исторического источника. *Тип статьи* – аналитический.

Ключевые слова: Н. Б. Герсегонов, карикатура, общественная мысль.

Поступила в редколлегию 28.10.2019

Прорецензирована 27.11.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 197–203

doi 10.15421/26190214

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508–508.95

Caricatures in russian publicism of the second half of the 19th century: by the materials of N. B. Gersevanov

K. S. Hryshchenko

Master of History, Senior Researcher
in Dmytro Yavornytsky National Historical
Museum of Dnipro
k.s.hryshchenko@gmail.com

*Dmytro Yavornytskyi National Historical
Museum of Dnipro,
D. Yavornytskyi Avenue, 18,
Dnipro city, Ukraine, 49000*

Annotation. *The aim* of the study was the desire to determine the place of the visual artistic and satirical component in the creative heritage of N. B. Gersevanov and the consideration of the caricature as a genre of journalism and a historical source in public opinion research of the 1850–1860s. *Historiography.* The history of the caricature was mainly of interest to art critics and artists. The sociocultural and political context of their appearance was considered, but in passing. The question of the place of caricature in the work of N. B. Gersevanov is raised for the first time. *Sources.* *The set of sources* was formed according to the principle of informational correspondence to the goal and consists of newspaper articles – reviews by N. B. Gersevanov on military cartoons and an album of cartoons «The Adventures of the Novgorod resident Fedora Ivanovna», published under the pseudonym «Durov». The materials involved cover 1858–1860. both the critic and the creator of this genre convincingly demonstrate the place of caricature

in journalism of N. B. Gersevanov. Using *the methods of historiographic and source analysis* and synthesis allowed us to identify the state of development of the issue in the historical literature and realize the goal. *The main result* was the identification of thematic variability of the cartoons of N. B. Gersevanov and the reactions of representatives of the military community to them. Based on the content analysis, the contents of the caricature album «Adventures of the Novgorod resident Fedora Ivanovna» were investigated. The texts and the cartoons published by Gersevanov were a reaction to harsh criticism by the public of the Russian army and military after the defeat of the Russian Empire in the Crimean War of 1853–1856. Since 1812, wars have become a powerful impetus for development for the Russian caricature tradition. The humorous genre was not inherent in the work of Gersevanov, moreover, he considered it dangerous for military discipline. Thus, the appeal to the caricature of the socio-political and literary issues was a kind of experiment for the author. Despite economic success, the final goal was not achieved, the vices were not overcome. Gersevanov became convinced of the futility of ridiculing as a method of education, therefore, he did not turn to the humorous genre anymore. *The conclusion* is that the hermeneutic analysis of the texts and the contexts of their appearance allowed us to significantly expand our understanding of the multifaceted activities of such a little-explored personality as N. B. Gersevanov and to reveal the informational potential of the cartoon as a historical source. *The type of article* is analytical.

Key words: Gersevanov, caricature, public thought.

Received 28.10.2019

Reviewed 27.11.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. В межах дослідження публіцистичної спадщини М. Б. Герсєванова ця розвідка передбачає виокремлення карикатури як різновиду публіцистики загалом, а також визначення місця цього жанру в творчості нашого героя. Аналіз змісту карикатур, контексту їхньої появи та реакцій публіки дозволяють виявити неочевидні нюанси історії суспільної думки. Особистість М. Б. Герсєванова та більш відома частина його інтелектуальної спадщини, здавалося б, слабо корелюється з гумористичним, сатиричним художнім мистецтвом. Тим не менше, його нечисельні звернення до цього жанру корисні для реконструкції різнопланового образу одного з найбільш плідних катеринославських публіцистів середини XIX ст.

Історіографія. Історія карикатури здебільшого цікавила мистецтвознавців та художників. Соціокультурний та політичний контекст їхньої появи розглядався, але побіжно. Найбільш ґрунтовні роботи на цю тему належать О. В. Швинову (1903 р.), Л. Р. Варшавському (1937 р.) та Г. Ю. Стерніну (1964 р.). Дві останні не позбавлені недоліків, притаманних радянській історіографії загалом: поза художнім аналізом безальтернативно виявлявся класовий підхід та надмірне акцентування на класовій боротьбі. Тим не менш, Альбом «Дурова» – М. Б. Герсєванова – компліментарно згадується в роботі Л. Р. Варшавського (Варшавський Л., 1937, с. 129), але аналізується у відриві від постаті автора, все ж встановлено цим відомим російським мистецтвознавцем, незважаючи на псевдонім. Кількість праць, присвячених М. Б. Герсєванову, збільшується останнім часом перш за все зусиллями дніпровських дослідників (Т. Литвинова, І. Кочергін, В. Лазебнік). Однак узагальнюючого образу творчості цієї різнопланової та непересічної особистості поки ще не створено. Через велику кількість тем, яких торкався Микола Борисович, його ім'я часто згадується в окремих розвідках з історії суспільної думки, літературознавства, Кримської війни, ліквідації кріпацтва тощо (М. Лернер, М. Сладкевич, Є. Перкін, І. Христофоров, В. Заруба та ін.). Питання ж про місце карикатури у творчості М. Б. Герсєванова порушене нами вперше.

Метою дослідження стало прагнення визначити місце візуальної художньо-сатиричної складової у творчій спадщині М. Б. Герсєванова задля подальшого створення більш цілісного його портрету.

Джерела. Комплекс джерел сформовано за принципом інформаційної відповідності поставленій меті та складається з газетних статей – відгуків М. Б. Герсєванова на військові карикатури, відповіді йому І. Кірша та альбому карикатур «Похождения

Новгородской жительницы Федоры Ивановны», виданого нашим героєм під псевдонімом «Дуров». Залучені матеріали охоплюють 1858–1860 рр. і переконливо демонструють місце карикатури в публіцистиці М. Герсєванова як критика, так і творця цього жанру.

Виклад основного матеріалу. Жанр карикатури актуалізувався в Російській імперії після Кримської війни та зміни імператора на престолі. Наслідуючи французькі зразки, значна кількість російських ілюстраторів почала пробувати себе у комедійному жанрі, що породило безліч карикатурних «листок». Якись із них так і називалися «Карикатурный листок» (1856–1860), інші іменувалися «Искра» (1859–1873), «Заноза» (1863–1865), «Гудок» (1862–1863) і т. п. Взагалі саме французи зробили найбільше для російської карикатури, яка починалася з перевидання французьких сатиричних малюнків і кумедних візуалізацій Наполеона у 1812 р. Лише згодом цей легкий жанр, потенційно зрозумілий письменним та неписьменним, став «своїм» для російської публіки.

Досліджуючи творчість одного з найвідоміших та плідних публіцистів-катеринославців, а саме Миколи Борисовича Герсєванова (1809–1871), нашу увагу привернув цей сатиричний жанр.

Період 1858–1860 рр. – від переведення до запасу у званні генерал-майора до обрання повітовим предводителем дворянства – видався для Миколи Борисовича вкрай плідним на публіцистичній ниві. У 1858 р. він отримав час і можливість для великої закордонної подорожі, час на спостереження та аналіз. Його було обрано повітовим предводителем дворянства, отже, він мав упевненість у собі та бачення перспективи. На фоні активізації російської публіцистики загалом усе це призвело до появи близько 30-ти нових робіт Герсєванова.

Серед строкатої тематики статей Миколи Борисовича завжди виокремлювалась одна, ближча до серця – армійська. Після болючої поразки у Кримській війні знайшлося багато журналістів, які прагнули догодити суспільству: «Вкус публики настроен в сию минуту против военного звания» (Герсєванов Н., 1859, Нужна ли в России большая армия). Російську армію цілком зрозуміло піддавали критиці, проте, на думку Герсєванова, не завжди доречній. І Микола Борисович, як міг, став на захист честі військових.

У той час у російському суспільстві знову стало питання доцільності значної кількості війська, що, зрозуміло, було наслідком емоційного потрясіння від поразки. Але сам факт того, що воно таки виникло, що армія не виправдала суспільних сподівань і стала об'єктом для критичних нападів, до глибини душі вразив Герсєванова. Та у відпо-

відь на заклики сильно скоротити військо Микола Борисович знаходив переконливі аргументи: велика площа держави, відсутність природних кордонів, численність сусідів, багатоетнічне населення тощо не залишають доводів за скорочення армії.

А от висміювання армії в карикатурах виявилось для Миколи Борисовича ще більш образливим. Більше за все Герсєванова турбувало те, що військові взагалі, які ризикують життям, проводять його в походах, у незручностях, нехтують сім'єю, власними інтересами, стали об'єктом глузування та присміювання. Тож і його відповідь на це була більш емоційною, з намаганням ніби присоромити: «Доблесть его [офіцера – К. Г.] души видно в поле, не в гостиной. Может ли писатель оценить военную доблесть, он, считающий за подвиг, если пред выходом карикатуры, поработает час лишний», адже той же карикатурист, «выходя из театра и отыскивая вечером карету, схватит он грипп, который ставит в особую заслугу». І так проходить усе життя – «тепло, удобно, весело, сытно, отрадно душе и телу. Поэзии, правда, нет; но есть проза, мягкая, нежная, музыкальная, успокоительная» (Герсєванов Н., 1858).

Микола Борисович високо цінував благородне, важке звання військового, де честь – джерело усіх дій, а відданість – щоденна чеснота. Не маємо підстав запідозрити його в нещирості. В особі генерала-майора Герсєванова гармонійно поєднувалися гордість за належність до військового звання, розуміння багатогранної відповідальності, яка лягає на тих, хто носить це звання та почуття гумору, а надто самоіронії. На жаль, можемо лише здогадуватися, які саме карикатури образили Герсєванова, але розуміємо, що сатиричний жанр (якщо він належної якості) не ставить за мету образити, а скоріше акцентувати на недоліках, над якими варто працювати. Будь-яка інформація, текстова або візуальна, потребує інтерпретації. Якщо карикатура зображувала, наприклад, погано вдягненого, голодного офіцера, виникає питання: висміювала вона військових чи наголошувала на необхідності покращень в армії?

Подібні зауваження виникли у піхотного офіцера І. Кірша, який адресував Герсєванову звернення на сторінках «Русского инвалида» (Кірш І., 1858). У своїй замітці цей офіцер виклав власні погляди на життя військових, які, незважаючи на одноманітність буття, численні самообмеження, нерозуміння з боку цивільних тощо мають могутнє відчуття обов'язку, яке «твердо ведет их вперед, – ведет и на встречу, часто глядящей им в очи, смерти, и на борьбу с бездною докучливых мелочей, иногда безжалостно оскорбляющих их самолюбие». Крім того, думки Кірша цікаві узагальненнями та спо-

стереженнями про «преобладающее ныне у нас направление разоблачать некоторые предметы, прежде прикрывавшиеся различными привилегированными покровами». «Действительность ясно говорит нам, – писав він, – что многие из членов нашей семьи далеки от совершенства, что есть даже такие личности, которых существование в среде этой семьи, быть может, не вполне уместно». Унікально відвертий тон (як для людини з військового середовища) робить невелику статтю дуже змістовною. А конкретне запитання: «Таково же воззрение г. Герсєванова вообще на все попытки, предметом которых: показать пытливому взгляду общественности мнения некоторые идиотизмы, неизбежно встречающиеся и в нашей корпорации, подобно тому, как и в других?» (Кірш І., 1858), не могло не підштовхнути Миколу Борисовича до відповіді, хоч і неспішної.

Відповідь «О Карикатурах» Герсєванов розпочав зауваженням: «Хотя личность наша, как нам кажется, могла быть оставлена в стороне, но имея в виду дело, а не лица, с удовольствием отвечаем на призыв г. Кірша» (Герсєванов Н., 1859, Ответ г. Кіршу), з яким можна погодитися. На його думку, роздуми Кірша були вкрай самодостатніми, а апеляції до особи Миколи Борисовича порушили навіть загальний ритм статті. І все ж добре, що сталося, як сталося, адже у відповіді Герсєванов сформулював важливі для подальшого розуміння його творчої спадщини постулати, як от: «в сущности исправляют нравы не по ей [комедії – К.Г.] силам и не по силам литературы вообще. Все, что она может сделать – это указать на смешную сторону общества». Апелюючи до прикладів Мольєра, Бомарше, Фонвізіна, Грибоєдова, Крилова, Булгаріна, Гоголя, Щєдріна та ін., Микола Борисович наголошував, що, незважаючи на відомість та вивченість їхніх творів, дурні не перевелися, біс продовжує бити в ребро літнім людям, хабарі дають та беруть і, таким чином, практична-виховна користь комедії не доведена. З приводу війська як об'єкту карикатури, Герсєванов відповів таким чином: військова спільнота базується на дисципліні та честі, які працюють, коли солдат, офіцер та генерал люблять своє звання та пишаться ним. Для цього корисніше підвищувати їй статус у суспільній думці, чому карикатури не сприяють. Карикатуристам Микола Борисович пропонував звернути увагу на гетер та діячів відкupu (перші, до речі, були більш симпатичні Герсєванову).

Таким чином, Герсєванов та Кірш стояли на спільних позиціях, що військове життя небезпечне, важке, брудне, але чесне та шляхетне. Різниця полягає в тому, що Кірш вважав, ніби люди, які обрали собі таке життя, не образяться на висміювання,

Герсєванов же був переконаний, що таких людей не можна висміювати.

Після статей про карикатури Герсєванов встиг і сам звернутися до цього жанру, видавши, як уже зазначалося, під псевдонімом «Дуров» альбом «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны» (Дуров, 1860). У грудні 1859 р. Микола Борисович два рази особисто представляв його до Цензурного Комітету, де «личность Г. М. [генерала-майора – К.Г.] Герсєванова, представившего этот альбом в цензуру, была в точности известна в Канцелярии Комитета, так как от того же Г. Герсєванова было представлено несколько статей его, и сверх того в том же декабре 1859 г. рассматривались два его сочинения: 1) О народном характере Евреев и 2) об Жанне Д'Арк (на французском языке)» (Об изданном Альбоме, 1860–1861, арк. 3). Після внесення деяких змін у рисунки та підписи (зокрема, замінено «помещица» на «жительница») альбом було підписано до друку цензором В. Бекетовим 24 грудня 1859 р. Вже у січні 1860 р. карикатури були надруковані.

Загалом «Похождения» – це альбом із 19 карикатур у 6 зошитах, які умовно поділені нами на політичну, соціальну та літературну тематику. Авторами були як мінімум чотири карикатуристи. Чіткий підпис залишив лише А. Русін, олівцю якого належать 4 роботи, також по 4 у схованих під криптонімами «AB» та «DR», три під «Н» та ще 4 роботи підпису не мають. Літографували оригінали Б. А. Діль та І. П. Беггров.

Ідентифікація змісту карикатур є досить важкою, адже, як класичні, вони мають короткий підпис, який не завжди викликає чітку асоціацію у сьогоденнішого читача. Легше за все ідентифікувати політичні сюжети (їх 5). Вони мають розповсюджені маркери: обскублений орел – Франція, маленькі люди у фесках – Туреччина. Незважаючи на свіжу пам'ять про програну Кримську війну, Франція та Туреччина залишилися найчастішими героями карикатур і висміювалися за малу вагомість.

Свіжим сюжетом можна вважати картину з Федорою, яка тримає на руках малого бородатого чоловіка у черкесці з підписом: «Федора: Ах ты горный волчонок; насилу тебя поймала. Пора перестать кусаться. Будешь умницей? Имам Шамиль: Буду умницей маменька; только побольше дай конфет», – посилення на «нещодавню» здачу у полон князю О. Баратинському Шаміля на вигідних для себе умовах. Літературні сюжети (також 5) представлені головним чином зображеннями М. Гоголя в образі свині з головою людини та підписом: «Кажется, уж не жалея рыла я там изрыла весь задний двор» і очікувано знайшла лише «навоз да сор».

Соціальна проблематика домінувала в альбомі – 10 сюжетів. Ідентифікувати їх складніше за все, але точно, що Герсєванов, який давав поради карикатуристам, сам звернувся до теми відкupu і в альбомі декілька разів під іменем «Штукарев» зобразив відомого відкупника В. О. Кокорєва. В змістовному плані в «Похождениях» бачимо специфіку, притаманну російській суспільній думці загалом: коли йшлося про міжнародні справи, то образ Федори – Росії – максимально приємний, мудрий та сильний, а щодо внутрішніх проблем, Федора стає недалекою, довірливою, нерозумною. Історик графіки Л. Р. Варшавський так охарактеризував зміст альбому: «Может быть, патриотические мотивы в альбоме и явились громоотводом от цензурных поползновений для тех двух-трех карикатур в альбоме, в которых социальные истолкования сюжета получают свою остроту» (Варшавский Л., 1937, с. 129). Наприклад, гострою йому здалася карикатура «Федора-строитель», у якій висміяно надію на «авось», «сойдет», «на глаз», «на угад» і т. п. Важко бути впевненим стосовно логіки наповнення альбому, адже 19 робіт – це не так багато, щоб повно розкрити проблеми Російської імперії. Втім, розуміючи Герсєванова, мабуть, усе ж точніше за Л. Р. Варшавського, можу стверджувати, що він був послідовним і сюжети карикатур переплітаються та логічно накладаються на сюжети публіцистичних текстів Миколи Борисовича.

Вірогідно, карикатури мали успіх, адже відставний підполковник Георгій Палеолог придбав у Герсєванова права на друк та продаж другого видання альбому (11 малюнків) за 800 крб. (Об изданном Альбоме, 1860–1861, арк. 5). Але після літографування малюнків і нового звернення до Комітету пан Палеолог отримав від цензури відмову. Потому він намагався отримати компенсацію за витрати, яка була передбачена законом, адже він придбав дозволені до друку малюнки. На що Комітет відповідав простими відписками. Важко однозначно оцінити вплив «Похождений» на суспільну думку або на жанр карикатури, скоріше навпаки, саме видання стало виразом нагальних питань суспільної думки в актуальній художній формі. Незважаючи на успіх або відсутність невдачі, Герсєванов не продовжив діяльність на цій ниві.

Таким чином, жанр карикатури міцно закріпився в російській публіцистиці другої половини XIX ст. Це образотворчо-літературне мистецтво було досить не простим для виконання, адже потребувало об'єднання сил авторів, художників та літографів, а також складним для цензурування. Однак карикатура стала своєрідним майданчиком для висвітлення найгостріших соціально-політичних та

економічних питань у зрозумілій багатьом формі, а проаналізований альбом розкрив іще одну несподівану грань творчості М. Б. Герсєванова.

Бібліографічні посилання

Варшавский, Л. р., 1937. *Русская карикатура 40-х-50-х гг. XIX в.* М.; Л.: Изогиз.

Герсєванов, Н., 1858. О карикатурах. *Русский инвалид*. № 80.

Герсєванов, Н., 1859. О карикатурах (Ответ г. Ки-ршу). *Русский инвалид*. № 51.

нием: «Похождения новгородской жительницы Федоры Ивановны», 1860–1861. Російський державний історичний архів. Ф. 772. Оп. 1. Спр. 5106. 18 арк.

References

Varshavskiy, L., 1937. *Russkaya karikatura 40–50-kh gg. XIX v.* (Russian caricature in the 40s-50s of the 19th century). M.; L.: Izogiz.

Gersevanov, N., 1858. O karikaturakh. (About caricatures). *Russkiy invalid*. № 80.

Gersevanov, N., 1859. O karikaturakh (Otvét g. Kirshu) (About caricatures (Answer to Mr. Kirshu)). *Russkiy invalid*. № 51.

Гесєванов, Н., 1859. Нужна ли в России большая армия. *Северная пчела*. № 133.

Дуров, 1860. *Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны*. СПб. 23 арк.

Ки-рш, И., 1858. Несколько слов по поводу статьи «Карикатуры». *Русский инвалид*. 1858. № 93.

Об изданном генерал-майором Герсєвановым под псевдонимом г. Дурова, Альбоме карикатур, под назва-

Gesevanov, N., 1859. Nuzhna li v Rossii bol'shaya armiya. (Does Russia need a large army?) *Severnaya pchela*. № 133.

Durov, 1860. *Pokhozhdeniya Novgorodskoy zhitel'nitsy Fedory Ivanovny*. (Adventures of the Novgorod resident Fedora Ivanovna) SPb. 23 ark.

Kirsh, I., 1858. Neskol'ko slov po povodu stat'i «Karikatury» (A few words about the article «Caricatures»). *Russkiy invalid*. 1858. № 93.

O izdannom general-mayorom Gersevanovym pod psevdonimom g. Durova, Al'bome karikatur, pod nazvaniyem: «Pokhozhdeniya novgorodskoy zhitel'nitsy Fedory Ivanovny» (About published by Major-General Gersevanov under the pseudonym of Durov, Caricature Album, entitled: «The Adventures of Novgorod Resident Fedora Ivanovna»), 1860–1861 Rosiys'kyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv. F. 772. Op. 1. Spr. 5106. 18 ark.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 205–212

doi 10.15421/26190215

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930:316.48] (477) «18»

Соціальні конфлікти в Україні XIX ст. в історіографії та джерелах

Т. Ф. Литвинова

доктор історичних наук, професор
<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

ResearcherID: G-1951-2019

litvinova.tf@i.ua

Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
Україна, 49010

Анотація. Метою статті є виявлення історіографічної традиції висвітлення соціальних конфліктів в українському суспільстві XIX ст. Використання методів історіографічного аналізу і синтезу дозволило констатувати, що в сучасній українській історичній науці модерний період усе ще розглядається переважно з позицій концепту українського національного відродження, в той час як специфіка соціальних процесів продовжує відтворюватися на рівні історіографії XIX–XX ст. Основним результатом став розгляд кількох стійких історіографічних міфів, що пояснюють взаємини між дворянами-поміщиками і кріпаками виключно в категоріях класової боротьби. Прагнення сприймати і реконструювати селянсько-дворянські відносини тільки під таким кутом зору виключало фактор випадковості в цих конфліктах, їхню кримінальну складову. Наукова

новизна визначена тим, що на основі архівних джерел зроблено спробу показати вразливість такого сприйняття поміщицько-селянської взаємодії, різноманіття причин і мотивів соціальних колізій. Стверджується, що народні виступи не були прямо пов'язані з погіршенням становища селян, а ставали результатом, перш за все, різкої зміни їхнього правового і соціального статусу. Відзначено, що в історіографії Нової історії України не була навіть поставлена проблема внутрішньостанових конфліктів. Це стосується всіх соціальних груп, які в українській історіографії показані як надзвичайно консолідовані співтовариства. Звертається увага на те, що історики нерідко демонструють вибіркового підхід до джерел, залишаючи «за кадром» епізоди дружніх, солідарних відносин між поміщиками і селянами, часті випадки розриву стосунків з обопільної згоди, відмови селян від звільнення, приклади взаємодопомоги. Висновок і практична значимість дослідження полягає в тому, що сучасні підходи в історичній науці вимагають відмовитися від крайнощів у інтерпретаціях соціальної історії України. Необхідно звертати увагу на відтворення соціальної ситуації з урахуванням специфіки взаємовідносин між усіма учасниками аграрного процесу в дореформеному українському селі, враховувати широкий спектр соціальних взаємин, суть конфліктів та обставин їхнього виникнення. *Тип статті* – аналітична.

Ключові слова: селянство, кріпосне право, дворянство, козацтво, соціальні конфлікти, історіографія, Україна, Російська імперія.

Надійшла до редколегії 20.07.2019

Прорецензована 08.10.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
 ISSN 2664–9950 (Print)
 ISSN 2707–6385 (Online)
 2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 203–212
 doi 10.15421/26190215
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930:316.48] (477) «18»

Социальные конфликты в Украине XIX в. в историографии и источниках

Т. Ф. Литвинова

доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>
 ResearcherID: G-1951-2019
litvinova.tf@i.ua

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
Украина, 49010*

Аннотация. Целью статьи стало выявление историографической традиции освещения социальных конфликтов в украинском обществе XIX в. Использование *методов историографического анализа и синтеза* позволило констатировать, что в современной украинской исторической науке модерный период все еще рассматривается преимущественно с позиций концепта украинского национального возрождения, в то время как специфика социальных процессов продолжает воспроизводиться на уровне историографии XIX–XX вв. *Основным результатом* стало рассмотрение нескольких стойких историографических мифов, объясняющих взаимоотношения между дворянами-помещиками и крепостными крестьянами исключительно в категориях классовой борьбы. Стремление воспринимать и реконструировать крестьянско-дворянские отношения только под таким углом зрения исключало фактор случайности в этих конфликтах, их криминальную составляющую. *Научная новизна*

определена тем, что на основе архивных источников предпринята попытка показать уязвимость такого восприятия помещичье-крестьянского взаимодействия, многообразие причин и мотивов социальных коллизий. Утверждается, что народные выступления не были прямо связаны с ухудшением положения крестьян, а становились результатом, прежде всего, резкого изменения их правового и социального статуса. Отмечено, что в историографии Новой истории Украины не была даже не поставлена проблема внутрисловных конфликтов. Это касается всех социальных групп, которые в украинской историографии показаны как чрезвычайно консолидированные сообщества. Обращается внимание на то, что историки нередко демонстрируют избирательный подход к источникам, оставляя «за кадром» эпизоды дружественных, солидарных отношений между помещиками и крестьянами, нередкие случаи разрыва отношений по обоюдному согласию, отказа крестьян от освобождения, примеры взаимопомощи. *Вывод и практическая значимость* исследования состоит в том, что современные подходы в исторической науке требуют отказаться от крайностей в интерпретации социальной истории Украины. Необходимо обращать внимание на воссоздание социальной ситуации с учетом специфики взаимоотношений между всеми участниками аграрного процесса в дореформенном украинском селе, учитывать широкий спектр социальных взаимоотношений, суть конфликтов и обстоятельств их возникновения. *Тип статьи* – аналитическая.

Ключевые слова: крестьянство, крепостное право, дворянство, казачество, социальные конфликты, историография, Украина, Российская империя.

*Поступила в редколлегию 20.07.2019
 Прорецензирована 08.10.2019
 Рекомендована в печать 26.12.2019*

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 203–212

doi 10.15421/26190215

<http://www.uha.dp.ua>

LLC 508–508.95

**Social conflicts in Ukraine XIX
 century in historiography and sources**

T. F. Lytvynova

Doctor of Historical Sciences, Professor

<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

ResearcherID: G-1951–2019

litvinova.tf@i.ua

Oles Honchar Dnipro National University
 72 Haharin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The aim* of the article was to identify the historiographic tradition of highlighting social conflicts in Ukrainian society of the nineteenth century. Using the *methods of historiographic analysis and synthesis* made it possible to ascertain that in modern Ukrainian historical science the modern period is still considered mainly from the perspective of the concept of Ukrainian national revival, while the specifics of social processes continue to be reproduced at the level of historiography of the XIX–XX centuries. *The main result* was the consideration of several persistent historiographic myths that explain the relationship between noble landlords and serfs exclusively in the categories of class struggle. The desire to perceive and reconstruct peasant-noble relations only from such an angle of view precluded the factor of chance in these conflicts, their criminal component. *Scientific novelty* is determined by the fact that on the basis of archival sources an attempt

has been made to show the vulnerability of such a perception of landowner-peasant interaction, the variety of causes and motives of social conflicts. It is argued that popular protests were not directly related to the deterioration of the situation of peasants, but were the result, first of all, of a sharp change in their legal and social status. It is noted that in the historiography of the New History of Ukraine the problem of intra-class conflicts was not even posed. This applies to all social groups, which in Ukrainian historiography are shown as extremely consolidated communities. Attention is drawn to the fact that historians often demonstrate a selective approach to sources, leaving behind the scenes episodes of friendly, solidary relations between landowners and peasants, frequent cases of a breakdown of mutual consent, refusal of peasants to be released, and examples of mutual assistance. *The conclusion and practical significance* of the study is that modern approaches in historical science require abandoning the extremes in interpreting the social history of Ukraine. It is necessary to pay attention to the reconstruction of the social situation, taking into account the specifics of the relationship between all participants in the agrarian process in the pre-reform Ukrainian village, to take into account a wide range of social relationships, the essence of conflicts and the circumstances of their occurrence. *Type of article* – analytical.

Keywords: Peasantry; Serfdom; Nobility; Cossacks; Social conflicts; Historiography; Ukraine; Russian empire.

Received 20.07.2019

Reviewed 08.10.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. У сучасній українській історіографії соціальної історії склалася доволі парадоксальна ситуація. Попри значну увагу до конфліктів як невід’ємної складової побутування будь-якого суспільства, з поля зору істориків практично випало XIX століття. Якщо середньовічні та ранньомодерні часи нашої історії уже піддані вивченню з позицій сучасних підходів до визначення ролі та місця конфлікту, то модерний період усе ще переважно розглядається з позицій концепту українського національного відродження, а специфіка соціальних процесів продовжує відтворюватися в традиціях історіографії XIX–XX ст. При такому підході цілий ряд сюжетів або випав із поля зору фахівців, або потребує уважного перечитання. Це стосується і соціальних конфліктів дореформеної доби, у тому числі й селянсько-поміщицьких стосунків, «реставрація» яких видається вельми актуальним завданням.

Історіографія. Як не дивно, і до цього часу уявлення про соціальну ситуацію на українських землях Російської імперії в означений період формуються на основі праць радянських істориків 1950–1960-х рр. Однак характерне для них прагнення побачити спротив там, де він був малоімовірним, підвести матеріал, наприклад, про вбивства селянами поміщиків, управителів, економів, орендаторів, опікунів поміщицьких маєтків під організовану форму соціального протесту ставить під сумнів якість загальної соціальної картини. Зображення псується й через довільне використання і трактування джерел. Наведу лише декілька прикладів.

Виклад основного матеріалу. І. О. Гуржій у своїй класичній праці «Розклад феодально-кріпосницької системи», розповідаючи про селян-утікачів і солдатів-утікачів із царської армії, загони яких діяли у Херсонській та Чернігівській губерніях у 1818–1820 рр. і «нещадно мстили поміщикам», «глухо» послався на січневу книжку «Киевской старины» (далі КС) за 1884 р., не називаючи джерела (Гуржій, 1954, с. 405). Виявляється, що на вказаних автором сторінках КС з передмовою і примітками В. Ястребова розміщені «Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край», де йшлося, на мою думку, трохи про інше. У «Записках» за 1815 р. той, розповідаючи про небезпеки степового життя на Херсонщині, яка тільки-но заселялася, одною з таких назвав «скопища разбойников» у Золотарівських лісах, через яких «мы совсем не безопасны среди домов своих». Отже, солдатами-утікачами виявилася зграя вже підсудних торік за розбій злочинців, прощених царським маніфестом і в якості помилювання відданих у солдати. Вони й здійснили декілька набігів на поміщицькі садиби, пограбувавши їх (Примечания..., 1884, с. 133–134).

Досить дивно представлена й інша історія, яка стала хрестоматійною і в підручниках розглядається як відгомін декабристського руху на Україні. Згідно з І. О. Гуржієм, 3 квітня 1826 р. на Уманщині почалося повстання, «яке очолив представник великого російського народу, солдат О. Семенов». Він «прийняв близько до серця прагнення селян», оголосив себе «царським флігель-ад’ютантом», якому «нібито було наказано арештувати всіх поміщиків Київської губернії і відправити їх в Петербург». А далі розповідається, як радісно селяни допомагали виконувати царський наказ і як це було придушено «адміністративними заходами та військовою силою». Так само автор «глухо» посилався на КС (Гуржій, 1954, с. 422), де подана дещо інша інтерпретація випадку з солдатом, який, повертаючись із відпустки, не поспішав у полк, трохи загуляв і, користуючись неграмотністю та довірливістю селян, почав обманом, видавши себе за флігель-ад’ютанта царя, підбурювати селян, підштовхуючи їх «плетью и кулаками» допомагати йому виконувати «царський наказ» арештувати всіх поміщиків. У результаті дійшло до розправи над панами, панськими урядниками, до грабунків у першу чергу на користь Семенова, бешкетів у панських домівках. Як з’ясувалося на допиті, селяни не відчували себе винними, оскільки наївно вірили, що справді повинні були допомогти «строгому начальнику» виконати царську волю. Семенов був засуджений до смертної кари, частина селян – до каторжних робіт, частина – до поселення в Сибіру, інші – до тілесних покарань, деякого виправдали (К-ка К., 1882). Незважаючи на суворість покарання, навряд чи цей випадок можна розглядати як повстання. Хоча селяни у цей постдекабристський час були в очікуванні чогось, якихось змін, жили чутками і, можливо, мали протестні настрої, у цьому разі вони, скоріше, стали жертвою авантюриста, власної довірливості та необізнаності. Однак слід обережно ставитися й до свідчень самих селян щодо їх віри у виконання наказу «флігель-ад’ютанта».

Один із найбільш відомих епізодів з історії селянсько-поміщицького протистояння перших десятиліть XIX ст. пов’язаний з ім’ям С. М. Кочубея. У 1811 р. цей полтавський діди́ч отримав 12 тис. десятин землі в Херсонській губернії і відповідно до вимог вирішив заселити набуту ділянку шляхом переселення людей зі своїх полтавських маєтків, що й було зроблено у 1812 р. (Стороженко, 1888, с. 77). Це цілком вписувалося в обсяг поміщицьких прав за умов отримання згоди земського суду. І. Ф. Павловський вважав, що хвилювання кочубеївських селян, які почалися у 1815 р., були викликані «не притеснением, не злоупотреблением помещичьей власти, а продажей их» Михайлу

Кир'якову (Павловский, 1907, с. 19). Причому останній придбав також і один з полтавських маєтків С. М. Кочубея. Саме це й стало поштовхом до протестів як полтавських, так і херсонських селян.

Щоб загасити конфлікт, який дійшов до збройного протистояння з «військовою командою», та припинити обурення людей, у 1817 р. С. М. Кочубей вдався до викупу обох проданих маєтків, повернувши отримані за них гроші та сплатив винагороду за збитки у розмірі 367 тис. руб. Однак неможливість і після цього заспокоїти своїх херсонських підданих, що наполягали на переведенні їх у розряд казенних селян, примусила власника звернутися по допомогу до держави. Наслідком цього й було виселення 162 чоловіків та 172 жінок до Сибіру без надання поміщику компенсації за втрачених підданих. Імовірно, і для самого С. М. Кочубея такий поворот подій був несподіваним і не дуже бажаним.

У резолюції Комітету міністрів від 1 травня 1828 р., якою кочубеївська справа остаточно й завершувалася, зазначалося, що «случай сей есть необыкновенный». М. В. Стороженко ж назвав його типовим (Стороженко, 1888, с. 77, 78), а О. С. Коцієвський – найбільш яскравим прикладом селянських рухів, що виникли у зв'язку з насильницьким переселенням у Новоросійський край (Коциевский, 1962, с. 250). Але незалежно від позицій авторів цей сюжет міцно закріпився в історіографії і подавався практично без варіацій у різних контекстах. Ці події у літературі стали хрестоматійним прикладом кріпосницької сваволі, що вимагає певних пояснень.

На початку 1980-х рр. Б. Г. Литвак поставив під сумнів закріплені в історіографії уявлення щодо прямого зв'язку між становищем селян та їхніми протестами у першій половині XIX ст. Не заперечуючи, що погіршення становища могло підштовхувати людей до виступів, історик, однак, вважав, що в цей час «наибольшую социальную активность проявляют те группы крестьян, чей юридический статус еще не определился или, если уже определился, не успел укрепиться. Там же, где он устойчив и освящен традицией, «болевые точки» обнаруживаются, когда возникают ситуации, ухудшающие этот статус» (Литвак, 1980, с. 138). На відміну від інших істориків, які стверджували, що вже в перші роки XIX ст. у селянському русі пробивала собі дорогу широка загальна постановка питання про ліквідацію кріпосного права (Игнатович, 1963, с. 75), Б. Г. Литвак селянські виступи пов'язував з боротьбою за збереження свого попереднього статусу.

Зауважу, що в сучасній науці на це звертають увагу в контексті емоціології. Говорячи про роль емоцій у формуванні групової соціальної ідентичності, американський історик Р. Г. Суні ствер-

джував, що «вероятность откровенных проявлений враждебности, агрессивности и конфликта возрастает в ситуациях, когда подвергается сомнению статус-кво или когда статусные отношения воспринимаются как подверженные переменам» (Суні, 2010, с. 87). Правові мотиви, як вважав Б. Г. Литвак, у таких ситуаціях превалювали навіть тоді, коли могло мати місце й справжнє погіршення матеріального становища селян, що не завжди можна простежити за документами, адже такі джерела переважно відклалися у фондах каральних закладів і були укладені під впливом специфічних інтересів фондоутворювачів. Підтримують таку позицію й інші дослідники (Скотт, 1996).

Селяни тонко реагували на будь-які зміни у поміщицькій вотчині. Приводом і сигналом до виступів могла послужити зміна власника або стан «вимороченості» маєтку, а у новозакріпачених – відчуття незаконності цього. Повстаючи проти нового господаря або опікуна, селяни, як правило, приховували істинні причини протесту: «свое нежелание подчиняться новому владельцу, считая, что вместе со старым владельцем исчезало само крепостное право на них» (Литвак, 1980, с. 12). Саме так відбулося і з селянами С. М. Кочубея.

Крім цього прикладу, можна навести ряд подібних, щоправда з не такими драматичними фіналами. Наприклад, справа про хвилювання селян поміщика Кролевецького повіту Чернігівської губернії Г. П. Забіли була пов'язана з передачею ним у 1848 р. в оренду П. С. Столиці на один рік парового винокурного заводу, трьох млинів, солодовні, шинків, частини землі, риболовних озер, садів тощо (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 388). Причиною невдоволення 53 кріпаків села Савин та 67 з села Соболівки став вступ у володіння ними після смерті батька поміщиків З. К. та М. К. Солониць, які суттєво змінили режим роботи селян. При старому панові маєток управлявся «не учреждая никаких усовершенствований в оном, почему барщина отбывалась без всякого порядка и люди более занимались промыслами». До 1844 р. справи велися прикажчиком, «которым еще более ослабилось управление».

Така картина до певного часу, мабуть, була поширена. Зокрема, О. М. Маркович, який вважається не просто знавцем народного життя Малоросії, а носієм унікального знання побутової історії краю (Лазаревский, 1902, с. 39–41), наприкінці 30-х рр. XIX ст. зауважував, що тут ще зі старих часів, тобто до указу 1783 р., з двору брали на панщину одного робітника, не було ні правильного розподілу праці, ні рівномірного наділення селян землею, коли й бідний міг мати по 10 десятин у кожному полі. Така ситуація зберігалася доволі довго: «имения оставались в прежнем виде» (Маркович,

1894, с. 43). Підтверджували це й інші історики. Зокрема, О. М. Лазаревський на прикладі ставлення до підданих повітового маршала П. І. Булюбаша зазначав, що на початку XIX ст. пан «с крестьянами жил хорошо, не притеснял их, вероятно, помня их недавнее закрепощение» (Лазаревский А. М.], 1888, с. 150). В. В. Тарновський приблизно у 40 – на початку 50-х рр. XIX ст. також написав: «Когда посполитые и подсоседки обращены были в крепостных крестьян, то владельцы приобрели возможность увеличить свои требования. Но старинная умеренность владельцев еще сохранялась». Причини цього полягали в «простоте жизни», «ограниченности нужд», «употреблении почти исключительно домашних продуктов, которые в изобилии производила богатая почва». У панського загалу ще не було великої необхідності у грошових прибутках, тому «на владельцев крестьяне пахали хлеба почти втрое менее, чем теперь, накашивали сена для содержания незначительных по имению стад овец, рогатого скота и лошадей; оставшаяся за тем земля вся отдавалась крестьянам, которые пахали себе сколько могли, и косили сколько успевали» (ЧІМ).

К. О. Лазаревська, детально вивчаючи економію дрібного панства, щодо його вимогливості дійшла висновку, «ніби господарі не вміли потрібною мірою визискувати своїх селян і тому мали з них меншу користь, ніж могли б мати» (Лазаревська, 1927, с. IX). Подібні характеристики зустрічаються й у відомих спогадах катеринославського поміщика Д. Т. Гнедіна, де він писав про поміщиків-запорожців, які «ничем не стесняли своих крестьян; крестьяне занимали земли, которые могли обрабатывать, барщины почти никакой не было». Такі поміщики жили доволі просто, у невеликих дерев'яних будинках на 3–4 кімнати, носили простий традиційний одяг, просто харчувалися, їжу готувала сама хазяйка (Гнедин, 1893, с. 144–145).

Та все змінилося з наступним поколінням, яке «понимало, что они владельцы душ, была заведена барщина, хлебопашество, строились новые дома, появилась прислуга», а також «крестьяне стали во враждебные отношения с помещиками» (Гнедин, 1893, с. 144–145). Але розуміння своїх вигод виявлялося не тільки у більш жорсткому контролі за управителями та прикажчиками, що бачимо у багатьох наказах та рекомендаціях цим посадовцям, а й у регламентації повинностей селян, що могло сприйматися як порушення традиції. Тому нові господарі брати Солониці, бажаючи навести порядок, поставили до управління маєтком іноземця, провели інвентаризацію, рівномірно розподілили панщину, враховуючи й тих, хто її до того не виконував, у тому числі й жінок та дітей з 12 років, ввели

деякі покарання. Це й призвело до відмови селян «без всякого буйства и грубости» від виконання робіт з посиланням, що «по жалобе писанной канцеляристом Компанейцем от крестьянина Калиника Лопуха поданной Государю Императору, вышла как Лопуху, так и им вольная» (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 389, арк. 1–2). До 1849 р. представникам влади і шляхом арешту підбурювачів, і «мерами кроткими», вмовлянням та поясненнями довелося доводити хибність селянських сподівань, водночас не відмовляючи їм у праві відшукувати волю (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 389, арк. 4–4зв.). Подібні заходи того ж таки повітового предводителя не допомагали в іншому випадку, коли після смерті поміщика О. Калиновського у володіння проданим ним перед тим маєтком вступив новий господар О. Домонтович. Селяни «решительно отказывались от повиновения», підштовхуючи владу до застосування «воинской команды» (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 389, арк. 5–5 зв.).

Опір селян відчув і відставний полковник І. М. Гореславський, коли вступав в управління маєтком дружини, успадкованим нею від першого чоловіка. «При прежнем помещике они с давних времен весьма мало имели работ и не были приучены к надлежащей отчетности», а новий хазяїн, як писав у 1850 р. лідер дворянства Борзенського повіту Г. П. Галаган у листі до Чернігівського губернського предводителя М. П. Борозни, – «старается поддержать порядок и спокойствие одними лишь мерами строгости, которым границы он определяет по своему произволу» (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 392, арк. 16–17). Що вже й говорити про внутрішньо-сімейні суперечки за спадщину, що у панських родинах тягнулися роками. Становище і статус підданих при цьому міг довго залишатися невизначеним, що й давало привід і для протестів, і для «відшукування» (ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 164, 165). Конфліктний розподіл майна між спадкоємцями також призводив до занепокоєння селян, які хотіли залишитися у більш поблажливого пана, як видно, наприклад, з щоденника полтавського поміщика М. В. Райзера (Отрывок из дневника..., 1893).

До цих сюжетів можна було б додати і багато доволі подібних, наведених, зокрема, В. В. Дубровським (Дубровский, 1927), де невдоволення селян виявлялося переважно у зв'язку зі зміною статусу, що унеможливило пряmlinійне сприйняття проблеми соціальної взаємодії, особливо у переломні моменти, коли обидві сторони звикали до нових відносин і, так би мовити, намащували варіанти стосунків, межі дозволеного. Конфлікти і обопільні зловживання у такій ситуації були неминучі. На Лівобережжі, де кріпосне

право не мало глибоких та міцних коренів, селяни доволі легко включалися у відстоювання своїх прав. Це міг бути «протест шляхом ухиляння» (М. Ейдас), за допомогою якого обурені групи людей намагалися полегшити тягарі свого життя і висловити незадоволення через відмову виконувати приписи, а також інші способи, що зводили до мінімуму можливість зіткнення з тими, кого вважали своїми гнобителями (Верт, 2005).

Треба також зазначити, що в історіографії Нової історії України навіть не поставлена така важлива проблема, як внутрішньостанова конфліктність. Це стосується всіх соціальних груп, які в українській новістиці показані як надто консолідовані спільноти – «українське дворянство», «українське селянство» тощо. Різниця у матеріальному становищі всередині них, звичайно, не оминалася. Але це не переносилося на свідомість, способи життя, моделі поведінки, реакції на різні обставини тощо. Відносини усередині станів та соціальних груп позначалися дослідниками тільки через, так би мовити, зовнішні конфлікти. Водночас треба мати на увазі, що внутрішньостанові протиріччя, як би вони не були обумовлені саме «внутрішніми» обставинами, не часто носили гомогенний характер. Як правило, в орбіту селянських конфліктів втягувалося дворянство, а селяни й інші соціальні групи ставали дійовими особами панських розбірок.

Звичайні людські стосунки, старі образи, «давні історії», буйний характер, господарські суперечки, невпорядковані поземельні відносини, «наїзди» своїх селян на чужих могли стати причиною дворянських сварок і непорозумінь. Оскільки не тільки еліта, а й інші категорії українського суспільства активно підключали до сімейних справ різні інстанції, ці негаразди і пов'язані з ними іноді тривалі позови ставали «достоянием гласности» й осідали у відомчих архівах. Приватне листування, перекази, спогади також доволі поживний матеріал щодо панських чвар, учасниками і жертвами яких часто ставали кріпакки, державні селяни і козаки. Наприклад, А. А. Кандиба, який «ради богатства сжег постройки своего брата», за що отримав прізвисько Палій, зробити це наказав своєму кріпаку, якого засудили на заслання до Сибіру (Лазаревський, 1927, с. 57).

Конфлікти виникали не тільки між поміщиками та їхніми кріпаками. Доволі часто це могло траплятися і через зіткнення поземельних інтересів дворян та казенних селян і козаків. У тому випадку, коли суд ухвалив рішення на користь дворянина-землевласника, наслідком міг бути спротив державних селян, його сусідів. Так, наприклад, сталося 1801 р. у поселеннях Бобович та Вишків після ухвалення судових рішень різного рівня щодо спір-

ної ділянки землі на користь полковниці Новицької з її учасниками, серед яких були не тільки дворяни. Невдоволені таким поворотом справи, державні селяни здійснили наїзд із метою захоплення землі, через який було пограбовано та вбито двох дворян, двох міщан і одного козака, за що лідери нападників засуджувалися «в вечную работу», 57 інших до покарання батогами, з зобов'язанням надати підписку про відмову від «ослушаний» начальству та бійок, а громади обох поселень – до грошової компенсації за вбитих та побитих. З цього почалося «мирне» протистояння між владою і селянами, що виявилось у відмові надати підписку, у втечах з-під варти, у ненаданні допомоги чиновникам для розшукування та затримання втікачів і, врешті-решт, у переховуванні усього населення Бобовичів у полях та лісах протягом декількох днів (ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 18, арк. 4 зв.).

Не варто думати, що такі поземельні справи завжди вирішувалися на користь дворян. Наприклад, нижній земський суд Зінківського повіту, як видно з рапорту І. В. Френсдорфу 1801 р., задовольнив на користь позивачів скаргу козаків селища Шнигирейвки М. Вецька та Ф. Симонченка щодо неправильного заволодіння поручиком Дуб'ягою їхніми землями (ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 16, арк. 1–2). Так само на користь козака с. Машковки Стародубського повіту І. Дятлова була розв'язана справа про напад на його домівку, побиття родичів та привласнення свиней поміщиком В. Тришатним (ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 13824, арк. 1). Водночас і козаки вдавалися до нападів із метою заволодіння, в результаті яких страждали поміщицькі піддані, як це трапилося 1824 р., коли було побито селян полковника П. Бакуринського, які намагалися захистити власність свого пана (ДАЧО, ф. 128, оп. 2, спр. 16). Своєю чергою, і козаки не були вповні убезпечені від подібних дій з боку поміщицьких підданих. Зокрема, К. Є. Галаган 1828 р. змушена була розбирати конфлікт, що стався через напад писаря її Гнилицької економії Костенка та п'яних конюхів на козаків і її ж таки селянина Сіренка, і наказувати «удовлетворить в полной мере козаков и Серенка как отдачею сена, так и волов» (ІР НБУ).

Бажання сприймати селянсько-дворянські взаємовідносини тільки під кутом зору «класової боротьби» виключало також фактор випадковості у конфліктах, їхню кримінальну складову, коли це стосувалося злочинів селян, скоєння певних дій під впливом алкоголю. Справа 1849 р. про хвилювання кріпаків у маєтку поміщика Ніжинського повіту Є. І. Крушковського, гадаю, належить саме до таких. Скарга кріпаків на свого пана, подана до земського суду, про «ежедневное употребление их в экономическую работу» була інспірована одним із селян,

який перед тим поцупив у поміщика 80 руб. сріблом і хотів уникнути покарання. Позивачі майже відразу відмовилися від своєї скарги і «без малейшего впрочем возражения возвратились в свою отчину». В ході розслідування про поміщицькі зловживання, яке неминуче все одно відбулося, з'ясувалися не тільки обставини появи скарги, а й зовсім інший характер панського примусу. Повітовий предводитель, який за посадою був зобов'язаний наглядати за поміщицько-селянськими стосунками, упереджувати і припиняти зловживання, виявив, що Крушковський «никогда не был даже выскательным владельцем и не подавал крестьянам своим ни малейших причин к негодованию, каким либо притеснением или отягощением» (ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 391). Подібних прикладів можна навести доволі багато.

Пристрасть селян до спиртного також була одною з причин конфліктів, які завершувалися трагічно. Так, зокрема, сталося у вересні 1836 р. у селі Кневич Новоизибківського повіту Чернігівської губернії. Селянин Мойсей Бруневич, який після традиційно піднесених по завершенню молотби двох чарок гарячого вина додав ще у шинку, на наступний ранок, «не проспавшись от хмелю», змушений був везти поміщицю Марфу Немирович-Данченко в поле для нагляду за сільськогосподарськими роботами. По дорозі між пані та селянином виникла сварка через погане їхання, наслідком якої стало вбивство поміщиці, чого, звичайно, Бруневич не задумував і не хотів. Як показував його дядько, чоло-

вік «під хмелем» бував «неспокоен и вспылчив», що зрештою і призвело до трагічного випадку (ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 14080, арк. 70–73 зв.).

Варто також зазначити, що вибіркового підходу істориків до джерел залишав «за кадром» й епізоди приязних, солідарних селянсько-поміщицьких відносин, факти розірвання стосунків за обопільною згодою, випадки відмови кріпаків від звільнення. Зовсім не дослідженими залишаються гарні відносини між дворянством та державними селянами і козаками, приклади взаємодопомоги. У заповітах, паперах економічного характеру можна віднайти чимало свідочств про надання «вольных» селянам та їхнім сім'ям або дітям «в вознаграждение за усердное мне служение и добропорядочное поведение», «за долгое и усердное ...служение», «за усердную и верную службу». При цьому їм могли виділятися гроші на освіту дітей, ґрунти з поміщицьких володінь на умовах продажу тільки панським нащадкам тощо. Іноді відпущені за заповітом селяни відмовлялися від свободи, висловлюючи бажання продовжувати службу спадкоємцям.

Висновки. Отже, сучасні підходи в історичній науці вимагають відмовитися від крайнощів в інтерпретаціях соціальної історії України. Врахування ширшого спектру взаємовідносин, суті конфліктів між різними групами та окремими особами, обставин, якими вони визначалися, може посприяти адекватнішому розумінню соціальної ситуації в українському суспільстві не лише в дореформений період, а й у наступну епоху.

Бібліографічні посилання

Верт, П. В., 2005. От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость. *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет : Антология*. Москва. 48–82.

Гнедин, Д. Т., 1893. Мои воспоминания. *Русское богатство*. № 5. 141–164.

Гуржій, І. О., 1954. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО).

Дубровський, В., 1927. Знадоба до характеристики обопільних стосунків між поміщиками й кріпаками в першій половині XIX в. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. Київ. 990–1000.

Игнатович, И. И., 1963. *Крестьянское движение в России в первой четверти XIX века*. Москва.

Институт рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. II. – № 25307–25318 (ІР НБУ).

К-ка, К., 1882. Самозванный флигель-адъютант солдат Семенов. *Киевская старина* (КС). Декабрь. 519–526.

Коциевский, А. С., 1962. *Крестьянское движение в Южной Украине в конце XVIII – первой четверти XIX в. Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР*. Москва. Сб. 5. 224–257.

Л[азаревский А. М.], 1888. Из прошедшей жизни малороссийского дворянства. *КС*. Октябрь. 149–161.

Лазаревский, А. М., 1902. Один из приятелей Гоголя (А. М. Маркович). *Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца*. Кн. XVI. Отд. V. 39–43.

Лазаревський, О., 1927. [Спогади про конотопців] // *Український археографічний збірник*. Київ. Т. 2. 56–66.

Лазаревська, К., 1927. Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій половині XIX в. *Український археографічний збірник*. Київ. Т. 2. VIII–XXI.

Литвак, Б. Г., 1980. Сословно-групповые особенности крестьянского движения в период кризиса крепостничества. *Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи. Материалы XVII сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории*. Ростов.

Маркович, А. М., 1894. *Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществях Черниговской губернии*. Чернигов.

Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–1835 гг.). 1893. КС. Июнь. 398–427.

Павловский, И. Ф., 1907. *К истории Полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным*. Полтава. Т. 2.

Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край. 1884. КС. Январь. 111–134.

Скотт, Д., 1996. Оружие слабых : обыденные формы сопротивления крестьян. *Крестьяноведение. Теория. История. Современность*. 1996. Москва, 26–59.

Стороженко, Н., 1888. Эпизод из истории малорусских крестьян. КС. – 1888. – Июнь. – Док., изв. и зам. 76–78.

Сунин, Р. Г., 2010. Аффективные сообщества: структура государства и нации в Российской империи. *Российская империя чувств : Подходы к культурной истории эмоций*. Москва. 78–114.

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. Ал. 504/62/1 (ЧІМ).

References

Vert, P. V., 2005. Ot «soprotivleniya» k «podryvnoj deyatel'nosti»: vlast' imperii, protivostoyanie mestnogo naseleniya i ih vzaimozavisimost' [From «resistance» to «subversive activity»: empire power, confrontation of the local population and their interdependence]. *Rossiyskaya imperiya v zarubezhnoj istoriografii. Raboty poslednih let: Antologiya*. Moskva. 48–82.

Gnedin, D. T., 1893. Moi vospominaniya [My memories]. *Russkoe bogatstvo*. № 5. 141–164.

Gurzhij, I. O., 1954. Rozklad feodal'no-kriposnic'koyi systemy v sil's'komu gospodarstvi Ukrayiny pershoj polovyny XIX st. [The schedule of the feudal system in agriculture of Ukraine in the first half of the XIX century.]. Kyiv.

Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koyi oblasti [State Archives of Chernihiv region].

Dubrovs'kyj, V., 1927. Znadoby do harakterystyky obopil'nyh stosunkiv mezhy pomishchikamy j kripakamy v pershij polovyny XIX v. [Needs to characterize the mutual relations between landlords and serfs in the first half of the XIX century]. *Yubilejnyj zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bagaliya z nagody simdesyatoyi richnici zhyttya ta p'yatdesyatyh rokovyn naukovoyi diyal'nosti*. Kyiv. 990–1000.

Ignatovich, I. I., 1963. Krest'yanskoe dvizhenie v Rossii v pervoj chetverti XIX veka [Peasant movement in Russia in the first quarter of the XIX century]. Moskva.

Institut rukopysu Nacional'noy Biblioteki Ukrayiny im. V. I. Vernad's'kogo NANU [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky NASU]. F. II. № 25307–25318.

K-ka, K., 1882. Samozvannyj fligel'-ad'yutant soldat Semenov [The self-proclaimed wing adjutant soldier Semenov]. *Kievskaya starina* (KS). Dekabr'. 519–526.

Kocievskij, A. S., 1962. Krest'yanskoe dvizhenie v Yuzhnoj Ukraine v konce XVIII – pervoj chetverti XIX v. [The peasant movement in southern Ukraine at the end of the XVIII – first quarter of the XIX century] *Materialy po istorii sel'skogo hozyajstva i krest'yanstva SSSR*. Moskva. Sb. 5. 224–257.

L[zarevskij A. M.], 1888. Iz proshedshej zhizni malorossiyskogo dvoryanstva [From the past life of the Little Russian nobility]. KS. Oktyabr'. 149–161.

Lazarevskij, A. M., 1902. Odin iz priyatelej Gogolya (A. M. Markovich) [One of Gogol's friends (A. M. Markovich)]. *Chteniya v Istoricheskom Obshchestve Nestora Letopisca*. Kn. XVI. Otd. V. 39–43.

Lazarevs'kyj, O., 1927. [Spogady pro konotopciy]. [Memories of Konotopians]. *Ukrains'kyj arheografichnyj zbirnyk*. Kyiv. T. 2. 56–66.

Lazarevs'ka, K., 1927. Gospodarstvo nezamozhnogo panka na Konotopshchyni v pershij polovyny XIX v. [The economy of a poor gentry in the Konotop region in the first half of the XIX century]. *Ukrayins'kyj arheografichnyj zbirnik*. Kyiv. T. 2. VIII–XXI.

Litvak, B. G., 1980. Soslovno-grupповые osobennosti krest'yanskogo dvizheniya v period krizisa krepostnichestva [Class-group characteristics of the peasant movement during the crisis of serfdom]. *Social'no-ekonomicheskie problemy rossijskoj derevni v feodal'noy i kapitalisticheskoy epokhi. Materialy XVII sessii simpoziuma po izucheniyu problem agrarnoj istorii*. Rostov.

Markovich, A. M., 1894. *Istoricheskaya i statisticheskaya zapiska o dvoryanskom soslovii i dvoryanskih imushchestvah Chernigovskoj gubernii* [Historical and statistical note on the nobility and noble property of the Chernihiv province]. Chernigov.

Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–1835 гг.) [Excerpt from the diary of the Poltava landowner (1834–1835)]. 1893. КС. Июнь. С. 398–427.

Pavlovskij, I. F., 1907. *К истории Полтавского дворянства. 1802–1902 г. Очерки по архивным данным* [To the history of the Poltava nobility. 1802–1902. Essays on archival data]. Poltava. Т. 2.

Primechaniya Aleksandra Pishchevicha na Novorossiyskij kraj [Notes by Alexander Pishchevich to the Novorossiysk Territory]. 1884. КС. Январ'. 111–134.

Skott, D., 1996. Ouzhie slabyh: obydennye formy soprotivleniya krest'yan [Weapons of the weak: mundane forms of peasant resistance]. *Krest'yanovedenie. Teoriya. Istoriya. Sovremennost'*. 1996. Moskva. 26–59.

Storozhenko, N., 1888. Epizod iz istorii malorusskikh krest'yan [An episode from the history of Little Russian peasants]. KS. Iyun'. Dok., izv. i zam. 76–78.

Sunin, R. G., 2010. Affectivnye soobshchestva: struktura gosudarstva i natsii v Rossijskoj imperii [Affective communities: state and nation structure in the Russian Empire]. *Rossiyskaya imperiya chuvstv: Podhody k kul'turnoj istorii emocij*. Moskva. 78–114.

Chernigivs'kyj istorychnyj muzej im. V. V. Tarnov's'kogo [Chernihiv Historical Museum V. V. Tarnovsky]. Ал. 504/62/1.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 214–222

doi 10.15421/26190216

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:930.1](477.630) «18/19»

Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття

О. І. Журба

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0002–7800–0743

ResearcherID: G-1297–2019

zhurba.oi@i.ua

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
Україна, 49010*

Анотація. Метою статті стало представлення генези та динаміки вивчення історії Катеринослава в працях місцевих істориків XIX – початку XX ст. Використання методів історіографічного аналізу і синтезу дозволило виявити стан розробки питання в історичній літературі та реалізувати поставлену мету. Основним результатом стало створення періодизації регіонального історіографічного освоєння проблеми. Цей процес запропоновано поділити на три етапи. Критеріями їхнього виокремлення стали організаційні, кадрові, стильові та проблемно-тематичні параметри. На основі текстів архієпископа Гавриїла (Розанова), єпископа Феодосія (Макаревського), «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» Д. І. Яворницького проаналізований процес формуванні і зміни проблематики досліджень урбанізаційних процесів у регіоні, види та інформаційний потенціал їхньої джерельної бази. Визначено значення наукового освоєння історіографічної традиції для формування сучасних концептуальних підходів у вивченні

історії урбанізаційних процесів в Південній Україні в цілому. Наукова новизна визначена також тим, що з історіографічних та соціологічних позицій піддане критиці таке історіографічне явище, як «козацька урбаністика». Прихильники концепції «козацького містобудування» представляють козацтво творцем міського середовища, починаючи з XVI ст., ігнорують або суттєво нівелюють значення і роль імперської влади у генеруванні модерного міського простору. Зазначено, що саме історики XIX – початку XX ст. поклали початок вивченню історії козацьких поселень, формуванню джерельної бази вивчення їхньої історії, встановили генетичний зв'язок між козацькими поселеннями та заснуванням Катеринослава, ними була документально підтверджена вирішальна роль імперської влади в заснуванні на місці традиційних козацько-селянських поселень правильно організованого, модерного міста. У висновках підкреслено, що протягом XIX – початку XX ст. склався наблизений до ідеального консенсус стосовно основних параметрів регіональної історичної пам'яті між її ключовими акторами (владою, суспільною думкою, професійним історичним середовищем та повсякденними історичними уявленнями обивателів). В його основі були здобуті істориками, популяризовані на владному, аматорському та журналістському рівні і вкорінені в суспільні меморіальні практики знання/уявлення про народження Катеринослава в 1787 р. як результату козацького заселення краю та імперських ініціатив і організаційних зусиль у створенні мережі населених пунктів міського типу. *Тун статті* – аналітична.

Ключові слова: історіографічний процес, Південна Україна, Катеринослав, «козацький урбогенез», історична пам'ять, імперська влада.

Надійшла до редколегії 21.07.2019

Прорецензована 12.10.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 214–222

doi 10.15421/26190216

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:930.1](477.630) «18/19»

История Екатеринослава в историографии XIX – начала XX века

О. И. Журба

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0002–7800–0743

ResearcherID: G-1297–2019

zhurba.oi@i.ua

*Днепропетровский национальный университет
имени Олесь Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
Украина, 49010*

Аннотация. *Целью статьи стало представление генезиса и динамики изучения истории Екатеринослава в трудах местных историков XIX – начала XX в. Использование методов историографического анализа и синтеза позволило выявить состояние разработки вопроса в исторической литературе и реализовать поставленную цель. Основным результатом стало создание периодизации регионального историографического освоения проблемы. Этот процесс предложено разделить на три этапа. Критериями их выделения явились организационные, кадровые, стилевые и проблемно-тематические параметры. На основе текстов архиепископа Гавриила (Розанова), епископа Феодосия (Макаревского), «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии», Д. И. Яворницкого проанализирован процесс формирования и изменения проблематики исследований урбанизационных процессов в регионе, виды и информационный потенциал их источников ной базы. Определено значение научного освоения историографической традиции для формирования современных концептуальных подходов в изучении истории урбанизационных процессов в Южной Украине*

в целом. *Научная новизна* определена также тем, что с историографических и социологических позиций подвергнуто критике такое историографическое явление, как «казацкая урбанистика». Творцы и сторонники концепции «казацкого градостроения» пытаются представить казачество создателем городской среды, начиная с XVI в., игнорируют или существенно нивелируют значение и роль имперской власти в генерировании современного городского пространства. Отмечено, что именно историки XIX – начала XX в. положили начало изучению истории казацких поселений, формированию источниковой базы подобных исследований. Они установили генетическую связь между казацкими поселениями и образованием Екатеринослава, ими была документально подтверждена решающая роль имперской власти в основании на месте традиционных казацко-крестьянских поселений правильно организованного, современного города. В *выводах* подчеркнуто, что в конце XIX – начале XX вв. сложился приближенный к идеальному консенсус относительно основных параметров региональной исторической памяти между ее ключевыми актерами (властью, общественным мнением, профессиональным исторической средой и повседневными историческими представлениями обывателей). В его основе были полученные историками, популяризируемые на властном, любительском и журналистском уровне, укоренившиеся в общественные мемориальные практики знания / представления о рождении Екатеринослава в 1787 г. как результата казацкого заселения края и имперских инициатив и организационных усилий в создании сети населенных пунктов городского типа. *Тип статьи* – аналитический.

Ключевые слова: историографический процесс, Южная Украина, Екатеринослав, «казацкий урбогенез», историческая память, имперская власть.

Поступила в редколлегию 21.07.2019

Прорецензирована 12.10.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 214–222

doi 10.15421/26190216

<http://www.uha.dp.ua>

LC 508–508.95

The history of Katerynoslav in historiography of the nineteenth and early twentieth centuries

O. I. Zhurba

Doctor of Historical Sciences, Professor

ORCID: 0000–0002–7800–0743

ResearcherID: G-1297–2019

zhurba.oi@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
 72 Haharin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The aim* of the article was to present the genesis and dynamics of the study of the history of Yekaterinoslav in the writings of local historians of the 19th and early 20th centuries. Using *the methods of historiographic analysis and synthesis* made it possible to identify the state of development of the issue in the historical literature and realize the goal. *The main result* was the creation of a periodization of regional historiographical exploration of the problem. It is proposed to divide this process into three stages. The criteria for their selection were organizational, personnel, style and problem-thematic parameters. Based on the texts of Archbishop Gabriel (Rozanov), Bishop Feodosii (Makarevskyi), «Chronicle of the Katerynoslav Scientific Archival Commission», D. I. Yavornitskyi, the process of formation and change of research problems of urbanization processes in the region, types and information potential of their sources are analyzed Noah base. The value of the scientific development of the historiographic tradition for the formation of modern conceptual approaches to the study of the history of urbanization processes in southern Ukraine as

a whole is determined. *Scientific novelty* is also determined by the fact that historiographic and sociological positions criticized such a historiographic phenomenon as «Cossack urbanism». The creators and supporters of the concept of «Cossack urban development» have been trying to imagine the Cossacks as the creator of the urban environment since the 16th century, they ignore or significantly level the importance and role of imperial power in the generation of modern urban space. It is noted that it is the historians of the XIX – early XX centuries. laid the foundation for the study of the history of Cossack settlements, the formation of a source base for such studies. They established a genetic link between Cossack settlements and the formation of Katerynoslav, they have documented the decisive role of imperial power in establishing a properly organized, modern city on the site of the traditional Cossack-peasant settlements. *The conclusions* emphasized that in the late XIX –early XX centuries an ideal consensus was formed regarding the main parameters of the regional historical memory between its key actors (power, public opinion, professional historical environment and everyday historical representations of ordinary people). It was based on the results obtained by historians, popularized at the power, amateur and journalistic levels, rooted in public memorial practices of knowledge / perception of the birth of Katerynoslav in 1787 as a result of Cossack settlement of the region and imperial initiatives and organizational efforts to create a network of urban settlements. *The type of article* is analytical.

Key words: Historiographical process; South Ukraine; Katerynoslav; «Cossack urbogenesis»; Historical memory; Imperial power.

Received 21.07.2019

Reviewed 12.10.2019

Accepted 26.12.2019

Проблеми урбанізації в сучасній гуманітаристиці посідають досить помітне місце (Иггерс, Ван, 2012; «Живучи в модерному місті», 2016; Микроурбанизм... 2014; Особистість і соціальні інститути..., 2018; Кучерявий, 2001; Портнова, 2008; Константинова, 2010). З позицій соціологічної науки це є певною реакцією на глобальні соціально-демографічні зміни другої половини XX – початку XXI ст. За цей час на планеті швидко, за життя одного покоління за рахунок масового перетоків населення до міст, сільські мешканці перетворилися на абсолютну меншість, що ставало суттєвим викликом і для історичної науки, впливало на її проблематику, підходи, кадровий потенціал (Уваров, 2015, с. 45). Ці динамічні зміни створили загрозу існуванню патріархальних форм життя та традиційної культури, архаїчний народницький ідеології, яка втрачає соціальну опору та предмет замилювання, апелюючи до категорій і цінностей ідеологічного етнонаціонального мейнстріму столітньої давнини.

Перед учоращими селяни й мешканцями передмість, які намагаються вписатися до міського простору, постають не лише проблеми освоєння і засвоєння чужого їм способу життя, але й завдання адаптації свого світосприйняття, форм мислення, соціальної поведінки та історичної пам'яті до відповідних структур постіндустріального міського середовища.

Якщо взяти до уваги ці науково-соціологічні екскурси стосовно нашої дніпровської/дніпропетровської **регіональної історіографії**, в тому числі її урбаністичної складової, то це разом з антиімперським та антиросійським пафосом сучасної історичної політики значною мірою пояснює феномен спалаху такого оксюморонного історіографічного явища, якому можна було б запропонувати визначення «козацька урбаністика», предметом якої став «козацький урбогенез». Прикметно, що його концептуалізація відбулася в текстах фахівців, для яких урбанізаційні процеси знаходяться далеко за межами їхніх наукових інтересів і компетенції. Наприклад, на думку археолога проф. І. Ф. Ковальової, саме археологічні знахідки, насамперед нумізматичний матеріал від початку XVI ст., засвідчують безперервність та лінійність урбанізаційного процесу в регіоні: «...сьогодні достатньо переконливо виглядає схема: козацьке містечко Самарь – Богородицька фортеця з посадом... – Катеринослав Кільченський – Катеринослав правобережний – Дніпропетровськ – Дніпро» (Ковальова, 2017, с. 29). Авторитетний фахівець з історії українського національного руху другої половини XIX-початку XX ст. проф. С. І. Світленко, спираючись на сміливі висновки археологів, підвів своєрідний під-

сумок пошукам початків історії Катеринослава, задавнюючи його історію більш ніж на 250 років: «...перший, пізньосередньовічний, етап урбогенезу міста Дніпра є підстави пов'язувати з українським козацьким містечком Стара Самарь, яке вже в XVI ст. являло собою пізньосередньовічний населений пункт зі своєю адміністрацією, соціально-економічним та духовним життям. З точки зору відліку літочислення містечка взято 1524 р. на основі чітко датованої товарної пломби...». Звернувши особливу увагу на те, що автор спеціально наголошував на громадській актуальності обґрунтування «козацьких витоків» сучасного мегаполіса: «...передаткування міста Дніпра має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки утверджує думку про його українські козацькі витoki, спростовує історичні міфологеми про «культурно-цивілізаційні місії» інших народів-націй у нашому краї» (Світленко, 2017, с. 36).

Безумовно, такі історіографічні новації заслуговують на окремий критичний розгляд насамперед як специфічне явище регіональної історичної культури та суспільного життя (Журба, 2016, с. 163–173), але її професійні набутки залишаються осторонь сучасних підходів в галузі історичної урбаністики. Не в останнє це трапляється й тому, що історіографічна традиція оцінюється тут здебільшого крізь призму констатації «ігнорування та нерозуміння» попередниками вирішальної ролі козацтва у створенні та розвитку модерного міського середовища.

Діапазон такого «історіографічного аналізу» надзвичайно широкий – від відвертого ідеологічного доносу в рецензії В. А. Брехуненка (Брехуненко, 2002; Чернов, 2010) на фундаментальну «Історію міста Дніпропетровська» за редакцією А. Г. Болєбруха (2002) до лагідної підміни предмету вивчення проблеми походження Катеринослава історією козацьких поселень, що розташовувалися на місці й навкруги сучасного мегаполісу, в колективній роботі дніпропетровських істориків (Репан, Старостін, Харлан, 2008).

Саме тому **метою статті** стала реконструкція процесу зародження професійних студій з історії Катеринослава, регіональної урбаністики як дослідницького напрямку, що заслуговує на особливу увагу. Розгляд цього питання уже ставав предметом вивчення в дисциплінарному історіографічному контексті (Швидько, 2000; Леонова, 2008; Леонова, 2010; Леонова, 2011; Журба, 2003; Журба, 2013; Кавун, 2001; Кавун, 2004).

Проте нині особливої актуальності набуває проблемно-історіографічний ракурс, тобто вивчення процесу становлення урбаністичної проблематики. Для цього перед тими, хто закладав традиції

регіонального історіописання, варто було б поставити цілу низку дослідницьких запитань, які зможуть не лише виявити їхні основні підходи, здобутки та обмеження, але й зрозуміти характер, обсяг і якість тих історіографічних параметрів, на які спираються і з якими ведуть дискусії сучасні історики Катеринослава–Дніпропетровська–Дніпра. Серед них: які ключові питання історії міста ставали предметом уваги істориків і як змінювалася їхня проблемна оптика, тобто якою була динаміка структури проблематизації теми походження і функціонування форм міського життя в регіоні; на які джерельні комплекси спиралися автори і як вони були організовані; як змінювався рівень професійної підготовки істориків і як відбувався процес вироблення і трансляції історичного знання в місті і про місто; до яких концептуальних здобутків дійшли дослідники; які проблеми ставали предметом дискусій, а вирішення яких намічалось на майбутнє; як освоєння історії Катеринослава виглядало в широкому контексті міських студій того часу.

Деякого уточнення потребують хронологічні межі предмету дослідження. Якщо старт процесу вивчення історії міста і, відповідно, формування **базису історіографічних джерел** не викликає сумнівів і пов'язаний із текстами і творчістю архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) кінця 20–30-х рр. XIX ст., то початок XX ст. у розробці цієї теми, на мій погляд, завершується капітальною працею Д. І. Яворницького 1937 р., що була оприлюднена лише за часів перебудови (Яворницький, 1989). Аргументом для цього став синтетичний характер монографії, де акумульований попередній історіографічний набуток: структура проблематизації теми, її джерельна база, методологічні уявлення щодо відмінності поселень міського і неміського типу, нарешті, заманіфестований консенсус професійної історіографії, суспільної думки і регіональної історичної пам'яті, основні елементи якого домінували аж до кінця XX ст.

Виклад основного матеріалу. В окресленому періоді досить чітко можна означити три історіографічні відрізки. Критеріями їхнього виділення є організаційні, кадрові, стильові та проблемно-тематичні параметри освоєння теми.

Перший з них – кінець 1820 – початок 1880-х рр. В організаційному і кадровому плані він був представлений керівниками Катеринославської єпархії Гавриїлом (В. Ф. Розанов, 1828–1837) та Феодосієм (О. Г. Макаревський, 1871–1885), які, маючи фундаментальну церковну освіту, не були професійними істориками і займалися історіописанням абсолютно факультативно, мобілізуючи на цю справу насамперед своїх безпосередніх підлеглих. Демографічні й соціально-культурні параметри

тодішнього Катеринослава не дозволили їм згуртувати навколо себе значуще коло аматорів місцевої історії, а тому ці постаті здавалися поодинокими, навіть випадковими фігурами культурного та інтелектуального ландшафту невеличкого провінційного губерньського міста.

Першим і на багато десятиліть єдиним текстом, спеціально присвяченим історії Катеринослава, став твір Гавриїла «Историческая записка о заложении в г. Екатеринославе соборного храма Преображения спасителя нашего; и о начале самого города Екатеринослава» (Одеса, 1846). Зазначу, що твір цей був написаний 1830 р., аж на шістнадцять років раніше від його публікації і знаменував початок повільного формування катеринославського історіографічного субрегіону (Журба, 2000; Кавун, 2010).

В історії Катеринослава у Гавриїла виділено такі сюжетні лінії:

1) закладання кафедрального собору 1787 р. Катериною II, реконструйована автором на підставі архівних та опублікованих джерел, інформації свідків події та за результатами, хай і примітивних, але перших археологічних розкопок. Представлення цієї події як символічного акту заснування міста помазаником божим;

2) закладання кафедрального собору 1830 р., організатором якої був сам архієпископ, та її символічний зв'язок із подією 1787 р.;

3) детальне представлення планів Катерини II зі створення нової імперської столиці, причому не лише за писемними джерелами, але й на підставі згадок старожилів та топографічного обстеження міста;

4) історія катеринославської єпархії та місцевих церков, серед чого особливо детально були задокументовані багаторічні спроби місцевих архієреїв побудувати кафедральний собор на місці храму, закладеному Катериною II.

Не зважаючи на те, що в тесті домінувала церковна проблематика, автор міцно пов'язував її з процесом формування міського середовища Катеринослава: «...связь бытия города с бытием Соборной церкви столь тесная, что помышляя о начале церкви, должно подумать о начале города и обратно» ([Гавриил], 1846, с. 33). Застосовуючи порівняльний метод, Гавриїл критично представляв ступінь реалізації планів Катерини II в галузі міської освіти, будівництва та архітектури на початку 1830-х рр. У додатках до книжки вперше була здійснена археографічна публікація з історії міста (9 архівних документів), присвячена, між іншим, не церковній історії, а катеринославській освіті та будівництву кінця XVIII ст.

Гавриїл, звісно, не приховував захоплення справами російських імператорів у справі заснуван-

ня та розвитку Катеринослава, але не були обійдені увагою й козацькі поселення, що існували тут до створення нового губерньського міста, а козацький період був представлений як органічна складова регіональної історії. Так, розповідаючи про вибір місця для закладки в 1787 р. Соборної церкви на високому правому березі Дніпра, автор зазначав, що звідти в ясну погоду можна побачити на лівому березі, окрім іншого, й «один уездный город, бувший прежде жилищем запорожцев, и монастырь, достопримечательный по своему началу, по происхождению и по дремучему лесу, среди которого был основан» ([Гавриил], 1846, с. 6). В цих об'єктах легко вгадуються Новомосковськ та козацький Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, історії якого архієпископ згодом присвятить окремий історичний нарис ([Гавриил], 1838). В першій історії Катеринослава Новий і Старий Кодакі названі «селениями», між якими повинна була розбудовуватися нова імперська столиця ([Гавриил], 1846, с. 9).

Гавриїл визнавав, що козацькі поселення існували до виникнення Катеринослава та імперських планів колонізації регіону. Причому він наголошував на територіальній, релігійній та демографічній тягlostі козацького поселення слободи Половиці та Катеринослава, органічно пов'язуючи козацький та імперських періоди в житті регіону. Емоційно й романтично оповідаючи про занепад міста після смерті Катерини II, Гавриїл писав: «Обманутый счастьем, лишенный пособий, он хотя и напрягал собственныя свои силы, чтобы достигнуть возможного совершенства, но успех был медлен. Ибо через тридцать лет и более едва мог он выйти из состояния *половицы* [курсив автора – О. Ж.], т. е. бедного сельца, называвшагося Половицею, которое находилось на месте нынешнего Екатеринослава, прежде чем город сей был основан. Крайность тем более доказывается, что и церкви новой, как бы то ни было, жители не могли сами собою построить. В Половице находилась молитвенный только дом. Екатеринослав в нем и славословил Господа» ([Гавриил], 1846, с. 17).

Окрім спеціальної роботи, перу Гавриїла належать ще декілька текстів, які поклали міцний фундамент дослідження історії козацтва в регіоні, хоча в них історія Катеринослава і не посідала помітного місця. Серед них оповідь народженого у Новому Кодакі запорожця Микити Коржа, в якій минуле цього козацького поселення ніяким чином не пов'язувалося із походженням губерньського міста і не відображувалося у свідомості запорозького старожила ([Гавриил], 1842; Журба, 2002).

Специфічною була репрезентація початкової історії Катеринослава в капітальній праці

єпископа Феодосія «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия» (1880). Вона полягала в тому, що цей текст представляв собою організований у хронологічній послідовності набір відібраних фрагментів документів з консисторського архіву, що висвітлював виключно становище парафій Катеринославської губернії кінця XVIII ст. В творі Феодосія проблемам початкової історії Катеринослава присвячений розділ під промовистою назвою «Слобода Половица – нынешний губернский город Екатеринослав», де «древняя слобода» усвідомлювалася як «местность... с незапамятных времен для запорожского казачества... священная и благоговейная» (Макаревский, 1881, с. 148). Примітно, що в цьому розділі не йшлося про заснування губерньського міста Катериною II, але представлена задокументована історія десятків сіл і слобод, створених у козацьку добу (Новий і Старий Кодак, Стара Самара і Новоселиця тощо).

Таким чином, визначення важливої ролі козацького фактору в заселенні краю та створенні тут сіл і слобод стало одним зі здобутків перших, напів аматорських студій з історії міста. В обіг були введені значні масиви архівного матеріалу із місцевих, насамперед церковних архівів, створені перші синтетичні праці та археографічні публікації, що заклали міцну інформаційну базу для подальшого освоєння теми. Водночас була документально підтверджена вирішальна роль імперської влади в процесі заснування на місці традиційних козацько-селянських поселень правильно організованого, модерного міста. В орбіту уваги перших істориків Катеринослава потрапили, окрім церковної історії, питання міської освіти, церковної організації, містобудування та організації міського господарства.

Початок другого етапу в дослідженні історії Катеринослава визначається розгортанням потужних перетворень, пов'язаних як з промисловою модернізацією, що розпочалася з 1880-х рр., так і з її відповідним соціально-культурним супроводом. Старт цьому процесу, в ході якого сформувалися кадрові та інституційні передумови виникнення спочатку аматорського кола, а, починаючи з перелому XIX–XX ст., й цеху професійних істориків, надало створення в Катеринославі мережі приватної та громадської преси, на сторінках якої сюжети з історії місцевого краю займали невід'ємне місце. Особливе значення для формування історичної культури суспільства мали: випуск до 100-річчя міста першої, орієнтованої на широку публіку історичної газети «Екатеринославский губернский листок» (1887), створення поряд із широ-

кою мережею освітньо-культурних закладів і товариств, перших спеціалізованих історичних інституцій – Катеринославської вченої архівної комісії та Крайового історичного музею ім. О. Поля, випуск першого професійного періодичного видання місцевих істориків «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии» (далі ЛЕУАК – О.Ж.).

Такі якісні зміни в кадровому, інституційному та інформаційному забезпеченні регіональних історичних студій призвели до відчутних зрушень у постановці і освоєнні нової проблематики, формах історіописання, обсягах, характеру і якості залучення джерельних масивів, до суттєвих змін у місцевому історіографічному ландшафті в цілому. Робота істориків набувала колективних форм, створюючи характерну для регіону професійну ієрархію та професійну комунікацію, що вписувалися як до загального імперського, так і до новонароджуваного українського історіографічного простору. Завершальною подією цього історіографічного періоду став випуск 1915 р. останнього з 10 томів ЛЕУАК, після чого результати роботи місцевих істориків, якщо і тривали, то залишалися не оприлюдненими.

Головними здобутками у вивченні міської історії стало докорінне оновлення її проблематики насамперед за рахунок рішучого порушення монополії церковної історії. Особливо це помітно з аналізу змісту ЛЕУАК («Летопись...», 1991). На її сторінках міська історія наповнювалася значним масивом живих біографічних матеріалів і розвідок про відомих діячів, були створені нариси і надруковані джерела з історії місцевої освіти, культури, науки, літератури, театру, архівної справи, місцевої історіографії, церкви, самоврядування. Тут були оприлюднені мемуари про Катеринослав, листування її діячів, великий масив документальних джерел з історії організації управління та судоустрою в краї, значне місце посідали описи архівосховищ Катеринослава та губернії.

Отже, можна констатувати суттєве розширення кола питань, які ставилися до минулого, якісне збільшення джерельного потенціалу вивчення міської історії, інституалізацію історичних досліджень, виникнення зрілої структури місцевої історичної культури (професійне історіописання; система популяризації та інструменталізації історичних знань, аматорських пошуків історичних джерел та їх інтерпретації; формування масових невідрефлексованих історичних уявлень). Розширення структури міської історії відбувалося органічно, розпочинаючи із засвоєння поверхового проблемно-тематичного репертуару, пов'язаного із найбільшими зовнішніми проявами бурхливого міського життя. Проте, складні і глибинні соціально-економічні, суспільно-

політичні, демографічні проблеми залишалися майже недоторканими. Не обійшлося тут і без уваги до козацької складової регіональної, в тому числі і міської, історії.

Важливо підкреслити, що протягом цього періоду потроху склався наблизений до ідеального консенсус стосовно основних параметрів регіональної історичної пам'яті між її ключовими акторами (владою, суспільною думкою, професійним історичним середовищем та повсякденними історичними уявленнями обивателів). В її основі були здобуті істориками, популяризовані на владному, аматорському та журналістському рівні і вкорінені в суспільні меморіальні практики знання/уявлення про народження Катеринослава як результату козацького заселення краю та вирішальної ролі імперських ініціатив і організаційних зусиль у створенні мережі населених пунктів міського типу. Водночас цілісного синтезу цих фрагментів міської історії довелося чекати ще декілька десятиліть.

На третьому етапі історія Катеринослава, як і регіональна історія взагалі, опинилися заручниками політичних катаклізмів, соціальних та культурно-освітніх експериментів воєнної, революційної, ранньої радянської доби. Це призвело до того, що суттєвих проривів у регіональній урбаністиці не трапилося. Унікальним винятком стала лише книжка Д. І. Яворницького, яка підвела підсумки та стала вершинним явищем у вивченні історії міста XIX – початку XX ст.

Надрукована 1989 р., через 52 роки після написання, з передмовою проф. М. Н. Ковальського книжка Д. І. Яворницького в прямому розумінні увібрала в себе основні інформаційні та концептуальні надбання всього попереднього історіографічного періоду. З 197 сторінок монографії – 165 присвячені кінцю XVIII – початку XIX ст., періоду добре освоєному в попередній традиції. Водночас не можна не помітити, що саме Д. І. Яворницькому належить включення до міського нарративу нових проблемно-тематичних блоків: історія міської промисловості, залізничного транспорту, демографії, музейної справи, робітничого і революційного руху. Ці проблеми були лише пунктирно означені, але їх постановка передбачила основні напрямки міських студій аж до початку XXI ст.

Висновки. Незважаючи на незаперечний авторитет, навіть культ, Д. І. Яворницького серед місцевих істориків, їхня оцінка цієї праці академіка суттєво відрізняється від загального захоплення творчістю видатного історика Запорозької Січі. Це сталося тому, що Дмитро Іванович, спираючись на величезний обсяг джерел та праці попередників, вважав неможливим ігнорувати роль імперської влади в процесах урбанізації краю та створенні

Катеринослава. Сучасні автори таку позицію або повністю ігнорують (Світленко, 2017), або пояснюють її тиском тоталітарної влади, тим, що історик у 1937 р. «мав зважати на офіційну точку зору, яка вимагала змальовувати події української історії під оглядом постійного позитивного російського впливу» (Репан, Старостін, Харлан, 2008, с. 11). При цьому забувається про час написання праці, коли в сталінській трактовці історії відбувався процес жорсткої «деімперіалізації», а царська влада та правляча еліта загалом зазнавала нищівної критики і змальовувалися переважно чорними фарбами. А тому можна з великою вірогідністю припустити, що Д. І. Яворницький, який завершив свою історію

до 150-річчя заснування міста Катериною II, виступав тут зовсім не як історик-богун, а як добросовісний фахівець. Здається, що така сміливість була пов'язана з уявленнями історика про професійну етику, а також тим, що він, пишучи великий текст фактично в шухляду, розраховував не на сучасників, а насамперед на вдячного, некон'юнктурного читача у майбутньому.

Придїляючи велику увагу козацьким поселенням і значній ролі козацтва в історії регіону, на початку книжки він все ж стверджував: «Город Екатеринослав – всецело творение князя

Г. А. Потемкина» (Яворницький, 1989, с. 15). Розмірковуючи над проблемою тягlostі нашої історії, не варто було б забувати і про це.

Бібліографічні посилання

[Гавриил]. 1846. *Историческая записка о zaloженни в г. Екатеринославе соборного храма Преображения спасителя нашего; и о начале самого города Екатеринослава*. Одеса.

[Гавриил]. 1838. *Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре*. Одесса.

[Гавриил]. 1842. *Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа*. Одеса.

«Живучи в модерному місті». 2016. Київ : Дух і Літера.

«Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915): бібліографічний довідник. 1991. Київ.

Брехуненко, В. А., 2002. Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунodefіциту) [Рец. на кн. : Дніпропетровськ: віхи історії / за ред. А. Г. Болебруха. – Д. : 2002. – 256 с.]. *Український археографічний щорічник*. Вип. 7.

Журба, О. І., 2016. Історична культура Катеринослави та особливості формування історичної пам'яті регіону. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 15.

Журба, О. І., 2013. Сто лет днепропетровскому «цеху историков». *Грані*. № 8.

Журба, О. І., 2002. «Устное повествование Н. Л. Коржа» в романтичному науковому дискурсі : нові підходи до проблеми авторства тексту. *Гуманітарний журнал*. № 2.

Журба, О. І., 2000. Перша історична та археографічна розвідка з історії міста Катеринослава. *Гуманітарний журнал*. № 3–4.

Журба, О. І., 2003. Перше історичне дослідження у Катеринославі : матеріали до історії формування субрегіонального історіографічного середовища. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII–XIX століття*. Запоріжжя : Тандем-У. Вип. 7.

Иггерс, Г., Ван, Э., 2012. *Глобальная история современной историографии*. М. : Конон+.

Кавун, М. Е., 2001. Два Катеринослави: до проблеми історичного континуїтету в розвитку міських поселень Півдня України XVIII – першої половини XIX ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Вип. 6.

Кавун, М. Е., 2010. Зародження історіографічних практик у ранньому Катеринославі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Вип. 18.

Кавун, М. Э., 2004. Война как фактор урбогенеза: опыт культурологического анализа феномена раннего Екатеринослава. *Гуманітарний журнал*. № 1–2.

Ковальова, І. Ф., 2017. До питання про час заснування містечка козацького Самар'я. *Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ : Грані. Вип. 17.

Константинова, В. М., 2010. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)*. Запоріжжя : АА Тандем.

Кучерявий, В. П., 2001. *Урбоекологія : підручник*. Львів : Світ.

Леонова, О. В., 2008. Історичні сюжети на сторінках довідково-статистичних видань Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Вип. 16.

Леонова, О. В., 2010. Особливості історіографічного процесу в Катеринославі у другій половині XIX – на початку XX століття. *Гуманітарний журнал*. № 3–4.

Леонова, О. В., 2011. Перший ювілей Катеринослава як історіографічне явище. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки*. Вип. 8.

Макаревский Феодосий. 1881. *Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской губернии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия*. Екатеринослав (репринт: Днепропетровск : Днепрокнига, 2000).

Микроурбанизм. *Город в деталях*. 2014. Москва : НЛО.

Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві : місто Дніпро : монографія : в 2 томах. 2018. Дніпропетровськ : Лізунов-Прес.

Портнова, Т. В., 2008. *Миське середовище і модернізація : Катеринослав середини XIX – початку XX ст.* Дніпропетровськ : Інновація.

Репан, О., Старостін, В., Харлан, О., 2008. *Палімпсест. Коріння міста : поселення XVII–XVIII ст. в історії Дніпропетровська*. К. : Українські пропілеї.

Світленко, С. І., 2017. До проблеми літочислення міста Дніпро. *Придніпров'я : історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ : Грані. Вип. 17.

Уваров, П. Ю., 2015. *История, историки и историческая память во Франции. Уваров П. Ю. Между «ежами» и «лисами». Заметки об историках*. Москва : НЛЮ.

Чернов, Е. А., 2010. Открытое письмо доктору исторических наук Виктору Брехуненко. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Вип. 4.

Швидько, Г. К., 2000. Катеринославщина та її найвидатніші діячі духовного звання (XVIII–XIX ст.). *Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного описання Катеринославської губернії. Церкви і приходи прошедшого XVIII столетия*. Катеринослав, 1881 (репринт : Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2000).

Яворницький, Д. И., 1989. *История города Екатеринослава*. Дніпропетровськ : Промінь.

References

[Gavriil], 1846. *Istoricheskaya zapiska o zalozenii v g. Ekaterinoslave sobornogo hrana Preobrazheniya spasitelya nashogo; i o nachale samogo goroda Ekaterinoslava* [Historical note on the laying in the city of Yekaterinoslav of the cathedral church of the Transfiguration of our savior; and about the beginning of the city of Yekaterinoslav]. Odesa.

[Gavriil], 1838. *Istoricheskaya zapiska o Pustynno-Nikolaevskom Samarskom monastyre* [Historical note on the Desert Nikolaevsky Samara Monastery]. Odesa.

[Gavriil], 1842. *Ustnoe povestvovanie byvshego zaporozhca, zhitesya Ekaterinoslavskoy gubernii i uезда, seleniya Mihajlovki, Nikity Leont'evicha Korzha* []. Odesa.

«Zhivuchi v modernomu misti» [Oral narration of the former Cossack, a resident of the Yekaterinoslav province and county, the village of Mikhailovka, Nikita Leontyevich Korzh.]. (2016). Kyiv: Duh i Litera.

«Letopis' Ekaterinoslavskoy uchenoy arhivnoy komissii» (1904–1915): bibliografichnij dovidnik [«Chronicle of the Ekaterinoslav Scientific Archival Commission» (1904–1915): bibliographic reference]. 1991. Kyiv.

Brekhunenko, V. A., 2002. Dnipropetrovs'kij SNID (Sindrom naukovo imunodeficitu) [Dnipropetrovsk AIDS (Scientific Immunodeficiency Syndrome)] [Rec. na kn.: Dnipropetrovs'k: vihi istorii / za red. A. G. Bolebruha. – D.: 2002. – 256 s.]. *Ukrayins'kij arheografichnyj shchorichnyk*. Vyp.7. 413–431.

Zhurba, O. I., 2016. *Istorighna kul'tura Katerinoslavshchiny ta osoblyvosti formuvannya istorichnoï pam'yati regionu* [Historical culture of Ekaterinoslav region and features of formation of historical memory of the region]. *Harkivs'kij istoriografichnyj zbirnyk*. Vyp. 15. 163. – 173.

Zhurba, O. I., 2013. Sto let dnepropetrovskomu «cekhу istorikov» [One hundred years to the Dnepropetrovsk «workshop of historians»]. *Grani*. № 8 (100). 46–54.

Zhurba, O. I., 2002. «Ustnoe povestvovanie N. L. Korzha» v romantychnomu naukovomu dyskursi: novi pidhody do problemy avtorstva tekstu [«Oral narration of N. L. Korzh» in the romantic scientific discourse: new approaches to the problem of text authorship]. *Gumanitarnyj zhurnal*. № 2. 13–17.

Zhurba, O. I., 2000. Persha istorichna ta arheografichna rozvidka z istoriyi mista Katerynoslava [The first historical and archeographic exploration of the history of the city of Ekaterinoslav]. *Gumanitarnyj zhurnal*. № 3–4. 211–229.

Zhurba, O. I., 2003. Pershe istorichne doslidzhennya u Katerinoslavi: materialy do istoriyi formuvannya

subregional'nogo istoriografichnogo seredovyscha [The first historical study in Katerynoslav: materials on the history of the formation of the subregional historiographical environment]. *Zapysky naukovy-doslidnoyi laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny ZDU. Pivdenna Ukrayina XVIII–XIX stolittya*. Zaporizhzhya: Tandem-U. Vyp. 7. 266–270.

Iggers, G., Wang, E., 2012. *Global'naya istoriya sovremennoy istoriografii* [The global history of modern historiography]. Moskva: Konon+.

Kavun, M. E. (2001). Dva Katerynoslavy: do problemy istorichnogo kontynuytetu v rozvytku mis'kyh poselen' Pivdnyia Ukrayiny XVIII – pershoyi polovyny XIX st. [Two Ekaterinoslavs: to the problem of historical continuity in the development of urban settlements in the South of Ukraine XVIII – first half of XIX century]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Seriya «Istoriya ta arheologiya»*. Vyp. 6. 147–153.

Kavun, M. E., 2010. Zarodzhennya istoriografichnyh praktyk u rann'omu Katerynoslavi [The origin of historiographical practices in early Ekaterinoslav]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Seriya «Istoriya ta arheologiya»*. Vyp. 18. 218–226.

Kavun, M. E., 2004. Vojna kak faktor urbogeneza: opyt kul'turologicheskogo analiza fenomena rannego Ekaterinoslava [War as a factor of urbogenesis: the experience of culturological analysis of the phenomenon of early Ekaterinoslav]. *Gumanitarnyj zhurnal*. № 1–2. 99–102.

Koval'ova, I. F., 2017. Do pytannya pro chas zasnuvannya mistechka kozac'kogo Samar' [On the question of the time of the founding of the Cossack town of Samara]. *Pridniprova: istoriko-kraeyeznavchi doslidzhennya*. Dnipropetrovs'k: Grani. Vyp.17. 28–35.

Konstantinova, V. M., 2010. *Urbanizaciya: pivdenoukrayins'kij vymir (1861–1904 roki)* [Urbanization: the South Ukrainian Dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhya: AA Tandem.

Kucheryavyj, V. P., 2001. *Urboekologiya: pidruchnyk* [Urban ecology: a textbook]. L'viv: Svit.

Leonova, O. V., 2008. Istorychni syuzheti na storinkah dovidkovo-statystychnykh vydan' Katerynoslava drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Historical plots on the pages of reference and statistical publications of Ekaterinoslav in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Seriya: Istoriya ta arheologiya*. 2008. Vyp. 16. № 1. 228–235.

Leonova, O. V., 2010. Osoblyvosti istoriografichnogo procesu v Katerynoslavi u drugij polovyni XIX – na pochatku XX stolittya [Features of the historiographical process in Katerynoslav in the second half of the XIX – early XX century]. *Gumanitarnyj zhurnal*. № 3–4. 89–93.

Leonova, O. V., 2011. Pershyj yuvilej Katerynoslava yak istoriografichne yavyshe [The first anniversary of Ekaterinoslav as a historiographical phenomenon]. *Istoriya i kul'tura Prydniprov'ya: Nevidomi ta malovidomi storinky*. Dnipropetrovs'k. 2011. Vyp. 8. 193–201.

Makarevskij Feodosij, 1881. *Materialy dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Ekaterinoslavskoj gubernii. Cerkvi i prihody proshedshago XVIII stoletiya* [Materials for the historical and statistical description of the Ekaterinoslav province. Churches and parishes of the past XVIII century]. Ekaterinoslav (reprint: Dnepropetrovs'k. 2000).

Mikrourbanizm. Gorod v detalyah [Micro-urbanism. The city is in the details]. 2014. Moskva: NLO.

Osobystist' i social'ni instytuty v urbanizovanomu suspil'stvi: misto Dnipro: monografiya: v 2 tomah [Personality and social institutions in an urban society: the city of Dnipro]. 2018. Dnipro: Lizunov-Pres.

Portnova T. V. 2008. *Mis'ke seredovyshche i modernizaciya: Katerynoslav seredyny XIX – pochatku XX st.* [Urban environment and modernization: Ekaterinoslav mid-XIX – early XX centuries] Dnipropetrovs'k: Innovaciya, 2008.

Repan, O., Starostin, V., Harlan, O., 2008. *Palimpsest. Korinnya mista: poselennya XVII–XVIII st. v istoriyi*

Dnipropetrovs'ka [Palimpsest. The roots of the city: the settlement of the XVII–XVIII centuries in the history of Dnepropetrovsk]. Kyiv: Ukrayins'ki propileyi.

Svitlenko, S. I., (2017). Do problemy litchislennya mista Dnipro [To the problem of chronology of the city of Dnipro]. *Prydniprov'ya: istoryko-krajeznachchi doslidzhennya*. Dnipropetrovs'k: Grani. Vyp. 17. 36–52.

Uvarov P. Y., 2015. Istoriya, istoriki i istoricheskaya pamyat' vo Francii [History, historians and historical memory in France]. *Uvarov P. Y. Mezhdue «ezhami i lisami». Zametki ob istorikah* [Between the «hedgehogs» and «foxes» Notes on historians]. Moskva: NLO.

Chernov E. A., 2010. Otkrytoe pis'mo doktoru istoricheskikh nauk Viktoru Brekhunenko [Open letter to Doctor of Historical Sciences Viktor Brekhunenko]. *Dnipropetrovs'kij istoryko-arheografichnyj zbirnyk*. Dnipropetrovs'k: Lira. Vyp. 4. 86–102.

Shvyd'ko, G. K. 2000. Katerynoslavshchina ta ii najvydatnishi diyachi duhovnogo zvannya (XVIII–XIX st.) [Ekaterinoslavshchyna and its most prominent figures of spiritual rank (XVIII–XIX centuries)]. *Makarevskiy Feodosiy. Materialy dlya istoriko-statisticheskogo opisaniya Ekaterinoslavskoj gubernii. Cerkvi i prihody proshedshago XVIII stoletiya* [Materials for the historical and statistical description of the Ekaterinoslav province. Churches and parishes of the past XVIII century]. Ekaterinoslav (reprint: Dnipropetrovs'k: Dneprokniga, 2000). 3–28.

Yavornickij, D. I., 1989. *Istoriya goroda Ekaterinoslava* [History of the city of Yekaterinoslav]. Dnipropetrovs'k: Promin'.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
ISSN 2664–9950 (Print)
ISSN 2707–6385 (Online)
2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 224–232
doi 10.15421/26190217
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(497.2)»1887/1918»:929.731 Фердинанд 1:930(470+571)»189/191»

**Як Фердинанд I
Саксен-Кобург-Готський
став французом? Особливості
висвітлення діяльності
болгарського монарха
в історіографії Російської імперії**

Д. В. Миколенко

доктор історичних наук, доцент

ORCID 0000–0002–3953–6510

[https://www.researchgate.net/profile/Dmytro_](https://www.researchgate.net/profile/Dmytro_Mykolenko/publications)

[Mykolenko/publications](https://www.researchgate.net/profile/Dmytro_Mykolenko/publications)

dmykolenko@karazin.ua

*Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна*

Анотація. Метою роботи є розкриття образу князя/царя Фердинанда в історіографії Російської імперії та визначення чинників, що впливали на інтерпретації діяльності болгарського монарха.

Методологія дослідження. Важливе значення для досягнення поставленої у роботі мети мало поняття «образ», яке розуміється як форма репрезентацій різних аспектів життя й діяльності болгарського князя/царя Фердинанда в роботах російських істориків кінця XIX – початку XX століття. Ми можемо говорити як

про окремі образи, створені різними дослідниками, а також про загальний, який сформувався під впливом всіх вищевказаних істориків. При цьому варто зазначити, що представлені авторами репрезентації є суб'єктивними та не відповідають реаліям внутрішньої і зовнішньої політики болгарського монарха або ж лише частково співпадають з ними. *Основні результати дослідження.* Автор встановив обставини міжнародної ситуації в Європі й на Балканах зокрема, які в останній чверті XIX та у перших двадцяти роках минулого століття визначали оцінки російських істориків внутрішньої і зовнішньополітичних ініціатив болгарського монарха Фердинанда I Кобурга. Також у роботі розкриті й інші чинники, що впливали на інтерпретації дослідників, серед яких – їхні політичні погляди та належність до тієї чи іншої державної інституції. Автор відзначає прагнення університетської професури створювати більш нейтральні образи болгарського князя, на відміну від вчених, залучених у політичні баталії і на боці тих чи інших партій. *Наукова новизна.* У своїй роботі автор вперше сформулював образ Фердинанда I в історіографії Російської імперії, а також уточнив чинники, що визначали особливості оцінок діяльності болгарського князя. *Тип статті* – емпіричний.

Ключові слова: образ; князь/цар Фердинанд; болгарський монарх; історіографія; Росія.

Надійшла до редколегії 07.07.2019

Прорецензована 18.10.2019

Рекомендована до друку 26.12.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 224–232

doi 10.15421/26190217

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(497.2)»1887/1918»:929.731Фердинанд1:930(470+571)»189/191»

**Как Фердинанд I
 Саксен-Кобург-Готский стал
 французом? Особенности освещения
 деятельности болгарского монарха
 в историографии Российской
 империи**

Д. В. Миколенко

доктор исторических наук, доцент

ORCID 0000–0002–3953–6510

[https://www.researchgate.net/profile/Dmytro_](https://www.researchgate.net/profile/Dmytro_Mykolenko/publications)

[Mykolenko/publications](https://www.researchgate.net/profile/Dmytro_Mykolenko/publications)

dmykolenko@karazin.ua

Харьковский национальный университет

имени В. Н. Каразина,

площадь Свободы 4, 61022, Харьков, Украина

Аннотация. Целью работы является раскрытие образа князя / царя Фердинанда в историографии Российской империи и определение факторов, которые влияли на интерпретацию деятельности болгарского монарха. **Методология исследования.** Важное значение для достижения поставленной в работе цели имело понятие «образ», которое понимается как форма репрезентаций различных аспектов жизни и деятельности болгарского князя / царя Фердинанда в работах российских историков конца XIX – начала XX в. Мы можем говорить как об отдельных образах, созданных разными исследователями, а также об общем, который сформировался под

влиянием всех вышеуказанных исследователей. При этом стоит отметить, что представленные авторами репрезентации являются субъективными и не отвечают реалиям внутренней и внешней политики болгарского монарха или частично совпадают с ними. **Основные результаты исследования.** Автор установил обстоятельства международной ситуации в Европе и на Балканах, в частности, которые в последний четверти XIX и в первые двадцать лет прошлого века определяли оценки российских историков внутренне- и внешнеполитических инициатив болгарского монарха Фердинанда I Кобурга. Также в работе раскрыты и другие факторы, которые влияли на интерпретации исследователей, среди которых – их политические взгляды и принадлежность к той или иной государственной институции. Автор отмечает стремление университетской профессуры создавать более нейтральные образы болгарского князя, в отличие от ученых, вовлеченных в политические баталии и на стороне тех или иных партий. **Научная новизна.** В своей работе автор впервые охарактеризовал образ Фердинанда I в историографии Российской империи, а также уточнил факторы, определявшие особенности оценок деятельности болгарского князя. **Тип статьи** – эмпирический.

Ключевые слова: образ; князь / царь Фердинанд; болгарский монарх; историография; Россия.

Поступила в редколлегию 07.07.2019

Прорецензирована 18.10.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 223–232

doi 10.15421/26190217

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DR 84.9–89.8

**How did Ferdinand I of Saxe-Coburg-Gotha become Frenchman?
To the question about the features of
the coverage of the activities of the
Bulgarian monarch in the Russian
Empire the historiography**

D. V. Mykolenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

ORCID 0000–0002–3953–6510

https://www.researchgate.net/profile/Dmytro_Mykolenko/publications

Mykolenko/publications

dmykolenko@karazin.ua

*V. N. Karazin Kharkiv National University
Svobody Square 4, 61022, Kharkiv, Ukraine*

Abstract. *The aim* of the work is to reveal the image of the prince / tsar Ferdinand in the historiography of the Russian Empire and to identify the factors that influenced the interpretation of the activities of the Bulgarian monarch. *Research methodology.* The concept of «image», which is considered as a form of representations of various aspects of life and work of the Bulgarian prince / King Ferdinand in the works of Russian historians of the late XIX – early XX centuries, was important for achieving the goal set in

the work. We can consider individual images created by different researchers as well as general one which was formed under the influence of all the above-mentioned researchers. It should be noted that the representations are subjective and do not correspond to the realities of the domestic and foreign policy of the Bulgarian monarch or partially coincide with them. *Main results.* The author outlined the circumstances of international situation in Europe and in the Balkans in particular, which in the last quarter of the XIX and in the first twenty years of the last century determined the assessments of the domestic and foreign policy initiatives of the Bulgarian monarch Ferdinand I Coburg made by Russian historians. Other factors that influenced the interpretations of researchers, including their political views and the affiliation to a particular state institution, are also revealed in the work. The author notes the desire of the university professorship to create more neutral images of the Bulgarian prince, in contrast to the scientists involved in political battles in the interests of certain parties. *Scientific novelty.* The author for the first time described the image of Ferdinand I in the historiography of the Russian Empire, and also clarified the factors that determined the assessments of the Bulgarian prince activities. *The type of the article:* empirical.

Key words: Image; Prince/tsar Ferdinand; Bulgarian monarch; Historiography; Russian Empire.

Received 07.07.2019

Reviewed 18.10.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. Однією з ключових постатей болгарської історії кінця XIX – початку XX ст. є Фердинанд Саксен-Кобург-Готський – князь (1887–1908 рр.) і цар (1908–1918 рр.) Болгарії, правитель, який народився у місті Відень у сім’ї принца німецької династії. Згідно з положеннями основного закону цієї балканської країни, монарху відводилася головна роль у забезпеченні системи державної влади та реалізації зовнішньополітичного курсу, і Фердинанд активно користувався наданими повноваженнями, втілюючи в життя політику на міжнародній арені, а також визначаючи внутрішній розвиток Болгарії. Саме цим пояснюється той факт, що, починаючи з перших днів князювання наприкінці XIX ст., його діяльність постійно привертала увагу публіцистів, журналістів та істориків із різних країн світу.

Російська імперія відводила Болгарії важливу роль у своїх зовнішньополітичних планах. Розвиток дружніх відносин з балканською державою логічно вписувався у концепцію панславізму – ідеологічну основу, за допомогою якої Санкт-Петербург розраховував зміцнити власні позиції на Балканах і європейському континенті у цілому. Громадськість Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. з інтересом спостерігала за подіями у Болгарії та навколо неї, а професійні історики цієї країни публікували роботи, присвячені висвітленню тогочасного розвитку болгарського князівства/царства.

Історіографія. Дехто із сучасних науковців пострадянського простору вже вдавався до спроб проаналізувати відображення в російській імперській історіографії окремих аспектів минулого Болгарії (Лаптева, Л., 2005; Миколенко, Д., 2011; Гоков, 2014). **Мета** ж представленої роботи – розглянути розкриття образу князя/царя Фердинанда в історіографії Російської імперії та визначити чинники, що впливали на інтерпретації діяльності болгарського монарха такими дослідниками, як С. С. Татищев, Д. І. Іловайський, М. Р. Овсяний, О. Л. Погодін, В. І. Пічета, М. В. Ястребов, П. О. Лавров і П. М. Мілюков.

Методологія. Застосоване в науковій праці поняття «образ» розуміється нами як форма репрезентацій різних аспектів життя й діяльності болгарського князя/царя Фердинанда в роботах російських істориків кінця XIX – початку XX ст. Ми можемо говорити як про окремі образи, створені різними дослідниками, а також про загальний, який сформувався під впливом всіх вищевказаних істориків. При цьому варто зазначити, що представлені авторами репрезентації є суб’єктивними та не відповідають реаліям внутрішньої і зовнішньої політики болгарського монарха або ж лише частково збігаються з ними.

Виклад основного матеріалу. За часів існування Російської імперії однією з перших робіт, у якій згадується Фердинанд, є книга (Татищев, 1890) дипломата, історика і публіциста Сергія Спиридоновича Татищева – секретаря консульства у сицилійській Рагузі, місії в Атонах і посольства у Відні в 1865–1877 рр., учасника російсько-турецької війни 1877–1878 рр., чиновника особливих доручень при міністрах внутрішніх справ у 1881–1883 рр., агента Міністерства фінансів у Лондоні з 1898 по 1903 рр., службовця Головного управління у справах преси до 1906 року, особи, відомої своїми консервативними поглядами. Клопіткий пошук гідного кандидата, а згодом і обрання болгарським істеблішментом кандидатури Кобурга та узаконення депутатською більшістю влітку 1887 р. його права на князювання – все це викладені у книзі факти цілої низки неприйнятних для Санкт-Петербурга подій. При цьому дослідник не схильний шукати причини цих невдач у настроях болгарської правлячої еліти чи то в інтригах австро-угорської і німецької дипломатій. Він акцентує увагу на прорахунках і помилках спеціальної імператорської місії на чолі з бароном М. В. Каульбарсом та російської міжнародної політики у цілому, втілювачі якої навіть не могли уявити, що громадяни балканського князівства стримано, без категоричного виявлення своїх почуттів сприймуть введення на престол католика. На думку С. С. Татищева, ситуація з Фердинандом продемонструвала нерозважливість імперського дипломатичного корпусу (Татищев, 1890, с. 487).

Отже, наприкінці XIX ст. в умовах відсутності розірваних восени 1886 р. дипломатичних відносин між Росією і Болгарією С. С. Татищев формувал у свідомості російських громадян негативний образ князя Фердинанда як іновірця.

Ще більш непримириму позицію щодо обрання князем Болгарії Фердинанда зайняв відомий історик і публіцист, представник помірковано-консервативного, а після революційних подій 1905–1907 р. радикально-консервативного напрямку громадської думки Росії – Дмитро Іванович Іловайський, який після закінчення у 1854 рр. Московського університету присвятив свою трудову діяльність учителюванню: спочатку викладав у Рязанській гімназії, а 1858 р. отримав посаду старшого вчителя 3-ї Московської гімназії. В одній зі своїх робіт він пропонує позбавити влади болгарського монарха шляхом застосування сили, направивши на Балкани військовий корпус, та домогтися затвердження проросійського кандидата на князювання (Іловайський, Д., 1888а, с. 391). На думку історика, Фердинанд зійшов на престол завдяки сприянню Австро-Угорщини і Німеччини,

а тому надалі, на переконання автора, буде захищати інтереси вказаних імперій та протистояти російському впливу на Балканах (Иловайский, Д., 1888b, с. 406–407). Д. І. Иловайський стверджує, що у Берліні умисно зробили ставку на сина австрійського генерала Августа фон Саксен-Кобург-Готського (німецького принца) і французької принцеси Клементини Бурбон-Орлеанської, намагаючись приховати від світової громадськості свою участь у лобіюванні зазначеної кандидатури для подальшого зміцнення власних позицій у Південно-Східній Європі (Иловайский, Д., 1888b, с. 411).

Однак у перших роках ХХ ст. та напередодні Балканських війн оцінки російських дослідників зовнішньої і внутрішньої політики Болгарії суттєво змінилися. Саме у зазначений період в Росії було надруковано низку робіт, в яких увага акцентувалася також і на діяльності болгарського монарха. На той час у Санкт-Петербурзі виношувався план створення в регіоні союзу православних народів, спрямованого проти Османської імперії і Австро-Угорщини. Болгарії, як найбільш потужній за своїм війсьним потенціалом державі, відводилася головна роль у російській стратегії блокового будівництва. Вказаний задум Санкт-Петербурга ґрунтувався у тому числі й на власному переконанні у позиції доброзичливості болгарських правлячих еліт по відношенню до Росії. Підстав для такої впевненості було достатньо, адже після відставки наприкінці весни 1894 р. русофобського уряду С. Стамболова князь/цар Фердинанд послідовно намагався переконати імперську владу в своїй прихильності.

Однією з перших узагальнювальних робіт з історії Болгарії є книга (Овсяный, Н., 1910) відомого військового письменника, спеціаліста зі слов'янських питань Миколи Романовича Овсяного, значна частина життя якого була пов'язана з Балканами. Він брав участь у війні 1877–1878 рр. проти Османської імперії, понад рік працював у болгарському місті Кюстендил на посаді окружного управителя, з 1879 р. служив у Санкт-Петербурзі діловим відділом в справах Балканського півострова при Головному штабі Російської імператорської армії, з 1886 по 1894 рр. мешкав у Чорногорії, де виконував обов'язки вихователя княжича Данила. Під час Балканських війн 1912–1913 рр. М. Р. Овсяний як член Ради слов'янського благодійного перебував у Косово і Македонії, допомагаючи місцевим жителям і мешканцям гірських районів Сербії, постраждалим під час бойових дій. Автор історичного нариса дає доволі вичерпну характеристику болгарському монарху, розкриває методи його правління. Він стверджує, що Регентська рада, яка здійснювала виконавчу владу в князівстві упродовж 1886–1887 рр., у своєму виборі нового глави держави від-

дала перевагу кандидатурі Фердинанда під впливом Відня – конкурента Санкт-Петербурга у боротьбі за домінування в Південно-Східній Європі. Цю прикру для російської громадськості подію військовий історик намагається згладити наступними фактами: по-перше, звертає увагу на ту обставину, що князя було обрано в результаті народного волевиявлення – голосування депутатів парламенту; по-друге, підкреслює матеріальну забезпеченість і незалежність монарха; по-третє, робить акцент на кривдності Фердинанда і представника Орлеанської гілки династії Бурбонів – французького короля Луї-Філіпа, якому доводився онуком по матері. Інформація про такий зв'язок болгарського правителя з Францією – тодішньою однією із союзниць Санкт-Петербурга по «Сердечній угоді» – впливала на позитивне сприйняття російською громадськістю новообраного монарха (Овсяный, Н., 1910).

Одним із головних сюжетів роботи М. Р. Овсяного є висвітлення взаємовідносин між Фердинандом і керівником Регентської ради (1886–1887 рр.), прем'єр-міністром (1887–1894 рр.) країни, зятим прибічником обмеження російського впливу на Болгарію – С. Стамболовим. Автор зазначає, що в перші роки правління болгарський князь, не маючи авторитету в суспільстві, перебував у тотальній залежності від впливового політика, який навіть контролював приватну переписку монарха, повадився відносно до нього зверхньо і зарозуміло та, користуючись хитким положенням Фердинанда, погрожував йому вигнанням з країни або власною відставкою, що залишило б недосвідченого у політиці аристократа наодинці з чисельними державними проблемами і непримиримими русофілами, які не визнавали Кобурга монархом¹ (Овсяный, Н., 1910, с. 69).

У відставці С. Стамболова М. Р. Овсяний вбачає результат прагнення Фердинанда втілити в життя бажання народу, котрий у більшості своїй ненавидів главу уряду. При цьому, на думку автора, князь давно виношував план відсторонення прем'єр-міністра від влади. Однак, лише заручившись підтримкою з боку збройних сил в особі новопризначеного на посаду військового міністра лояльного до себе полковника р. Петрова монарх наважився навесні 1894 р. відправити у відставку С. Стамболова.

Трохи більше ніж через рік після зміни уряду в Болгарії на життя колишнього керівника

¹ Оскільки на княжий престол Фердинанд зійшов із порушеннями вимог статті 3 міжнародної угоди 1878 року – Берлінського трактату – без затвердження його кандидатури Блискучою Портою та без згоди великих держав.

уряду було вчинено замах, внаслідок чого три дні потому політик помер у лікарні. Серед журналістів різних країн світу почали поширюватися чутки про замовний характер вбивства та причетність до злочину князя Фердинанда. Проте М. Р. Овсяний навіть не розглядає таку версію у своїй роботі, вважаючи, що смерть С. Стамболова стала помстою політику за вчинені ним по відношенню до опонентів утиски, переслідування і репресії.

Історик схвально відгукується про призначення на посаду прем'єр-міністра Болгарії прихильника тісної співпраці з Росією К. Стоїлова, звертаючи увагу на умиротворіння й порядок, що встановилися в країні зі зміною влади. З точки зору М. Р. Овсяного, позитивними наслідками правління монарха у цей період стали: відновлення 2 (14) лютого 1896 р. дипломатичних відносин між Санкт-Петербургом і Софією; хрещення наступного дня за православним обрядом спадкоємця болгарського трону княжича Бориса²; визнання місяць потому Османською імперією, а згодом і великими державами, князя Фердинанда правителем Болгарії (Овсяний, Н., 1910, с. 69).

Висвітленню автором вищезазначених подій 1896 року передують його намагання ідеалізувати в очах російського читача образ болгарського монарха. М. Р. Овсяний робить це для того, щоби показати перспективність зближення та якнайшвидшого відновлення двосторонніх відносин між державами. При цьому спроби історика будуються на вельми обмеженій доказовій базі та носять популістський характер.

Свій внесок у вивчення діяльності Фердинанда зробив інший російський історик, громадсько-політичний діяч, вчитель 6-ї Санкт-Петербурзької гімназії (1895–1896 рр.), професор Варшавського (1902–1908 рр.), Харківського (1910–1919 рр.) і Белградського (1939–1941 рр.) університетів Олександр Львович Погодін. На сторінках написаної ним «Історії Болгарії» (Погодин, А., 1910) він пішов далі, аніж М. Р. Овсяний, у своєму прагненні створити позитивний образ глави болгарської держави. Автор, торкаючись, у свою чергу, питання про походження болгарського монарха, навіть стверджує, що за своєю належністю за народженням до тієї чи іншої династії Фердинанд був радше французом, аніж німцем, що знов-таки, безсумнівно, розширювало коло громадян Росії з прихильним ставленням до нього, адже наприкінці перших десяти років минулого століття Париж і Санкт-Петербург залишалися членами створеного разом з Лондоном у 1904–1907 рр. військово-політичного угруповання – Антанти. Крім того, в роботі дослідник проти-

ставляє Фердинанда і його попередника – першого правителя незалежної від османського панування Болгарії князя Олександра І Баттенберга, який свого часу розчарував російські панівні кола своєю схильністю до втілення проавстрійської і пронимецької політики. На переконання О. Л. Погодіна, Кобург вигідно відрізнявся належним рівнем освіти і виховання (Погодин, А., 2002, с. 277).

Суть ще одного сюжету, в якому історик намагається представити болгарського монарха у вигідному ракурсі, зводиться до розкриття взаємовідносин князя і прем'єр-міністра С. Стамболова. О. Л. Погодін зазначає, що вже наступного року під час їхнього перебування при владі між ними виникли непорозуміння й суперечності. З цієї причини глава уряду всерйоз замислювався над можливістю усунення монарха, якого сам же, у свою бутність керівником Регентської ради, запросив на князювання. Автор навіть викладає поширену на початку листопада 1909 р. недостовірну і не підтверджену жодними іншими джерелами інформацію болгарських газет «Мир», «Пряпорець» і «България», які належали різним політичним силам, про наміри С. Стамболова за підтримки російських спеціальних служб позбавити Фердинанда влади. Історик переповідає, що прем'єр-міністр через довірених осіб начебто пропонував за цю послугу 200–300 тисяч рублів (Погодин, А., 2002, с. 278).

Правління Фердинанда дослідник ділить на два періоди. Перший пов'язаний з прем'єрством С. Стамболова, який повністю контролював дії монарха. Саме на цьому етапі, як зазначає автор, спостерігається характерна стагнація економіки країни, а також необгрунтоване підвищення державних видатків та збільшення боргів (Погодин, А., 2002, с. 279). Другий період розпочався наприкінці весни 1894 р. з відставкою прем'єр-міністра, на що врешті-решт наважився князь. Особливість цього етапу полягала в поступовій концентрації влади в руках монарха, чому сприяло зростання популярності Фердинанда серед пересічних громадян, які не симпатизували С. Стамболову та підтримали переімени у державі. Завдяки першій дружині князя – Марії Луїзі – улюблениці болгар, – стверджує історик, – населення сприймало монарха ще більш позитивно. До того ж, доповнює автор, княгиня ненавиділа С. Стамболова, що посилювало й без того прохолодне ставлення мешканців країни до колишнього прем'єр-міністра (Погодин, А., 2002, с. 280).

Серед позитивних змін, які сталися після 1894 р., О. Л. Погодін називає у тому числі й звільнення з тюрем політичних в'язнів, повернення емігрантів, відновлення дипломатичних відносин з Росією, а також довгоочікуване визнання вели-

² Цього вимагала від Болгарії Росія

кими державами Фердинанда правителем Болгарії. З точки зору дослідника, наприкінці XIX ст. у князівстві відбувся прогрес у всіх сферах життя, яскравим свідченням чого стало перетворення Болгарії на найбільш могутню у військовому й економічному відношеннях країну на Балканах (Погодин, А., 2002, с. 278). І найбільша заслуга у цьому, як вважає автор, належить Фердинанду.

Історик також розкриває особисті якості болгарського монарха як елемент забезпечення його успішної діяльності: вміння управляти політичним життям країни, уникаючи хибних дій і помилок у державних справах на відміну від попередника – князя Баттенберга; бажання брати активну участь у житті народу; намагання стати ближчим до своїх підданих; розважливість та жага до влади, здавна притаманні Бурбонам (Погодин, А., 2002, с. 279). О. Л. Погодін з повагою повідує про здатність монарха йти на поступки заради державних інтересів. Навернення княжича Бориса у православ'я, як виконання однієї з умов для встановлення дипломатичних відносин між Санкт-Петербургом і Софією, історик називає «...жертвою істинного католика Фердинанда заради благополуччя народу Болгарії» (Погодин, А., 2002, с. 281). При цьому він підкреслює, що вказані дії монарха були позитивно сприйняті в Росії, а громадяни князівства радо вітали відновлення взаємин зі своєю колишньою визвольницькою від османського ярма (Погодин, А., 2002, с. 281).

Конструювання О. Л. Погодіним негативного образу колишнього прем'єр-міністра С. Стамболова та звеличення князя Фердинанда пояснюється політичною кон'юнктурою, що склалася на початку XX ст. Для Російської імперії у цей період було вкрай важливо залучити Софію у сферу свого впливу, схиливши до оформлення членства у Балканському союзі – воєнно-політичному блоці Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії, спрямованому як проти Османської імперії, так і проти Австро-Угорщини. Зовнішньополітична діяльність Фердинанда наївно пов'язувалася з проросійським курсом, заходи ж С. Стамболова на міжнародній арені традиційно асоціювалися із співпрацею Софії зі Стамбулом, а також Віднем.

Дискредитація С. Стамболова автором «Історії Болгарії» була спробою огудити в очах росіян його зовнішньополітичні ініціативи, котрі знаходили суттєву підтримку як у середовищі болгарського істеблішменту, так і серед пересічних громадян. При цьому заслуги Фердинанда на цьому ж поприщі та у внутрішній політиці явно перебільшувалися, а от С. Стамболова – применшувалися. Автор приписує монарху і проросійському кабінету К. Стойлова успіхи колишнього голови уряду

в стимулюванні розвитку вітчизняної промисловості, реформуванні політичної системи, стабілізації ситуації в країні. Безсумнівно, О. Л. Погодін є автором міфу про негативне ставлення громадян князівства до С. Стамболова та загальнонародну симпатію до Фердинанда.

Інший важливий сюжет роботи О. Л. Погодіна – проголошення 1908 р. незалежності Болгарії. Як і М. Р. Овсяний, історик акцентує увагу на схвальному ставленні Росії до прагнень Фердинанда отримати царську корону та позбутися васальної залежності князівства від Османської імперії. На думку автора, болгарський васалітет відносно до Оттоманської Порти на початку XX ст. залишався лише формальністю, проте ображав почуття національної гідності нечисленного народу балканської країни (Погодин, А., 2002, с. 282). Варто зазначити, що на сторінках роботи О. Л. Погодін жодного разу не виклав широковідому завдяки болгарській і російській пресі інформацію стосовно узгодження Софією своїх дій у зазначеному питанні з противницею Росії на Балканах – Австро-Угорщиною.

Отже, історик явно намагається представити двосторонні російсько-болгарські відносини як доброзичливі й безпроблемні. З цією метою він замовчує деякі достовірні факти непорозуміння у міждержавних взаєминах, наголошує на проросійських настроях представників тодішньої болгарської влади, не акцентує увагу в питанні про походження Фердинанда на його належності за народженням до німецької династії та до австрійської національності, уникає згадок про зовнішньополітичну схильність болгарського монарха до Німеччини і Австро-Угорщини, підкреслює родинні зв'язки князя з французькою аристократією.

Деякими позитивними рисами наділяє Фердинанда і відомий історик та публіцист, російський політичний діяч, лідер партії конституційних демократів (кадетів) Павло Миколайович Мілюков, який читав лекції у Московському університеті (1886–1895 рр.), Софійському вищому училищі (1897–1898 рр.) і Чиказькому університеті (1903 та 1904–1905 рр.), був депутатом Державної думи Російської імперії III і IV скликань (1907–1917 рр.), працював на посаді міністра закордонних справ Тимчасового уряду Росії (1917 р.). На сторінках своєї, опублікованої 1910 р. книги (Мілюков, П., 1910) дослідник характеризував болгарського князя як умілого політика і дипломата, котрий мав хист до діяльності на цих поприщах та володів добре розвиненою інтуїцією (Мілюков, П., 1910, с. 329).

Після завершення 1913 р. Другої Балканської війни, яка стала для Болгарії національною катастрофою, Софія почала зближення з Німеччиною й Австро-Угорщиною. Проте, навіть очевидні зміни у зовнішньополітичному курсі балканської країни, а також набуття риторикою російської преси негативних по відношенню до Третього Болгарського царства рис (Миколенко, Д., 2003) суттєво не змінили ставлення більшості російських істориків до Фердинанда. Наприклад, Д. І. Іловайський, продовжуючи обстоювати власну точку зору, і надалі давав негативну оцінку діяльності Кобурга, зазначаючи, що із самого початку свого правління він мав на меті послабити вплив Росії на Балканах (Иловайский, Д., 1914, с. 23). А от тогочасна оціночна характеристика діянь монарха декого зі ще не згаданих нами істориків відрізняється проявом коректності. Наприклад, російський і радянський історик В. І. Пічета, який на початковому етапі трудової діяльності спочатку працював на Житомирщині в учительській семінарії міста Коростишів (1901–1903 рр.), потім викладав у Вищому комерційному училищі й гімназіях міста Катеринослава (1903–1905 рр.), а дещо пізніше читав лекції у Московському університеті (1910–1911 і 1917–1921 рр., у своїх роботах (Пічета, В., 1914; Пічета, В., 1914/1915) називає Фердинанда розумним і хитрим політиком, однак при цьому вказує і на його нерозбірливість при виборі методів політичної боротьби (Пічета, В., 1914/1915, с. 20). Автор одним із перших серед російських дослідників виклав версію стосовно причетності князя до замовлення вбивства колишнього прем'єр-міністра, висловлюючи припущення, що С. Стамболов готував переворот з метою відсторонення Фердинанда від влади, але його плани було викрито (Пічета, В., 1914/1915, с. 21).

Дослідник вказує на прагнення Фердинанда відновити розірвані восени 1886 р. дипломатичні відносини з Росією, а також на його наміри домогтися за підтримки Санкт-Петербурга приєднання до Болгарії Македонії, досягти незалежності країни, позбувшись статусу васала відносно до Проти, та отримати царську корону (Пічета, В., 1914, с. 31). Також він констатує, що після російсько-японської війни 1904–1905 рр. болгарський монарх, розчарований воєнними невдачами виснаженого у протиборстві Санкт-Петербурга, почав зближення з Австро-Угорщиною (Пічета, В., 1914/1915, с. 23). Втім, як зазначає історик, Російська імперія все ж продовжувала всіляко сприяти втіленню в життя прагнень князя Фердинанда, допомігши: здійснити у 1908 році акт проголошення незалежності Болгарії; вирішити складне фінансове питання, пов'язане зі

Східнорумелійською залізницею³; отримати корону царя (Пічета, В., 1914, с. 31).

Розкриваючи причини національної катастрофи Болгарії 1913 р., В. І. Пічета звертає увагу на той факт, що саме Фердинанд, піддавшись тиску з боку імперії Габсбургів, віддав наказ у червні того ж року розпочати бойові дії проти сербських військ. Крім того, автор об'єктивно оцінює настрої громадян балканської країни, зазначаючи, що Бухарестський мирний договір, яким царство було позбавлене більшої частини Македонії та Південної Добруджі, озлобив владу Болгарії та підштовхнув її «в обійми» Австро-Угорщини і Німеччини, а також налаштував суспільство проти Росії, котра відтоді сприймалася ним як головна винуватиця приниження Софії на міжнародній арені (Пічета, В., 1914, с. 32). Втім, на переконання історика, Фердинанд навряд чи не розумів, що Відень, на відміну від Санкт-Петербурга, не буде потурати болгарським прагненням приєднати Македонію (Пічета, В., 1914/1915, с. 24). З точки зору В. І. Пічети, станом на 1914 р. влада країни ще не визначилася остаточно зі своєю зовнішньополітичною орієнтацією, а розумний і обачливий Фердинанд зважував власну русофобську позицію. На думку автора, події найближчого часу мали розкрити наміри Болгарії (Пічета, В., 1914, с. 32) та її ставлення до Російської імперії (Пічета, В., 1914/1915, с. 27).

Під час Першої світової війни, після приєднання 1915 р. Болгарії до військово-політичного блоку Центральних держав, у Петрограді було опубліковано спільну роботу (Ястребов, Н., 1916) історика-філолога Миколи Володимировича Ястребова і філолога-славіста Петра Олексійовича Лаврова. Незважаючи на те, що балканська країна залучилася до стану противників Росії у глобальному збройному конфлікті, автори в цілому позитивно характеризують болгарського монарха, називаючи його хитромудрою особою, яка завдяки настановам С. Стамбола швидко вивчила слабкі й сильні сторони місцевого народного характеру та зуміла встановити режим особистої влади, вміло використовуючи у власних інтересах міжпартійну боротьбу (Ястребов, Н., 1916, с. 414–415).

На жаль, утримуючись від тих чи тих оцінок діяльності Фердинанда, дослідники лише констату-

³ Стамбул більше не претендував на компенсацію за Східнорумелійську залізницю, яка проходила по території Болгарії, оскільки Санкт-Петербург погодився перекласти цю заборгованість Софії на себе, відмовившись від частини контрибуції, що її сплачувала йому Османська імперія за результатами війни 1877–1878 рр.

ють факти отримання ним у 1908 р. царської корони та надання йому три роки потому Великими народними зборами права без згоди парламенту укладати міжнародні договори (Ястребов, Н., 1916, с. 419). Натомість вони роблять акцент на допомозі, яку надавала Росія Болгарії у процесах позбавлення васальної залежності від Порти та приєднанні Македонії.

М. В. Ястребов і П. О. Лавров уникають звинувачень на адресу Фердинанда у національній катастрофі, що її пережила країна у 1913 р. Так само вони не пов'язують приєднання Софії 1915 р. до ворожого Російській імперії Троїстого союзу з прагненнями Кобурга до реваншу за поразку в Другій Балканській війні. Вчені обмежуються доволі абстрактними висновками про відсутність у Болгарії чіткого усвідомлення своїх інтересів, цілей і завдань, а також воліють не давати конкретну оцінку рішенням влади країни про спільні дії з Німеччиною, Австро-Угорщиною й Османською імперією під час Першої світової війни, посилаючись на неможливість схарактеризувати зазначений крок об'єктивно, неупереджено і науково (Ястребов, Н., 1916, с. 420–421).

Висновки. Отже, наше дослідження засвідчило, що основними чинниками, які наприкінці XIX – на початку XX ст. впливали на інтерпретацію російських істориків діяльності болгарського князя/царя Фердинанда, були міжнародна ситуація в Європі та внутрішньополітична кон'юнктура балканського регіону. Наприклад, факти відновлення дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом, а також участі Болгарії у формуванні під егідою Росії Балканського союзу, зумовили перевагу позитивних оцінок внутрішнього і зовнішнього курсу болгарського монарха. Для періо-

ду ж відсутності розірваних двосторонніх взаємин (1886–1896 рр.) при розкритті образу Фердинанда характерне домінування наділених йому негативних якостей. Водночас варто зазначити, що російські історики, на відміну від журналістів і публіцистів, частіше утримувалися від крайнощів в оцінках дій монарха, вказуючи на різноманітність притаманних образу князя/царя рис. Це чітко ілюструє період діяльності глави держави у 1913–1917 рр., на початковому етапі якого російська преса активізувала критику болгарських правлячих кіл, котрі не приховували плани щодо зближення з Берліном і Віднем. Саме у ті часи історики у більшості своїй демонстрували поміркованість в оцінках ініціатив Кобурга, хоча й з акцентом на підступність, нещирість і безпринципність останнього.

Дослідивши вплив політичних поглядів вчених на їхні судження про діяльність болгарського монарха, необхідно відзначити, що історики з більш консервативною точкою зору схилилися до негативної характеристики образу Фердинанда, а з ліберальною – до нейтральної або навіть позитивної. Показовою в цьому аспекті є творчість представників правої течії російської наукової думки – Д. І. Іловайського і С. С. Татищева, а також відомого ліберала П. М. Мілюкова. Крім того, відзначимо прагнення університетської професури створювати більш нейтральний образ болгарського князя, на відміну від вчених, залучених у політичні баталії на боці тих чи інших партій. Вказану тенденцію недвозначно підтверджують роботи М. В. Ястребова, П. О. Лаврова, В. І. Пічети і О. Л. Погодіна.

Бібліографічні посилання

Лаптева, Л., 2005. *История славяноведения в России в XIX веке*. Москва.

Миколенко Д., 2011. Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамболова. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, вип. 22, с. 238–246.

Гоков, О., 2014. Образ князя Александра Баттенберга в российской мемуаристке последней четверти XIX – начала XX в. *Дриновський збірник: Дриновски сборник*, Харків – Софія, т. 7, с. 491–505.

Татищев, С. 1890. Из прошлого русской дипломатии. *Исторические исследования и полемические статьи*. Санкт-Петербург.

Иловайский, Д., 1888а. Болгария и пангерманизм. *Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857–1887 гг.* Москва.

Иловайский, Д., 1888б. *Заключительные речи. Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857–1887 гг.* Москва.

Овсяный, Н., 1910. *Болгария. Исторический очерк*. Санкт-Петербург.

Овсяный, Н., 2002. *Болгария. Исторический очерк. История Болгарии*. Москва.

Погодин, А., 1910. *История Болгарии*. Санкт-Петербург.

Погодин, А., 2002. *История Болгарии. История Болгарии*. Москва.

Милуков, П., 1910. *Балканский кризис и политика А. П. Извольского*. Санкт-Петербург.

Миколенко, Д., 2003. Освещение второй балканской войны в харьковской прессе. *Вестник Международного славянского университета*. Харьков, т. 6, № 1, с. 33–37.

Иловайский, Д., 1914. Прощай, Болгария. *Кремль Иловайского*. Москва, 30 декабря, с. 56–58.

Пичета, В., 1914. *Исторический очерк славянства*. Москва.

Пичета, В., 1914/1915. *Драма болгарского народа. Борьба за национальное объединение Болгарии*. Москва.

Ястребов, Н., Лавров, П., 1916. *История болгарского народа*. Петроград.

References

Lapteva, L., 2005. *Istoriya slavyanovedeniya v Rossii v XIX veke [History of Slavonic Studies in Russia in the XIX century]*. Moskva.

Mykolenko, D., 2011. Rosijs'ka istoriografiya kincyа XIX – pochatku XX st. pro politychnu diyal'nist' Stefana Stambolova [Russian historiography of the late XIX – early XX century about the political activities of Stefan Stambolov]. *Zbirnyk pracz' molodyh vchenyx ta aspirantiv [Collection of works of young scientists and asparantas]*. Kyiv, vyp. 22, p. 238–246.

Gokov, O., 2014. Obraz knyazya Aleksandra Battenberga v rossiyskoy memuaristike posledney chetverti XIX – nachala XX v. [The image of Prince Alexander Battenberg in the Russian memoirs of the last quarter of the nineteenth and early twentieth centuries] *Drynovs'kyj zbirnyk: Drinovski sbornik [Drinovsky Sbornik]*. Kharkiv – Sofia, t. 7, p. 491–505.

Tatishchev, S. 1890. Iz proshlogo russkoy diplomatii [From the past of Russian diplomacy]. *Istoricheskie issledovaniya i polemicheskie stati [Historical studies and political articles]*. Sankt-Peterburg.

Ilovayskiy, D., 1888 a. Bolgariya i pangermanizm [Bulgaria and Pan-Germanism]. *Melkie sochineniya, stati i pisma [Small writings, articles and letters]*. 1857–1887 gg. Moskva.

Ilovayskiy, D., 1888 b. Zaklyuchitelnye rechi [Final speeches]. *Melkie sochineniya, stati i pisma [Small writings, articles and letters]*. 1857–1887 gg. Moskva.

Ovsyanyy, N., 1910. *Bolgariya. Istoricheskiy ocherk [Bulgaria. Historical essay]*. Sankt-Peterburg.

Ovsyanyy, N., 2002. Bolgariya. Istoricheskiy ocherk [Bulgaria. Historical essay]. *Istoriya Bolgarii [History of Bulgaria]*. Moskva.

Pogodin, A., 1910. *Istoriya Bolgarii [History of Bulgaria]*. Sankt-Peterburg.

Pogodin, A., 2002. *Istoriya Bolgarii [History of Bulgaria]*. Moskva.

Milyukov, P., 1910. *Balkanskiy krizis i politika A. P. Izvolskogo [Balkan crisis and politics of A. P. Izvolsky]*. Sankt-Peterburg.

Mykolenko, D., 2003. Osveshchenie vtoroy balkanskoy voyny 1913 goda v kharkovskoy presse [Coverage of the second Balkan war in the Kharkov press]. *Vestnik Mezhdunarodnogo Slavyanskogo universiteta [Bulletin of the International Slavic University]*. Kharkiv, t. 6, No 1, p. 33–37.

Ilovayskiy, D., 1914. Proshchay, Bolgariya [Goodbye Bulgaria]. *Kreml Ilovayskogo [Kremlin Ilovaisky]*. Moskva, 30 dekabrya, p. 56–58.

Picheta, V., 1914. *Istoricheskiy ocherk slavyanstva [Historical Sketch of Slavs]*. Moskva.

Picheta, V., 1914/1915. *Drama bolgarskogo naroda. Borba za natsionalnoe obedinenie Bolgarii [Drama of the Bulgarian people. The struggle for the national unification of Bulgaria]*. Moskva.

Yastrebov, N., Lavrov, P., 1916. *Istoriya bolgarskogo naroda [The history of the Bulgarian people]*. Petrograd.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 234–250

doi 10.15421/26190218

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.2:613] (477) «185/190»

Гігієнічна наука на теренах України в умовах соціально- політичних трансформацій другої половини XIX – 20-х рр. XX століття: історіографія

Н. І. Коцур

доктор історичних наук, професор
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ResearcherID: W – 4065–2018

n.kozur@ukr.net

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
 педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,
 вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Україна, 08401*

Анотація. *Мета статті* – визначити рівень наукового опрацювання процесу становлення і розвитку гігієнічної науки, її науково-організаційного супроводу на теренах України другої половини XIX ст. – 1920-х рр. на тлі соціально-економічних і політичних викликів часу. *Методи дослідження:* логічний, предметно-хронологічний, порівняльно-історичний, аналітико-синтетичний, класифікації, періодизації, історико-генетичний, системно-структурний. *Основні результати:* в статті висвітлено стан дослідження проблеми становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні у другій половині XIX – 20-их рр. XX ст. Виділено основні історіографічні періоди дослідження зазначеної проблеми: перший період – друга половина XIX–1917 рр.; другий – радянський, 1917 р. – кінець 1980-х рр.; третій – сучасний, з 1991 р. Вітчизняна історіографія становлення і розвитку гігієнічної науки аналізувалася на тлі соціально-економічних і політичних змін упродовж тривалого часу – другої половини XIX – 1920-х рр. Дослідження проблеми базувалося на широкій історіографічній базі, яка включає низку профільних земських видань, наукових товариств, установ, університетських часописів, дослідницьких центрів, опубліковані збірники праць учених-гігієністів, тогочасну періодику, що дозволило комплексно і неупереджено відслідкувати найважливіші етапи та особливості формування наукових основ гігієни, перетворення її в са-

мостійну наукову галузь. В історіографічному просторі з'являється низка праць з питань розвитку гігієни як науки в університетах, соціальної медицини, виходять у світ підручники та посібники для лікарів і студентів, формується літературно-гігієнічний понятійний апарат. До наукового обігу вводяться такі терміни, як «профілактика», «гігієна», «громадська медицина», «соціальна гігієна», «соціальна медицина», що зазнають подальших трансформацій в процесі розвитку науки. Вагоме місце в масиві публікацій з актуальних проблем гігієни належало вченим провідних університетів – Київського, Харківського, Новоросійського, де формувалися кафедри, проводилися фундаментальні та прикладні дослідження з гігієнічної науки, удосконалювалася й розширювалася тематика наукового пошуку. Історіографічний аналіз літератури другої половини XIX – початку XXI ст. свідчить про відсутність у науковому просторі робіт, які б ґрунтовно і комплексно досліджували стан розробки історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні в другій половині XIX – 20-і рр. XX ст. *Практичне значення:* рекомендовано для підготовки узагальнювальних праць з історії України, науки і техніки, соціальної медицини, для розробки спецкурсів і читання нормативного курсу з історії науки й техніки. *Оригінальність:* використано узагальнення досвіду минулих поколінь учених з історії розвитку гігієнічної науки для вироблення ефективної моделі функціонування сучасної санітарно-епідеміологічної та гігієнічної складової соціальної медицини. *Наукова новизна:* вперше запропоновано оновлене бачення процесу формування і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX ст. – 1920-х рр. із урахуванням приращення історичних знань, появу нових документів та наукових парадигм. Запропоновано особистісний вимір в оцінці наукових результатів та їх позиціонування на тлі соціально-політичних трансформацій другої половини XIX – початку 20-х рр. XX ст. *Тут стаття:* описова.

Ключові слова: земська медицина; вчений-гігієніст; університет; соціальна гігієна; профілактика; санітарна організація.

Надійшла до редколегії 05.08.2019

Прорецензована 14.11.2019

Рекомендовано до друку 26.12.2019

© Коцур Н. І., 2019

Статтю підготовлено відповідно до завдань науково-дослідної теми кафедри історії та культури України «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI століття» (номер державної реєстрації 0112005220).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 234–250

doi 10.15421/26190218

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.2:613] (477) «185/190»

Гигиеническая наука на территории Украины в условиях социально- политических трансформаций второй половины XIX – 20-х гг. XX века: историография

Н. И. Коцур

доктор исторических наук, профессор

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ResearcherID: W – 4065–2018

n.kozur@ukr.net

*ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный
педагогический университет имени Григория
Сковороды»,*

ул. Сухомлинского, 30, г. Переяслав, Украина, 08401

Аннотация. Цель статьи – определить уровень научной разработки процесса становления и развития гигиенической науки, ее научно-организационного сопровождения на территории Украины второй половины XIX в. – 1920-х гг. на фоне социально-экономических и политических вызовов времени. Методы исследования: логический, предметно-хронологический, сравнительно-исторический, аналитико-синтетический, классификации, периодизации, историко-генетический, системно-структурный. Основные результаты: в статье рассмотрено состояние исследования научно-организационных аспектов становления и развития гигиенической науки в Украине во второй половине XIX–20-е гг. XX века. Выделены основные историографические периоды указанной проблемы: первый период – вторая половина XIX – 1917 гг.; второй – советский, 1917 – конец 1980-х гг.; третий – современный, с 1991 г. Отечественная историография становления и развития гигиенической науки анализировалась на фоне социально-экономических и политических изменений на протяжении длительного времени – второй половины XIX в. – 1920-е гг. Исследование проблемы базировалось на широкой историографической базе, которая включает ряд профильных земских изданий, научных обществ, учреждений, университетских

журналов, исследовательских центров, опубликованные сборники трудов ученых-гигиенистов, периодику, что позволяет комплексно и объективно отслеживать важнейшие этапы и особенности формирования научных основ гигиены, превращение ее в самостоятельную научную отрасль. В историографическом пространстве появляется ряд работ по вопросам развития гигиены как науки в университетах, социальной медицины, выходят в свет учебники и пособия для врачей и студентов, формируется литературно-гигиенический понятийный аппарат. В научный оборот вводятся такие термины, как «профилактика», «гигиена», «общественная медицина», «социальная гигиена», «социальная медицина», которые испытывают дальнейших трансформаций в процессе развития науки. Проведенный историографический анализ литературы второй половины XIX – начала XXI в. свидетельствует об отсутствии в научном пространстве работ, которые основательно и комплексно исследовали современное состояние разработки становления и развития гигиенической науки в Украине во второй половине XIX – 20-е гг. XX в. **Практическое значение:** рекомендовано для подготовки обобщающих трудов по истории Украины, науки и техники, социальной медицины, для разработки спецкурсов и чтения нормативного курса по истории науки и техники. **Оригинальность:** использовано обобщение опыта деятельности прошлых поколений ученых по истории развития гигиенической науки для выработки эффективной модели функционирования современной санитарно-эпидемиологической и гигиенической составляющей социальной медицины. **Научная новизна:** впервые предложено обновленное видение процесса формирования и развития гигиенической науки во второй половине XIX в. – 1920-х гг. с учетом приращения исторических знаний, появление новых документов и научных парадигм. Предложено личностное измерение в оценке научных результатов и их позиционирование на фоне социально-политических трансформаций второй половины XIX – начала 20-х гг. XX в. **Тип статьи:** описательная.

Ключевые слова: земская медицина; ученый-гигиенист; университет; социальная гигиена; профилактика; санитарная организация.

Представлена в редколлегию 05.08.2019

Прорецензирована 14.11.2019

Рекомендована к печати 26.12.2019

© Коцур Н. И., 2019

Статья подготовлена в соответствии с задачами научно-исследовательской темы кафедры истории и культуры Украины «Социальные изменения и политические процессы в Украине XIX – начала XXI века» (номер государственной регистрации 0112005220).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 234–250

doi 10.15421/26190218

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

Hygiene Science Development in Ukraine under Social-Political Changes (in the second part XIX – 1920s): historiography

N. I. Kotsur

Doctor of Historical Sciences, Professor

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ResearcherID: W – 4065–2018

n.kozur@ukr.net

+38 0663684585

*SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
 State Pedagogical University»,
 30 Sukhomlynsko St., Pereiaslav-Khmelnytskyi,
 Ukraine, 08401*

Abstract. *The purpose of the article* is to define the level of the scientific research on the hygiene studies development on the territory of Ukraine from the second part of XIX century till the 1920s under the conditions of the social-economical and political challenges of that time. *Research methods:* logical, chronological, comparative-historical, analytical-syntactical, classification, periodization, historical-genetical, and structural. *Main results:* this article deals with the scientific contribution into defining the challenges of hygiene studies development in Ukraine from the second part of XIX century till the 1920s. We have analyzed the main historiographic periods in the establishment and development of the hygiene science, all existing methodological approaches in historiography, and the theoretical paradigms in this field. Three historiographic periods concerning this topic were highlighted: the first period – from the second part of XIX till 1917; the second period – the soviet one, from 1917 till the end of 1980s; the third period – the modern one, beginning from 1991 till now. We analyzed Ukrainian historiography in terms of the establishment and development of the hygiene as a science, taking into consideration socio-economical and political changes in the country during the second part of XIX till 1920s. Historiography, which reveals the

hygiene science development at universities comprises of the significant amount of historical, statistical, encyclopedic, and methodological literature, which reflects the content, structure, organization, university research staff, which allows us to consider the development of hygiene science at the university level as essential in its transformation into a branch of science, a form of the social consciousness, and a part of culture of the society. Hygiene became a science which can make practical recommendations and respond to social needs. Experimental research in the hygiene were conducted at the university departments and at the state research laboratories. In the field of historiography, there were numerous scientific works on the development of hygiene as a science at the universities and in social medicine. Manuals, books, terminology dictionaries for doctors and students were issued during this period. Numerous terms were also defined, for example, «prophylaxis», «hygiene», «social hygiene», «civil hygiene», «social medicine». It's worth mentioning that these terms keep being updated. The significant contribution to the hygiene issues research was made by the outstanding scientists from the universities in Kyiv, Kharkiv, and Novorosiysk, where the respective hygiene departments were established and all the fundamental and applied research were conducted, improved, and expanded. *Practical significance of this article:* this article is recommended for the courses of the history of Ukraine, science and technology, social medicine, and for the course of the history of science and technology. *Originality:* in this article we analyzed and summed up the experience of the Ukrainian scientists, who had studied the history of the hygiene studies, in order to define the most effective model of hygiene component of the social medicine nowadays. *The innovative component of the article:* for the first time, we put forward the brand-new prospective of the hygiene studies development from the second part of XIX century till the 1920s, taking into consideration the historical documents and research paradigms. Moreover, the research assessments under the social-political changes Ukraine from the second part of XIX century till the 1920s were established. *Article type:* descriptive.

Keywords: zemstvo medicine; scientist-hygienist; university; social hygiene; prophylaxis; sanitation.

Received 05.08.2018

Reviewed 14.11.2019

Accepted 26.12.2019

© Kotsur N. I., 2019

This article was written in accordance to the requirements of the department of History and Culture of Ukraine and the research topic «Social Changes and Political Challenges in Ukraine from XIX century till the beginning of XXI century» (state registration number 0112005220).

Постановка проблеми. Історичний досвід свідчить, що науково-організаційні основи гігієнічної науки закладалися в другій половині XIX століття та були тісно пов'язані з діяльністю перших на теренах України університетів – Київського університету св. Володимира, заснованого в 1834 р., Харківського Імператорського університету імені Каразіна (1905 р.) та Новоросійського університету (1865 р.). Саме в стінах цих вищих навчальних закладах формувалися наукові кадри з профілактичних дисциплін, проводилися експериментальні дослідження в лабораторіях, здійснювалася підготовка майбутніх лікарів-гігієністів, епідеміологів та бактеріологів, формувалися перші вітчизняні гігієнічні школи. Провідну роль у розвитку науково-організаційних основ гігієнічної науки другої половини XIX – початку XX ст. відіграли прогресивні погляди вчених щодо впровадження профілактичних заходів, організації самостійних кафедр гігієни, спеціальної підготовки для санітарного лікаря і створення санітарно-гігієнічних факультетів. У зв'язку з цим головні цінності профілактичної медицини – подолання та запобігання інфекційних хвороб – повинні відтворюватися не лише в історичній пам'яті поколінь, а й заслуговують на окреме узагальнювальне дослідження та застосування в лікарській практиці.

З огляду на зазначені факти, слід звернутися до набутого досвіду минулих поколінь. Особливо в сучасних умовах реформування охорони здоров'я, реорганізації санітарно-епідеміологічної служби, повернення старих та появи нових епідемій, що свідчить про існування серйозної соціальної небезпеки благополуччю в Україні та демографічній ситуації. Враховуючи деякі методологічні підходи, важливо сфокусувати досвід минулого на сучасній проблемі діагностики та профілактики інфекційних і соціальних хвороб XXI століття.

Відкриття і здобутки в гігієнічній науці другої половини XIX – 20-х рр. XX ст., маючи загальнолюдський вимір, водночас є важливим чинником регіонального аспекту історії науки й техніки, в становленні і розвитку дослідницьких медичних центрів, профільних навчальних закладів, формуванні наукового потенціалу нації.

Історіографія. Тема зазначеного дослідження була предметом розгляду дослідників історії України, історії медицини та історії науки й техніки. Зокрема, в дисертації А. М. Гринзовського проведено аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного факультету імені О. О. Богомольця (Гринзовський, А., 2005). У роботі дослідника І. Ю. Робака розкрито процес становлення та розвитку санітарної організа-

ції в м. Харкові в XIX – початку XX ст. та її діяльність у боротьбі з інфекційними та соціальними хворобами (Робак, І., 2009).

Низка наукових публікацій присвячена антропологізації історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Серед них – дисертаційні та монографічні дослідження про відомих учених-гігієністів, репресованих тоталітарним режимом – О. В. Корчак-Чепурківського, В. Я. Підгаєцького, М. А. Кудрицького, В. В. Удовенка. Науково-організаційна та педагогічна діяльність академіка О. В. Корчак-Чепурківського висвітлена в роботі Л. П. Товкун (Товкун, Л., 2010). Постаті В. Я. Підгаєцького присвячено дві колективні монографії за авторством Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, І. М. Трахтенберга, І. М. Сахарчука: «Володимир Підгаєцький: Повернення із забуття. 1889–1937» (2008) та «Доля родини репресованого вченого-гігієніста» (2009 р.). Наукові студії професора В. Я. Підгаєцького розкрито також дослідницею О. М. Миздренко (Миздренко, О., 2014). Аналізу наукового доробку М. А. Кудрицького, його внеску в розвиток вітчизняної гігієни присвятили свою працю О. П. Яворовський і І. М. Сахарчук. У книзі «Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений» дослідники проаналізували науково-педагогічну діяльність вченого-гігієніста «другого плану», який працював у тіні відомих учених-гігієністів (Яворовський, О., Сахарчук, 2009).

Мета дослідження полягає в аналізі наукових праць з історії становлення і розвитку гігієнічної науки, її науково-організаційного супроводу на теренах України другої половини XIX ст. – 1920-х рр. на тлі соціально-економічних і політичних викликів часу.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс опублікованих історичних джерел, які складаються з оригінальних документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Національної наукової медичної бібліотеки України; наукових праць земських санітарних лікарів, учених-гігієністів, професорів перших гігієнічних кафедр університетів та медичних інститутів, сучасних дослідників історії науки й техніки, історії соціальної медицини та історії України; періодичні видання другої половини XIX – 1920-х рр. Зокрема, проаналізовані наукові праці учених-гігієністів – О. В. Корчака-Чепурківського, С. М. Ігумнова, М. І. Тезякова, І. П. Скворцова, В. А. Субботіна, А. Л. Смідовича, Ф. Ф. Ерісмана та інших створили можливість надати власну інтерпретацію багатьом соціальним явищам. Введена до наукового обігу низка неопи-

саних документів, матеріалів періодичних видань дозволила уточнити деякі історичні факти, зробити нові висновки про найважливіші етапи формування наукових основ гігієни, розкрити внутрішні закономірності розвитку гігієнічної науки та фактори зовнішнього впливу (соціального, економічного, демографічного, політичного) на зміст і напрями наукового пошуку, зміну наукових парадигм. Серед періодичних видань чільне місце відведено таким журналам: «Гигиена и санитария», «Врачебное дело», «Земская медицина», «Врачебно-санитарные хроники», «Народное здоровье» та ін.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи становлення і розвиток гігієнічної науки, виділимо умовно декілька історіографічних періодів зазначеної проблеми. Як один із методів історичного дослідження, періодизація історіографії історії становлення і розвитку гігієнічної науки має вагоме значення для з'ясування перебігу суспільних подій і явищ, які сприяли формуванню цієї галузі знань і належить до складних методологічних проблем історії науки і техніки. У зв'язку з цим пропонуємо виділити три історіографічні періоди історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні: перший період – друга половина XIX – 1917 рр.; другий – радянський, 1917 р. – кінець 1980-х рр.; третій – сучасний, з 1991 р. Водночас у кожному історіографічному періоді можна умовно виділити окремі етапи, які характеризуються рівнем прирощення наукових знань і появою публікацій з історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні.

Слід зазначити, що в другій половині XIX ст. основи наукових досліджень з актуальних питань гігієнічної науки формувалися як на основі старих (земських, громадських), так і нових кафедральних форм організації. Водночас розвиток гігієнічної науки відбувався у великих університетських центрах на профільних кафедрах, де зосереджувався найбільший потенціал учених-гігієністів. Вагоме місце в масиві публікацій з актуальних проблем гігієни належало вченим провідних університетів – Київського, Харківського, Новоросійського, де формувалися відповідні кафедри, розгорталися нові напрями медичних досліджень, розширювалася тематика наукового пошуку.

Другий історіографічний період (радянський) строкатий як за рівнем теоретичних узагальнень, так і авторством публікацій. У цей період відбувається диференціація гігієни, зокрема з'являється соціальна гігієна, відбувається взаємозв'язок фундаментальних досліджень у галузі гігієни з її прикладними аспектами. Експериментальні гігієнічні дослідження здійснюються як на університетських кафедрах, так і в спеціалізованих установах ВУАН.

У 30-х – 50-х рр. XX ст. відбувається занепад соціальної гігієни. Наукові праці учених-гігієністів, у яких правдиво висвітлювалися незадовільні умови життя і побуту робітників і селян, смертність від хвороб та голодоморів, надовго були вилучені політичною цензурою тоталітарного суспільства з наукового обігу. Вчені-гігієністи зазнали моральних і фізичних тортур сталінського режиму.

Дискусії початку 1960-х рр. і повернення в медичні ВНЗ соціальної гігієни сприяли в науковому і професійному плані заповненню «білих плям» гігієнічної науки. Саме в цей період з'являється великий масив ювілейних публікацій з історії медицини, монографій та дисертаційних досліджень, статей у періодичних виданнях за авторством керівників охорони здоров'я, учених-гігієністів університетів та академічних установ, здобувачів наукових ступенів, практикуючих лікарів.

Сучасний історіографічний період історії становлення і розвитку гігієни, який розпочався з 1991 р., характеризується олюдненням соціально-економічних аспектів вітчизняної історії медицини, поверненням забутих імен учених-лікарів, репресованих тоталітарним режимом. Гігієнічна тематика стала досліджуватися як на рівні макро-, так і мікроісторії. Перед дослідниками відкрилися архіви, до наукового обігу повернулися зі спецховищ вилучені в сталінські часи праці вчених-гігієністів.

Охарактеризуємо детальніше основні історіографічні періоди становлення і розвитку гігієнічної науки на теренах України. Для першого історіографічного періоду, який розпочинається з другої половини XIX ст., гігієнічна наука стає системою знань, описує, пояснює і прогнозує явища, які є об'єктом і предметом її дослідження. У цей період формуються як теоретичні, так і прикладні аспекти гігієни, зумовлені запитом суспільства, потребами його соціально-економічного і духовного розвитку.

Зазначимо, що наукові основи гігієни та її диференціація почали формуватися ще з приказної, а згодом – фабрично-заводської і земської медицини. В деяких українських губерніях проголошувалася думка про необхідність поставити в центр земської медицини лікаря-гігієніста, який би міг здійснювати профілактичні заходи в інтересах широких мас населення. Особливо вагомий вплив на розвиток профілактичної медицини мали висловлювання відомого вченого-хірурга М. І. Пирогова, який проголосив випереджальну на той час тезу: «Я вірю в гігієну. Ось у чому полягає справжній прогрес нашої науки. Майбутнє належить медицині запобіжній» (Пирогов, М., 1841, сс.1–2).

Чільне місце у формуванні наукових і прикладних основ гігієнічної науки належало з'їз-

дам, науковим та науково-практичним конференціям. Аналіз їхніх матеріалів свідчить про рівень розвитку гігієнічної науки і впровадження результатів наукових досліджень у практику. Соціально-медичні ідеї, які були озвучені на наукових зібраннях, набули широкого використання в практичній діяльності у сфері охорони здоров'я.

Вагому роль у розвитку профілактичного напрямку медицини відіграли Товариства російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова, які одержали назву Пироговських. Особливо активною в їхній роботі була участь таких українських лікарів-гігієністів, як О. В. Корчак-Чепурківського, М. С. Уварова, П. М. Діатроптова, М. І. Тезякова, Є. І. Яковенко та інших.

У 1890–1893 рр. Товариством російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова був виданий у семи томах «Земско-Медицинский сборник» за фінансової підтримки більшості земств. Видання містить цінні відомості про першу половину земсько-медичного періоду, як у цифрових, так і фактичних вимірах. Однак матеріал збірника як за широтою, так і за роздробленістю його даних по повітах і губернських земствах був не для широкого користування та й закінчувався він 1888 р. Планувався ще випуск заключного тому, проте здійснити це не вдалося. Серед земсько-медичної літератури, в якій розкривається діяльність громадських санітарних організацій у земській Російській імперії, вагоме місце належить працям Д. М. Жбанкова, в яких міститься оглядово-аналітичний матеріал щодо існування земської медицини в Російській імперії. Зокрема, в бібліографічному покажчику Д. М. Жбанков зробив короткий огляд праць по земській медицині (Жбанков, Д., 1890).

Починаючи з 1880-х рр., розвиток земської медицини, санітарної організації земств та земської статистики сприяв удосконаленню медико-статистичних досліджень. Їхні результати були опубліковані в працях земських санітарних лікарів. Зокрема, О. В. Корчак-Чепурківський вивчав причини захворюваності і смертності та розробив нові форми статистичної звітності (Корчак-Чепурківський, О., 1893). Перший губернський санітарний лікар на теренах України М. С. Уваров брав активну участь у роботі губернських і Всеросійських з'їздів лікарів. Він активно обговорював питання демографічних та санітарно-статистичних досліджень, які знайшли відображення в його таких публікаціях: «Захворюваність у Херсонській губернії за даними 1887, 1888, і 1889 рр.» (Корчак-Чепурківський, О., 1891) та «Санітарний стан Херсонської губернії» (Корчак-Чепурківський, О., 1885). Земський санітарний лікар П. Ф. Кудрявцев вивчав питання захворюва-

ності населення в Херсонському повіті, які були ним висвітлені у статті «Земська медицина і захворюваність в Херсонському повіті за 1894 р.» (Кудрявцев, П., 1896).

Інформаційно-аналітичні прогалини щодо стану земської санітарної справи певною мірою заповнюють праці земського лікаря соціальної гігієни З. Г. Френкеля. Дослідник подає великий статистичний матеріал про досягнення земської санітарно-медичної справи в усіх губерніях Російської імперії станом на 1913 р. (Френкель, З., 1913), а також вичерпну інформацію про Міжнародну гігієнічну виставку в Дрездені, що відбулася в 1911 р. (Френкель, З., 1912).

Серед праць, присвячених історії земської медицини в дорадянський період, слід назвати публікації С. М. Ігумнова – відомого діяча земської медицини (Ігумнов, С., 1917; Ігумнов, С., 1919, сс. 363–369). Його чисельні публіцистичні розвідки були спрямовані на зміцнення земської медицини, безальтернативно обумовленої, на його думку, соціальними реформами XIX ст.

Значний масив публікацій земських лікарів – М. С. Уварова, О. В. Корчак-Чепурківського, А. Л. Смідовича, М. І. Тезякова – присвячено дослідженню умов праці промислових та сільсько-господарських робітників у губерніях, санітарного нагляду за ними та створенню лікарсько-продовольчів пунктів у місцях пересування робітників (Уваров, М., 1889, сс. 16–27; Смідович, А., 1910, сс. 736–748; Тезяков, М., 1889, сс. 23–24; Тезяков, 1891, с. 30–31; Тезяков, М., 1896; Тезяков, М., 1899). Наприклад, О. В. Корчак-Чепурківський ґрунтовно проаналізував та описав свою діяльність у Херсонській губернії за 1889 р. у звіті, опублікованому в 1890 р. під назвою «Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год» (Корчак-Чепурківський, О., 1890).

Отже, видрукувані матеріали губернських земських, Пироговських з'їздів, статистичних комітетів, публікації вчених, земських лікарів у періодичних виданнях містять значний фактичний матеріал та відповідний часу рівень авторських узагальнень про формування наукових основ гігієни та її профілактичної спрямованості в земській медицині другої половини XIX ст.

Публікації другої половини XIX – початку XX ст. належали земським лікарям, діячам земської медицини, вченим-лікарям, демографам та ін. Найчисельнішу групу становлять науково-публіцистичні виступи земських лікарів. Великий масив становлять роботи, вміщені в наукових збірниках – «Записках», «Трудах» Київського, Новоросійського, Харківського університетів, належать відомим ученим, організаторам санітарно-

протиепідемічної справи – В. К. Високовичу, Н. П. Діатроптову, Ю. І. Мацину, Г. М. Мінху, Л. Т. Тарасевичу, Н. А. Хржонщевському, О. В. Корчак-Чепурківському, В. Д. Орлову, О. Д. Павловському, М. В. Скліфосовському та ін.

Публікації першого історіографічного періоду, другого етапу презентуються, насамперед, загальною працею – «Историею императорского университета Св. Владимира», підготовленої М. В. Владимирським-Будановим. Автор указував на невіддалене поєднання фахових предметів на медичному факультеті Київського університету св. Володимира, за яким здійснювалася навчально-наукова місія всіх університетів Російської імперії. Гігієнічні знання розпорошувалися між різними розділами і входили до комплексу предметів на двох кафедрах: «лікарствознавства, токсикології, фармації, рецептури, дієтики, гігієни» та «судової медицини, медичної поліції, історії та літератури, медичної енциклопедії та методології». Викладання обмежувалося нормами індивідуальної гігієни відповідно до умов життя панівних класів. Водночас, досліджуючи історію університету св. Володимира, М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав позитивний вплив університетської науки і освіти на поліпшення санітарного стану і благоустрою м. Києва (Владимирський-Буданов, М., 1884, сс. 90–91).

Друга група праць репрезентована історико-статистичними, енциклопедичними виданнями, в яких розглядаються питання розвитку гігієнічної науки. Зокрема, історико-статистичні відомості про перших вчених та структуру університету св. Володимира, висвітлені в «Историко-статистических записках об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета Св. Владимира», опублікованих у 1884 р. під редакцією В. С. Іконнікова. У виданні висвітлюється діяльність лабораторії при кафедрі гігієни (записки проф. В. А. Суботіна) (Іконніков, В., 1884, сс. 213–224). У цьому ж виданні розкривається також внесок професорів і викладачів медичного факультету Київського університету св. Володимира у створенні Товариства київських лікарів та висвітлюється участь членів Товариства у заходах щодо подолання епідемій холери, паразитарних тифів та інших гострозаразних інфекційних хвороб, обговорення низки питань санітарії, гігієни і епідеміології, створення з ініціативи професора Н. А. Хржонщевського Комісії народних медичних читань (Іконніков, В., 1884, сс. 302–307).

Окрему групу становлять публікації, присвячені ювілейним датам університетів. Зокрема, в 1905 р. вийшов ювілейний збірник, присвячений 100-річчю заснування медичного факультету

Харківського університету, де йдеться про основні етапи формування структурних підрозділів факультету, кафедри гігієни та її першого завідувача, професора А. І. Якобія (Скворцов, І., Багалій, Д., 1905).

Низку публікацій до ювілею Харківського університету присвятили відомі вчені-історики Д. І. Багалій і Н. Ф. Сумцов (Багалій, Д., Сумцов, Н., 1906) та професор кафедри гігієни Харківського університету І. П. Скворцов (Скворцов, І., 1905). Автори висвітлюють, насамперед, внесок університетської професури у становлення кафедр, розвиток охорони здоров'я в цілому, медико-санітарне обслуговування населення Харкова. Зокрема, аналізу санітарно-протиепідемічної діяльності лікарсько-санітарної організації м. Харкова за 1910–1914 рр. була присвячена праця професора кафедри гігієни Харківського жіночого медичного інституту В. В. Фавра.

Не менш цінним історіографічним джерелом вивчення становлення і розвитку гігієни як науки є підручники та посібники класиків російської гігієни О. П. Доброславина та Ф. Ф. Ерісмана (Доброславін, О., 1882; Ерісман, Ф., 1872; Ерісман, Ф., 1887–1888; Ерісман, Ф., 1912). Зародження гігієнічних знань висвітлено в посібниках першого професора кафедри гігієни Київського університету св. Володимира В. А. Суботіна (Суботін, В., 1872; Суботін, В., 1887; Субботін, В., 1912). А згодом його послідовник, професор В. Д. Орлов, присвятив низку праць першому професору кафедри гігієни та 30-літній історії лабораторії, де проходила наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність видатного вченого (Орлов, В., 1899, сс. 246–259). Наукові досягнення в галузі гігієни початку ХХ ст. та їхнє практичне впровадження відображені професором В. Д. Орловим у низці брошур «Обзор успехов гигиены» (1902, 1903, 1904, 1905, 1907, 1908 рр.). У названій серії праць аналізується науковий доробок як вітчизняних, так і зарубіжних учених-гігієністів.

З розвитком гігієнічної науки в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. потреба в поширенні медичних знань значно зросла, що сприяло появі нових медичних періодичних видань. Якщо в першій половині ХІХ ст. переважали загальномедичні журнали, то в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст. поширилося видання часописів з окремих медичних дисциплін.

Отже, історіографія, яка розкриває розвиток гігієнічної науки в університетах, включає великий масив історичної, історико-статистичної, енциклопедичної, оглядової, методичної літератури, яка відображує зміст і структуру, організаційні форми, кількісно-якісний склад дослідницького персоналу, що дозволяє вважати університетський

етап розвитку гігієни вирішальним у перетворенні її в науку, як форму суспільної свідомості, складової духовної культури суспільства. Гігієна перетворюється із системи знань у науку, яка не лише описує досліджувані явища, а й прогнозує їх, виробляє практичні рекомендації, які відповідають потребам суспільства.

У радянський час у зв'язку з диференціацією гігієни, появою нових її напрямів – соціальної гігієни, професійної, шкільної – розпочинається новий історіографічний період. У 1920–1980-і рр. формується зміст, структура й організаційні основи гігієнічної науки, які відповідали цілям і завданням нової радянської системи.

Саме на перший етап, 1920-і рр. другого історіографічного періоду, який характеризується насамперед плюралізмом наукових думок у галузі вітчизняної гігієни, припадає виокремлення в межах гігієнічної науки нових соціально спрямованих напрямів медицини. В історіографічному просторі з'являється низка праць з питань розвитку гігієни як науки в університетах, соціальної медицини, виходять у світ підручники та посібники для лікарів і студентів, у яких відображуються не лише складні, звивисті шляхи розвитку медико-соціальних знань у земствах, наукових товариствах, університетах на теренах України, в зарубіжних країнах, а й формується літературно-гігієнічний понятійний апарат. До наукового обігу вводяться такі терміни, як «профілактика», «гігієна», «громадська медицина», «соціальна гігієна», «соціальна медицина», що зазнають подальших трансформацій у процесі розвитку науки.

У другій половині 1930-х рр. розпочинається новий етап другого історіографічного періоду історії гігієнічної науки в Україні. У зв'язку з масовими репресіями, голодомором 1932–1933 рр., незадовільними умовами життя і праці людей, спалахами масових інфекційних та активізацією соціальних захворювань соціальна гігієна була фактично заборонена, а сфера її діяльності в охороні здоров'я обмежена практичними завданнями. Заборона на довгі роки виключила з наукового простору конкретні соціально-гігієнічні дослідження, зокрема вивчення впливу соціальних чинників на здоров'я різних груп населення, а підручники із соціальної гігієни перейшли до рівня посібників з організації охорони здоров'я.

Радянська історіографія історії становлення і розвитку соціальної гігієни у відповідь на заборону цієї галузі науки і практики зосередила головну увагу на дослідженнях з громадської медицини, яка за визначенням вченого-гігієніста С. С. Кагана є «напрямом медиків і не медиків у спільній діяльності в галузі охорони здоров'я в розв'язан-

ні спільними методами проблем захворюваності і смертності» (Каган, С., 1947, сс. 154–155). На наш погляд, дискусійним в історіографії історії гігієни 1940-х рр. було питання «формування гігієни як самостійної дисципліни». На думку С. С. Кагана, це відбулося в Київському університеті Св. Володимира в 1842 р. на кафедрі «державного лікаrstвознавства» (Каган, С., 1947, сс. 77–81). Значно пізніше, в літературі 1980-х рр., викладання на медичному факультеті Київського університету св. Володимира цілісного навчального курсу гігієни прив'язується до створення самостійної кафедри гігієни в 1865 р. (Коростильов, Н., 1984, сс. 40–44).

До групи праць з історії першої на теренах України кафедри гігієни в Київському університеті належить стаття І. І. Нікберга «К истории организации первых кафедр в России». Автор подає історію становлення кафедри гігієни, розкриває основні напрями діяльності, науковий потенціал структурного підрозділу університету (Нікберг, І., 1947). Водночас дослідник фактично не розглядав початковий етап діяльності кафедри, поза увагою автора залишився складний процес об'єднання раніше розрізнених гігієнічних знань в єдину навчальну дисципліну.

Розвитку науково-медичної думки в Новоросійському університеті було присвячено дисертацію Л. І. Грабовської, де розкривається внесок перших професорів медичного факультету в становлення медичної науки, зокрема гігієни (Грабовська, Л., 1955).

Суттєвим доповненням до попередніх наукових розвідок, присвячених історії формування гігієнічної науки в Київському медичному інституті, є публікації професорів Г. Х. Шахбазяна, П. І. Баранника та С. С. Познанського «Кафедра общей гигиены Киевского медицинского института», що вийшли у світ наприкінці 1950-х рр. (Шахбазян, Г. та ін., 1959).

Низку праць, у яких досліджуються становлення й розвиток кафедри гігієнічного профілю в Харківському університеті, присвятив В. М. Жаботинський (Жаботинський, В., 1958, сс. 181–189). У збірнику праць Харківського медичного інституту (1958 р.) була опублікована робота Н. О. Сиворонова «Подготовка санитарных врачей на Украине», В. М. Жаботинського «И. П. Скворцов – выдающийся русский гигиенист». У статті М. Л. Кошкіна «Очерк деятельности кафедры общей гигиены Харьковского медицинского института» висвітлюються основні етапи становлення й розвитку однієї з найстаріших кафедр в Україні – кафедри загальної гігієни Харківського медичного інституту – та внесок у її розвиток основоположника вітчизняної гігієнічної

науки – професора О. І. Якобія і його послідовника – професора І. П. Скворцова, а також відомих вчених-гігієністів – В. О. Углова, В. О. Яковенка, М. М. Соловійова, які там працювали (Кошкін, М., 1959, сс. 197–203).

У науковій розвідці О. Ф. Стояновського «К истории кафедры общей гигиены Одесского медицинского института» показано внесок професора Г. В. Хлопіна в розвиток гігієни як науки і практичної галузі медицини в Новоросійському університеті, а також професора М. М. Костяміна, який упродовж 38 років (1914–1952 рр.) очолював кафедру загальної гігієни Одеського медичного інституту (Стояновський, О., 1959). В колективній статті П. І. Баранника, Р. Я. Бенюмова, І. М. Макаренка «В. А. Суботин – организатор и руководитель первой кафедры гигиены на Украине» прослідковуються основні етапи створення кафедри гігієни в Київському університеті Св. Володимира та внесок професора В. А. Суботіна в її заснування (Баранник, П. та ін., 1962).

У 1950-ті рр. напередодні й після партійної критики культу особи Сталіна виходять у світ наукові праці, захищаються дисертаційні роботи, присвячені видатним ученим – гігієністам С. М. Ігумнову, О. В. Корчак-Чепурківському, Г. В. Хлопину та ін. У підконтрольних цензурі виданнях подається ідеологічно витримана оцінка внеску вчених у розвиток вітчизняної гігієнічної науки.

Упродовж 50-х рр. XX ст. радянські науковці, як правило, замовчували видатний внесок О. В. Корчака-Чепурківського та його учнів у розвиток гігієни. Основні причини цього – звинувачення відомого епідеміолога-гігієніста в «буржуазному націоналізмі» та повна ліквідація його наукової школи в галузі гігієни внаслідок сфабрикованої комуністичним режимом «Справи СВУ» в 1929 р.

Певний науковий інтерес представляє дисертація І. М. Макаренка «Материалы о развитии гигиены на Украине (вопросы гигиены в трудах и деятельности ученых медицинского факультета Киевского университета)», в якій висвітлено особливості викладання гігієни на медичному факультеті Київського університету в початковий період його діяльності (40–50-ті рр. XIX ст.), передумови і початковий етап формування самостійної кафедри гігієни (60-ті рр. XIX ст.) та внесок вчених-гігієністів (В. О. Суботіна, К. Е. Добровольського, В. Д. Орлова, О. В. Корчак-Чепурківського, І. П. Скворцова) в становлення і розвиток кафедри гігієни кінця XIX – початку XX ст. (Макаренко, І., 1964).

Цінним внеском у розкриття історії земської медицини стали праці про діяльність окремих земських діячів та лікарів. Серед них – низка праць

відомого вченого в галузі гігієни С. С. Кагана про О. В. Корчак-Чепурківського (Каган, С., 1965). У своїх працях автор уперше на архівній джерельній базі описав основні етапи життєвого шляху О. В. Корчак-Чепурківського та його діяльність як прогресивного земського санітарного лікаря, соціального гігієніста, історика медицини, ученого в галузі профілактичної медицини, педагога та засновника української номенклатури хвороб. Дослідник проаналізував праці О. В. Корчак-Чепурківського. Водночас майже в усіх працях С. С. Кагана, з відомих причин замовчувалися факти та події, пов'язані з діяльністю О. В. Корчак-Чепурківського в урядах П. Скоропадського та Директорії 1918–1919 рр., а також зовсім не згадувалася його участь у створенні Українського наукового товариства та Української Академії наук.

Наукова і практична діяльність земського санітарного лікаря М. І. Тезякова висвітлювалася дослідником Х. І. Ідельчиком. Автор оглядово описав життєвий шлях М. І. Тезякова, розкрив його внесок у становлення санітарної організації, створення лікувально-продовольчих пунктів у місцях пересування сільськогосподарських робітників у Херсонській губернії, проаналізував наукову працю в галузі професійної гігієни (Ідельчик, І., 1960).

У працях І. Д. Хороша вивчено розвиток санітарної справи в умовах земської медицини на теренах України, нагромадження нею практичного досвіду, внесок санітарних лікарів у формування наукових основ гігієни, їхня участь у розбудові охорони здоров'я в Радянській Україні (Хорош, І., 1962; Хорош, І., 1963).

Систематизація наукових праць з історії гігієни і санітарії, опублікованих в СРСР з 1917 по 1957 рр., подається в публікації російської дослідниці Є. І. Лотової «Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России» (1962). Ця праця містить також інформацію про основні дослідження з історії вітчизняної гігієни, виконані за 1917–1957 рр.

Бібліографічні відомості з історії гігієни і санітарії в Україні в дорадянський період подаються в роботі Л. С. Межирова «Материалы к изучению истории гигиены и санитарии на Украине до Великой октябрьской социалистической революции» (1962). У 1964 р. вийшов бібліографічний покажчик, присвячений історії гігієни та санітарії в Україні за авторством О. О. Грандо та Л. С. Межирова «Історія гігієни та санітарії на Україні: бібліографічний покажчик», в якому систематизовано праці як загального характеру з історії земської медицини, починаючи з 1861 р., так і розвитку окремих галузей гігієни в радянський період.

Дослідник у галузі гігієни О. О. Грандо також присвятив низку праць розвитку гігієни і санітарії в радянський період, зокрема «Основные этапы развития санитарной организации УССР» (1969), «Развитие гигиены и санитарной деятельности в Украинской ССР» (1967), «Санитарная организация в УССР в первые годы ее существования» (1966) та ін. Водночас у названих публікаціях автор розглядав розвиток гігієни не під кутом зору становлення науки, а практичного застосування гігієнічних знань і методик для збереження здоров'я людей.

Як і попереднє десятиліття, в 70-і рр. XX ст. залишалися актуальними публікації про розвиток гігієни на теренах України та внесок земських санітарних лікарів у становлення гігієни і епідеміології. Розвитку громадської медицини присвячена праця П. Е. Заблудовського «Пути развития общественной медицины» (1970), де дослідник також простежує основні напрямки розвитку земської медицини та санітарної організації.

Серед низки праць вирізняється книга О. О. Грандо «Развитие гигиены в Украинской ССР» (1975). Робота присвячена аналізу історичного досвіду санітарної організації на теренах України, її здобуткам. Цінним у роботі є те, що в її основу покладені архівні документи, які дають уявлення і про розвиток гігієни в Радянській Україні. Саме архівні документи дозволили установити започаткування в Українській РСР перших санітарних і санітарно-технічних рад. Незважаючи на те, що розділи книги досить лаконічні, вони все ж містять відомості про напрямки роботи та помітні зрушення у становленні гігієни. Важливим у роботі є також те, що автор подає відомості про видатних діячів санітарної справи: В. М. Жаботинського, Б. М. Калюжного, Р. Поповича, О. М. Марзеева, С. Н. Ігумнова, С. А. Томіліна, А. І. Черкеса, Н. Г. Громашевського та ін, які зіграли помітну роль у становленні й розвитку санітарно-гігієнічної справи в Радянській Україні 1920–1930-х рр. Переконливо доведено, в яких складних умовах фактично заново створювалася радянська санітарна організація, ліквідовувалися епідемії, голод 1921–1922 р., зруйноване громадською війною водопостачання міст тощо. Але, попри труднощі, за короткий термін була створена нова санітарна організація, яка вже через кілька років змогла вирішувала важливі питання санітарно-гігієнічного захисту населення. Автор важливу роль у розвитку гігієни і санітарії відводить журналу «Профилактическая медицина», на сторінках якого друкувалися як праці вчених-гігієністів, епідеміологів, бактеріологів, так і санітарних лікарів.

Чільне місце в роботі О. О. Грандо відводиться підготовці кадрів, діяльності санітарно-гігієнічних факультетів, вперше публікуються дані про забезпечення санітарно-епідеміологічних закладів кадрами, а також успіхи в профілактичній роботі. Водночас у дослідженні не знайшли повного висвітлення питання розвитку гігієни як науки, внеску українських вчених-гігієністів у практичну медицину, їхня участь у з'їздах, конгресах, конференціях.

Отже, в другому історіографічному періоді історії становлення і розвитку гігієни як науки з'являється великий масив наукової літератури, яка вирізнялася глибиною і рівнем авторських узагальнень, повнотою та аналізом зібраної інформації про формування наукових основ гігієни в земській медицині, наукових товариствах лікарів і природознавців, заснування кафедр гігієни в університетах та академічних установах другої половини XIX – початку XX ст. Гігієнічна наука і практика впродовж 70 років зазнавала певних деформацій, змін і заборон її важливих складових, зумовлених політичною та ідеологічною кон'юнктурою, посиленням чи послабленням наступу на права людини тоталітарного комуністичного режиму.

Від виокремлення в межах гігієни нового соціального напрямку в 1920-х рр. до його заборони в 1930–1950-х рр. та відродження в першій половині 1960-х рр. – такий поруйнований політикою шлях розвитку гігієнічної науки в інтелектуальному просторі Радянської України. Водночас, незважаючи на деякі цензурні послаблення в першій половині 1960-х рр. і особливо в другій половині 1980-х рр., у цілому радянська наукова література базувалася на комуністичній ідеології, коли партійний і класовий підхід в історичних дослідженнях ототожнювався з принципом об'єктивності. Вітчизняна історія науки і техніки, як і сфера гігієнічних знань, мала низку непопулярних тем, які десятиліттями обходили дослідники, породжуючи великий реєстр «білих плям» історії, які потім ліквідовувалися в історичних дослідженнях на рубежі XX–XXI ст.

Сучасний історіографічний період вивчення історії становлення і розвитку гігієнічної науки розпочався з проголошенням у 1991 р. незалежної Української держави. Серед важливих робіт цього періоду слід відзначити монографію М. Б. Мирського «Медицина в России XVI–XIX веков» (1996), в якій історії земської медицини присвячені окремі розділи. Спираючись на опубліковані джерела, автор проаналізував основні принципи та санітарно-профілактичний напрям земської медицини, дав конструктивну й аналітичну оцінку досягненням земської медицини (Мирський, М., 1996).

Велику групу становлять публікації, присвячені історії медичних ВНЗ та лікувальних закладів, у яких розглядається також питання розвитку гігієнічної науки. Однією з перших ґрунтовних праць сучасного історіографічного періоду, яка присвячена історії становлення і розвитку університетів та кафедр, є ювілейний збірник до 150-річчя Київського медичного університету, який вийшов у світ в 1991 р. за редакцією академіка Є. І. Гончарука (1991). У книзі також розглянуто основні етапи становлення гігієнічної кафедри як важливої складової медичної науки та практичної галузі охорони здоров'я. У цьому ж році за авторством І. М. Макаренка та І. М. Полякової вийшов біографічний словник завідувачів кафедр і професорів Київського медичного інституту (1841–1991 рр.).

У ювілейному збірнику «160 років Національному медичному університету імені О. О. Богомольця» (1991), виданому під загальною редакцією Є. Г. Гончарука, йшлося про основні етапи становлення та розвитку медичного факультету Київського університету Св. Володимира, а з 1920 р. – Київського медичного інституту та формування медико-профілактичних кафедр. У виданні на сс. 267–308 фрагментарного висвітлюється педагогічна діяльність першого завідувача кафедрою гігієни В. А. Суботіна і його послідовників – В. Д. Орлова, О. В. Корчака-Чепурківського та І. П. Скворцова. У цьому ж виданні на сс. 19–22 розглядаються окремі аспекти історії заснування Товариства київських лікарів та його санітарно-протиепідемічної спрямованості і внеску в створення низки медичних установ. У виданні містяться фрагментарні відомості про участь членів товариства в заходах, спрямованих на ліквідацію епідемій на теренах України.

У збірнику до 100-річчя «Одеського медуніверситета (1900–2000)» (2000) – одного з найстаріших ВНЗ України розкриваються передумови формування навчальних підрозділів вузу, серед яких описується кафедра гігієни, заснована професором Г. В. Хлопіним, та її роль у розвитку теоретичних і прикладних аспектів гігієнічної науки.

У 2002 р. в Україні з'явилися нові ґрунтовні праці, присвячені об'єктивному висвітленню науково-організаційної роботи та педагогічної діяльності О. В. Корчака-Чепурківського та його учнів – В. Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка, М. А. Кудрицького. Зокрема, це роботи Я. В. Ганіткевича (Ганіткевич, Я., 2002, сс. 11–37, 55–66, 77–81).

Окрему групу становлять публікації про життя і професійну діяльність видатних учених-гігієністів. Це пояснюється тим, що впродовж ос-

татніх років поживався інтерес до інтелектуальної історії, яка ставить у центр дослідження «людський вимір». У цьому аспекті біографічний вимір дозволяє відтворити індивідуальну долю вченого, його міжособисті зв'язки, неперервний рух своїм життєвим і науковим шляхом. Зокрема, за авторством В. Ф. Москаленка та І. М. Полякова у 2006 р. побачив світ «Бібліографічний словник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету імені О. О. Богомольця», в якому також розкрита науково-організаційна та педагогічна діяльність учених-гігієністів – О. В. Корчак – Чепурківського, В. Я. Підгаєцького та В. В. Удовенка.

Певну наукову значимість становить колективна праця Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, І. М. Трахтенберга та І. М. Сахарчука «Володимир Підгаєцький: Повернення із забуття. 1889–1937» (2008), присвячена видатному українському вченому-гігієністу і педагогу, професору медичного факультету Українського державного університету в УНР та Київського медичного інституту, засновнику першої в колишньому СРСР кафедри гігієни праці і першої у Східній Європі Київської дослідної станції з наукової організації праці у сільському господарстві, директору Інституту фізичної культури ВУАН В. Я. Підгаєцькому. У центрі уваги авторів – висвітлення ролі вченого як новатора, який у 20-і рр. XX ст. започаткував в Україні нові на той час наукові напрями: антропосоціологію, еugenетику, медичну генетику, фізичне виховання, гігієну, наукову організацію праці у сільському господарстві. Аналізуючи архівні документи, автори повернули в науковий світ ім'я репресованого в 1937 р. і незаслужено забутого вченого-гігієніста – В. Я. Підгаєцького (Кундієв, Ю. та ін., 2009).

Продовженням дослідження життєвого і творчого шляху В. Я. Підгаєцького стала опублікована в 2009 р. книга Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, В. Д. Парія, І. М. Сахарчука «Доля родини репресованого вченого-гігієніста». Колективна праця стосувалася долі родини В. Я. Підгаєцького, засудженого в 1930 р. за сфабрикованою ДПУ справою «СВУ». У центрі уваги авторів – життєві випробування батьків, дружини і сина Володимира, який став згодом видатним ученим у галузі металургійного виробництва. Науково-організаційна робота та педагогічна діяльність професора В. Я. Підгаєцького висвітлена також у низці праць сучасних дослідників історії гігієнічної науки в Україні – О. П. Яворовського та В. Г. Бардова (Яворовський, О., 2006; Бардов, В. та Яворовський, О., 2002).

Постаті академіка О. В. Корчака-Чепурківського присвячена низка публікацій першого десятиліття XXI ст. – Н. І. Коцур, Ю. І. Кундієва,

В. Ф. Москаленка, в яких об'єктивніше подано події та факти з життя і багатогранної діяльності вченого. Дослідники, на наш погляд, створили об'єктивний науковий портрет академіка – прихильника справедливості і вільнодумства, обдарованого вченого-гігієніста та одного з фундаторів вищої медичної освіти в Україні (Коцур, Н., 2005; Кундієв, Ю., 2006; Москаленко, В., 2007).

У роки незалежності України в історіографічному полі з'явилися об'єктивні оцінки наукової, організаційної роботи та педагогічної діяльності вчених-гігієністів – В. В. Удовенка та М. А. Кудрицького. До таких праць слід віднести біографічний нарис Я. В. Ганіткевича про українських лікарів-учених першої половини ХХ століття та їхні наукові школи, де в когорті вчених-гігієністів автор розкриває фахові здобутки В. В. Удовенка та М. А. Кудрицького (Ганіткевич, Я., 2002, сс. 11–37, 55–66).

Дослідники В. Ф. Москаленко і В. П. Ляхоцький досліджували постать М. А. Кудрицького як ученого і педагога та підсудного у сфабрикованому ГПУ процесі «СВУ» (Москаленко, В. та Ляхоцький, В., 2006, сс. 178–179). Більш ґрунтовно розкрито внесок М. А. Кудрицького в розвиток гігієнічної науки і, зокрема, шкільної гігієни, в монографії «Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений» (2009) за авторством О. П. Яворовського та І. М. Сахарчука. Автори проаналізували науково-педагогічну діяльність ученого-гігієніста «другого плану», який працював у тіні визначних гігієністів. Першу половину книги автори присвятили дослідженню життєвого шляху М. А. Кудрицького у нерозривному зв'язку з тими подіями, які відбувалися в тогочасній країні, показали його як педагога в Київському медичному інституті на посаді старшого викладача і професора в Київському інституті народної освіти та наукового співробітника ВУАН. Особливе місце в дослідженні автори відвели судовому процесу у сфабрикованому ДПУ процесі «СВУ», залучивши до наукового аналізу низку документів Державного архіву СБУ України (Яворовський, О. та Сахарчук, І., 2009).

Чільне місце в розвитку гігієнічної науки в Україні другої половини ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. відведено в дисертації А. М. Гринзовського «Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця», в якому дослідник проаналізував організаційні та педагогічні зусилля О. В. Корчака-Чепурківського і його учнів – В. Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка з розбудови гігієнічної підготовки в Київському медичному інституті (Гринзовський, А., 2005).

Упродовж останніх років ХХІ ст. в історіографічному полі з'явилася низка дисертаційних робіт та монографій, присвячених окремим аспектам та напрямкам розвитку гігієнічної науки в Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. У дисертації С. М. Бондарчука «Розвиток гігієнічної науки в університетах України (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.)» розкрито найважливіші етапи розвитку гігієнічної науки в університетах другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. на теренах України, висвітлено соціально-економічні та антропологічні чинники започаткування нових напрямів у профілактичній медицині, розкрито інтелектуальний портрет ученого-гігієніста на тлі викликів епохи. Особлива увага в роботі приділено інституціоналізації та професіоналізації гігієнічної науки, використанню європейського досвіду, формуванню науково-лабораторної бази досліджень (Бондарчук, С., 2014).

Розвитку гігієнічної науки в академічних установах України присвячене дисертаційна робота С. І. Вітківського на тему: «Гігієнічна наука в УАН-ВУАН (1918–1936 рр.): етос медичної інтелігенції», в якому особливе місце відведено формуванню санітарно-гігієнічного напрямку в УАН-ВУАН, становленню професійної, шкільної гігієни та гігієни праці в 1920–1930-і рр. Автор розкриває сутнісні ознаки формування нових напрямів і наукових шкіл у гігієнічній науці, з'ясовує структурні зміни та організаційні засади появи нових дослідницьких підрозділів в академічних установах Радянської України, обґрунтовує існування особливого етосу медичної інтелігенції (Вітківський, С., 2014).

Розвиток гігієнічної науки в персоніфікованому вимірі, під кутом зору дослідницьких практик учених-гігієністів – О. В. Корчака-Чепурківського та В. Я. Підгаєцького – висвітлено в дисертаційних робіт дослідників у галузі історії науки й техніки Л. П. Товкун та О. М. Миздренко. Зокрема, в дисертації «Академік О. В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр.» автора Л. П. Товкун на широкий історичний і джерельний базі розкриваються основні етапи формування О. В. Корчака-Чепурківського як ученого-гігієніста-епідеміолога. Дослідниця комплексно висвітлила науково-організаційну роботу та педагогічну діяльність ученого в галузі профілактичної медицини, всебічно розкрила умови формування наукового світогляду вченого, з'ясувала основні напрями наукових досліджень О. В. Корчака-Чепурківського (Товкун, Л., 2010). Більш ґрунтовно ці питання висвітлено в комплексній монографії авторства В. П. Коцур, Н. І. Коцур та Л. П. Товкун на тему: «О. В. Корчак-Чепурківський (1857–1947): шлях від земського лі-

каря до академіка УАН–ВАН–АН УРСР» (2013 р.). Зазначена монографія є комплексним історичним дослідженням, яке носить міждисциплінарний характер і виконане на межі історії України, медицини та науки і техніки. Саме такий підхід дозволив авторам розкрити як багатогранну наукову, організаційну й педагогічну діяльність О. В. Корчака-Чепурківського, так і з'ясувати його «інтелектуальний простір», глибоко зануритися в епоху соціальних змін і політичних трансформацій, в якій розгорталася інтелектуальна біографія видатного дослідника.

У науковій роботі О. М. Миздренко «Наукові студії професора В. Я. Підгаєцького в 1914–1929 рр.» проведено комплексне дослідження наукових студій видатного українського вченого-гігієніста В. Я. Підгаєцького в 1914–1929 рр. Залучаючи до наукового обігу низку невідомих архівних документів, авторці вдалося розкрити умови та ключові чинники формування наукового світогляду вченого, проаналізувати його наукову, організаційну та педагогічну діяльність у вищих навчальних закладах м. Києва й науково-дослідних установах ВУАН у галузі професійної гігієни, фізичної культури та есгеніки (Миздренко, О., 2014).

Наукові здобутки в галузі шкільної гігієни другої половини XIX – початку XX ст. в регіональному, соціокультурному та мікроісторичному вимірах висвітлені в дисертаційній роботі О. М. Водяного на тему: «Формування наукових основ шкільної гігієни на терені України в другій половині XIX – на початку XX ст.». У роботі розкрито найважливіші етапи структуризації змісту шкільної гігієни, висвітлено наукові (з'їзди, товариства лікарів та вчених), організаційні (комісії, робочі групи, секції), соціокультурні (просвітницька, видавнича, виставкова робота) чинники запровадження шкільної гігієни в закладах освіти (Водяний, О., 2016).

Результати. В цій статті проведено аналіз історіографії зазначеної проблеми, що свідчить про необхідність і актуальність розробки історичних аспектів науково-організаційних основ гігієнічної науки з метою врахування досвіду минулих поколінь учених, вироблення ефективної моделі функціонування сучасної санітарно-епідеміологічної та гігієнічної складової медицини, зробити наукові прогнози на майбутнє. Отримані результати свідчать про подолання розрізненості наукових знань з історії соціальної медицини, які сформувалися у великий історіографічний масив, об'єднання їх для відтворення в оновленій авторській інтерпретації цілісної й об'єктивної картини становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 20-их рр. XX ст.

Обговорення. Окремі аспекти дослідження процесу становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 20-і рр. XX ст. обговорювалися в науковому просторі сучасними дослідниками історії медицини та історії науки й техніки. За висловлюванням академіка В. І. Вернадського, на дослідження з історії гігієнічної науки, як і інших наук, у різний час впливав комплекс об'єктивних і суб'єктивних факторів, які визначали рівень теоретичного осмислення проблеми. Упродовж багатьох десятиліть у зв'язку з утвердженням тоталітаризму, придушенням інакодумання, авторитарним тиском на гігієнічну науку, залишався недослідженим соціальний напрям гігієни, породжуючи великий реєстр «білих плям» історії, які потім ліквідовувалися в дослідженнях на рубежі XX–XXI ст. Найбільш достовірні та правдиві факти з історії розвитку гігієнічної науки, висвітлені в доробку учених-гігієністів, репресованих сталінським режимом, введені в науковий обіг дослідниками в XXI ст. – Я. Ганіткевичем, О. П. Яворовським, Ю. І. Кундієвим, В. Ф. Москаленко та ін.

Дослідниця розглядає процес становлення і розвиток гігієнічної науки з позицій сучасної історичної дистанції, враховуючи прирощення знань, появу нових документів та наукових парадигм. У роботі проаналізовано найновіші публікації, які не підлягали історіографічному аналізу, а введені до наукового обігу праці земських лікарів не опрацьовувалися в джерелознавчому плані.

Висновки. Отже, вивчення обраної теми базується на широкій історіографічній базі, яка включає профільні видання земств, наукових товариств, університетів, наукових установ, дослідницьких центрів, опубліковані збірники праць як істориків науки і техніки, так і вчених-гігієністів, журнальну і газетну публіцистику, що дозволило проаналізувати найважливіші етапи формування наукових основ гігієни, її поглиблення і розвитку як науки на університетському і академічному рівні, розкрити якісні зміни в структурно-організаційних складових гігієнічної науки в процесі її становлення і розвитку в умовах соціально-політичних трансформацій другої половини XIX – 20-х рр. XX століття.

Подяки. Автор висловлює подяку науковим співробітникам Національної наукової медичної бібліотеки України, зокрема, основного фонду бібліотеки за цінні поради та допомогу в наданні оригінальних документів та рукописних праць земських лікарів та учених-гігієністів.

Бібліографічні посилання

- Багалеї, Д. І. та Сумцов, Н. В., 1906. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харків.
- Баранник, П. І., Бенюмов, Р. Я. та Макаренко, І. М., 1962. В. А. Субботин – організатор і керівник першої кафедри гігієни на Україні. *Матеріали к истории гигиены и санитарии на Украине*/ за ред. Д. Н. Калужного. Київ, с. 264–276.
- Бардов, В. Г., Яворовський, О. П. та Гринзовський, А. М., 2002. Володимир Якович. Підгасцький – засновник першої в Україні кафедри професійної гігієни. *Довкілля та здоров'я*. № 2, с. 76–78.
- Бондарчук, С. М., 2014. Розвиток гігієнічної науки в університетах України (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.): дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 215 с.
- Вітковський, с. І., 2014. Гігієнічна наука в УАН–ВУАН (1818–1936 рр.): етос медичної інтелігенції: дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 216 с.
- Владимирский-Буданов, М. В., 1884. История императорского университета св. Владимира. *Университет св. Владимира в период царствования имп. Николая Павловича*. К.: Тип. ун-та. 812 с.
- Водяний, О. М., 2016. Формування наукових основ шкільної гігієни на терені України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 281 с.
- Ганіткевич, Я. В., 2002. Овксентій Корчак-Чепурківський – перший український вчений гігієніст, засновник національної вищої медичної школи і медичної науки. *Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: біогр. нариси та бібліографія*. Львів. с. 11–37.
- Ганіткевич, Я. В., 2000. Перші українські науково-медичні школи. *Народне здоров'я*. № 3–4, с. 46–56.
- Ганіткевич, Я. В., 2002. Володимир Удовенко – український вчений-гігієніст і педагог.
- Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: біогр. нариси та бібліографія*. Львів, с. 55–66.
- Ганіткевич, Я. В., 2002. Микола Кудрицький – український науковець-гігієніст і педагог. *Українські лікарі – вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: біогр. нариси та бібліографія*. Львів, с. 77–81.
- Грабовская, Л. И., 1955. Развитие научной теоретической мысли в Новороссийском университете (1865–1920 гг.): автореф. дисс. ... на соиск. уч. степ. канд. мед. наук / Одес. мед. ин-т. Одесса. 18 с.
- Гринзовський, А. М., 2005. Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця: дис. канд. мед. наук за спец. 14.02.04 / Київськ. Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця. Київ. 236 с.
- Доброславин, А. П., 1882. *Гигиена : курс общественного здравоохранения*. СПб. 268 с.
- Жаботинский, В. М., 1958. К истории преподавания гигиены в Харьковской медицинской высшей школе. *Вопросы гигиены*. Вып. 12, с. 181–189.
- Жаботинский, В. М., 1958. Очерк истории кафедры гигиенического профиля. *Очерки истории Харьковского медицинского института*. Харьков, с. 192–199.
- Жбанков, Д. Н., 1890. *Библиографический указатель по земско-медицинской литературе*. Москва. 151 с.
- Идельчик, Х. И., 1960. *Н. И. Тезяков и его роль в развитии и строительстве советского здравоохранения*. М.: Госиздат мед. л-ры. 202 с.
- Игумнов, с. Н., 1917. *Земство и его реформы*. Харьков: Тип. Харьк. губ. Земства, 31 с.
- Игумнов, с. Н., 1919. Идеология земской медицины. *Врачебное дело*. № 11, с. 363–369.
- Иконников, В. С., 1884. *Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира*. Київ. 416 с.
- Каган, С. С., 1947. Развитие общественной медицины за сто лет. *Сто лет Киевскому медицинскому институту (1841–1941)*. Київ. 153 с.
- Каган, С. С., 1965. *Видатний санітарний діяч України – академік АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківський*. К.: Здоров'я. 78 с.
- Коростелев, Н. Б., 1984. Основание первых гигиенических кафедр в России. *Гигиена и санитария*. № 2, с. 40–44.
- Коцур, Н. І., 2005. О. В. Корчак-Чепурківський – шлях від земського санітарного лікаря до академіка. *Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць*. Вип. 22. с. 123–127.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1889. *Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год*. Херсон: Изд. Херсонской Уездной Земской Управы. 188 с.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1891. Программа исследования дифтерита. *Сборник Херсонского земства*. № 10, с. 324–332.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1885. Сулема при перемежающейся лихорадке. *Земская Медицина*. № 25, с. 43–45.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1893. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии. *История Губернской Земской Медицины*. Вып. 1. Кишинев: Изд-во Бессарабской Губ. Зем. Управы. 158 с.
- Корчак-Чепурковский, А. В., 1893. *Таблицы смертности от холеры в земских уездах Бессарабской губернии за 1866 и 1872 гг.* Кишинев. 43 с.
- Кошкин, М. Л., 1959. Очерк деятельности кафедры общей гигиены Харьковского медицинского института. *Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР*. К.: Гос. мед. изд-во, с. 197–203.
- Кудрявцев, П. Ф., 1896. *Земская медицина и заболеваемость в Херсонском уезде за 1894 г.* Херсон. 86 с.

Кундієв, Ю. І., Яворовський, О. П., Трахтенберг, І. М., та Сахарчук, І. М., 2008.

Володимир Підгаєцький : повернення із забуття. 1889–1937. Житомир : Полісся, 324 с.

Кундієв, Ю. І., 2006. Академік Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський: трагічна доля вченого. *Український журнал з проблем медицини праці*. № 1, с. 75–79.

Макаренко, І. М., 1964. Матеріали о розвитку гігієни на Україні (вопросы гігієни в трудах и деятельности ученых медицинского факультета Киевского университета: дисс. ... канд. мед. / Київський мед ін-т. Київ. 256 с.

Миздренко, О. М., 2014. Наукові студії професора В. Я. Підгаєцького в 1914–1929 рр.: дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 244 с.

Мирский, М. Б., 1996. *Медицина России XVI–XIX веков*. М. : Российская политическая энциклопедия. 400 с.

Москаленко, В. Ф., 2007. Он стоял у истоков научной мысли. *Зеркало недели*. № 8. 3 березн, с. 5.

Москаленко, В. Ф. та Ляхощкий, В. П., 2006. Таврований епохою. *Науковий вісник Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*. № 1, с. 178–179.

Никберг, І. І., 1947. К истории организации первых кафедр в России. *Сто лет Киевского медицинского института (1841–1941)*. К. : Гос. мед. изд-во УССР, с. 121–132.

Орлов, В. Д., 1899. Виктор Андреевич Субботин, как ученый и профессор. *Университетские известия*. № 2, с. 246–259.

Пирогов, Н. И., 1841. *Начала общей военно-полевой хирургии* (Ч. 1). Москва, с. 1–2.

Робак, І. Ю., 2009. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст): автореф. дис. докт. істор. наук за спец. 07.00.01 «Історія України» / Ін-т історії НАН України. Київ. 40 с.

Смидович, А. Л., 1910. Об организации ночлежно-продовольственных пунктов для горнорабочих. *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. № 11–12, с. 748–736.

Скворцов, І. П. та Багалеї, Д. І., 1905. *Медицинский факультет Харьковского университета за 100 лет его существования (1805–1905 гг.)*. Харків. 471 с.

Стояновский, А. В., 1959. К истории кафедры общей гигиены Одесского медицинского института. *Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / за ред. П. Д. Леценко*. Київ, с. 205–208.

Субботин, В. А., 1884. Лаборатория при кафедре гигиены. *Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира / за ред. В. С. Иконникова*. Київ, с. 213–221.

Субботин, В. А., 1882. О расширении преподавания гигиены в русских университетах. *Здоровье*. № 10 (178), с. 231–254.

Субботин, В. А., 1874. *Сборник сочинений по судебной медицине и общественной гигиене*. Т. 2, отд. 2. Київ, с. 1–76.

Тезяков, М. И., 1889. Материалы к гигиене сельских рабочих на юге России. *Земский врач*. № 38–39, с. 23.

Тезяков, Н. И., 1891. *Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении*. Херсон. 146 с.

Тезяков, Н. И., 1896. *Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии*. Херсон. 206 с.

Тезяков, Н. И., 1899. *Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии по материалам врачебно-продовольственных пунктов в 1893–1895 гг.* Херсон. 56 с.

Товкун, Л. П., 2010. Академік О. В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр.: дис. ... канд. істор. наук за спец. 07.00.07 – історія науки й техніки / ДВНЗ «Переясл.-Хмельн. держ. пед. у-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький. 266 с.

Уваров, М. С., 1889. Программа исследования пришлых рабочих и надзора за ними. *Сборник Херсонского земства*. № 3, с. 16–27.

Фавр, В. В., 1915. *Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910–1914)*. Харьков. 62 с.

Френкель, З. Г., 1912. *Международная гигиеническая выставка в Дрездене в 1911 году*. СПб. 35 с.

Шахбазян, Г. Х., Баранник, П. И. та Познанский, С. С., 1959. Развитие гигиенической науки в Киевском медицинском институте. *Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / за ред. П. Д. Леценко*. К. : Госмедизд. УССР, с. 183–186.

Френкель, З. Г., 1913. *Очерки земского санитарного дела*. СПб. 53 с.

Хорош, І. Д., 1963. *Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918–1920)*. К. : Гос. мед. Изд-во УССР. 128 с.

Хорош, І. Д., 1962. *Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине*. К. : Гос. мед. изд-во УССР. 65 с.

Эрисман, Ф. Ф., 1872. *Гигиена*. Т. 1–3. СПб. 490 с.

Эрисман, Ф. Ф., 1912. *Краткий учебник по гигиене*. М. : Изд-во А. А. Карцева. 519 с.

Эрисман, Ф. Ф., 1887–1888. *Курс гигиены*. Т. 1–3. М. : Изд-во А. А. Карцева. 490 с.

Яворовський, О. П., 2006. Володимир Якович Підгаєцький – засновник першої кафедри професійної гігієни. *Український журнал з проблем медицини праці*. № 1, с. 83–90.

Яворовський, О. П. та Сахарчук, І. М., 2009. *Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений*. Черкаси : ТОВ «Маклаут». 156 с.

Яворовський, О. П. та Сахарчук, І. М., 2006. Повернення із забуття наукової спадщини В. Я. Підгаєцького : результати пошуків, проблеми, перспективи. *Науковий вісник Національного медичного університету імені О. О. Богомольця*. № (4), с. 256–270.

References

- Bahalei, D. I. and Sumtsov, N. V., 1906. *Kratkyi ocherk istorii Har'kovskogo universiteta za pervye sto let eho sushchestvovaniia (1805–1905)* [A brief sketch of the history of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Harkiv.
- Barannik, p. I., Benjumov, R. Ya. and Makarenko, Y. M., 1962. V. A. Subbotyn – organizator i rukovoditel' pervoj kafedry gigieny na Ukraine. In: D. N. Kaljuzhnyi, ed. *Materialy k istorii gigieny i sanitarii na Ukraine* [Materials on the history of hygiene and sanitation in Ukraine]. Kyiv, pp. 264–276.
- Bardov, V. H., Yavorovskiy, O. p. and Hrynzovskiy, A. M., 2002. Volodymyr Yakovych Pidhaietskyi – zasnovnyk pershoi v Ukraini kafedry profesiinoi hihiieny [Volodymyr Pidgayetsky is the founder of the first professional hygiene department in Ukraine]. *Dovkillia ta zdorovia*, no. 2, pp. 76–78.
- Bondarchuk, S. M., 2014. *Rozvytok hihiienichnoi nauky v universytetakh Ukrainy (druha polovyna XIX – poch. XX st.)*. Ph. D. Thesis. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».
- Vitkovskiy, S. I., 2014. *Hihiienichna nauka v UAN–VUAN (1818–1936 rr.): etos medychnoi intelihentsii*. Ph. D. Thesis. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».
- Vladimirskij-Budanov, M. V., 1884. *Istorija imperatorskogo universiteta sv. Vladimira. Universitet sv. Vladimira v period carstvovaniia imp. Nikolaja Pavlovicha* [University of St. Vladimir during the reign of imp. Nikolay Pavlovich]. Kyiv, pp. 254–276.
- Vodiani, O. M., 2016. *Formuvannia naukovykh osnov shkilnoi hihiieny na tereni Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* Ph. D. Thesis. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».
- Hanitkevych, Ya. V., 2002. Ovkseintii Korchak-Chepurkivskiy – pershyi ukrainskyi vchenyi hihiienist, zasnovnyk natsionalnoi vyshchoi medychnoi shkoly i medychnoi nauky. *Ukrainski likari-vcheni pershoi polovyny XX stolittia ta yikhni naukovi shkoly: biohr. narysy ta bibliohrafiia* [Ukrainian doctors-scientists of the first half of the twentieth century and their scientific schools: biogr. essays and bibliography]. Lviv, pp.11–37.
- Hanitkevych, Ya. V., 2000. Pershi ukrainskyi naukovomedychni shkoly [The first Ukrainian scientific-medical schools]. *Narodne zdorovia*, no. 3–4, pp. 56–66.
- Hanitkevych, Ya. V., 2002. Volodymyr Udovenko – ukrainskyi vchenyi-hihiienist i pedahoh *Ukrainski likari-vcheni pershoi polovyny XIX stolittia ta yikh naukovi shkoly: biohr. narysy ta bibliohrafiia* [Ukrainian doctors-scientists of the first half of the twentieth century and their scientific schools: biogr. essays and bibliography]. Lviv, pp.55–66.
- Hanitkevych, Ya. V., 2002. Mykola Kudrytskyi – ukrainskyi naukovets-hihiienist i pedah. *Ukrainski likari – vcheni pershoi polovyny XX stolittia ta yikhni naukovi shkoly: biohr. narysy ta bibliohrafiia* [Ukrainian doctors-scientists of the first half of the twentieth century and their scientific schools: biogr. essays and bibliography]. Lviv, pp.77–81.
- Grabovskaja, L. I., 1955. *Razvitie nauchnoj teoreticheskoy mysli v Novorossijskom universitete (1865–1920 gg.)*. Abstract of Ph.D. dissertation. Odesa medychyny instytut.
- Hrynzovskiy, A. M., 2005. *Systemnyi analiz stanovlennia i formuvannia medyko-profilaktychnoho fakultetu ta hihiienichnoi nauky Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O. O. Bohomoltsia*. Ph. D. Thesis. Kyiv National Medical University Bogomolets.
- Dobroslavin, A. p., 1882. *Gigiena: kurs obshhestvennogo zdravooohraneniia* [Hygiene: a course in public health]. Sankt-Peterburh.
- Zhabotinskij, V. M., 1958. K istorii prepodavaniia gigieny v Har'kovskoj medicinskoj vysshej shkole [On the history of teaching hygiene in Kharkov Medical High School.]. *Voprosy gigieny*, issue 12, pp. 181–189.
- Zhabotinskij, V. M., 1958. Ocherk istorii kafedry gigienicheskogo profilja. *Ocherki istorii Har'kovskogo medicinskogo instituta* [Essays on the history of Kharkov Medical Institute]. Harkiv, pp. 192–198.
- Zhbankov, D. N., 1890. *Bibliograficheskij ukazatel' po zemsko-medichinskoj literature* [Bibliographic index on the Zemsko-medical literature]. Moskva.
- Idel'chik, H. I., 1960. *N. I. Tezjakov i ego rol' v razvitii i stroitel'stve sovetskogo zdravooohraneniia* [N. I. Tezyakov and his role in the development and construction of Soviet health care]. Moskva.
- Igumnov, S. N., 1917. *Zemstvo i ego reformy* [Zemstvo and its reforms]. Harkiv.
- Igumnov, S. N., 1919. Ideologija zemskoj medicyny [Ideology of zemsky medicine]. *Vracheb. delo*, no. 11, pp. 363–369.
- Ikonnikov, V. S., 1884. *Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchenykh i uchebno-vspomagatel'nykh uchrezhdenijakh universiteta sv. Vladimira* [Historical and statistical notes on the scientists and educational institutions of the University of Sts. Vladimira]. Kyiv.
- Kagan, S. S., 1947. Razvitie obshhestvennoj medicyny za sto let. *Sto let Kievskomu medicinskomu institutu (1841–1941)* [One hundred years to the Kiev Medical Institute (1841–1941)]. Kyiv, pp.58–72.
- Kagan, S. S., 1965. *Vydatnyi sanitarnyi diiach Ukrainy – akademik AN URSR O. V. Korchak-Chepurkivskiy* [The prominent sanitary worker of Ukraine – the academician of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR O. V. Korchak-Chepurkovsky]. Kyiv.
- Korostelev, N. B., 1984. Osnovanie pervykh gigienicheskikh kafedr v Rossii [Establishment of the first hygienic departments in Russia]. *Gigiena i sanitariia*, no. 2, pp. 40–44.
- Kotsur, N. I., 2005. O. V. Korchak-Chepurkivskiy – shliakh vid zemskoho sanitarnoho likaria do akademika [O. V. Korchak-Chepurkovsky – the path from zemsky sanitary doctor to academician]. *Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit: zb. nauk. prats*, issue 22, pp. 123–127.
- Korchak-Chepurkovskij, A. V., 1889. *Otchet o sostojanii vrachebnoj pomoshhi i narodnogo zdorov'ja v Hersonskom uezde za 1889 god*. [Report on the state of

medical assistance and public health in the Kherson County for 1889]. Herson. Korchak-Chepurkovskij, A. V., 1891. Programma issledovanija difterita [Program for the study of diphtheria]. *Sbornik Hersonskogo zemstva*, no. 10, p. 324–332.

Korchak-Chepurkovskij, A. V., 1885. Sulema pri peremehajushhejsja lihoradke [Sulema with intermittent fever]. *Zemskaja Medicina*, no. 25, pp. 43–45.

Korchak-Chepurkovskoj, A. V., 1893. Materialy dlja istorii zemskoj mediciny v Bessarabskoj gubonii [Materials for the history of zemsky medicine in the Bessarabian province]. *Istorija Gubernskoj Zemskoj Mediciny*, issue 1. Kishinev.

Korchak-Chepurkovskoj, A. V., 1893. *Tablicy smertnosti ot holery v zemskih uezdah Bessarabskoj gubernii za 1866 i 1872 gg.* [Cholera mortality tables in Zemsky counties of Bessarabia province for 1866 and 1872. Bessarabian provincial land administration]. Kishinev.

Koshkin, M. L., 1959. Ocherk dejatel'nosti kafedry obshhej gigieny Har'kovskogo medicinskogo instituta. In: D. N. Kaljuzhnyj, ed. *Materialy k istorii gigieny i sanitarnogo dela v USSR* [Materials on the history of hygiene and sanitation in the USSR]. Kyiv, pp. 197–203.

Kudrjavcev, p. F., 1896. *Zemskaja medicina i zaboлеваemost' v Hersonskom uezde za 1894 g.* [Zemskaya medicine and morbidity in Kherson county for 1894]. Herson.

Kundiiev, Yu. I., Yavorovskiy, O. P., Trakhtenberh, I. M. and Sakharchuk, I. M., 2008. *Volodymyr Pidhaietskyi: povernennia iz zabuttia. 1889–1937* [Vladimir Podgayetsky: Return from oblivion. 1889–1937]. Zhytomyr. Kundiiev, Yu. I., 2006. Akademik Ovksentii Vasylovych Korchak-Chepurkivskiy: trahichna dolia vchenoho [Academician Aksentiy Korchak-Chepurkovsky: The tragic fate of the scientist]. *Ukrainskyi zhurnal z problem medysyny pratsi*, no. 1, pp. 75–79.

Makarenko, Y. M., 1964. *Materyale o rozvytyi hyhyenie na Ukrainy (voprose hyhyene v trudakh y deiatelnosti uchennykh medytsynskoho fakulteta Kyevskoho unyversyteta. Dissertacii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata medicinskih nauk.* Ph. D. Thesis. Kyiv Medical University Bogomolets.

Myzdrenko, O. M., 2014. *Naukovi studii profesora V. Ya. Pidhaietskoho v 1914–1929 rr.* Ph. D. Thesis. DVNZ «Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».

Mirskij, M. B., 1996. *Medicina Rossii XVI–XIX vekov* [Medicine of Russia of XVI–XIX centuries]. Moskva.

Moskalenko, V. F., 2007. On stojal u istokov nauchnoj mysli [He stood at the source of scientific thought.]. *Zerkalo nedeli*, no. 8, 3 Berez. pp. 5.

Moskalenko, V. F. & Liakhotskyi, V. p., 2006. Tavrovanyi epokhoiu [Branded with an era].

Naukovyi visnyk Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O. O. Bohomoltsia, no. 1, pp. 178–179.

Nikberg, I. I., 1947. K istorii organizacii pervyh kafedr v Rossii. *Sto let Kyevskoho medytsynskoho instituta (1841–1941)* [One hundred years of the Kiev medical institute (1841–1941)]. Kyiv, pp. 121–132.

Orlov, V. D., 1899. Viktor Andreevich Subbotin, kak uchenyj i profesor [Viktor Subbotin, as a scientist and professor]. *Unyversyetskije yzvestiya*, no. 2, pp. 246–259.

Pirogov, N. I., 1841. *Nachala obshhej voenno-polevoj hirurgii* [Beginning of general field surgery]. Moskva.

Robak, I. Yu., 2009. *Istorychni umovy orhanizatsii ta spetsyfika rozvytku okhorony zdorovia v Kharkovi (XVIII – pochatok XX st.* Abstract of D. Sc. dissertation. Kyiv, Instytut Istorii NAN Ukrainy.

Smidovich, A. L., 1910. Ob organizacii nochlezhno-prodovol'stvennykh punktov dlja gornorabochih [The organization of overnight-food points for miners]. *Vracheb.-sanitar. hronika Ekaterinoslavskoj gubernii*, no. 11–12, pp. 748–736.

Skvortsov Skvorcov, I. P and Bagalej, D. I., 1905. *Medicinskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za 100 let ego sushhestvovaniya (1805–1905 gg.)* [Faculty of Medicine, University of Kharkov for 100 years of its existence (1805–1905)]. Harkiv.

Stojanovskij, A. V., 1959. K istorii kafedry obshhej gigieny Odesskogo medicinskogo instituta.

In: p. D. Leshhenko, ed. *Materialy k istorii gigieny i sanitarnogo dela v USSR* [Materials on the history of hygiene and sanitation in the USSR]. Kyiv, pp. 205–208.

Subbotin, V. A., 1884. Laboratorija pri kafedre gigieny. In: V. S. Ikonnikov, ed. *Istoryko-statysticheskie zapysky ob uchennykh y uchebno-vspomahatelnykh uchrezhdeniyakh unyversyteta sv. Vladymyra* [Historical and statistical notes on the scientists and educational institutions of the University of Sts. Vladimir]. Kyiv, pp. 213–221.

Subbotin, V. A., 1882. O rasshirenii prepodavaniya gigieny v russkikh universitetah [On the expansion of teaching hygiene in Russian universities]. *Zdorov'e*, no. 10 (178), pp. 231–254.

Subbotin, V. A., 1874. *Sbornik sochinenij po sudebnoj medicine i obshhestvennoj gigiene* [Collection of writings on forensic medicine and public hygiene]. Vol. 2. Kyiv.

Tezjakov, M. I., 1889. Materialy k gigiene sel'skih rabochih na jube Rossii [Materials for the hygiene of rural workers in southern Russia]. *Zemskij vrach*, no. 38–39, pp. 23.

Tezjakov, N. I., 1891. *Sel's'kohozjajstvennye rabochie voobshhe i prishlye v chastnosti v Hersonskoj gubernii v sanitarnom otnoshenii* [Agricultural workers in general and those who came in particular to the Kherson province in a sanitary manner]. Herson.

Tezjakov, N. I., 1896. *Sel's'kohozjajstvennye rabochie i organizacija za nimi sanitarnogo nadzora v Hersonskoj gubernii* [Agricultural workers and their organization of health supervision in Kherson province]. Herson.

Tezjakov, N. I., 1899. *Sel's'kohozjajstvennye rabochie i organizacija za nimi sanitarnogo nadzora v Hersonskoj gubernii po materialam vrachebno-prodovol'stvennykh punktov v 1893–1895 gg.* [Agricultural workers and their organization of sanitary supervision in the Kherson province on materials of medical-food points in 1893–1895]. Herson.

Tovkun L. P., 2010. *Akademik O. V. Korchak-Chepurkivskiy: naukova, orhanizatsiina robota ta pedahohichna diialnist u 1883–1947 rr.* Ph. D. Thesis.

DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody».

Horosh, I. D., 1963. *Pervye gody razvitiya sovetskogo zdavoohraneniya na Ukraine (1918–1920)* [The first years of the development of Soviet health care in Ukraine (1918–1920)]. Kyiv.

Horosh, I. D., 1962. *Razvitie sanitarnogo dela v usloviyah zemskoj medicyny na Ukraine* [Development of sanitary business in the conditions of Zemsky medicine in Ukraine]. Kyiv.

Uvarov, M. S., 1889. Programma issledovaniya prishlyh rabochih i nadzora za nimi [Program for research and supervision of new workers]. *Sbornyk Khersonskoho zemstva*, no. 3, pp. 16–27.

Favr, V. V., 1915. *Obzor Har'kovskoj gorodskoj lechebno-sanitarnoj organizacii (1910–1914)* [Review of the Kharkov city medical and sanitary organization (1910–1914)]. Harkiv.

Frenkel', Z. G., 1912. *Mezhdunarodnaja gigenicheskaja vystavka v Drezdene v 1911 godu* [International Hygienic Exhibition in Dresden in 1911]. Sankt-Peterburh.

Frenkel', Z. G., 1913. *Ocherki zemskogo sanitarnogo dela* [Essays on Zemsky sanitary business]. Sankt-Peterburh.

Shahbazjan, G. H., Barannik, P. I. and Poznanskij, S. S., 1959. Razvitie gigenicheskoy nauki v Kievskom

medicinskom institute. In: p. D. Leshhenko, ed. *Materialy k istorii gigeny i sanitarnogo dela v USSR* 183–186) [Materials on the history of hygiene and sanitation in the USSR]. Kyiv, pp. 183–186.

Jerisman, F. F., 1872. *Gigiena* [Hygiene]. Sankt-Peterburh.

Jerisman, F. F., 1912. *Kratkij uchebnik po gigenie* [A Brief Essay on Hygiene]. Moskva.

Jerisman, F. F., 1887–1888. *Kurs gigeny* [A short textbook on hygiene]. Moskva.

Yavorovskyi, O. P., 2006. Volodymyr Yakovych Pidhaetskyi – zasnovnyk pershoi kafedry profesiinoi hihieny [Volodymyr Pidhaetsky is the founder of the first department of occupational hygiene]. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi*, no.1, pp. 83–90.

Yavorovskyi, O. P. and Sakharchuk, I. M., 2009. *Mykola Kudrytskyi. Likar. Pedahohoh*.

Vchenyi [Nikolay Kudritsky. Doctor. Educator. Scientist]. Cherkasy.

Yavorovskyi, O. P. and Sakharchuk, I. M., 2006. Povernennia iz zabuttia naukovoï spadshchyny V. Ya. Pidhaetskoho: rezultaty poshukiv, problemy, perspektyvy [Returning from the forgetting of V. Pidhayetsky scientific heritage: search results, problems, prospects]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O. O. Bohomoltsia*, no.4, pp. 256–270.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 252–260

doi 10.15421/26190219

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 093.3 (477) «1921–1991»

**Козацькі літописи Самовидця,
Г. Граб'янки та С. Величка
у студіях радянської історіографії**

Т. В. Войцеховська

магістр історії, аспірантка

ORCID: 0000–0002–5097–6787

Researcher ID: AAD-4434–2019

tvoitsekhovska@yahoo.com

Дніпровський національний університет

імені Олеса Гончара,

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,

Україна, 49010;

Дніпропетровський національний історичний

музей імені Д. І. Яворницького,

проспект Дмитра Яворницького,

16, м. Дніпро, Україна, 49027

Анотація. *Мета статті* – аналіз козацьких літописів Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка у історичних дослідженнях протягом 1917–1991 рр. *Методи дослідження:* компаративний, системно-структурний, історико-типологічний, історико-генетичний. Проблема вивчення українських літописів XVI–XVIII ст. радянською історіографією досліджувалася порівняно мало. В більшості випадків літописи військових канцеляристів розглядаються у загальному контексті літописознавства, а хронологія історіографічних оглядів обмежується серединою 60-х років XX ст. *Основні результати:*

в статті розглянуто праці радянських дослідників, які вивчали феномен козацького літописання. Розкрито основні сюжети для студій над літературою канцеляристів, зокрема: датування, місце створення та особа авторів пам'яток; фактографічна точність повідомлень, особливості джерельної бази, використаної канцеляристами, дослідження списків і редакцій літописів та порівняння їх між собою, а також особливості світогляду авторів, їхня оцінка історичних подій та діячів. Досліджено особливості студій радянських вчених під впливом марксистської ідеології. В ряді випадків дослідники вимушені були не зачіпати політичні та ідеологічні аспекти, що суперечили офіційним догмам і трактувати історичні події в дискурсі класової боротьби. Проте окремі напрацювання радянських істориків є актуальними і на сьогодні, зокрема, це стосується вивчення списків та редакцій козацьких літописів, а також особливостей їхньої джерельної бази. *Практичне значення:* рекомендується для використання у дослідженнях з історіографії та історії України. *Оригінальність:* узагальнено наукові напрацювання дослідників радянської доби стосовно літератури канцеляристів. *Наукова новизна:* вперше систематизовано праці вчених 1917–1991 рр., у яких вивчалися козацькі літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка. *Тип статті:* оглядова.

Ключові слова: історіописання; Гетьманщина; військові канцеляристи; хроніки, історіографічний огляд.

Надійшла до редколегії 05.11.2019

Прорецензована 12.12.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 252–260

doi 10.15421/26190219

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 093.3 (477) «1921–1991»

**Казацкие летописи Самовидца,
 Г. Грабянки и С. Величко
 в исследованиях советской
 историографии**

Т. В. Войцеховская

магистр истории, аспирантка

ORCID: 0000–0002–5097–6787

Researcher ID: AAD-4434–2019

tvoitsekhovska@yahoo.com

*Днепропетровский национальный университет
 имени Олеся Гончара,
 проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
 Украина, 49010;*

*Днепропетровский национальный исторический
 музей имени Д. И. Яворницкого,
 проспект Дмитрия Яворницкого, 16,
 г. Днепр, Украина, 49027*

Аннотация. Цель статьи – анализ казацких летописей Самовидца, Г. Грабянки и С. Величка в исторических исследованиях в течение 1917–1991 гг. Методы исследования: компаративный, системно-структурный, историко-типологический, историко-генетический. Проблема изучения украинских летописей XVI–XVIII вв. советской историографией исследовалась сравнительно немного. В большинстве случаев летописи военных канцеляристов рассматриваются в общем контексте летописеведения, а хронология историографических обзоров ограничивается серединой 60-х годов XX в. Основные результаты:

в статье рассмотрены труды советских исследователей, изучавших феномен казацкого летописания. Раскрыты основные сюжеты для студий над литературой канцеляристов, в частности: датировка, место создания и авторы сочинений; фактографическая точность сообщений, особенности источниковой базы, используемой канцеляристами, исследования списков и редакций летописей и сравнение их между собой, а также особенности мировоззрения авторов, их оценка исторических событий и деятелей. Рассмотрены особенности исследований советских ученых под влиянием марксистской идеологии. В ряде случаев исследователи вынуждены были не изучать политические и идеологические аспекты, которые противоречили официальным догмам и трактовать исторические события в дискурсе классовой борьбы. Однако отдельные наработки советских историков актуальны и сегодня, в частности, это касается изучения списков и редакций казацких летописей, а также особенностей их источниковой базы. Практическое значение: рекомендуется для использования в исследованиях по историографии и истории Украины. Оригинальность: обобщены научные наработки исследователей советского периода относительно литературы канцеляристов. Научная новизна: впервые систематизированы труды ученых 1917–1991 гг., в которых изучались казацкие летописи Самовидца, Г. Грабянки и С. Величка. Тип статьи: обзорная.

Ключевые слова: историописание; Гетьманщина; военные канцеляристы; хроники; историографический обзор.

Поступила в редколлегию 05.11.2019

Прорецензирована 12.12.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 252–260

doi 10.15421/26190219

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508.95

Cossacks Chronicles of Eyewitness, H. Hrabianka's and S. Velychko's in studies in Soviet historiography

T. V. Voitsekhovska

Master of History, graduate student

ORCID: 0000–0002–5097–6787

Researcher ID: AAD-4434–2019

tvoitsekhovska@yahoo.com

Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010;
Dnipropetrovsk National Historical
Museum D. I. Yavornytsky, Dmytro Yavornytsky
Avenue, 16, Dnipro, Ukraine, 49027

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the Cossack chronicles of Samovydet, H. Hrabianka's, and S. Velychko's in historical research during 1917–1991. Research methods: comparative, system-structural, historical-typological, historical-genetic. The problem of studying Ukrainian chronicles of the XVI–XVIII centuries of the Soviet historiography has been studied relatively little. In most cases, the chronicles of military chancellorists are considered in the general context of study of the chronicles, and the chronology of historiographic reviews*

is limited to the mid-1960s. *Main results:* The article deals with the works of Soviet researchers who studied the phenomenon of Cossack chronicles. The main subjects for the studies on the literature of the Chancellery are revealed, in particular: dating, place of creation and identity of the authors of the texts; the factual accuracy of the messages, the features of the source base used by the Chancellorists, the study of the lists and editions of the chronicles and their comparison among themselves, as well as the peculiarities of the authors' outlook, their assessment of historical events and figures. The peculiarities of the studies of Soviet scholars under the influence of Marxist ideology are investigated. In a number of cases, researchers have been forced not to touch political and ideological aspects that contradicted official dogmas and interpret historical events in the discourse of class struggle. However, some of the workings of Soviet historians are still relevant today, including the study of the lists and editions of the Cossack chronicles and the features of their source base. *Practical meaning:* recommended for use in historiography studies and history of Ukraine. *Originality:* Generalized scientific work of Soviet scholars on the literature of Chancellorist. *Scientific novelty:* for the first time the works of scientists of 1917–1991 were systematized, in which the Cossack chronicles of Samovydet, G. Hrabianka and S. Velichko were studied. *Type of the article:* Review.

Key words: Historiography; Hetmanate; Military Chancellorists; Chronicles; Historiographical Review.

Received 05.11.2019

Reviewed 12.12.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. Вивчення козацьких сюжетів протягом 1917–1991 рр. було детерміновано офіційною радянською ідеологією. На той період українська історична наука розвивалася в рамках радянської, яка нівелювала національно-державницькі тенденції, натомість віддаючи перевагу формаційній теорії та концепціям класової боротьби. Козацька спадщина розглядалася переважно у контексті соціально-економічної історії та історії визвольних змагань.

Історіографія цієї наукової проблеми є малодослідженою. До цієї теми звертався Я. І. Дзира, досліджуючи вивчення українських літописів XVI–XVIII ст. радянською історіографією (Дзира, Я. І., 1968) та І. Я. Дзира у розвідці про українське літописання XV–XVIII ст. у історіографії 1918–1935 рр. (Дзира, І. Я., 2012). Незважаючи на ці ґрунтовні праці, літописи військових канцеляристів розглядаються у загальному контексті літописознавства, а хронологія історіографічних оглядів обмежується серединою 60-х рр. Існують окремі спеціальні дослідження, присвячені конкретним історикам та в тому числі їх студіям про феномен козацького літописання, такими є, зокрема, статті І. Дзирі про О. Апанович (Дзира, І. Я., 2011) та М. Маркевич про Д. Багалія (Маркевич, М., 2012).

Метою статті є аналіз козацьких літописів Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка в історичних дослідженнях протягом 1917–1991 рр. Студіям закордонних та діаспорних істориків доцільно присвятити окреме дослідження, оскільки вони не детерміновані марксистською ідеологією.

Джерела. Дослідження спирається на масив статей та монографій радянських дослідників, які звертались у своїх студіях до теми козацького літописання.

Виклад основного матеріалу. Першим етапом дослідження козацьких літописів у добу радянської історіографії умовно можна вважати 1920 – початок 1930-х рр. З 30-х рр. XX ст., через припинення політики українізації, політичні репресії проти української інтелігенції, Голодомор та початок Другої світової війни зупиняється поступ української історичної науки. Національні питання нівелюються та розглядаються в контексті загальної радянської історії.

Однією з перших праць, де згадувалися козацькі літописи була «Історія українського письменства». С. Єфремова. В розділі IV вчений проаналізував літопис Самовидця. На думку дослідника, автором пам'ятки був «Український шляхтич, що служив при військовій канцелярії й свої записи почав десь близько 70-х років XVII ст.» (Єфремов, С., 1995, с. 143). С. Єфремов описав освіту автора літопису, його погляди, мову й стиль тексту.

Твір Г. Граб'янки дослідник вважає слабким, виходячи з літературних якостей: «Літературній стороні цієї праці дуже пошкодила тенденція писати високим стилем...» (Єфремов, С., 1995, с. 145), і майже не зупинився на ньому. А от «Сказання...» С. Величка, на думку вченого, є найцікавішим, оскільки його мета не просто переповісти фактичні відомості, а й зібрати документальний матеріал. Проте найбільша цінність пам'ятки, вважав Єфремов, полягає в тому, що Величко є виразником ідеології козацтва XVII–XVIII ст. (Єфремов, С., 1995, с. 145–146).

Найбільше уваги радянські дослідники початку XX ст. приділяли літопису Самовидця, зокрема питанню його атрибуції. У статті «Хто ж був Самовидець?» В. Романовський наголошував, що його теорія була підготована працею В. Модзалевського (Модзалевський, В., 1919, 1920–1922). В ній докладно описано життєвий шлях та діяльність першого генерального підскарбія Гетьманщини Р. Ракушки, «... для чого використали всі відомі нам друковані й архівні джерела, побіжно торкалися різних історичних питань, зв'язаних з життєписом Ракушки» (Модзалевський, В., 1919, 1920–1922, с. 44). В. Романовський, використовуючи дані згаданої праці В. Модзалевського й аналізуючи літопис Самовидця, дійшов до висновку, що автором літопису Самовидця був саме Роман Ракушка-Романовський. Порівнявши між собою життєвий шлях Ракушки та окремі місця літопису Самовидця, В. Романовський стверджував, про їх дивовижну тотожність (Романовський, В., 1925, с. 61).

Д. Багалій також характеризував феномен козацького літописання. Дослідник описав історію вивчення літопису Самовидця і звернув увагу на допущені О. Бодянським помилки при публікації пам'ятки. Важливими були й текстологічні студії над літописом, у результаті яких він стверджував, що текст пам'ятки скорочувався при переписуванні. Д. Багалій намагався виокремити з літопису частину тексту, яка була написана з джерел, та спогади безпосередньо самого «Самовидця». На відміну від інших дослідників, Д. Багалій не називав конкретну особу автором указаної історичної праці «Не маємо жоднісіньких окремих відомостей про автора літопису і їх треба здобувати, критично розглядаючи сам текст літопису» (Багалій, Д. І., 2001, с. 130).

Вчений приділив увагу і «Дійствам презильної брані» Г. Граб'янки. Зокрема, проаналізовано історію видань пам'ятки, її джерельну базу, структуру, літературність образів тексту. Д. Багалій вивчав проблему датування тексту літопису, вважаючи його пам'яткою XVIII ст. На думку дослідника,

Г. Граб'янка користувався літописом Самійла Зорки як історичним джерелом для своєї праці, проте називав його «Діаріуш наших воинов, в обозі писаний». Д. Багалій був переконаний, що не варто звинувачувати Г. Граб'янку у фальсифікації історичних подій, бо він «...сам був правдолюбець і залежав у здійсненні свого бажання тільки од своїх джерел» (Багалій, Д. І., 2001, с. 149).

Серед усіх козацьких літописів Д. Багалій вказував на найбільшу джерельну вартість твору С. Величка. Вчений структурно поділяв пам'ятку на дві частини: першу – до 1690 р., яка складена скоріш за все на підставі джерел та спогадів автора, та другу частину – до 1720 р. Аналізуючи джерельну базу літопису, дослідник припускав існування такого джерела, як щоденник С. Зорки, вказуючи, що Величкові не було потреби його вигадувати.

О. Дорошкевич у «Підручникові історії української літератури» літературу канцеляристів розглядає як джерело до вивчення суспільно-політичних поглядів тогочасної суспільної верхівки: «Козацькі літописи найбільше склалися серед українського шляхетства й виявляли його ідеологію...» (Дорошкевич, О., 1924, с. 49–50).

Феномен козацького літописання досліджував літературознавець М. Возняк. На думку вченого, літопис Самовидця укладений на Лівобережжі, але автор твору походив із Правобережжя, а за соціальним статусом – канцелярист або шляхтич українського походження. Дослідник також проаналізував стиль і мову літопису, погляди та політичні симпатії автора.

Твір Г. Граб'янки вчений називав «першою спробою систематичної зв'язної історії України» (Возняк, М., 1924, с. 385). М. Возняк описав біографію гадацького полковника Граб'янки, джерела твору та проаналізував звеличення Хмельниччини у «Дійствіях презильної брані». Досліджуючи працю С. Величка, вчений відзначав, що на його стиль, очевидно, вплинула схоластична освіта (Возняк, М., 1924, с. 388). М. Возняк характеризував С. Величка як історика, вказуючи на те, що він «Цінний своїм літературним боком» (Возняк, М., 1924, с. 394). Слабким місцем літопису історик називає не критичність запозиченого С. Величком чужого матеріалу (Возняк, М., 1924, с. 396).

У 1933 р. опублікована стаття М. Возняка «Хто ж був автором т. зв. Літопису Самовидця», в якій вчений дійшов до висновку, що автором пам'ятки є шляхтич Федір Кандиба. До такої думки дослідник дійшов, проаналізувавши лист та заяву до короля Михайла Вишневецького, які були написані старшиною гетьмана Дорошенка на Запоріжжя. Вчений порівнював ці рукописи з текстом літопису Самовидця на предмет характерних рис правопису та мови Ф. Кандиби.

Крім цього, М. Возняк порівнював біографію Ф. Кандиби з текстом літопису Самовидця. Але, незважаючи на цю теорію, вчений не міг достеменно стверджувати, що йому вдалось її довести: «Висловлюючи думку, що більше від усіх дотеперішніх кандидатів має право на Самовидця Федір Кандиба, з прикрістю стверджую, що не вдалось мені у Львові й до Львова роздобути якийсь опис бою чи яке звідомлення цього роду пера Кандиби...» (Возняк, М., 2011, с. 216).

У докладній розвідці про літопис С. Величка П. Клепацький описав біографію автора та досліджував особливості джерельної бази твору. Важливою заслугою його статті є спроба виокремити з «Сказання...» С. Величка щоденник С. Зорки методом текстового аналізу твору. П. Клепацький вважав, що секретар Б. Хмельницького С. Зорка є реальною історичною особою. Дослідник називав С. Величка справжнім істориком свого часу, вказуючи на його критичне ставлення до джерел та відзначав патріотизм та релігійність козацького літописця (Музичко, О., 2009).

О. Оглоблін вважав основним джерелом для відповіді на питання атрибуції літопису Самовидця сам текст пам'ятки. Дослідник проаналізував автобіографічні звістки в тексті літопису Самовидця. Завдяки цьому О. Оглоблін дійшов до висновку, що цікавість до церковних справ помітна з 1669 (або 1670) р., а друга частина літопису (1673–1702 рр.) написана особою духовного стану. На думку дослідника, «можливий автор Літопису – Роман Ониськович Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій, один із видатних діячів Руїни, що потім довго кінчав своє бурхливе й різнобарвне життя під рясою стародубівського священика (Оглоблін, О., 1926, с. 192).

М. Андрусак вказав на два місця в літописі Самовидця, зокрема, повідомлення 1654 р. про надсилання царської платні козакам та повідомлення 1670 р. про подорож Р. Ракушки до Царгороду, які на його думку, суперечили авторству Р. Ракушки-Романовського. М. Андрусак вважав, що автором літопису міг бути І. Биховець, який був канцеляристом при гетьманах Многогрішному та Самойловичу. Цій гіпотезі бракувало підтвердження у вигляді «друкованого джерельного матеріалу, який би висвітлював докладніше життєпис Бихівця...» (Андрусак, М., 1928, с. 194).

Теорію про авторство І. Биховця підтримує й Л. Окіншевич, висловлюючи сумніви з приводу Р. Ракушки-Романовського як можливого автора літопису Самовидця (Окіншевич, Л., 1932). Підставою для цього стало повідомлення в пам'ятці про особливості функціонування податкової системи Лівобережжя протягом 1663–1668 рр., адже

в цей час Ракушка перебував на посаді генерального підскарбія.

А. Єршов у рецензії на працю М. Андрусяка аналізує теорії про авторство літопису Самовидця Р. Ракушки-Романовського, які висловили В. Романовський, М. Петровський та О. Оглоблін, вважаючи їх більш переконливими (Єршов А., 1929, с. 144). Дослідник спростовував зауваження, наведені М. Андрусяком, зокрема, про присутність Ракушки у Золотаренковім поході на Білу Русь та відрядження до його до Царгорода.

Найбільше дослідницької уваги феномену козацького літописання за доби радянської історіографії приділив М. Петровський. Одна з його статей була присвячена фактографічній точності повідомлень літопису Самовидця та атрибуції пам'ятки (Петровський, М., 1926). В першому розділі праці дослідник аналізує помилкові та неточні повідомлення Самовидця, а в другому на основі зіставлення біографії р. Ракушки та тексту літопису, доводить що саме Ракушка є найбільш ймовірним автором даного твору. В наступній праці «До історії Руїни» М. Петровський проаналізував повідомлення про Чигиринську раду 1657 р. та ставлення автора літопису Самовидця до гетьмана І. Виговського (Петровський, М., 1928, с. 1–80).

У 1928 р. була опублікована також студія вченого, присвячена літописові С. Величка, де найбільше уваги було приділено одному із джерел твору – діаріушу, написаному С. Зоркою, який нібито був секретарем Б. Хмельницького. У дослідника великий сумнів викликав факт існування С. Зорки, адже більше в жодному іншому джерелі XVII ст. не згадується така історична особа. Використавши текст діаріуша, виокремлений П. Клепацьким з літопису С. Величка, М. Петровський перевірів достовірність поданих в ньому повідомлень. Саме це дало йому змогу стверджувати, що щоденник С. Зорки є фальсифікатом (Петровський, М., 1928, с. 161–204).

У ґрунтовній монографії «Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над літописом Самовидця)» дослідник розглянув умови, в яких виник феномен козацького літописання. На думку М. Петровського, «Літопис Самовидця написав сучасник, що був у багатьох випадках дуже близький до подій, а у деяких випадках був і свідком, і учасником подій» (Петровський М., 1930, с. 10). У монографії схарактеризовані питання датування, місця створення пам'ятки, джерел, до яких учений зараховує спогади автора та інших учасників подій, погляди автора на історичний процес загалом та ставлення до різних історичних діячів. Один з розділів присвячений доказам авторства Р. Ракушки-Романовського.

В останній частині монографії вчений перевіряє факти, подані Самовидцем. На думку дослідника, основною причиною недостовірної інформації в тексті пам'ятки є забуття самого автора, подекуди використання чуток та навмисне перекручування фактів.

З кінця 1950-х до кінця 1980-х рр. починається новий етап у вивченні феномену козацтва взагалі та козацьких літописів зокрема. М. Марченко подає історіографічну характеристику наукової дискусії, що розгорнулася в 1920–1930-х рр. навколо ймовірного автора літопису Самовидця, проте сам воліє називати творця пам'ятки «до певної міри загадковим анонімом...» (Марченко, М., 2009, с. 46). У своїй студії історик зосередився переважно на інтерпретації Самовидцем ряду історичних подій та постатей.

«Дії діяльності презильної брані» Г. Граб'янки, за Марченком відображають події з погляду нових історичних обставин XVIII ст. «Загально-історична концепція Граб'янки не позбавлена провіденціалізму, який властивий історикам раннього середньовіччя. Але вона не тотожна з літописцями церковного напрямку» (Марченко, М., 2009, с. 71). На методологію дослідження Марченка наклала свій відбиток марксистське трактування історії, наприклад, Граб'янка замальовується як «представник панівного класу, що негативно ставиться до класової боротьби» (Марченко, М., 2009, с. 72).

Дослідник розглядає літопис Величка як «літературно оброблений твір, що складається з великої кількості оповідань, побудованих на великому джерельному матеріалі, а також власних домислах автора» (Марченко, М., 2009, с. 72). Проте очевидним недоліком роботи Величка вчений вважає його тенденційність.

У 1962 р. з'явився підручник М. М. Тихомирова «Источниковедение истории СРСР с древнейших времен до конца XVIII в.», де характеризувався й козацьке літописання. За словами вченого, історичні твори гетьманських канцеляристів можна трактувати як «произведения, рассказывающие о воссоединении Украины с Россией» (Тихомиров, М. Н., 1962, с. 362). Автором літопису Самовидця М. Тихомиров вважає Р. Ракушку-Романовського. Аналізуючи літописи Г. Граб'янки та С. Величка, Тихомиров вказує на їхню джерелознавчу вартість, адже вони містять ряд цікавих, подекуди навіть унікальних свідчень з української історії.

У своїх працях з джерелознавства та історіографії багато уваги дослідженню козацьких літописів приділяв Я. Дзира. В статті «Українська історіографія другої половини 17 – початку 18 ст. та перекази про Богдана Хмельницького» вчений

висловлює думку про багатоплановість козацьких історичних праць: «Назвати ці історичні твори... літописами у власному розумінні можна лише умовно... Ці давні пам'ятки насправді стоять на межі між історіографічними працями, історичними джерелами та художніми творами» (Дзира, Я. І., 1968, с. 171).

Найбільше дослідницької уваги Я. Дзира приділив літописові Самовидця, упорядником видання якого він виступив у 1971 р. Наукову проблему про джерелознавчу вартість козацьких літописів та компілятивний характер історіописання XVIII ст. було порушено Я. Дзирою у статті про ймовірні джерела О. Рігельмана для написання «Летописного повествования о Малой России и ее народе и козаках вообще». Використавши текстологічне дослідження, Я. Дзира дійшов до висновку, що О. Рігельман дві третини літопису Самовидця запозичив дослівно. За словами вченого: «Загальний опис Рігельманом подій української історії другої половини XVII ст. (а саме цьому періодові присвячені літописи Самовидця і Граб'янки) складено на основі згаданих праць козацьких літописів» (Дзира, Я. І., 1969, с. 167). Проте загальна структура козацьких літописів дещо змінена у «Літописному повістванні...».

У 1971 р. опублікована наступна стаття Я. Дзирі, яка присвячена літопису С. Величка. Дослідник докладно охарактеризував біографію автора пам'ятки, структуру і джерельну базу твору і розкрив суспільно-політичні погляди автора та його ставлення до історичних постатей доби Хмельниччини та Руїни (Дзира, Я. І., 1971). Ця стаття є по суті підсумком основних відомостей про особу С. Величка та його літопис.

З 1970-х по 1990-ті рр. виходить низка розвідок О. Апанович, чиє коло дослідницьких інтересів охоплювало історію України XVI–XVIII ст., історію козацтва та рукописної книги. Студії вченої зосереджувалися на особливостях формату козацького історіописання, праці канцеляристів як істориків, а найбільше – на вивченні та порівнянні між собою численних списків та редакцій рукописних історичних творів.

О. Апанович вважала, що козацькі літописи «...доречніше розглядати як поєднання різноманітних жанрів, яке складається з власних спогадів та мемуарів авторів, художніх оповідань та документів, які підпорядковані певній меті» (Апанович, Е. М., 1978, с. 199). У монографії «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине» значну частину приділено саме характеристиці історичних рукописних збірників, до складу яких входять літописи Самовидця, Граб'янки та Величка. Зокрема, О. Апанович вивчала списки літопису Самовидця та виявила ще

два списки цієї пам'ятки – один 1735 р. та інший, який вона датувала 60-ми рр. XVIII ст.

Найбільше уваги у монографії приділено «Дійствам презильної брані» Г. Граб'янки. Проаналізувавши методи історіописання гадяцького полковника, хронологічні та іменні таблиці в тексті пам'ятки, дослідниця вважає, що, «користуючись сучасною термінологією, з деякими застереженнями працю Граб'янки можна назвати історичною монографією» (Апанович, Е. М., 1983, с. 140). Вивчаючи списки «Дійствій презильної брані», О. Апанович визначила старшу простору та коротку редакції пам'ятки, що завершується подіями, які відбулися незабаром після Переяславської ради 1654 р. У своїх наступних статтях, які вийшли друком уже в 1990-х рр., О. Апанович зосередилась на діяльності військових канцеляристів як істориків, їхні освіті та політичних уподобаннях (Апанович, О. М., 1995; Апанович, О. М., 1997).

Особливості археографічних видань козацьких літописів розглянуто у навчальному посібнику М. П. Ковальського та Ю. А. Мицика. Аналізуючи видання літопису С. Величка К. Лазаревською у 1926 р., дослідники вказують на ґрунтовну роботу з палеографічного опису та врахування всіх наявних списків пам'ятки, особливостей передачі тексту, а також характеризують публікацію літопису Величка Київською комісією з розбору давніх актів у 1848–1854 рр. Проте очевидним недоліком публікації праці С. Величка в 1926 р. М. Ковальський та Ю. Мицик вважають повну відсутність наукових коментарів до тексту (Ковальський, Н. П., Мыцык, Ю. А., 1986, с. 40–41).

Вчені також дають оцінку літописові Самовидця, опублікованому в 1971 р. Я. І. Дзирою. Серед переваг видання дослідники виокремлюють докладний науковий супровід, ряд показників, бібліографічний список та максимально точну передачу текст пам'ятки відповідно до списків твору. Але водночас учені вказують на «...недостаточное полное археографическое описание отдельных списков и редакций летописи, неиспользование двух из них, а также приведение в примечаниях лишь самых важных с точки зрения исторической исследования разночтений между отдельными списками» (Ковальський, Н. П., Мыцык, Ю. А., 1986, с. 60).

Висновки. Отже, протягом 1917–1991 рр. феномен літератури канцеляристів активно досліджувався радянськими вченими в руслі студій з історії козацтва. Основними сюжетами для вивчення стали: датування, місце створення та особа авторів пам'яток; фактографічна точність повідомлень, поданих козацькими істориками та критична верифікація історичних фактів із літописів; особливості джерельної бази, використаної канцеляристами;

грунтовне дослідження та порівняння між собою численних списків та редакцій літописів, а також особливості світогляду авторів, їхня оцінка історичних подій та діячів.

Найбільше дослідницької уваги було приділено літописові Самовидця, зокрема, питанню його атрибуції. Порівняно з іншими козацькими літописами, «Дійствія презильної брані» Г. Граб'янки аналізувалися значно менше і переважно на предмет стилістичних особливостей пам'ятки. В літописові С. Величка дослідники вивчали літературні прийоми, використані автором. Вчені продовжили дискусію з приводу достовірності діаріуша С. Зорки, одного із джерел «Сказання...» Величка.

На результати студій радянських вчених, звісно, вплинула домінуюча марксистська ідеологія, тому ряд оцінок і суджень про події Хмельниччини та доби Руїни, написані з точки зору класових взаємовідносин та суспільної боротьби. В ряді випадків дослідники вимушені були не зачіпати політичні та ідеологічні аспекти, що суперечили офіційним догмам, трактувати історію відносин Гетьманщини та Московського царства як двох братніх народів, а Переяславську угоду як одвічне прагнення до воз'єднання. Проте окремі напрацювання радянських істориків є актуальними і на сьогодні, зокрема, це стосується вивчення списків та редакцій козацьких літописів, а також особливостей їхньої джерельної бази.

Бібліографічні посилання

Андрусак, М., 1928. До питання про авторство Літопису Самовидця. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (т. 149), с. 189–194.

Апанович, Е. М., 1978. Историческая рукописная книга XVI–XVIII вв. в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. *Книга в России до середины XIX века*. с. 195–204. Ленинград: Наука.

Апанович, Е. М., 1983. *Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники*. Київ: Наукова думка.

Апанович, О. М., 1995. Українські літописці. *Неопалима купина*. (5–6), с. 171–186.

Апанович, О. М., 1997. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. *Український історичний журнал*. (2). с. 92–97.

Багалій, Д. І., 2001. Нарис української історіографії. Джерелознавство. Літописи. *Вибрані праці. Джерелознавство та історіографія історія України* (2), с. 29–201. Харків: Золоті сторінки.

Возняк, М., 1924. *Історія української літератури*. Т. 3: Віки XVI–XVIII, ч. 2. Львів: Накладом Т-ва «Просвіта».

Возняк, М., 2011. Хто ж був автором т. зв. Літопису Самовидця? *Студії над українськими літописами: Збірник наукових праць*, с. 150–236. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

Дзира, І. Я., 2012. Українське літописання XV–XVIII століть у вітчизняній історіографії 1918–1935 років. *Український археографічний щорічник*. (16–17), с. 300–326.

Дзира, І. Я., 2011. Олена Апанович як дослідник українського літописання. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*. (117: Історичні науки), с. 65–70.

Дзира, Я. І., 1969. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України. *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. (2), с. 158–179.

Дзира, Я. І., 1971. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця). *Історіографічні дослідження в Українській РСР* (4), с. 198–223.

Дзира, Я. І., 1968. Українська історіографія II половини XVII – початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького. *Історіографічні дослідження в Українській РСР* (1), с. 171–194.

Дзира, Я. І., 1968. Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії. *Історичні джерела та їх використання* (3), с. 177–189.

Дорошкевич, О., 1924. *Підручник історії української літератури*. Харків; Київ: Книгоспілка.

Єршов, А., 1929. Рец. на: Андрусак М. До питання про авторство літопису Самовидця. *Україна*. (Грудень), с. 142–145.

Єфремов, С., 1995. *Історія українського письменства*. Київ: Femina.

Ковальський, Н. П., Мыцык, Ю. А., 1986. *Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. : Учебное пособие*. Днепропетровск: ДГУ.

Маркевич, М., 2012. Козацьке літописання в історіографічній спадщині Дмитра Багалія. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки» (19), с. 223–236.

Марченко, М., 2009. Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 3. Ч. 2. Київ: Інст. історії України.

Модзалевський, В., 1919, 1920–1922. Перший військовий підскарбій (1663–1669). Роман Ракушка-Романовський. *Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук* (1, 2), с. 18–52, 29–59.

Музичко, О., 2009. Козакознавчі студії Одеської школи істориків професора І. А. Линниченка. *Чорноморська минушина: записки відділу історії козацтва на Півдні України*, с. 143–156. Одеса: Фенікс.

Оглоблін, О., 1926. До питання про автора Літопису Самовидця. *Записки історично-філологічного відділу УАН* (7–8), с. 181–196.

Окіншевич, Л., 1932. До питання про автора літопису Самовидця. *Нариси з соціально-економічної історії України*, с. 1–26.

Петровський, М., 1928. До історії Руїни. *Записки Ніжинського інституту народної освіти* (VIII), с. 12–31.

Петровський, М., 1926. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського). *Записки Ніжинського інституту народної освіти* (VI), с. 1–80.

Петровський, М., 1930. *Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. (Досліди над літописом Самовидця)*. Харків : Державне вид-во України.

Петровський, М. Н., 1928. Псевдодіаріуш Самійла Зорки. *Записки історико-філологічного відділу УАН* (Т. 17), с. 161–204.

Романовський, В., 1925. Хто був «Самовидець»? *Україна* (5), с. 60–73.

Тихомиров, М. Н., 1962. *Источниковедение истории СССР. Выпуск 1. С древнейшего времени до конца XVIII века. Учебное пособие*. Москва : Издательство социально-экономической литературы.

Referenses

Andrusyak, M., 1928. Do pytan'nyia pro avtorstvo Litopysu Samovydcya [To the question of the authorship of the Chronicle of the Eyewitness]. *Zapysky Naukovogo Tovarystva im. T. Shevchenka* (t. 149), p. 189–194.

Apanovich, E. M., 1978. Istoricheskaja rukopisnaja kniga XVI–XVIII vv. v fondah Central'noj nauchnoj biblioteki AN USSR [Historical manuscript book of the XVI–XVIII centuries in the collections of the Central Scientific Library of the USSR Academy of Sciences]. *Kniga v Rossii do serediny XIX veka*. p. 195–204. Leningrad: Nauka.

Apanovich, E. M., 1983. *Rukopisnaja svetskaja kniga XVIII v. na Ukraine. Istoricheskie sborniki. [Handwritten secular book of the eighteenth century in Ukraine. Historical collections]*. Kyiv: Naukova dumka.

Apanovych, O. M., 1995. Ukrayins'ki litopysci [Ukrainian chroniclers]. *Neopalyma kupyna*. (5–6), p. 171–186.

Apanovych, O. M., 1997. Uryadovi sluzhbovci Get'manshhy'ny' – ukrayins'ka inteligenciya XVIII st [Government Officers of the Hetmanate-Ukrainian Intelligence of the 18th Century]. *Ukrayins'kyj istorychnyj zhurnal*. (2). p. 92–97.

Bagalij, D. I., 2001. Narys ukrayins'koyi istoriografii. Dzhereloznavstvo. Litopysy [Essay on Ukrainian historiography. Source Studies. Chronicles]. *Vy'brani praci. Dzhereloznavstvo ta istoriografiya istoriya Ukrayiny* (2), p. 29–201. Kharkiv: Zoloti storinky.

Voznyak, M., 1924. *Istoriya ukrayins'koyi literatury. T. 3: Viki XVI–XVIII, ch. 2 [History of Ukrainian Literature. Volume 3: The ages of XVI–XVIII, part 2]*. L'viv: Nakladom T-va «Prosvita».

Voznyak, M., 2011. Hto zh buv avtorom t. zv. Litopysu Samovydcya? [Who was the author of the so-called the Chronicles of the Eyewitness?]. *Studii nad ukrayins'kymy litopysamy: Zbirnyk naukovykh prac'*. p. 150–236. L'viv: LNU imeni Ivana Franka.

Dzyra, I. Ya., 2012. Ukrayins'ke litopysannya XV–XVIII stolit' u vitchyznyaniy istoriografii 1918–1935 rokiv [Ukrainian Chronicle of the XV–XVIII Centuries in the National Historiography of 1918–1935]. *Ukrayins'kyj arheografichnyj shchorichnyk* (16–17), p. 300–326.

Dzyra, I. Ya., 2011. Olena Apanovych yak doslidnyk ukrayins'kogo litopysannya [Elena Apanovich as a researcher of Ukrainian chronicle]. *Naukovi zapysky nacional'nogo universytetu «Kyevo-Mogylyans'ka akademiya»* (117: Istorychni nauky), p. 65–70.

Dzyra, Ya. I., 1969. Dzherel'na osnova praci O. Rigel'mana z istorii Ukrayiny [Source of O. Riegelman's

work on the history of Ukraine]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayins'kij RSR*. (2), p. 158–179.

Dzyra, Ya. I., 1971. Samijlo Velychko ta jogo litopys (Do 300-richchya vid dnya narodzhennya litopysca) [Samijlo Velychko and his Chronicle (To the 300th Anniversary of the Chronicler's Birthday)]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayins'kij RSR*. (4), p. 198–223.

Dzyra, Ya. I., 1968. Ukrayins'ka istoriografiya II polovyny XVII – pochatku XVIII st. ta perekazy pro Bogdana Hmel'nyckogo [Ukrainian historiography of the second half of the XVIII –early XIX centuries. and stories about Bohdan Khmelnytsky]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayins'kij RSR*. (1), p. 171–194.

Dzyra, Ya. I., 1968. Ukrayins'ki litopysy XVI–XVIII st. v radyans'kij istoriografii [Ukrainian chronicles of the XVI–XVIII centuries. in Soviet historiography]. *Istorychni dzherela ta yih vykorystannya*. (3), p. 177–189.

Doroshkevych, O., 1924. *Pidruchnyk istorii ukrayins'koyi literatury [Textbook of history of Ukrainian literature]*. Kharkiv; Kyiv: Knygospilka.

Yershov, A., 1929. Recz. na: Andrusyak M. Do pytan'nyia pro avtorstvo litopysu Samovydcya [Review by: Andrusyak M. On the issue of authorship of the Chronicle of the Eyewitness]. *Ukrayina*. (Gruden'), p. 142–145.

Yefremov, S., 1995. *Istoriya ukrayins'kogo pys'menstva [History of Ukrainian Writing]*. Kyiv: Femina.

Koval'skij, N. p., Mycyk, Ju. A., 1986. *Analiz otechestvennykh istochnikov po istorii Osvoboditel'noj vojny ukrainskogo naroda 1648–1654 gg.: Uchebnoe posobie [Analysis of native sources on the history of the Liberation War of the Ukrainian people from 1648 to 1654: textbook]*. Dnepropetrovsk: DGU.

Markevych, M., 2012. Kozacz'ke litopysannya v istoriografichnij spadshhyni Dmytra Bagaliya [Cossack chronicle in the historiographical heritage of Dmitry Bagaliy]. *Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademiya»*. Seriya «Istorychni nauky». (19), p. 223–236.

Marchenko, M., 2009. Ukrayins'ka istoriografiya vid davnih chasiv do serduny XIX st [Ukrainian historiography from ancient times to the middle of the nineteenth century]. *Ejdos. Al'manax teorii ta istorii istorychnoyi nauky. Vyp. 3. Ch. 2*. Kyiv: Inst. istorii Ukrayiny.

Modzalevs'kyj, V., 1919, 1920–1922. Pershyj vijs'kovyj pidskarbij (1663–1669). Roman Rakushka-Romanovs'kyj [The first military sub-treasure (1663–1669). Roman Rakushka-Romanovsky]. *Zapysky istorychno-*

filologichnogo viddilu Ukrayins'koyi Akademiyi nauk (1, 2), p. 18–52, 29–59.

Muzychko, O., 2009. Kozakoznavchi studiyi Odes'koyi shkoly istorykiv profesora I. A. Lynnychenka [Cossack Studies of the Odessa School of Historians by Professor I. A. Lynnychenko]. *Chornomors'ka mynushyna: zapysky viddilu istoriyi kozactva na Pivdni Ukrayiny*, p. 143–156. Odesa: Feniks.

Ogloblin, O., 1926. Do pytannya pro avtora Litopysu Samovydcya [To the question about the author of the Chronicle of the Eyewitness]. *Zapysky Istorychno-Filologichnogo Viddilu UAN*. (7–8), p. 181–196.

Okinshevych, L., 1932. Do pytannya pro avtora litopysu Samovydcya [To the question about the author of the Chronicle of the Eyewitness]. *Narysy z social'no-ekonomichnoyi istoriyi Ukrayiny*. p. 1–26.

Petrovskyj, M., 1928. Do istoriyi Ruyiny [To the history of the Ruins]. *Zapysky Nizhyns'kogo instytutu Narodnoyi osvity*. (VIII), p. 12–31.

Petrovs'kyj, M., 1926. Do pytannya pro pevnist' vidomostej litopysu Samovydcya j pro avtora litopysu

(Romana Rakushku-Romanovs'kogo) [To the question of the authenticity of the information of the Chronicle of the Eyewitness and of the author of the chronicle (Roman Rakushko-Romanovsky)]. *Zapysky Nizhyns'kogo instytutu Narodnoyi osvity*. (VI), p. 1–80.

Petrovs'kyj, M., 1930. *Narysy istoriyi Ukrayiny XVII – pochatku XVIII stolit'.* (Doslidy nad litopysom Samovydcya) [Essays on the History of Ukraine in the XVII – the Eighteenth Centuries (Experiments on the Chronicle of the Samovydcets)]. Kharkiv: Derzhavne vyd-vo Ukrayiny.

Petrovs'kyj, M. N., 1928. Psevdodiariush Samijla Zorky' [The pseudodiarius of Samiylo Zorka]. *Zapysky' istory'ko-filologichnogo viddilu UAN*. (T. 17), p. 161–204.

Romanovs'kyj, V., 1925. Hto buv «Samovydecz»? [Who was the «Eyewitness»?]. *Ukrayina*. (5), p. 60–73.

Tihomirov, M. N., 1962. *Istochnikovedenie istorii SSSR. Vypusk 1. S drevnejshogo vremeni do konca XVIII veka. Uchebnoe posobie* [Source History of the USSR. Issue 1. From ancient times to the end of the eighteenth century. Tutorial]. Moskva: Izdatel'stvo socialno-jeconomicheskoy literatury.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 262–269

doi 10.15421/26190220

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477) «1921/1991»

**Радянська статистика
як історичне джерело**

Є. О. Кравченко

магістр історії, аспірант

ORCID: 0000–0001–9735–4144

ResearcherID: L-7131–2018

krava.eugene@gmail.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація. *Мета статті* – розкрити специфіку радянської статистики як історичного джерела і особливості роботи з нею. *Методи:* компаративний, логічний, історичний, аналізу та синтезу, системний, історико-генетичний, метод історіографічного образу. *Основні результати:* в межах дослідження соціально-економічної історії СРСР вчені мають залучати великий інструментарій для роботи зі статистикою: від математичних коригувань переписів до врахування фальсифікацій і політичних впливів. Розглянуто ряд тем, включаючи радянську статистику як масове історичне джерело. У статті йдеться про актуальність

і доступність радянської статистики. *Стислі висновки:* вітчизняне та зарубіжне джерелознавство створило значну кількість концептуальних оглядів радянської статистики, проте актуальним залишається опрацювання потенційної джерельної бази задля розкриття регіональних аспектів розвитку СРСР і уточнення вторинної статистики. Важливим залишається питання перевірки цієї групи джерел на достовірність та репрезентативність. *Практичне значення:* результати дослідження можуть бути використані при вивченні різних сфер соціально-економічного життя: від історії народонаселення до господарства. *Оригінальність:* узагальнено досвід наукових розвідок та навчально-довідкових матеріалів, присвячених особливостям статистичних (масових) джерел. *Наукова новизна:* вперше до суто джерелознавчої проблематики цієї теми залучено досвід зарубіжної історіографії, а також поряд із характеристикою джерел подана історія статистичного відомства як впливового фактору їхнього творення. *Тип статті* – оглядова.

Ключові слова: СРСР, фальсифікації, масові джерела, достовірність, репрезентативність.

Надійшла до редколегії 17.06.2019

Прорецензована 06.09.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 262–269

doi 10.15421/26190220

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477) «1921/1991»

Советская статистика как исторический источник

Е. О. Кравченко

магистр истории, аспирант

ORCID: 0000–0001–9735–4144

ResearcherID: L-7131–2018

krava.eugene@gmail.com

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара,
 проспект Гагарина, 72, г. Дніпро,
 Україна, 49010*

Аннотация. *Цель статьи* – раскрыть специфику советской статистики как исторического источника и особенности работы с ней. Методы: компаративный, логический, исторический, анализа и синтеза, системный, историко-генетический, метод историографического образа. *Основные результаты:* в рамках исследования социально-экономической истории СССР ученые используют обширный инструментарий для работы со статистикой: от математических корректировок переписей к учету фальсификаций и политических влияний. *Краткие*

выводы: отечественное и зарубежное источниковедение создало значительное количество концептуальных обзоров советской статистики, однако актуальной остается обработка потенциальной источниковой базы для раскрытия региональных аспектов развития СССР и поправок вторичной статистики. Важным остается вопрос проверки данной группы источников на достоверность и репрезентативность. *Практическое значение:* результаты исследования могут быть использованы при изучении различных сфер социально-экономической жизни: от истории народонаселения до хозяйства. *Оригинальность:* обобщен опыт научных исследований и учебно-справочных материалов, посвященных особенностям статистических (массовых) источников. *Научная новизна:* впервые в источниковедческой проблематике данной темы привлечен опыт зарубежной историографии, а также рядом с характеристикой источников представлена история статистического ведомства как влиятельного фактора их создания. *Тип статьи* – обзорная.

Ключевые слова: СССР, фальсификации, массовые источники, достоверность, репрезентативность.

Поступила в редколлегию 17.06.2019

Прорецензирована 06.09.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 262–269

doi 10.15421/26190220

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

Soviet statistics as a historical source

Ye. O. Kravchenko

Master of History

ORCID: 0000–0001–9735–4144

ResearcherID: L-7131–2018

krava.eugene@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University
72 Haharin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The main purpose of the article is to identify capabilities of soviet statistics as a historical source. Basic information on this type of historical sources is represented. The article is concerned with a significant tradition of the soviet society studying. Research methods:* comparative, logical, historical, analysis and synthesis, systematic, historical-genetic, method of historiographical image. *Main results:* the article describes a large toolkit for working with statistics: mathematical correction of censuses, research on falsifications and political pressure. A number of themes are considered including soviet statistics as mass historical source. The article reports on relevance and accessibility of soviet statistics nowadays. *Concise conclusions:* Ukrainian and foreign historians have created a large number of conceptual reviews of Soviet statistics. The author outlines some

classification types of soviet statistics. It is specially noted on little-known aspects of soviet sources studying. Special attention is given to the verification of statistics USSR for authenticity and representativeness. Internet sites with open access to soviet statistics are considered. The paper studies leading concepts about changing the accounting of economic and demographic indicators of Soviet Union. Stalin era is described as main factor in the development of soviet statistics. The article reveals this concept and scrutinize it critique in historiography. *Practical significance:* recommended for use by authors of articles about the economic and the population history. *Originality:* the practical experience of scientific research and reference materials devoted to the features of statistical (mass) sources is generalized. *Scientific novelty:* the first of proposed the image of development soviet statistics with source problems in historiography. The formation of central and local statistic bodies in Ukrainian and foreign studies is described. The article reveals the main statistic sources and scrutinize their critique in historiography. *Article type:* review article.

Keywords: USSR, Falsifications; Mass sources; Accuracy; Representativeness.

Received 17.06.2019

Reviewed 06.09.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. Сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія сформувала значний інструментарій для опрацювання статистичних джерел. Проте в контексті розгляду соціально-економічного життя СРСР залишається значна кількість вузлових проблем, пов'язаних з кількісними характеристиками суспільних процесів. Перед розглядом такого специфічного виду джерела, як статистика, варто згадати цитату, яку приписують англійському прем'єр-міністру Бенджаміну Дізраелі: «Існує три види брехні: брехня, нахабна брехня й статистика» (White, C., 1964, p. 15). Проте цінність подібних джерел важко переоцінити, адже вони розкривають кількісні зміни різних сфер життя суспільства: від економіки до демографії. Радянська статистика при всіх її суперечностях не є винятком для досліджень історії ХХ ст.

Історіографія. До питання особливостей радянської статистики зверталася значна традиція вітчизняної і зарубіжної історіографії. У радянському і пострадянському просторі проблематика автентичності, вірогідності та репрезентативності масових джерел досліджувалася в контексті розробки спеціальних курсів історичного джерелознавства (І. Ковальченко, В. Воронов, В. Кабанов, М. Румянцева, Ю. Русіна). Зарубіжна історична наука долучалася до аналізу статистичних джерел під час спеціальних розвідок, присвячених різним періодам існування Радянського Союзу (Л. Віола, Ш. Фіцпатрік, Р. Девіс). Детальніший огляд історіографії теми подано в основній частині дослідження.

Мета дослідження. Розглянуто феномен радянської статистики як історичного джерела та особливості її використання вітчизняною та зарубіжною історіографією.

Джерела. На нашу думку, в дослідженні висвітлено репрезентативну вибірку статистичних джерел, опубліковану за радянський та пострадянський історіографічний період. Це збірники офіційної (вторинної) статистики та оприлюднені розсекречені матеріали. Особливу увагу приділено потенційній джерельній базі задля уточнення або коригування кількісних даних про різні сфери суспільного життя СРСР.

Виклад основного матеріалу. Для початку слід вказати, що об'єктом розгляду цієї розвідки є статистика, природу якої плеяда дослідників радянського та пострадянського простору іноді відносить до виду масових джерел. У межах радянського джерелознавства існувало декілька підходів до визначення масових джерел – Б. Литвака та І. Ковальченка. Різниця у поглядах полягала в розумінні природи історичного джерела і його інформаційного навантаження. Наприклад, історик Б. Литвак виділяє такі ознаки масових джерел: од-

наковість обставин походження; типовість, аналогічність або повторюваність змісту; однотипність форми, яка має тенденцію до стандартизації, тобто наявність певного формуляру (Лубський, А. та Пронштейн, А., 1981, с. 5–7). На противагу йому джерелознавець І. Ковальченко зосередив увагу на суспільних явищах, що відображаються. Наприклад, зміст, структуру і взаємодію масових об'єктів-частин суспільної системи розкривають масові джерела. Вони в собі мають такі риси: велика кількість статистично однорідної інформації, єдиний механізм передачі інформації (форма), характеризують масове явище з різних сторін, багаті прихованою інформацією та допускають кількісні методи аналізу (Ковальченко, І., 1979, с. 6–9). Перша парадигма розглядає формальні ознаки і не відносить статистику до цієї групи джерел, а друга витікає зі змісту зображуваних явищ. При аналізі вказаних підходів російська історикinja М. Рум'янцева наголошувала на субстанції історичного джерела та його інформативності, а ознака масовості і тогочасної повсякденності має протиставлятися унікальністю (Румянцева, М., 1998, с. 334).

Сучасне джерелознавство має тенденцію до відділення статистичних джерел від масових, особливо в контексті розгляду новітньої історії. Наприклад, на пострадянському просторі у підручниках В. Воронова, Ю. Русіної, В. Кабанова щодо радянського періоду поняття «масового джерела» не вживається взагалі (Воронов, В., 2003; Русіна, Ю., 2015; Кабанов, В., 1998;). Це можна пояснити дисциплінарним оформленням статистики і розгалуженою системою обліку того часу порівняно з більш давніми періодами. Винятком є підручник «Історичне джерелознавство» за співавторства київського дослідника Я. Калакури, на сторінках якого методика роботи зі статистикою визначена через «масовість» цього джерела (Калакура, Я., Войцехівська, І. та ін., 2002, с. 154). Історіографія поза межами пострадянського простору не виділяє масові документи взагалі, узагальнюючи все статистикою (Graziosi A., 1999; Fitzpatrick Sh. & Viola L. eds., 1990).

Радянська статистика займає значний кейс джерелознавчих студій. Це не тільки важливий носій інформації про різні сфери життя, а й складний за рівнем вірогідності комплекс джерел. В основі визначення статистики лежить збір та обробка кількісних даних про певне явище чи процес задля аналізу їхнього стану або зміни. Робота з цим видом джерела вимагає від дослідника знань про організацію статистичної справи та міждисциплінарних підходів. Наприклад, ще при аналізі масових джерел ХІХ ст. радянське джерелознавство вказувало на необхідність кількісних і машинних

методів їхньої обробки та аналізу (Ковальченко, І. ред., 1979, с. 5). Окрім удосконалення інструментарію, слід наголосити на визначенні репрезентативності, вірогідності і точності даного корпусу джерел. Аналіз радянської статистики має враховувати певний рівень фальсифікації через політичний вплив на органи обліку.

Існує декілька видів класифікації одного з найбільших корпусів джерел з історії СРСР. Наприкінці 1970-х рр. вийшла колективна монографія «Массовые источники по социально-экономической истории советского общества», на сторінках якої здійснена спроба виділити такі різновиди статистики: джерела про народонаселення, матеріали з історії промисловості, робітничого класу та інтелігенції, сільського господарства та селянства (Ковальченко, І. ред., 1979, с. 373–374). В наступному десятилітті російський джерелознавець В. Кабанов стверджував про велику кількість критеріїв для класифікації: галузевий, широта та різноманітність програми обліку, кількість охоплених об'єктів для аналізу, способи вираження тощо (Кабанов, В., 1998, с. 583). Сучасне джерелознавство зосереджується на інформації про сферу суспільного життя, яку розкриває певний різновид джерел. Наприклад, британський історик Стівен Віткрофт, аналізуючи розвиток статистики за часів сталінізму, використовував галузевий критерій: від даних про народонаселення до культури та медицини (Wheatcroft, S., 1992, pp. 153–156). Подібного твердження дотримується дніпровський джерелознавець В. Воронов (Воронов, В., 2003, с. 292). Отже, на сьогодні радянська статистика представлена доволі однотипною класифікацією за критерієм висвітлення певної сфери суспільного життя або ж напрямком діяльності статистичних відомств. На нашу думку, досліднику слід звертати увагу на ступінь введення джерел до обігу, наявність вторинної обробки матеріалу, час та обставини створення джерела.

Історія головного органу обробки кількісних даних Радянського Союзу наповнена інституційними змінами: якщо до закінчення першої сталінської п'ятирічки це був самостійний центральний статистичний орган, то після 1931 р. відбулось його підпорядкування структурам Держплану СРСР під новою назвою – Центральне управління народногосподарського обліку. Формування післяреволюційної статистики СРСР довго визначали ленінські тези про користь старого земського обліку, якому більшовики додали централізованого управління. Певну автономію Центральне статистичне управління зберегло протягом першої половини 1930-х рр. Тому в історіографії це відомство, за влучним висловом знаного дослідника Ш. Фіцпатрік, має репутацію

одного з нечислених «островів свободи», яких тривалий час не чіпав маховик сталінських репресій (Гейер, М., ред., 2011, с. 34).

Сталінізм визначив напрям розвитку радянської статистики, що суттєво вплинуло на висвітлення теми сучасною історіографією. За свідченням єрусалимського професора Марка Тольца, більшість досліджень, присвячених розвитку статистики СРСР, фокусуються саме на 1930-х рр. (Тольц, М., 2004, с. 1). Це можна пояснити закритістю теми в радянський час через важкі демографічні та економічні наслідки сталінських перетворень, деградацією поточного обліку населення того часу й кардинальними інституційними змінами статистичного управління. Для масштабу інституційного хаосу у статистичному відомстві французькі дослідники А. Блюм та М. Меспуле використали концепт бюрократичної анархії (Блюм, А. и Меспуле, М., 2006). Про рівень статистичного обліку в часи Голодомору 1932–1933 рр. красномовно свідчить доповідна записка інспектора охорони здоров'я Царичанського району Дніпропетровської області пані Меліцевої про те, що четверта частина смертності на підлеглий їй території не реєструється (Материалы об оказании помощи голодающему населению Павлоградского района (сведения, переписки), арк. 32). Саме за сталінської епохи зменшилась кількість опублікованих даних, що залишились сталою тенденцією протягом усієї історії СРСР.

Репресивний фактор та контроль над статистичним відомством мають враховуватись при використанні радянської статистики. В межах цієї розвідки доцільно розглянути поширені в історіографії кейси про специфіку даного виду джерела. Для дослідження явищ соціально-економічного життя варто пам'ятати про домінування диктату найбільшого числа – поширення найбільшого з можливих або наявних показників у статистиці. Про це повідомляє дослідження під егідою ООН ««Politics and statistics: independence, dependence, interaction?»», створене на початку 1990-х рр. (Seltzer, W., 1994, p. 32). Про постійне збільшення показника виробітку свідчить постанова ЦК ВКП (б) 1935 р., що твердила про невідповідність статистики стаханівським рекордам (Шейнин, О., 2009, с. 189).

Відомі зарубіжні дослідники Р. Девіс та С. Віткрофт визначили типові проблеми господарського обліку СРСР: порівняння командно-адміністративної та ринкової системи через визначення індексів цін («ефект Гершенкрона»), викривленість та мізерна кількість реальної статистики – як наслідок, вся економіка зображується через концепт «кривого дзеркала» (Dawis, R. & Wheachcroft, S., 1994, pp. 27–29). Згаданий вище В. Кабанов звертає увагу на невідповідність по-

казників обліку через неврахування росту оптових цін, завдяки чому показник виробництва зростав інколи до 90 % (Кабанов, В., 1998, с. 587). Подібну тенденцію розвитку радянської статистики розкрив джерелознавець Борис Корольов, згадуючи так званий «бункерний врожай» – завищені показники збору зернових на території України (Калакура, Я., Войцехівська, І., Павленко С. та ін., 2002, с. 383).

Без статистики неможливо відтворити інформацію про демографічну ситуацію в СРСР. Збір та аналіз кількісних даних про природний та механічний рух населення з 1930-х рр. перебував під постійним контролем держави. Наприклад, РАЦСи передали з відання статистичного управління до НКВС, а Й. Сталін дозволяв собі прогнозувати кількість населення (Тольц, М., 2004, с. 2–3). Джерела демографічної історії поділяють на такі групи: матеріали переписів, акти реєстрації народжуваності та смертності в окремих республіках; таблиці народжуваності та смертності, складені радянськими статистиками, зокрема Юрієм Корчаком-Чепурківським (хоча їх можна також частково віднести й до історіографії питання) (Корчак-Чепурківський, Ю., 1929); акти місцевих комісій народно-господарського обліку; поточні розрахунки органами статистики складу та чисельності населення; окремі документи, які містили списки спецконтингентів та розстріляних, знайдені після відкриття нових архівів (наприклад, Смоленський архів до 1980-х рр. використовувався західною історіографією як місце зосередження провідних джерел з демографічної історії 1930-х рр.); матеріали підготовчих та кон'юнктурних переписів цих років.

На особливості роботи зі статистикою народонаселення звертало увагу радянське джерелознавство. Вже згадана колективна монографія за редакцією І. Ковальченка виділяла такі недоліки фіксації руху населення: відсутність інформації про міграції в сільській місцевості, пауза в публікації даних про народжуваність і смертність протягом 1930-х-1950-х рр., недостатнє охоплення обліком території держави тощо (Ковальченко І. ред., 1979, с. 18–21). Сучасна історична демографія для відновлення природного і механічного руху населення Радянського Союзу використовує широкий методологічний інструментарій. По-перше, слід подолати недоліки збору статистичних матеріалів того часу: поправка недообліку переписів, виправлення статево-вікової піраміди, виявлення прихованого контингенту (військових, арештантів і т. д.) та розподіл його по окремим республікам. По-друге, як сказано вище, слід звертати увагу на певний рівень політичного впливу та фальсифікацій статистичного матеріалу. Наприклад, колектив російських дослідників Євген Андрєєв, Леонід Дарський та

Тетяна Харкова наполягали на тому, що кількість населення за переписом 1939 р. штучно підвищена на 0,95 % (Андрєєв, Е., Дарський, Л. и Харькова, Т., 1998, с. 54). На постійний облік населення впливали висилання та депортації, коли значна кількість осіб залишала свої місця проживання. У таких випадках усі документи направляли до «спецкомендатур» НКВС.

Варто згадати про рівень публікації статистичних джерел радянського періоду. Введену до обігу статистику можна розподілити на дві частини: видану за часів СРСР та пострадянську. Перша група не в повному обсязі є вірогідною і репрезентативною, зважаючи на час публікації даних джерел. Наприклад, протягом 1920-х рр. статистичне відомство видало 35 томів «Трудов ЦСУ», а через півстоліття інформаційні можливості опублікованої статистики зменшились у 50 разів (Воронов, В., 2003, с. 297). Доволі репрезентативними та інформативними є такі публікації радянської статистики: матеріали всесоюзних переписів населення, «Енциклопедія народного господарства Української РСР», «Народне господарство УРСР», «Города Украины», «Хозяйственное положение СССР», «Сельское хозяйство СССР», «Хозяйство СССР в ... году». Певну статистичну інформацію мають різного роду довідники. Наприклад, передвоєнна брошура «Справочник председателя колхоза» фіксувала зміни в нормі виробітку та рівні оплати праці селян-колгоспників (Абрамов, В. та ін., 1941, с. 4, 12). Про заідеологізованість радянських статистичних публікацій свідчать дані про падіння заробітної плати та ріст безробіття у «світі капіталу» (Сборник статистических материалов (в помощь агитатору и пропагандисту), 1986, с. 269). Фантастичні порівняння рівнів життя в СРСР та країнах Заходу стали хрестоматійними для підручників джерелознавства (Воронов, В., 2003, с. 299).

Якісно інший пласт джерел представлений статистикою, опублікованою після розпаду СРСР. «Архівна революція» дозволила світу побачити велику кількість таємних документів. Вагомим історіографічним фактом стала публікація репресованого загальносоюзного перепису 1937 р. (Поляков, Ю., Водарский, Я. и Жиромская, В. ред., 1991). Це відкрило багато «білих» плям щодо історії сталінських соціальних перетворень, зокрема смертності населення під час Голодомору 1932–1933 рр. Доповненням до загальносоюзного перепису стала публікація його українських матеріалів за редакцією вітчизняних дослідників Станіслава Кульчицького і Геннадія Єфіменка (Кульчицкий, С. та Єфіменко, Г. ред., 2003, с. 73–142). Протягом 2000-х рр. виходили друком не тільки збірники документів з окремими статистичними матері-

алами, а й періодичні видання, присвячені розсекреченню документам. Наприклад, науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» містив цифровий матеріал про соціальний склад репресованих (Нікольський, В., 2003. с. 91). Серії-мартирологи «Реабілітовані історією» та «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.» містили вже оброблений статистичний матеріал.

Доволі інформативними є збірники статистичних матеріалів СРСР у мережі Internet. Ресурс «Исторические материалы» містить 25398 статистичних документів, що стосувалися різних сфер і періодів життя Російської імперії та Радянського Союзу (URL: <http://istmat.info/statistics>). Наприклад, про складнощі проведення індустріалізації свідчить документ «Из объяснительной записки к отчету Наркомфина СССР об исполнении госбюджета за 1933 г.», про історію медицини – статистичні зведення «Аборты по областям и республикам РСФСР, а также по УССР и БССР за 1932 и 1933 гг.», про стан житлового будівництва – «Справка ЦСУ СССР Л. М. Кагановичу о состоянии городского жилищного фонда в 1940–1952 гг.». Електронні публікації статистики не змінюють зміст, але впливають на форму та зовнішні ознаки джерела.

На нашу думку, слід окремо зупинитись на розгляді потенційної джерельної бази на прикладі державних центральних і обласних архівів України. Детальніше роботу провідних органів обліку і статистики УРСР у післявоєнний час можуть розкрити фонди № 280 та 291 Центрального державного архіву громадських організацій (ЦДАГО: путівник, 2001, с. 465–466). Місцеві архіви містять документи планових управлінь та комісій різних органів влади, статистичних бюро виконавчих комітетів, відділів статистики промисловості, районних інспектур держстату тощо.

У контексті відтворення історії природного руху населення Дніпропетровщини передвоєнного часу джерелами можуть стати доповідна записка про перевірку сільського обліку списків населених місць та списків домоволодінь по районах області за 1938 р., а також звіт про проведення третього загальносоюзного перепису 1939 р. в регіоні. Обидва

джерела прямо пов'язані з переглядом результатів «репресованого» перепису 1937 р., особливо щодо сільського обліку населення. Ось що повідомляється у звіті про проведення перепису 1939 р.: «Весь 1937 год сельсоветский учет находился в заброшенном состоянии. Еще при переписи 1937 г. на места была спущена вредительская директива врагов народа, дискредитирующая сельсоветский учет и запрещающая пользоваться его данными» (Отчет о проведении Всесоюзной переписи населения 1939 г. на территории Днепропетровской и Запорожской области, 1939, арк. 2).

Подібні твердження дозволили легітимізувати тотальні перевірки обліку населення, які здійснювалися напередодні третього всесоюзного перепису задля знайдення так званого «розриву Курмана» в один мільйон осіб між очікуваною та реально зафіксованою кількістю населення. У цьому звіті вказано на намагання багатьох працівників районних інспектур приховати колосальні розходження в кількості населення «анекдотичними» поясненнями, якими називаються відмітки у доповідних записках про вибуття та смерть громадян (Отчет, 1939, арк. 2). Загалом за 1938 р. було проведено три перевірки сіл та міст в межах Дніпропетровщини: у квітні–травні, липні, грудні. Вони виявляли десятки тисяч осіб, «пропущених» попереднім репресованим переписом. Подібні історичні джерела можуть допомогти уточненню вторинних статистичних матеріалів та розкрити регіональні аспекти багатьох сфер життя радянського суспільства.

Результати та висновки. Радянська статистика – доволі великий і специфічний масив джерел. Його використання має враховувати безліч факторів: від політичних впливів до складнощів відображення командно-адміністративної системи. Тому сучасна історіографія використовує значний масив міждисциплінарних методів у роботі зі статистикою. Справа в особливій джерелознавчій критиці, яка полягає в урахуванні типового для переписної практики СРСР недообліку, репресивного тиску на статистичні органи та постійних дестабілізацій обліку внаслідок соціальних потрясінь сталінізму. Актуальним є використання потенційної джерельної бази, особливо для відтворення маловивчених тем соціально-економічного життя радянського суспільства.

Бібліографічні посилання

Андреев, Е., Дарский, Т. и Харькова, Т., 1998. *Демографическая история России: 1927–1959*. М. : Информатика.

Блюм, А. и Меспуле, М., 2006. *Бюрократическая анархия. Статистика и власть при Сталине*. М. : РОСПЕИ.

Воронов, В., 2003. *Джерелознавство історії України: Курс лекцій*. Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту.

Гейер, М., 2011. Введение. После тоталитаризма. Сравнительный анализ сталинизма и нацизма. В: М. Гейер и Ш. Фицпатрик, ред. *За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма*. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, с. 6–51.

Исторические материалы. Доступно: <http://istmat.info/statistics> (дата звернення 11.03.2019).

Кабанов, В., 1998. Исторические источники советского периода. В: И., Данилевский, В., Кабанов, О., Медушевская, М., Румянцева, ред. *Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие*. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, с. 582–605.

Калакура, Я., Войцехівська, І., Павленко, С., Корольов, І., Палієнко М., 2002. *Історичне джерелознавство: Підручник*. К.: Либідь.

Ковальченко, И. и Бовыкин, В. ред., 1979. *Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма*. М.: Наука.

Ковальченко, И. ред., 1979. *Массовые источники по социально-экономической истории советского общества*. М.: Изд-во Моск. ун-та.

Корчак-Чепурківський, Ю., 1929. *Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР 1925–1926*. Х.: ЦСУ УСРР.

Лубский, А. и Пронштейн, А., 1981. Некоторые теоретические и методические проблемы источниковедения массовых источников. В: В. Буганов ред. *Источниковедение отечественной истории*. М.: Наука, с. 3–36.

Материалы об оказании помощи голодающему населению Павлоградского района (сведения, переписки), 1933. Ф. 2240. О. 1. Спр. 81.

Нікольський, В., 2003. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1, с. 91.

Отчет о проведении Всесоюзной переписи населения 1939 г. на территории Днепропетровской и Запорожской области. 1939. Ф. 2493. Оп. 29. Спр. 3. Державний архів Дніпропетровської області.

Поляков, Ю., Водарский, Я. и Жиромская, В. ред., 1991. *Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги*. М.: Институт истории СССР.

Румянцева, М., 1998. Массовые источники. В: И., Данилевский, В., Кабанов, О., Медушевская, М., Румянцева, ред. *Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие*. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, с. 331–335.

Русина, Ю., 2015. *Источниковедение новейшей истории России: (учеб. пособие)*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та.

Сборник статистических материалов (в помощь агитатору и пропагандисту), 1986. М.: Финансы и статистика.

Справочник председателя колхоза, 1941. М.: Сельхозгиз.

Тольц, М., 2004. Тайны советской демографии. *Демоскоп Weekly*. 171–172, с. 1–16.

Центральний державний архів громадських об'єднань: путівник, 2001. Київ.

Шейнин, О., 2001. Статистика и идеология в СССР. *Заметки по еврейской истории*, 6 (41), с. 179–198.

Davies, R. & Wheachcroft, S., 1994. The crooked mirror of Soviet economic statistics. In: R., Davies, M., Harrison & S. Wheachcroft eds. *The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 24–38.

Graziosi, A., 1999. The new Soviet archival sources. *Cahiers du monde russe. Cahiers du monde russe*. 40 (1–2), p. 13–63.

Seltzer, W., 1994. Politics and statistics: independence, dependence or interaction? *DESIPA working paper series*, 6, p. 1–45.

Wheatcroft, S., 1992. Statistical sources for the study of soviet social history in the prewar period. In: Sh., Fitzpatrick & V., Lynne eds. *A researcher's guide to sources on soviet social history in 1930s*. M. E. Sharpe, Inc., p. 153–176.

White, C., 1964. Unkind cuts at statisticians. *The American Statistician*. 18(5), p. 15–17.

References

Andreev, E., Darskij, & T. Har'kova, T., 1998. *Demograficheskaja istorija Rossii: 1927–1959 [Demographic history of Russia: 1927–1959]*. М.: Informatika.

Bljum, A. & Mesuple, M., 2006. *Bjurokraticheskaja anarhija. Statistika i vlast' pri Staline [Bureaucratic anarchy. Statistics and power under Stalin]*. М.: ROSSPEN.

Central'nyy derzhavnyj arhiv gromads'kih obiednan': putivnik [Central State Archive of Public Associations: A Guidebook], 2001. Kyiv.

Gejer, M., 2011. Vvvedenie. Posle totalitarizma. Sravnitel'nyj analiz stalinizma i nacizma [Introduction After totalitarianism. Comparative analysis of Stalinism and Nazism]. In: M. Gejer & Sh. Ficpatrik, eds. *Za ramkami totalitarizma. Sravnitel'nye issledovanija stalinizma i nacizma [Outside of totalitarianism. Comparative studies of Stalinism and Nazism]*. М.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN); Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina, p. 6–51.

Istoricheskie materialy [Historical materials]. Available at: <http://istmat.info/statistics> (Accessed 11 March

2019).

Kabanov, V., 1998. Istoricheskie istochniki sovetskogo perioda [Historical sources of the Soviet period]. In: I., Danilevskij, V., Kabanov, O., Medushevskaja, M., Rumjanceva, eds. *Teorija. Istorija. Metod. Istochniki rossijskoj istorii: Ucheb. Posobie [Theory. History. Method. Sources of Russian History: Handbook]*. М.: Rossijsk. gos. gumanit. un-t, p. 582–605.

Kalakura, Ja., Voycehivs'ka, I., Pavlenko, S., Korol'ov, I., Palienko M., 2002. *Istorichne dzhereloznavstvo: Pidruchnik [Historical Source Studies: Handbook]*. К.: Lybid'.

Korchak-Chepurkivs'kij, Ju., 1929. *Tablici dozvivannja ta spodivanogo zhtttja ljudnosti USRR 1925–1926 [The tables of life and the expected life of the people of the USSR 1925–1926s]*. Kh.: CSU USRR.

Koval'chenko, I. Bovykin, V. eds., 1979. *Massovyje istochniki po social'no-jekonomicheskij istorii Rossii perioda kapitalizma [Mass sources on the socio-economic history of Russia in the period of capitalism]*. М.: Nauka.

Koval'chenko, I. ed., 1979. *Massovyje istochniki po social'no-jekonomicheskoj istorii sovetskogo obshhestva* [Mass sources on the socio-economic history of soviet society]. M.: Izd-vo Mosk. un-ta.

Lubskij, A. & Pronshtejn, A., 1981. Nekotorye teoreticheskie i metodicheskie problemy istochnikovedenija massovykh istochnikov [Some theoretical and methodological problems of source study of mass sources]. In: V. Buganov ed. *Istochnikovedenie otechestvennoj istorii* [Source study of national history]. M.: Nauka, p. 3–36.

Materialy ob okazanii pomoshhi golodajushhemu naseleniju Pavlograds'kogo rajona (svedenija, perepiski) [Materials on rendering assistance to the starving population of the Pavlograd district (information, correspondence)], 1933. Fund 2240. Inventory 1. File 81. State Archive of Dnipro region.

Nikols'kij, V., 2003. Represivna dijal'nist' organiv derzhavnoï bezpeki SRSR v Ukraïni (kinec' 1920-h-1950-ti rr.). Istoriko-statistichne doslidzhennja [The repressive activity of the state bodies security of the USSR in Ukraine (late 1920s-1950s). Historical and statistical research]. *From archives VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1, p. 91.

Otchet o provedenii Vsesojuznoj perepisi naselenija 1939 g. na territorii Dnepropetrovskoj i Zaporozhskoj oblasti [Report on the conduct of the All-Union Population Census of 1939 in the territory of Dnipropetrovsk and Zaporizhia regions]. 1939. Fund 2493. Inventory 29. File 3. State Archive of Dnipro region.

Poljakov, Ju., Vodarskij, Ja. & Zhiromskaja, V. red., 1991. *Vsesojuznaja perepis' naselenija 1937 g. Kratkie itogi* [1937 All-Union Population Census. Summary]. M.: Institut istorii SSSR.

Rumjanceva, M., 1998. Massovyje istochniki [Mass sources]. In: I., Danilevskij, V., Kabanov, O., Medushevskaja, M., Rumjanceva, eds. *Teorija. Istorija. Metod. Istochniki rossijskoj istorii: Ucheb. Posobie* [Theory. History. Method. Sources of Russian History: Textbook].

M.: Rossijsk. gos. gumanit. un-t, p. 331–335.

Rusina, Ju., 2015. *Istochnikovedenie novejshej istorii Rossii: (ucheb. posobie)* [Source study of the modern history of Russia: (handbook)]. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta.

Sbornik statisticheskikh materialov (v pomoshh' agitatoru i propagandistu) [Collection of statistical materials (help for the agitator and propagandist)], 1986. M.: Finansy i statistika.

Shejnin, O., 2001. Statistika i ideologija v SSSR [Statistics and ideology in the USSR]. *Zametki po evrejskoj istorii* [Jewish history notes], no. 6 (41), p. 179–198.

Spravochnik predsedatelja kolchoza [Directory of the chairman of the collective farm], 1941. M.: Selhozgiz.

Tol'c, M., 2004. Tajny sovetskoj demografii [Secrets of the Soviet demography]. *Demoskop Weekly*. no. 171–172, p. 1–16.

Voronov, V., 2003. *Dzhereloznavstvo istorij Ukrainy: Kurs lekcij* [Source study of Ukrainian history: lecture course]. D.: Vyd-vo Dnipropetr. un-tu.

Davies, R. & Wheachcroft, S., 1994. The crooked mirror of Soviet economic statistics. In: R., Davies, M., Harrison & S. Wheachcroft eds. *The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 24–38.

Graziosi, A., 1999. The new Soviet archival sources. *Cahiers du monde russe. Cahiers du monde russe*. no. 40 (1–2), p. 13–63.

Seltzer, W., 1994. Politics and statistics: independence, dependence or interaction? *DESIPA working paper series*, no. 6, p. 1–45.

Wheatcroft, S., 1992. Statistical sources for the study of soviet social history in the prewar period. In: Sh., Fitzpatrick & V., Lynne eds. *A researcher's guide to sources on soviet social history in 1930s*. M. E. Sharpe, Inc, p. 153–176.

White, C., 1964. Unkind cuts at statisticians. *The American Statistician*, no. 18 (5), p. 15–17.

ARCHEOLOGIAE

ARCHEOLOGY

АРХЕОЛОГІЯ

АРХЕОЛОГИЯ

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 272–280

doi 10.15421/26190221

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 902.21

Курганы энеолита-раннего железного века у с. Калиновка в Днепропетровском Надпорожье

З. П. Марина

к. и. н., доц.

ORCID: 0000–0003–1759–0679

romashko.a.v@gmail.com

А. В. Ромашко

к. и. н., доц.

ORCID: 0000–0002–5474–5468

romashko.a.v@gmail.com

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепр,
49010, Украина*

Аннотация. Целью статьи является анализ материалов курганов, исследованных экспедицией ДНИМ им. Д. И. Яворницкого в 1973 г. (рук. Л. П. Крылова) у с. Калиновка Солонянского р-на Днепропетровской области. *Методы исследования:* сравнительно-исторический, типологический, хронологический, описательный. *Основные результаты:* рассмотрены особенности курганной архитетоники и погребальных комплексов энеолита-раннего железного века. Установлено, что первичная насыпь кургана № 1, фиксируемая по V-образному ровику, насыпана для основного п. № 7 постмариупольской культуры. С ним связано устройство околмогильной вымостки деревом с отдельными включениями камней и своеобразного покрытия подкурганной площадки слоем глины. Оба ритуальных действия известны в постмариупольских погребениях Поднепровья и Днепропетровского Надпорожья. Отмечено присутствие в к. № 1 ямных и срубных погребений. Культурная принадлежность погребений кургана № 2 определена ранним железным веком по исследованным в нем четырем скифским погребениям. Насыпь окружал ровик с двумя перемычками, прослежены камни кромлеха.

© Марина З. П., Ромашко А. В., 2019

Все погребения совершены в однотипных катакомбных могилах, которые получают распространение в Северном Причерноморье в IV–III вв. до н. э. Основное п. № 3 коллективное – двух взрослых (мужчина и женщина) и ребенка. Положение – вытянуто на спине, головой на В. Погребение неоднократно подвергалось ограблению. Среди многочисленного инвентаря (наконечники стрел, бляха «петушок», лутерий, составное веретено, бусы с внутренним золочением) присутствует часть бронзового котла. Датируется комплекс второй половине IV – началом III вв. до н. э. Прижизненный социальный статус мужчины п. № 3 в иерархии «держателей котлов» соотносится с главой рода нижней аристократической прослойки скифского социума. Три могилы содержали разновозрастные погребения детей, сопровождавшиеся украшениями. Их статус неоднозначен, т. к. может отражать как родовую или племенную близость к погребенным в п. № 3, так и зависимое положение относительно ребенка в п. № 3 как возможного наследника достаточно высокого социального ранга отца. *Выводы:* проанализированные материалы определяют время возникновения курганного могильника у с. Калиновка энеолитом. Присутствующие постмариупольские погребения маркируют появление курганного обряда в Степи и Предстепье Украины. Дальнейшее функционирование связано с ямными и срубными комплексами. Позднейший культурно-хронологический пласт образуют скифские погребения, отражающие процессы социальной стратификации общества. *Практическое значение:* публикуемые материалы могут быть использованы при написании обобщающих исследований по проблемам археологии энеолита-раннего железного века Украины. *Научная новизна:* определены культурно-хронологические особенности курганного строительства и погребальных комплексов у с. Калиновка Солонянского р-на Днепропетровской области. *Тип статьи:* аналитическая.

Ключевые слова: постмариупольская культура; ямная культура; скифы; погребальный обряд; социальный статус, «держатели котлов»

Поступила в редколлегию 28.09.2019

Прорецензирована 12.12.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 272–280

doi 10.15421/26190221

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 902.21

Кургани енеоліту-раннього залізного віку біля с. Калинівка у Дніпровском Надпорожжі

З. П. Маріна

к. і. н., доц.

ORCID: 0000–0003–1759–0679

romashko.a.v@gmail.com

О. В. Ромашко

к. і. н., доц.

ORCID: 0000–0002–5474–5468

romashko.a.v@gmail.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
49010, Україна*

Анотація. Метою статті є аналіз матеріалів курганів, що досліджувалися експедицією ДНІМ ім. Д. І. Яворницького у 1973 р. (кер. Л. П. Крилова) біля с. Калинівки Солонянського р-ну Дніпропетровської області. *Методи дослідження:* порівняльно-історичний, типологічний, хронологічний, описовий. *Основні результати:* розглянуто особливості курганної архітекτονіки та поховальних комплексів енеоліту-раннього залізного віку. Встановлено, що первинний насип кургану № 1 фіксується за V-подібним рівчаком і насипаний для основного п. № 7 постмаріупольської культури. Із ним пов'язано облаштування навколо могили вимостки деревом з окремими включеннями каменів та своєрідного покриття підкурганного майданчика шаром глини. Обидві ритуальні дії відомі у постмаріупольських похованнях Степового Подніпров'я та Надпорожжя. Відзначена присутність у к. № 1 ямних та зрубних поховань. Культурна належність поховань кургану № 2 визначена добою раннього залізного віку за присутністю в ньому чотирьох скіфських поховань. Навколо насипу рівчак із двома перемичками, прослідковано камені кромлеху.

Усі поховання здійснені у однотипових катакомбних могилах, які домінували в Північному Причорномор'ї в IV–III ст. до н. е. Основне п. № 3 колективне – двох дорослих (чоловік і жінка) і дитини. Кістяки випростані на спині, головою на Схід. Поховання неодноразово грабувалося. Серед численного інвентарю (вістря стріл, бляха «півник», лутерій, веретено, намисто з внутрішньою позолотою) присутня частина бронзового казана. Датується комплекс другою половиною IV- початком III ст. до н. е. Прижиттєвий соціальний статус чоловіка з п. № 3 в ієрархії «утримувачів казанів» співвідноситься з очільником роду нижнього аристократичного прошарку скіфського соціуму. Три могили утримували різновікові поховання дітей у супроводі прикрас. Їхній статус визначається неоднозначно тому, що може віддзеркалювати як родову або племінну спорідненість до осіб у п. № 3, так і залежний стан щодо дитини у п. № 3 як можливого нащадка достатньо високого соціального рангу батька. *Висновки:* проаналізовані матеріали визначають час появи курганного могильника біля с. Калинівки енеолітом. Досліджені тут постмаріупольські поховання маркують появу курганного обряду в Степу та Передстепові України. Подальше функціонування пов'язано з ямними та зрубними комплексами доби бронзи. Найбільш пізній культурно-хронологічний пласт утворюють скіфські поховання, які віддзеркалюють процеси соціальної стратифікації суспільства. *Практичне значення:* опубліковані матеріали можуть бути використані при написанні узагальнювальних досліджень з проблем археології енеоліту-раннього залізного віку України. *Наукова новизна:* визначені культурно-хронологічні особливості курганного будівництва та поховальних комплексів біля с. Калинівка Солонянського р-ну Дніпропетровської області. *Тип статті:* аналітична.

Ключові слова: постмаріупольська культура; ямна культура; скіфи; поховальний обряд; соціальний статус; «утримувачі казанів»

Надійшла до редколегії 28.09.2019

Прорецензована 12.12.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 270–280

doi 10.15421/26190221

<http://www.uha.dp.ua>

LCC CC 83–97

Barrows of the Eneolithic-Early Iron Age in the Kalinovka in the Dnieper Nadporozhye

Z. P. Marina

Candidate of Historical Sciences

ORCID: 0000–0003–1759–0679

romashko.a.v@gmail.com

A. V. Romashko

Candidate of Historical Sciences

ORCID: 0000–0002–5474–5468

romashko.a.v@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
 Haharina avenue, 72, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. *The main aim* of this article is description and publication of the materials of two barrows which was explored by the expedition of the Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipro by L. P. Krylova in 1973. They located near the village Kalinovka of Solonyansky district of Dnipropetrovsk region. *Methods:* comparative-historical, typological, chronological, descriptive. *Main results:* The barrows near the village Kalinovka of Solonyansky district of Dnipropetrovsk region belonged to a large burial ground, which was partly destroyed. Only the mound with a sign of triangulation remained was saved at the time of excavation. The mound 1 was build in two construction receptions. The primary mound, fixed on the V-shaped ditch, is filled for the main grave 7 of post-mariupol culture. It is connected with the device of a near-tomb pavement made of wood with separate inclusions of stones and a peculiar covering of the sub-square site with a layer of clay. Both ritual actions are known in a member of post-mariupol burials of the territorial variant of the Steppe Dnieper and Dnieper Nadporozhye. The main markers of the burial rite of the post-Mariupol burials are the shape of the burial pit, elongated position of the deceased on the back, orientation to East, the presence of ocher carmine color. The

group of pit burials (№№ 3,5,6,9) forms the second cultural-chronological horizon. One of them may be associated with a ring filler, which brought the mound to a modern size. The most recent are burials of zrubna culture (№№ 2,8), in one of which ceramic fragments were found. Cultural identity of grave 1 has not been established. Barrow 2 was 4 m high and 30 m in diameter, was erected for four simultaneous Scythian burials. The embankment was surrounded by a ditch with two bridges at the East and Nord edges, 1,5 m in length and bones of animals from the reed. Outside the pit, vertically standing stones of the cromlech are traced. All the graves are made in the same type of catacomb, which are distributed in the Northern Black Sea in the IV–III centuries BC. The main grave 3 was collective – two adults (a man and a woman) and a child. The surviving in situ parts of the male skeleton testify to the position of the burials elongated on the back, the head to the East. The burial was repeatedly robbed. At the entrance to the chamber, from the inside, a part of the wall of a bronze boiler was found. For the chronological definitions, well-dated categories of inventory (arrowheads and ect.) are involved, allowing to date grave 3 to the second half of the IV-beginning of the III BC. The life-long social status of a man of grave 3 in the hierarchy of the «caldron-holders» is related to the head of the genus of the lower aristocratic stratum of the Scythian society. The three graves contained various age burials of children, accompanied by ornaments. Their status is ambiguous since may reflect both generic or tribal affinity with those buried in grave 3, and a dependent position relative to the child in grave 3 as a possible heir to a sufficiently high social rank of the father. *Concise conclusions:* The obtained materials allow to determine the time of occurrence of a burial mound near the village. Kalinovka by the Eneolithic in the presence of post-mariupol burials, which mark the appearance of a mound rite in the Steppe and Pre-Dnieper Ukraine. Its further functioning is connected with the Bronze Age, represented by pit and log complexes. The later cultural and chronological layer is formed by the Scythian burials, which reflect the processes of social stratification of the society. *Practical meaning:* the published materials can be used in generalizing research of the problems of archeology of the Early Iron Age of Ukraine. *Scientific novelty:* the cultural and chronological features of mound construction and burial complexes near the village Kalinovka of Solonyansky district of Dnipropetrovsk region had been determine. Type of article: analytical.

Keywords: Post-mariupol; Yamna culture; Scythian; Burial rite; Social status; «Caldron-holders».

Received 28.09.2019

Reviewed 12.12.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблемы. Днепровское Надпорожье в силу природно-географических условий образует отдельный археологический микрорайон. Исследованные здесь разновременные памятники оставлены древним населением, которое сформировало своеобразные адаптивные модели хозяйства в соответствии с экологической нишей региона, что в значительной степени определило их культурно-хронологическое своеобразие. Поэтому введение в научный оборот новых материалов, которые происходят из исследованных курганов у с. Калиновка, дополняет источниковедческую базу по вопросам этнокультурной специфики региона и является актуальным.

Целью статьи является анализ материалов курганов, исследованных экспедицией ДНИМ им. Д. И. Яворницкого в 1973 г. (рук. Л. П. Крылова) у с. Калиновка Солонянского р-на Днепропетровской области.

Методы исследования: сравнительно-исторический, типологический, хронологический, описательный.

Изложение основного материала и результаты. В 1973 г. отрядом Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого (рук. зав. отделом археологии Л. П. Крылова)¹ проведены археологические спасательные работы в Солонянском районе Днепропетровской области (Крылова, Елинов 1973; Крылова, Елинов 1975, с. 306–307). Курганная группа в составе пяти визуально наблюдаемых и нескольких пятен от распаханных насыпей находилась к югу от с. Калиновка, по обе стороны дороги на с. Вовниги. На вершине наибольшего по размерам кургана (высота около 5 м) установлен знак триангуляции. На 1973 г. в могильнике сохранились только две насыпи (кроме кургана со знаком), одна из них практически сnivelирована при вспашке поля. Работы по доисследованию погребений финансировались Днепропетровским областным управлением Украинского общества охраны памятников истории и культуры (Крылова, Елинов, 1973).

Курган № 1 находился на расстоянии 30 м к Югу от кургана со знаком триангуляции. Высота достигала 1 м от уровня современной поверхности,

диаметры С-Ю и З-В составляли соответственно 36 и 39 м. Исследовано девять погребений, которые относятся к энеолиту – бронзовому веку.

Иллюстративная часть «Отчета» отражает, по нашему мнению, два строительных периода в возведении кургана. Об этом свидетельствует фиксируемый в Ю профиле ЦБ кольцевой ровик V-образной формы, вырытый на глубину погребенной почвы, его ширина около 0,3 м. Устанавливаемый по нему диаметр насыпи составляет около 12 м.

Курган возведен для основного п. № 7 постмариупольской культуры, которое произведено практически по центру подкурганной площадки. Судя по ЦБ, его устройство сопровождалось особыми ритуальными действиями, которые имеют место в территориально близких однокультурных памятниках региона (Ковалева, 1984, с. 10–11). Речь идет об отмеченных при раскопках аморфных скоплениях камней и дерева в непосредственной близости от п. № 7, которые могут быть интерпретированы как остатки околomoгильной вымостки подкурганной площадки деревом в сочетании с камнями. И. Ф. Ковалева при выделении территориальной группы постмариупольских погребений Степного Поднепровья и Днепровского Надпорожья, отметила наличие каменных закладок, что не исключает возможного их присутствия и в данном случае. Вызывает также интерес видимый в бровке слой материковой глины, который равномерно размещен к С и Ю от деревянно-каменной конструкции в пределах пространства, фиксируемого ровиком. Очевидно, такое использование глины в ритуальных целях тождественно грязевым обмазкам, которые также составляют специфику памятников данной культурно-территориальной группы (Ковалева, 2001, с. 82).

Могила основного п. № 7 вытянуто-овальной формы размерами 2,1 x 0,9 м. Скелет взрослого мужчины лежал вытянуто на спине, головой на В. Руки положены вдоль тела, левая – чуть согнута в локте, ноги – выпрямлены. На дне ямы и по скелету фиксировалась посыпка охрой специфического карминно-розового цвета, мелкие гранулы которой встречены также в грунте, который заполнял могилу. В нем же найден кремневый отщеп с неснятой меловой коркой. Среди костей грудного отдела собраны медные цилиндрические пронизи (28 экз.), свернутые из тонкого металлического листа, края закреплены заклепкой. Длина – около 2,5 см, диаметр – 1,5–2 мм. Недалеко от правого плеча найден

¹ Авторы благодарны Дирекции Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого и зав. фондами археологии ст. науч. сотр. Сердюк М. И. за возможность работать с коллекцией артефактов из раскопок у с. Калиновка.

комков охры, который по цвету и структуре аналогичен упоминаемой выше.

Погребение № 4 в отчете отнесено к ямной культуре, однако по сумме признаков определяется нами как постмариупольское. Находилось на удалении 6 м на СВ от условного центра, на глубине 1,13 м от поверхности, на одной оси с п. № 7. Стратиграфическое соотношение между ними не установлено. Могила не прослежена. Скелет взрослого лежал вытянуто на спине головой на СЗ-З. Руки протянуты вдоль тела, ноги в коленях разведены, стопы направлены в стороны. Кости со следами охры.

Следующий культурно-хронологический горизонт образует группа погребений ямной культуры – № 3, 5, 6, 9, стратиграфическая позиция между которыми не установлена из-за разрушения насыпи в ходе антропогенной деятельности. Возможно, именно с одним из них связана кольцевая досыпка, доведшая курган до современных размеров.

Погребение № 3 впущено на расстоянии 1,5 м к С от условного центра. Могила не прослежена, фиксируются отдельные пятна растительной подстилки со следами окрашивания красной охрой. Скелет не сохранился, найдены молочные зубы ребенка, что косвенно указывает на возможный возраст погребенного – от 1,2 года.

Погребение № 5 впущено на расстоянии 8 м на СВ от условного центра. Могила подовальной формы размерами 0,9х0,65 м зафиксирована на уровне древнего горизонта, продольно ориентирована в широтном направлении. Дно со следами растительной подстилки и посыпки охрой. Скелет ребенка лежал скорченно на спине, головой на З. Руки протянуты вдоль тела, поднятые в коленях ноги уложены вправо. На костях – следы окрашивания охрой.

Погребение № 6 впущено в центральную часть насыпи. По стратиграфическим наблюдениям авторов раскопок, могила прорезала яму основного п. № 7. В бровке прослежены фрагменты перекрытия, состоявшего из деревянных плах, которые, возможно, лежали на заплечиках. Яма прямоугольной формы, размерами 1,6 х 0,8 м, ориентирована В-СВ – З-ЮЗ, дно со следами посыпки охрой. Скелет взрослого лежал скорченно на спине, головой на ЮЗ. Руки протянуты вдоль тела, ноги подняты в коленях.

Погребение № 9 произведено в 4 м к СВ от условного центра. Могила прямоугольной формы размерами 1,7 х 1,15 м ориентирована на ЮЗ-СВ. Дно на глубине 1,9 м со следами посыпки красной охрой. От скелета сохранились фрагменты трубчатой кости.

Погребения №№ 2 и 8 относятся к срубной культуре. Первое из них находилось в верхнем отделе насыпи и практически разрушено.

Сопровождалось двумя фрагментами керамики «эпохи поздней бронзы», о которых указано в полевой описи «Отчета». Погребение № 8 совершенно на расстоянии 7,3 м от условного центра к СЗ. Могила незначительных размеров (0,6 х 0,4 м –?) ориентирована на СВ-ЮЗ. Скелет взрослого лежал в сильно скорченном положении на левом боку, головой на СВ. Безинвентарное.

Впускное п. № 1 так же разрушено при вспашке, что не позволило определить его культурную принадлежность.

Курган № 2 находился на удалении 20 м от дороги на с. Вовниги, справа от нее. К моменту раскопок насыпь снята до уровня материка (рис. 1: 1, 6, 7). По словам местных жителей, курган достигал высоты около 4 м при диаметре до 30 м. Последнее подтверждается наличием ровика с двумя перемычками у восточного и западного краев, протяженность каждой из них достигала 1,5 м (рис. 1: 1). Ширина ровика на уровне обнаружения варьирует от 0,7 до 0,9 м, у дна – 0,2 м, глубина на дно – 0,7 м (иногда достигает 1 м). Стенки рва с внешней стороны отвесные, с внутренней – скошены под углом в 45°. Поблизости от В перемычки ровика обнаружена нижняя челюсть лошади (?), что, очевидно, свидетельствует о наличии тризны как составляющего элемента погребального обряда.

Курган окружал кромлех, прослеживаемый за пределами ровика в западной части насыпи. Отдельные камни, несмотря на значительное разрушение, сохранялись в вертикальном положении (рис. 1: 6).

Планиграфические наблюдения за размещением могильных ям всех доисследованных на подкурганном пространстве погребений позволило авторам раскопок сделать вывод об их одновременности. Об этом, на наш взгляд, может свидетельствовать ряд факторов: могильные сооружения основного погребения № 3 и детских захоронений №№ 1, 2 и 4 расположены практически на одной оси и сохраняют близкие параметры относительно размеров и глубины, ориентации погребенных и пр.

Погребение № 1 – выявлено к Ю от условного центра кургана (рис. 1: 2). Входной колодец катакомбной могилы и часть погребальной камеры разрушены при снятии курганной насыпи. Дно камеры фиксировалось в виде овального углубления длиной 1,8 м и шириной 0,6 м, продольная ориентация В-З. На дне сохранилась верхняя часть детского скелета. Погребенный лежал вытянуто на спине, головой ориентирован на В. Правая рука – вдоль тела, кисть отсутствует, левая – слегка согнута в локте. Череп склонен к правому плечу. Слева у головы и под черепом обнаружены бронзовые височные кольца. В районе шейных позвонков и у ле-

вой кисти собраны бочонковидные бусины из стекловидной пасты².

Описание находок:

1. Бронзовое, прямоугольное в сечении, височное кольцо, диаметр 3,5 см, сторона сечения – 0,2 см (рис. 1: 3).

2. Бронзовое, круглое в сечении височное кольцо с гладкими сплюснутыми, заходящими друг на друга, концами. Диаметр – 2,6 см, сечения – 0,2 см (рис. 1: 4).

3. Пастовые бочонковидные бусины (16 экз.) диаметром от 0,5 до 0,8 см со следами темной перламутровой патины (рис. 1: 5).

Погребение № 2 располагалось на расстоянии 4 м к С от погребения № 1 (рис. 2: 1). Входной колодец в виде узкого прямоугольника с заокругленными углами размерами 1,45 × 0,5 м прослежен на глубину 2,8 м. Ориентирован в широтном направлении. В заполнявшем грунте встречены отдельные кости скелета ребенка. На дне найдена сланцевая плита, которой, очевидно, закрывался вход в погребальную камеру. Последняя впритык примыкала к колодцу с севера. Форма овальная, размеры 1,8 × 1,2 м. Дно камеры ниже дна входной ямы на 0,2 м, высота сохранившейся части свода составляла 0,6 м. В заполнявшем погребальную конструкцию грунте на разных уровнях собраны мелкие фрагменты костей ребенка, стеклянные и пастовые бусы, два золотых височных кольца. На дне *in situ* сохранились кости кистей и нижней части скелета погребенного ребенка. Положение восстанавливается как вытянутое на спине, головой на В. На кистях собраны бусины из пасты и стекла.

Описание находок:

1. Височные кольца (2 экз.) – золотые 330 пробы весом 1,2 г и 1,29 г. Диаметр 2,1 см. Изготовлены из круглой в сечении проволоки диаметром 2 мм. Края ровные, заходящие друг на друга (рис. 2: 3, 4).

2. Бусины (45 экз.) – из пасты и стекла, патенированы, диаметром от 1,3 до 3 см различных форм: пастовые цилиндрические приземистые глазчатые (14 – со светло-желтыми вставками на темно-сером фоне; одна – на светло-сером фоне со светлыми вставками); пастовая – шаровидная с многочисленными темно-серыми глазками на светлом охристом фоне; пастовые шаровидные глазчатые (семь экз., синие и зеленые глазки на коричневом фоне), пастовые цилиндрические (10 экз. темно-серого цвета, патенированы); стеклянные желобчатые или сегментовидные (два экз. приглушенного оливкового цвета, патенированы); пастовые слегка приплюснутые, шаровидные (два экз. синего цвета с бледно-желтой горизонтальной полосой,

одна бусина сохранилась частично); цилиндрические неорнаментированные (шесть экз. коричневого и светло-бежевого цветов); бородавчатая с желтыми шаровидными отростками на коричневом фоне, глазки синие с желтым; цилиндрическая сегментированная и биконическая сегментовидная (рис. 2: 2).

3. Подвески трапецевидной формы со сквозными просверленными отверстиями в верхней части (рис. 2, 8). Изготовлены из пористого камня светло-бежевого цвета с вкраплениями, одна имеет более плотную структуру, зашлифована. Максимальные размеры 2,8 × 1,8 см, толщина 0,6 см.

4. Подвеска (рис. 2: 5) бронзовая, треугольной в плане формы, со стороной 3,3 см, толщина – 0,1 см. Орнаментирована ассиметрично нанесенным пуансоном, ушко сломанное.

5. Раковина семейства «*Rapana venosa*», размерами 4 × 3,5 см.

Кроме вышеперечисленных в отчете предметов, в фондах ДНИМ находятся 10 шаровидных и цилиндрических пастовых бусин светло-охристого цвета, диаметром от 0,3 до 0,5 см.

Погребение № 4 – впущено к СВ от погребения № 3, в четырех метрах к ЮВ от грабительского входа. Сохранилась придонная часть погребальной камеры размерами 1,1 × 0,75 м, продольной осью ориентирована в широтном направлении. Скелет ребенка с молочными зубами фрагментирован. Положение вытянуто на спине, головой на В. У шейных позвонков найдены стеклянные амфоровидные бусины, у кистей собраны пастовые бусины и изделие из бронзы, интерпретируемое авторами раскопок как обоймочка, а нами рассматривается в качестве перстня.

Описание находок:

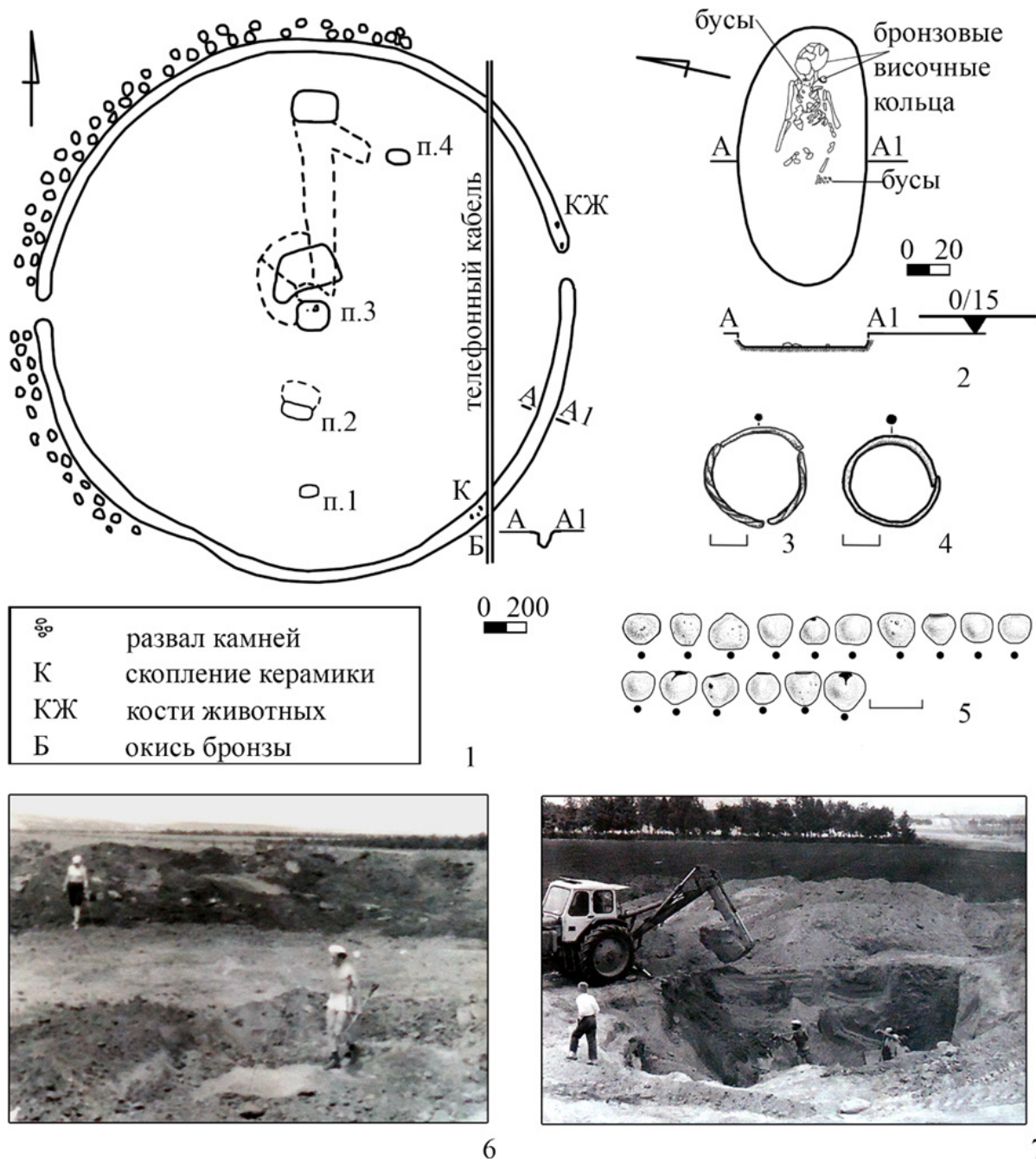
1. Пастовые бусины (7 экз.) – амфоровидные со следами плакирования золотой фольгой, максимальный диаметр 1 см, высота до 1,6 см. Поверхность патенирована, в двух изделиях «ножка амфоры» расчленена (рис. 2: 7).

2. Бусины (24 экз.) пастовые цилиндрические, максимальный диаметр 0,5 см, светло-бежевого цвета с золотисто-розовой перламутровой патиной (четыре экз.), светло-коричневой шершавой поверхностью (семь экз.), агатовые (13 экз) (рис. 2: 6).

3. Перстень бронзовый с гладким подовальным щитком, края не сомкнуты. Размеры – 1,4 × 1 × 0,3 см (рис. 2: 9).

Погребение № 3 – основное (рис. 3: 1). Входная яма катакомбы почти круглой формы, размерами 1,6 × 1,5 м находилась по центру подкурганной площадки, ограниченной ровиком. Заполнение состояло из затечного грунта, что свидетельствует об ограблении через входной колодец. В нем на глубине 2,7 м обнаружены разбросанные кости человека

² В отчете Л. П. Крыловой материал бусин указан как кость.

и фрагменты бронзовой пластины. Ниже лежала сдвинутая в сторону аморфная плита, служившая заслоном входа в камеру. Размеры: длина – 1,2 м, ширина – 0,4 м, толщина – 0,2–0,3 м. Вход в камеру устроен в СВ части входной шахты. Вокруг плиты и под ней, найдены бронзовые обоймочки и трехлопастный наконечник стрелы. При углублении до 3,4 м у В стены обнаружены части сильно коррозированного железного наконечника копья.

Ниже плиты яма заполнена грунтом с примесью глины, дно установлено на 3,8 м от обнаружения. По центру выявлено углубление до 0,5 м,

круглой формы, связанное, очевидно, с действиями грабителей.

Проход в камеру арочной формы размерами 1 × 0,5 м. Камера выведена в северный сектор кургана, форма подпрямоугольная с заокругленными углами, ориентирована в широтном направлении. Камера соединялась с колодезем посредством дромоса общей протяженностью 3,5 м.

На дне камеры вне анатомической связи сохранились многочисленные кости погребенных в ней людей. Погребение коллективное – двух взрослых (мужчина и женщина) и ребенка. В положении *in*

situ лежали кости ног мужского скелета, свидетельствующие о том, что погребенные положены вытянуто на спине, головой ориентированы на В. Рядом с фалангами пальцев ребенка обнаружены пастовые бусы синего цвета, среди костей взрослых найдены четыре двукольчатых золотых подвески.

У входа в камеру, с внутренней стороны, найдена часть стенки бронзового котла с отогнутым краем венчика размерами $12 \times 7-8$ см.³ На незначительном удалении от него лежала часть лутерия, фрагменты которого уже встречались в различных частях погребальной конструкции. Ближе к восточной стенке обнаружены девять бронзовых наконечников стрел, четыре костяных, круглых в плане, конических ворварки⁴ и бронзовые обоймочки.

По предположению авторов раскопок, погребение подвергалось ограблению неоднократно. Кроме указанного выше варианта, оно осуществлялось через грабительский ход, идущий к камере с севера. Об этом свидетельствует обнаружение на расстоянии 2 м от С части ровика входной ямы грабительского хода. Она прямоугольной формы размерами $2,2 \times 1,5$ м, прослеженная глубина составляет 4 м. При углублении до 3,4 м в СЗ углу обнаружены кости животного, разрозненные кости взрослого и фрагменты лутерия. Среди костей человека найдены костяное острие, фигурное изделие из кости и костяная рукоять ножа с обломанным лезвием.

Под Ю стенкой, в сторону камеры погребения № 3, устроен лаз общей протяженностью 9 м. Установлено, что первоначально он практически по всей длине прошел ниже уровня камеры на 1,2 м и лишь частично задел восточную ее часть. Именно этим, возможно, объясняется присутствие в конце лаза отдельных костей человека, а в самой входной яме – золотых двукольчатых подвесок, что свидетельствует все же об удачной попытке грабителей. Эти находки перекрывал трехсантиметровый слой затечного грунта. Находки, обнаруженные выше него, отражают, очевидно, еще одну попытку в ограблении, которая по обилию «потерянных» вещей наиболее удачна для грабителей и информативна для исследователей. Так, здесь обнаружены кости животных и человека, фрагменты железа и мелкие детали изделий из бронзы, принадлежность которых к определенному типу изделий не установлена. Найдены также бронзовая пряжка⁵

и фрагменты лутерия, три золотых двукольчатых подвески, три золотых пронизи с поперечным рифлением и бляха от узды «петушок». На разных уровнях заполнявшего яму грунта собрано восемь бронзовых трехлопастных наконечника стрел, две костяные рукоятки ножей, костяное цилиндрическое острие⁶, мелкие бронзовые колечки⁷ и маловыразительные фрагменты железного предмета, возможно, акинака. Подтверждением этого, по мысли Л. П. Крыловой, являются и находки двух костяных накладок от него.

Описание находок из основного погребения:

1. Подвески (7 экз.) двукольчатые максимальным диаметром 1,7 см из круглой проволоки сечением 2 мм. Концы соединены, ушко припаяно. Подвески изготовлены из золота 500 пробы, общий вес – 7,45 г (рис. 3: 2).

2. Пронизи (3 экз.) – золотые цилиндрические рубчатые, свернуты из тонкой пластины. Золото 375 пробы, с красным оттенком, общий вес изделий – 0,55 г. Длина – 1,3 см, диаметр продольного канала – 0,3 см (рис. 3: 3).

3. Бляха – «петушок» – бронзовая в виде морды фантастического животного со стилизованным глазом и клювом, размерами $3,5 \times 2,5$ см, максимальная толщина изделия 3 мм. На оборотной стороне – полуовальная петля размерами $1,4 \times 0,9$ мм (рис. 3: 4).

4. Ворварки (3 экз.) костяные, трапециевидные в сечении, круглые в плане, максимальный диаметр основания – 1,5 см (рис. 3: 6).

5. Копье – железное, фрагментировано, металл сильно корродирован. Предполагаемая длина – 30 см, диаметр втулки – 4 см.

6. Пуговицы – бляшки (2 целых, 4 фрагментированных экз.) изготовлены из тонкого листа бронзы (толщина до 1 мм), плоские с двумя отверстиями для крепления. Максимальный диаметр – 1,7 см (рис. 3: 5).

7. Обоймочки (9 целых и 4 фрагментированных экз.⁸) – бронзовые, из подовальной в сечении

⁵ В тексте отчета Л. П. Крыловой указана бронзовая пряжка из грабительского хода. В фондах ДНИМ среди артефактов отсутствует предмет, который можно идентифицировать с данным предметом.

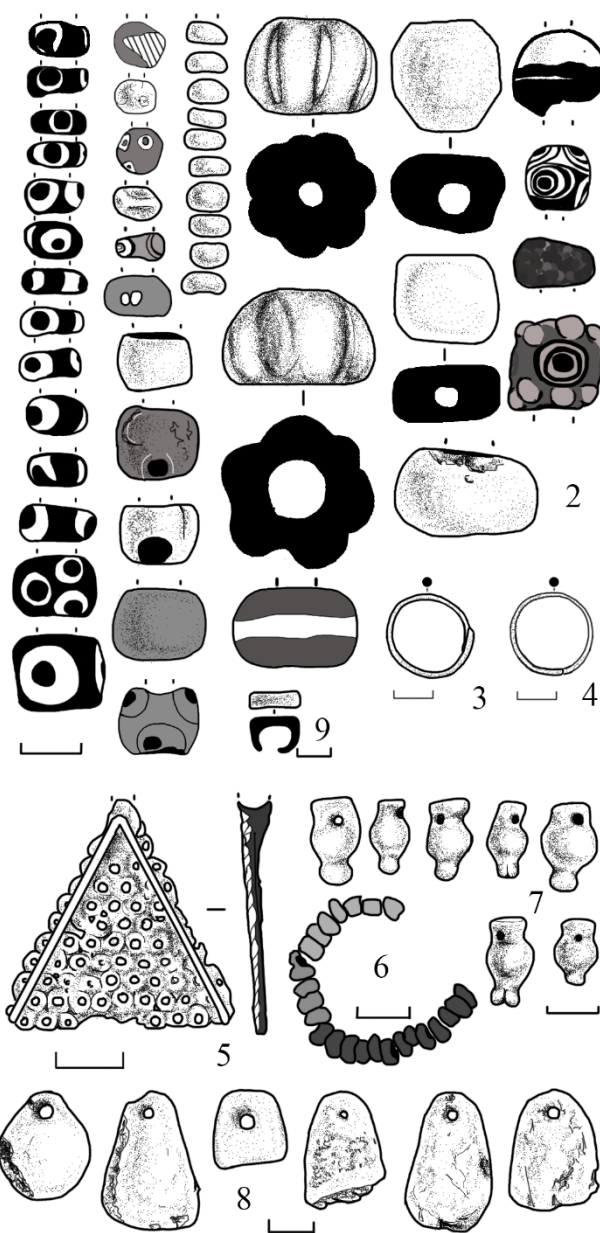
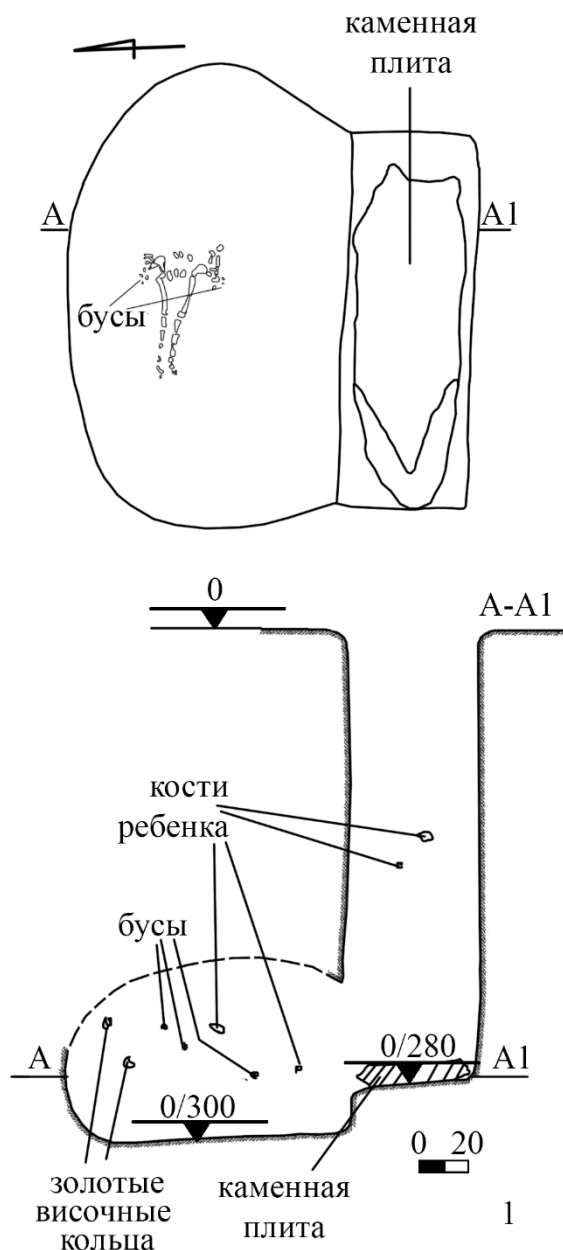
⁶ В фондах ДНИМ в коллекции находок из к. 2 у с. Калиновка в наличии только 1 костяное острие, речь о котором шла выше.

⁷ В фондах ДНИМ в коллекции артефактов из к. 2 у с. Калиновка данные артефакты отсутствуют.

⁸ В тексте отчета Л. П. Крыловой указано 7 обойм, в фондах ДНИМ хранится 9 целых и 4 фрагментированных экземпляра.

³ В фондах ДНИМ фрагмент котла не числится.

⁴ В тексте отчета Л. П. Крыловой указано 4 костяные ворварки, в фондах ДНИМ хранится 3, графическое изображение которых представлено в этой статье.

пластины, края не сомкнуты, со следами покрытия золотой фольгой, максимальные размеры $0,7 \times 1$ см.

8. Наконечники стрел бронзовые, выделены следующие типы (Мелюкова, 1964):

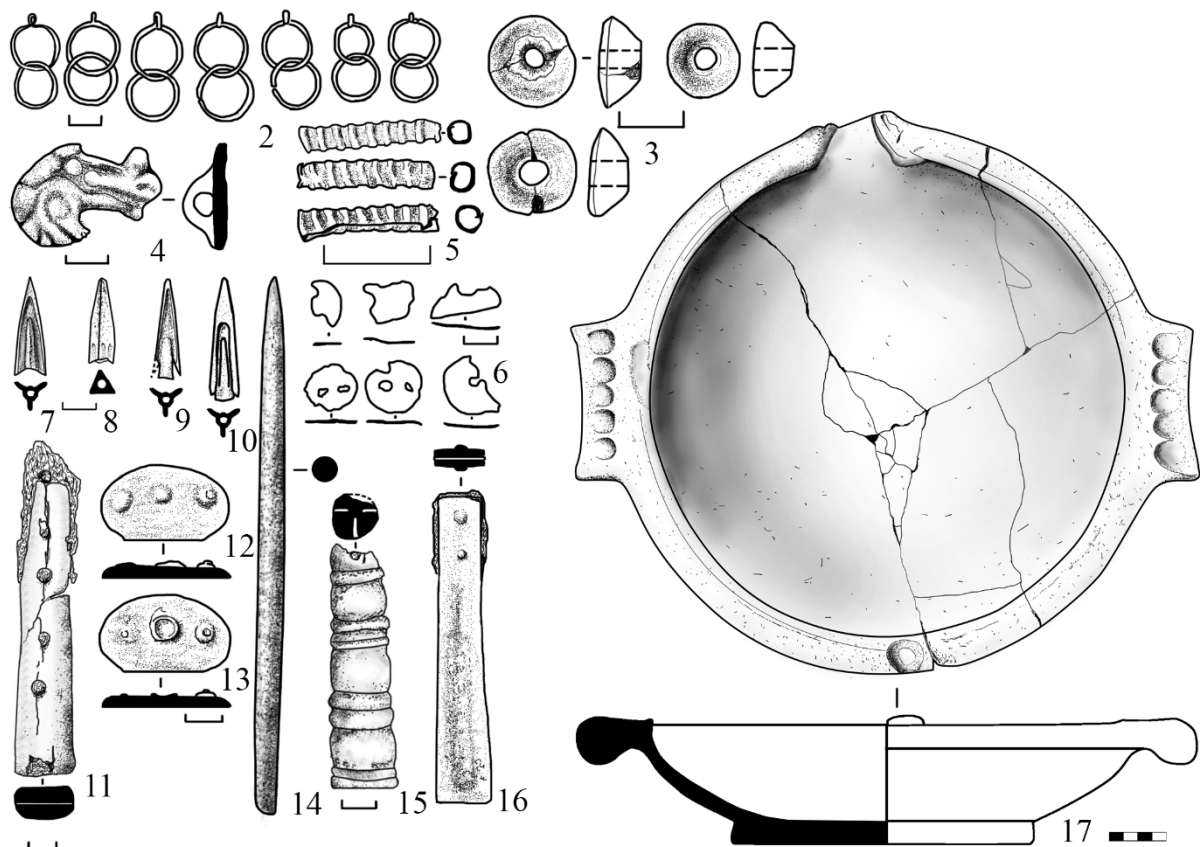
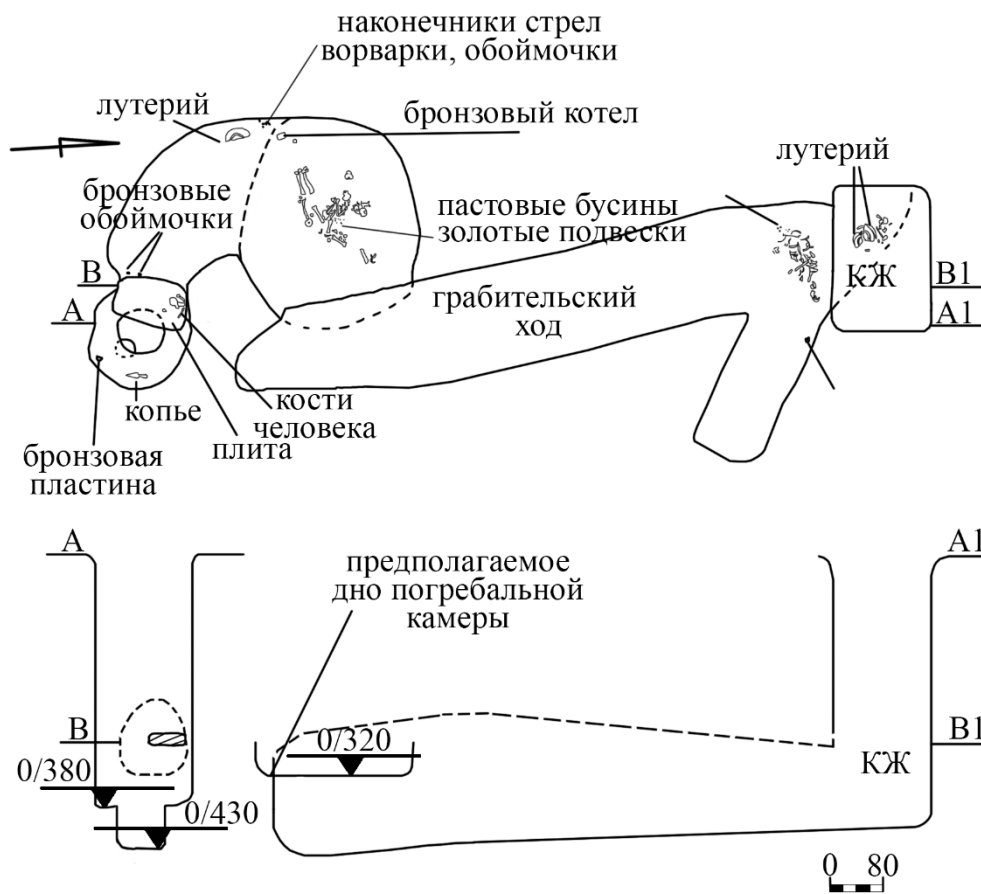
а) трехлопастные вытянуто-пирамидальной формы со скрытой втулкой и опущенными вниз концами лопастей (4 экз.). Средние размеры $3 \times 0,8$ см (рис. 3: 7). Отдел II, тип 6, вариант 7;

б) трехгранный пирамидальной формы со скрытой втулкой и П-образными углублениями на концах граней (рис. 3: 8). Средние размеры $3 \times 0,8$ см. Отдел III, тип 5, вариант 3 (1 экз.), вариант 4 (20 экз.);

в) трехлопастные вытянуто-пирамидальной формы с трехгранной головкой, незначительно выделенной втулкой и опущенными вниз концами лопастей (2 экз.). Размеры $3,5 \times 0,9$ см (рис. 3: 10). Отдел II, тип 4, вариант 8;

г) трехлопастные вытянуто-пирамидальные с выделенной втулкой. Концы лопастей опущены и заострены (7 экз.). Размеры $3,5 \times 0,9$ см (рис. 3: 9). Отдел II, тип 4, вариант 11.

8. Рукоять ножа с обломанным железным лезвием – накладки костяные, поверхности заполированы, скреплялись по центру пятью железными заклепками. Длина сохранившейся части изде-

лия – 10 см, максимальная ширина 1,9 см, толщина – 1,3 см (рис. 3: 11). В фондах ДНИМ к находкам из к. 2 у с. Калиновка относится еще один нож (рис. 3: 16) типологически сопоставимый с вышеописанным.

9. Накладки (2 экз.) – костяные полусферической формы от меча, крепились между собой с помощью сохранившихся железных заклепок. Размеры – $3,5 \times 2,1 \times 0,2$ см (рис. 3: 12, 13)

10. Детали составного веретена (?) – представлены гладко отполированным цилиндрическим стержнем сохранившейся длиной 18,2 см. Края сломаны, визуально несколько утончены (рис. 3: 14). Резная часть в виде конического, выточенного на токарном станке изделия с чередующимися, попарно расположенными, бороздками-валиками. Верхний конец обломан. Сохранившаяся длина – 7,5 см (рис. 3: 15).

11. Лутерий – кружальный, керамический сосуд с кольцевидным выделенным дном, коническим туловом, уплощенным, отогнутым наружу широким краем венчика, образующим симметричные ручки. Напротив носика-слива помещен небольшой уплощенный налеп. Диаметр дна – 20 см, устья – 50 см (рис. 3: 17).

Таким образом, все погребения к. № 2 калиновского могильника определяются как скифские и совершены в однотипных катакомбных могилах. По классификации В. С. Ольховского, они относятся к 1 типу (1–2 варианты), который объединяет бездромосные или однодромосные однокамерные сооружения с параллельными длинными осями входной ямы и камеры. Они получают распространение в Причерноморье в IV–III вв. до н. э. (Ольховский 1977, с. 117). Важным временным показателем является и такая черта погребального обряда как поза и ориентация погребенных. В нашем случае все скелеты лежат вытянуто на спине головой на восток, что согласно исследованиям В. Ю. Мурзина также указывает на IV–III вв. до н. э. (Мурзин 1982, с. 53).

Бронзовая бляха-петушок как один из аксессуаров конской сбруи, по данным С. А. Скорого, достаточно широко представлена в скифских комплексах второй половины IV в. до н. э. (Скорый 2014, с. 124). Примечательно, что аналогичные изделия происходят из таких знаковых курганов Степной Скифии, как Гайманова Могила, Чертомлык, Бабина Могила. Для Лесостепи А. Д. Могилов также отмечает присутствие аналогичных блях в курганах Тясминской подгруппы, Посулья, Северскодонецкой группе и др. и относит их к IV в. до н. э. (Могилов 2008, с. 53).

Датирующими для основного погребения выступают, прежде всего, наконечники стрел. Часть из них принадлежит типам II отдела, относимого А. И. Мелюковой к третьей хронологической группе второй половины V – начала IV вв. до н. э.

(Мелюкова 1964, с. 16–17). В то же время подавляющее количество из найденных наконечников (21 экз.) типологически представлены в двух типах III отдела используемой классификации, что позволяет датировать их серединой IV – первой половиной III в. до н. э. (Мелюкова 1964, с. 17). При этом важным представляется замечание самой А. И. Мелюковой о том, что «комплексы наконечников стрел второй половины IV и IV–III вв. до н. э. мало чем отличаются» и широко представлены в царских и рядовых курганах Поднепровья (Мелюкова, 1964, с. 25).

Достаточно редко в скифских погребениях, и не только Надпорожья, присутствуют составные веретена. Найденное в п. № 3 относится ко второму типу изделий, известных в материалах античных городов Северного Причерноморья (Петерс, 1986, с. 57–60). Близкий нашему экземпляру (Петерс, 1986, с. 58–59, табл. X: 17) происходит из Хоминой могилы, датируемой концом IV – началом III вв. до н. э. (Мозолевский, 1973, с. 231, рис. 37). Ю. В. Болтрик и Е. Е. Фиалко также отмечают, что веретена с дисковидными насадками использовались населением Боспора и скифами с середины IV и практически до первой четверти III вв. до н. э. (Болтрик, Фиалко, 2007, с. 46.) В хронологических рамках III–II вв. до н. э. в античных городах Северного Причерноморья бытует и такой тип посуды как лутерий (Кастанаян, Арсеньева, 1984, с. 328, табл. CXXXVII, рис. 60). Его присутствие в составе инвентаря основного погребения отражает не только торгово-экономические связи, но, очевидно, и подчеркивает, в силу редкой встречаемости этого типа изделий в скифских древностях, определенный статус погребенных лиц.

Все вышесказанное, позволяет датировать п. № 3 второй половиной IV – началом III вв. до н. э. К этому же времени относятся, очевидно, и детские захоронения кургана. Достаточно сказать, что присутствующие в погребении бусы с внутренним золочением появились в Северном Причерноморье в III в. до н. э. (Алексеева, 1984, с. 238).

Обращаясь к вопросу о прижизненном статусе погребенных основного п. № 3 рассматриваемого кургана у с. Калиновка следует отметить ряд признаков, которые являются маркерами социальной стратификации скифского общества и уже получили признание среди исследователей. К ним, согласно Б. Н. Мозолевскому (Мозолевский, 1979, с. 156–157), В. А. Ильинской и А. И. Тереножкину (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 121), Ю. В. Болтрику (Болтрик, 2001, с. 78–80) и др., относятся размеры курганный насыпи, наличие ровика со следами тризны и крепиды или других конструкций из камня. Перечисленные составляющие, как было показано выше, характеризуют

рассматриваемый комплекс. Кроме них, определяющими являются, безусловно, тип погребального сооружения (размеры, элементы оформления и пр.) и состав сопутствующего инвентаря. Поскольку в основном погребении присутствует часть стенки металлического котла, то нами, в связи с проведенным ранее исследованием, предложен возможный ранг «держателя котла» кургана у с. Калиновка. В соответствии с разработанными нами критериями для скифских погребений «держателей котлов», мужчина из основного погребения при жизни был главой рода нижней аристократической прослойки скифского социума (Ромашко, 2015, с. 151).

Относительно связи трех детских погребений кургана – №№ 1, 2 и 4 с основным погребением, ситуация усложнена отсутствием стратиграфически аргументированной их позиции в качестве одновременных или впускных захоронений. В связи с этим представляется необходимым высказать некоторые предположения. В том случае, если детские погребения совершены одновременно или после основного погребения, то, учитывая типологическую близость погребальных сооружений и состав сопутствующего инвентаря, можно, очевидно, рассматривать их как членов или близких родственников тех, кто захоронен в основной могиле. В данном случае можно согласиться с существующим мнением о том, что однотипность погребальных конструкций, представленных в одном кургане или могильнике, предполагает родовую или племенную близость погребенных (Ольховский, 1977, с. 127).

При одновременности основного и детских разновозрастных погребений в катакомбах, возможен и вариант их зависимого, подчиненного положения. В таком случае заслуживает внимания тот факт, что сопровождающие погребения совершены в специально устроенных для них однотипных могилах. Такая традиция отмечена в ряде скифских курганов сопредельных территорий. Например, при раскопках Двугорбой могилы в Донецкой области, могилы мужчины-слуги с предметами вооружения и орудиями труда находились вне основной двухкамерной катакомбы (Привалова, Зарайская, Привалов, 1982, с. 148–178). О существовании у сарматов, хунну и других народов древности обряда обращения в рабство детей и подростков пишет А. М. Хазанов (Хазанов, 1975, с. 143, 147). Присутствие среди погребенных в основной могиле ребенка как возможного наследника достаточно высокого социального статуса отца, и позволяет соотнести именно с ним рассматриваемую группу детских погребений.

Выводы. Все сказанное позволяет определить время возникновения курганного могильника у с. Калиновка в Днепровском Надпорожье энеолитом по присутствию постмариупольских погребений, которые маркируют появление курганного обряда в Степи и Предстепье Украины. Дальнейшее его функционирование связано с эпохой бронзы, представленной ямными и срубными комплексами. Позднейший культурно-хронологический пласт образуют скифские погребения, отражающие процессы социальной стратификации общества.

Библиографические ссылки

- Алексеева, Е. М. 1984. Бусы и подвески. В: Кошеленко, Г. А. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР*. Москва: Наука, с. 237–239.
- Болтрик, Ю. В. 2001. Соціальна стратифікація Скіфії періоду «золотої осені». *Магістеріум. Археологічні студії*, 6, с. 78–80.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2007. Веретена з дископодібними насадками зі скіфських пам'яток. *Археологія*, 3, с. 42–47.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII–IV вв. до н. э.* Киев : Наукова думка.
- Кастанаян, Е. Г., Арсеньева, Т. М. 1984. Керамика. В: Кошеленко, Г. А. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья. Археология*. Москва : Наука, с. 229–232.
- Ковалева, И. Ф. 1984. *Север Степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке*. Д. : ДНУ.
- Ковалева, И. Ф. 2001. К выделению территориальных групп в постмариупольской культуре. *XV Археологическое совещание. Тезисы докладов международной научной конференции*. Оренбург : ООО «Оренбургская губерния».
- Крылова, Л. П., Елинов, И. М. 1973. *Отчет Днепропетровского исторического музея за 1973 г. (с. Калиновка, Привольное и с. Васильевка Солонянского р-на)*. Науковий архів ІА НАНУ, № 1973/6е.
- Крылова, Л. П., Елинов, Л. П. 1975. Раскопки курганов в Днепропетровской области. *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, с. 306–307.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука.
- Могилев, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський.
- Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев : Наук. думка, с. 187–235.
- Мозолевский, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ : Наук. думка.
- Мурзин, В. Ю. 1982. Погребальный обряд степных скифов VII–V вв. до н. э. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев : Наукова думка, с. 47–64.

Ольховский, В. с. 1977. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье. *Советская археология*, 4, с. 108–128.

Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1982. Двугорбая Могила. В: Теренозкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев : Наукова думка, с. 148–178.

Ромашко, О. В. 2015. [Текст]: *Металеві казани скіфської культури (VII–III ст. до н. е.)*. – Дис... канд. істор. наук, 07.00.04, Київ.

Скорый, С. А., Зимовец, р. 2014. *Скифские Древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев : Видавець Олег Філюк.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва : Наука.

References

Alekseyeva, E. M. 1984. Busy i podveski. [Beads and pendants]. V: Koshelenko, G. A. (red.). *Antichnyye gosudarstva Severnogo Prichernomoria. Arkheologiya SSSR. [Ancient states of the Northern Black Sea Region. Archeology of USSR]*. Moskva: Nauka., p. 237–239.

Boltryk, Yu. V. 2001. Sotsialna stratifikatsiia Skifii periodu «zolotoi oseni». [The social stratification of the Scythian in the «golden autumn» period]. *Mahisterium. Arkheolohichni studii [Magisterium. Archeological studios]*, 6, p. 78–80.

Boltryk, Yu. V., Fialko O. E. 2007. Veretena z dyskopodobnymi nasadkami zi skifskikh pam'iatok [Spindle with disk shaped nozzles from Scythian monuments]. *Arkheolohiia [Archeology]*, 3, p. 42–47.

Ilinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII–IV vv. do n. e. [The Scythian VII–IV c. BC]*. Kyiv: Naukova dumka.

Kastanaian, E. H., Arseneva, T. M. 1984. Keramyka. V: Koshelenko, G. A. (red.) *Antychnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria. Arkheolohiia. [Ancient states of the Northern Black Sea Region. Archeology]*. Moskva: Nauka, p. 229–232.

Kovaleva, Y. F. 1984. *Sever stepnogo podneprov'ia v Eneolite-Bronzovom veke [The Northern Black Sea Region in the eneolithic-bronze age]*. D. DNU.

Kovaleva, Y. F. 2001. *K vydeleniiu terrytorialnykh hrupp v postmaryupolskoi culture [By selection of the territorial group of the postmariupol culture]*. KhV Arkheolohicheskoe Soveshchanye. Tezysy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii [The conference of Archeology. Articles of the inter-university scientific conference]. Orenburh. OOO «Orenburhskaia Huberniya».

Krylova, L. P., Elinov, I. M. 1973. *Otchet Dnepropetrovskogo istoricheskogo muzeya za 1973 g. (s. Kalinovka, Privolnoye i s. Vasilyevka Solonyanskogo r-na). [Report of Dnipropetrovsk historical museum in 1973. (v. Kalinovka, Privolnoye, Vasilyevka Solonyanskogo region)]*. Naukoviy arkhiv IA NANU, №№ 1973/6e, 27s. 10 ris. 27 tabl.

Krylova, L. P., Elinov, L. P. 1975. Raskopki kurganov v Dnepropetrovskoy oblasti. [The excavation in Dnipropetrovsk region]. *Arkheologicheskiye otkrytiya*

1974 goda [The archeology discovery 1974 year]. Moskva: Nauka, p. 306–307.

Melyukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov [The weapons of the Scythians]*. Moskva.: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u lisostepu Skhidnoi Yevropy. [The equipment of a horse Scythian period in the European Steppe]*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi.

Mozolevskiy, B. N. 1973. Skifskiy pogrebeniya u s. Nagornoye bliz g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine. [Scythian tombs near v. Nagorne near Ordzhonikidze in Dnipropetrovsk region]. V: Terenozhkin, A. I. (red.). *Skifskiy drevnosti [Scythian antiquities]*. Kyiv: Nauk. dumka, p. 187–235.

Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla. [The Tovsta Tomb]*. Kyiv: Naukova dumka.

Murzin, V. Yu. 1982. Pogrebalnyy obryad stepnykh skifov VII–V vv. do n. e. [The funeral rite of steppe Scythians VII–V BC]. V: Terenozhkin, A. I. (red.). *Drevnosti stepnoy Skifii. [Antiquities of the steppe Scythia]*. Kyiv: Nauk. dumka, p. 47–64.

Olkhovskiy, V. S. 1977. Skifskiy katakomby v Severnom Prichernomorye [Scythian's tomb of the Northern Black Sea Region]. *Sovetskaya arkheologiya [Soviet archeology]*, 4, p. 108–128.

Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoye delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria [The bone carving in the Ancient states of the Northern Black Sea Region]*. Moskva: Nauka.

Privalova, O. Ya., Zarayskaya, N. p., Privalov, A. I. 1982. Dvugorbaya Mogila [The Dvugorbn Tomb]. V: Terenozhkin, A. I. (red.). *Drevnosti Stepnoy Skifii [Antiquities of Steppe Scythia]*. Kyiv: Naukova dumka, p. 148–178.

Romashko, O. V. 2015. [Текст]. *Металеві казани скіфської культури (VII–III ст. до н. е.)*. [Metals cauldrons in the Scythian culture (VII–III c. BC)]. Dys. kand. istor. nauk. 07.00.04 Kyiv.

Skoryy, S. A., Zimovets, R. 2014. *Skifskiy Drevnosti Kryma. Materialy odnoy kolleksii. [Scythian antiquities of Crimea. Materials of the one collection]*. Kyiv.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaya istoriya skifov. [The Scythian social history]*. Moskva: Nauka.

НАШІ АВТОРИ

Архирейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович – кандидат історичних наук, завідувач сектору проблем фондової роботи Національного музею історії України, м. Київ, Україна.

Бороденко Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, докторантка кафедри історії України факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна.

Бородін Євгеній Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри державного управління та місцевого самоврядування, заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, м. Дніпро, Україна.

Буланова Ангеліна Володимирівна – бакалавр історії та археології, здобувачка вищої освіти освітнього рівня «магістр» історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Венгер Наталія Вікторівна – доктор історичних наук, доцент, професорка кафедри всесвітньої історії історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Войцеховська Тетяна Вікторівна – магістр історії, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, наукова співробітниця відділу АТО Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького, м. Дніпро, Україна.

Грищенко Катерина Станіславівна – магістр історії, наукова співробітниця науково-просвітницького відділу Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького, м. Дніпро, Україна.

Журба Олег Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Кельман Михайло Степанович – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії, історії та філософії права Навчального інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету Львівська політехніка, м. Львів, Україна.

Кіндюк Борис Володимирович доктор юридичних наук, професор, завідувач лабораторією боротьби з наркозлочинністю Одеського Державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, Україна.

Коцур Віктор Петрович – доктор історичних наук, професор, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький, Київська область, Україна.

Коцур Надія Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології факультету фізичного виховання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький, Київська область, Україна.

Кравченко Євген Олександрович – магістр історії та археології, здобувач вищої освіти за освітньо-науковим рівнем «доктор філософії» кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства економіко-гуманітарного факультету Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, м. Дніпро, Україна.

Кушлакова Надія Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри соціально-гуманітарної та фундаментальної підготовки Західнодонбаського інститут Міжрегіональної академії управління персоналом, м. Павлоград Дніпропетровської області, Україна.

Литвинова Тетяна Федорівна – доктор історичних наук, професор, професорка кафедри історії України історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Малиніна Тетяна Василівна – аспірантка кафедри історії і культурології, старший викладач кафедри Філософії та політології, директорка Центру доуніверситетської освіти і кар'єри Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, м. Харків, Україна.

Маріна Зоя Павлівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Миколенко Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету, доцент кафедри туристичного бізнесу та країнознавства факультету міжнародних економічних відносин та туристичного бізнесу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна.

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії факультету політичних наук Чорноморського національного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Орлик Василь Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи факультету економіки та менеджменту Центральноукраїнського національного технічного університету, м. Кропивницький, Україна.

Орлик Світлана Владиславівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи факультету економіки та менеджменту Центральноукраїнського національного технічного університету, м. Кропивницький, Україна.

Патlachук Василь Никифорович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії, історії права і держави та конституційного права Національного університету державної фіскальної служби України, м. Ірпінь, Україна.

Патlachук Олександр Васильович – кандидат юридичних наук Краматорського економіко-гуманітарного інституту м. Краматорськ, Україна.

Радченко Людмила Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент, директорка Харківського торговельно-економічного коледжу Київського національного торговельно-економічного університету, професорка кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна.

Ромашко Олександра Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Рябченко Ольга Леонідівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теоретичної фізики факультету фізики, електроніки та комп'ютерних систем Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Шандра Ірина Олександрівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства факультету соціальних комунікацій Харківської державної академії культури, м. Харків, Україна.

OUR AUTHORS

Arkhireyskyi, Dmytro – D. Sc. (History), Associate Professor, Head of the Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Boiko-Haharin, Andrii – Ph. D. (History), Head of the Sector of Fund Work Problems, National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Borodenko, Olena – Ph. D. (History), Associate Professor, Doctoral Student of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Geography, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine.

Borodin, Yevhenii – D. Sc. (History), Professor, Professor of the Department of Public Administration and Local Self-Government, Deputy Director of the Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Dnipro, Ukraine.

Bulanova, Anhelina – Bachelor of History and Archeology, Master's student, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Venher, Nataliia – D. Sc. (History), Associate Professor, Professor of the Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Voitsekhovska, Tetiana – Master of History, graduate student of the Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, and a researcher of the ATO (anti-terrorist operation) department, Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National Historical Museum, Dnipro, Ukraine.

Hryshchenko, Kateryna – Master of History, Researcher of the Scientific and Educational Department, Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National History Museum, Dnipro, Ukraine.

Zhurba, Oleh – D. Sc. (History), Professor, Head of the Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Kelman, Mykhailo – Doctor of Laws, Professor, Department of Theory, History and Philosophy of Law Educational Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine.

Kindyuk, Boris – Doctor of Laws, Professor, Head of the Laboratory for Combating Drug Crime, Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, Ukraine.

Kotsur, Viktor – D. Sc. (History), Professor, Rector of the Hryhorii Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytskyi Pedagogical University, Pereyaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine.

Kotsur, Nadiia – D. Sc. (History), Professor, Head of the Department of Medical and Biological Disciplines and Valeology, Faculty of Physical Education, Hryhorii Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytskyi Pedagogical University, Pereyaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine.

Kravchenko, Yevhen – Master of History and Archeology, Postgraduate Student, Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Kryvchyk, Hennadii – D. Sc. (History), Professor, Head of the Department of Ukrainian Studies, Faculty of Economics and Humanities, Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan, Dnipro, Ukraine.

Kushlakova, Nadiia – D. Sc. (History), Professor, Head of the Department of Social and Humanitarian and Fundamental Training, West Donbas Institute, Interregional Academy of Personnel Management, Pavlograd, Dnipropetrovsk region, Ukraine.

Lytvynova, Tetiana – D. Sc (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Malynina, Tetiana – Postgraduate student, Department of History and Culturology, Senior Lecturer, Department of Philosophy and Political Science, Director of the Center for Pre-University Education and Careers, O. M. Beketov Kharkiv National University of Municipal Economy, Kharkiv, Ukraine.

Marina, Zoia – Ph. D. (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Mykolenko, Dmytro – D. Sc (History), Associate Professor, Associate Professor of Modern and Contemporary History, Faculty of History, and Associate Professor of Tourism Business and Regional Studies, Faculty of International Economic Relations and Tourism Business, Vasyl Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

Mironova, Iryna – D. Sc (History), Associate Professor, Professor of the Department of History, Faculty of Political Science, Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine.

Orlyk, Vasyl – D. Sc (History), Professor, Head of the Department of Social Sciences, Information and Archival Affairs, Faculty of Economics and Management, Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine.

Orlyk, Svitlana – D. Sc (History), Professor, Professor of the Department of Social Sciences, Information and Archival Affairs, Faculty of Economics and Management, Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine.

Patlachuk, Vasyl – Ph.D (Laws), Associate Professor, Department of Theory, History of Law and State and Constitutional Law, National University of the State Fiscal Service of Ukraine, Irpen, Ukraine.

Patlachuk, Alexander – Ph.D (Laws), Kramatorskiy ekonomiko-gumanitarny Institute, Kramatorsk, Ukraine.

Radchenko, Liudmyla – Ph.D (History), Associate Professor, Director of the Kharkiv College of Trade and Economics of the Kyiv National University of Trade and Economics, Professor of the Department of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy, Vasyl Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

Romashko, Oleksandra – Ph. D. (Archaeology), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Historiography, Source Studies and Archival Studies, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Riabchenko, Olha – D. Sc. (History), Professor, Head of the Department of World History, Faculty of History, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.

Savchuk, Varfolomii – D. Sc. (History), Professor, Professor of the Department of Theoretical Physics, Faculty of Physics, Electronics and Computer Systems, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Shandra, Iryna – D. Sc (History), Associate Professor, Professor of the Department of History, Museum Studies and Monument Studies, Faculty of Social Communications, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

<i>Орлик В. М.</i> (Центральноукраїнський національний технічний університет), <i>Орлик С. В.</i> (Центральноукраїнський національний технічний університет). Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України.....	5
--	---

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Радченко Л. О.</i> (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Посилення політичної складової в антиурядових акціях студентів Наддніпрянської України (90-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.)	26
<i>Архирейський Д. В.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара), <i>Буланова А. В.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Повстанство Катеринославщини у 1920–1921 рр. за «Звітом Катеринославської губернської надзвичайної комісії».....	44
<i>Рябченко О. Л.</i> (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди), <i>Кушлакова Н. М.</i> (Західнодонбаський інститут «ПрАТ «ВНЗ МАУП»), <i>Савчук В. С.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). «Моя подорож за кордон дасть безумовно позитивні наслідки...». Закордонні відрядження викладачів вищих навчальних закладів УСРР у 1920-ті – на початку 1930-х рр.	56
<i>Малиніна Т. В.</i> (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова). Травматизм і проблеми техніки безпеки у студентських будівельних загонах Харківщини 50-80-х рр. XX ст.	72
<i>Бородін Є. І.</i> (Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України). Становлення публічно-управлінської освіти в Україні (90-ті рр. XX ст.).....	83
<i>Кривчик Г. Г.</i> (Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна). Децентралізація української влади: концепція, впровадження, результати її першого етапу (2014-2018 рр.)	95

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Коцур В. П.</i> (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди»), <i>Бойко-Гагарін А. С.</i> (Національний музей історії України). Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії XIX – початку XX ст.....	108
<i>Венгер Н. В.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Хазяїн регіону: Йоганн Корніс та колонізаційні процеси на Південному Заході Російської імперії (перша половина XIX ст.)	125
<i>Шандра І. О.</i> (Харківська державна академія культури). Установи та організації сприяння експорту в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)	142
<i>Міронова І. С.</i> (Чорноморський національний університет імені Петра Могили). Боротьба за юридичні права жінок у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)..	163
<i>Кіндюк Б. В.</i> (Інститут законодавства Верховної Ради України), <i>Кельман М. С.</i> (Національний університет Львівська політехніка), <i>Патlachук В. Н.</i> (Національний університет державної фіскальної служби України), <i>Патlachук О. В.</i> (Краматорський економіко-гуманітарний інститут). Історія та соціально-політичні умови підготовки польських Конституцій з 1919-го по 1997 р.	176

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Бороденко О. А.</i> (Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка). Метричні книги як джерело у вивченні шлюбності другої половини XVIII – першої половини XIX століття: можливі дослідницькі ризики.....	186
<i>Грищенко К. С.</i> (Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького). Карикатура в російській публіцистиці другої половини XIX ст.: за матеріалами М. Б. Герсєванова	198
<i>Литвинова Т. Ф.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Соціальні конфлікти в Україні XIX ст. в історіографії та джерелах	205
<i>Журба О. І.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Історія Катеринослава в історіографії XIX – початку XX століття	214
<i>Миколенко Д. В.</i> (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Як Фердинанд I Саксен-Кобург-Готський став французом? Особливості висвітлення діяльності болгарського монарха в історіографії Російської імперії.....	224
<i>Коцур Н. І.</i> (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»). Гігієнічна наука на теренах України в умовах соціально-політичних трансформацій другої половини XIX – 20-х рр. XX століття: історіографія.....	234
<i>Войцеховська Т. В.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Козацькі літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка у студіях радянської історіографії.....	252
<i>Кравченко Є. О.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Радянська статистика як історичне джерело	262
АРХЕОЛОГІЯ. ЕТНОЛОГІЯ	
<i>Маріна З. П.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара), <i>Ромашко О. В.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Кургани енеоліта-раннього залізного віка у с. Калиновка в Дніпровському Надпорож'ї	272
НАШІ АВТОРИ	285

CONTENT

THEORY. METHODOLOGY. HISTORIOSOPHY

<i>Orlyk V. M.</i> (Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi), <i>Orlyk S. V.</i> (Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi).	
Theoretical-methodological and source-studying problems of the Economic history of Ukraine	5

HISTORY OF UKRAINE

<i>Radchenko L. O.</i> (Vasyl Karazin Kharkiv National University).	
Strengthening of the political component in the anti-government actions of students in Naddnipryanska Ukraine in the the 90's of the 19th and the beginning of the 20th centuries.....	26
<i>Arkhireyskyi D. V.</i> (Oles Honchar Dnipro National University), <i>Bulanova A. V.</i> (Oles Honchar Dnipro National University).	
Katerynoslav Region rebellion in 1920-1921 according to the Report of the Katerynoslav Provincial Emergency Commission	44
<i>Riabchenko O. L.</i> (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University), <i>Kushlakova N. M.</i> (Interregional Academy of Personnel Management, Pavlograd), <i>Savchuk V. S.</i> (Oles Honchar Dnipro National University). “My travel abroad will give definitely positive impacts...”: Foreign missions of teachers of higher educational establishments in the 1920s and early 1930s	56
<i>Malynina T. V.</i> (O. M. Beketov Kharkiv National University of Municipal Economy).	
Traumatism and the problems of safety norms in student construction brigades of Kharkiv region: historical context	72
<i>Borodin, Ye. I.</i> (Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine).	
Establishment of public and administration education in Ukraine (the 90's of the 20th century)	83
<i>Kryvchyk G. G.</i> (Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan)	
Decentralization of the Ukrainian authorities: concept, introduction, results of its stag (2014–2018) ...	95

WORLD HISTORY

<i>Kotsur, V. P.</i> (Hryhorii Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytskyi Pedagogical University), <i>Boiko-Haharin, A. S.</i> (National Museum of History of Ukraine, Kyiv).	
The state policy against counterfeiting in the Russian Empire in the 19th and the beginning of the 20th centuries.....	108
<i>Venher N. V.</i> (Oles Honchar Dnipro National University).	
The host of the region: Johann Cornies and the colonization processes in the Southern West of the Russian Empire (the first half of the 19th century).....	125
<i>Shandra I. O.</i> (Kharkiv State Academy of Culture).	
Establishments and organizations promoting exports in the Russian Empire (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries).....	142
<i>Mironova I. S.</i> (Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv).	
Struggle for Legal Women's Rights in Russian Empire (second half of XIX – beginning of XX century) ..	163
<i>Kindyuk B. V.</i> (Odessa State University of Internal Affairs), <i>Kelman M.S.</i> (Lviv Polytechnic National University), <i>Patlachuk V.N.</i> (National University of the State Fiscal Service of Ukraine), <i>Patlachuk O. V.</i> (Kramatorskiy ekonomiko-Gumanitarny Institute).	
History and socio-political conditions of preparation of the Polish Constitutions from 1919 to 1997.....	176

HISTORIOGRAPHY. SOURCE SCIENCE. SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

<i>Borodenko O. A. (Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University).</i> Metric books as a source in the study of the marriage of the second half of the XVIII – the first half of the XIX century: possible research risks	186
<i>Hryshchenko K. S. (Oles Honchar Dnipro National University, Dmytro Yavornytsky Dnipropetrovsk National History Museum).</i> Caricatures in russian publicism of the second half of the 19th century: by the materials of N. B. Gersevanov	198
<i>Lytvynova T. F. (Oles Honchar Dnipro National University)</i> Social conflicts in Ukraine XIX century in historiography and sources.....	205
<i>Zhurba O. I. (Oles Honchar Dnipro National University).</i> The history of Katerynoslav in historiography of the nineteenth and early twentieth centuries	214
<i>Mykolenko D. V. (V. N. Karazin Kharkiv National University).</i> How did Ferdinand I of Saxe-Coburg-Gotha become Frenchman? To the question about the features of the coverage of the activities of the Bulgarian monarch in the Russian Empire the historiography ...	224
<i>Kotsur N. I. (SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University»).</i> Hygiene Science Development in Ukraine under Social-Political Changes (in the second part XIX – 1920s): historiography.....	234
<i>Voitsekhovska T. V. (Oles Honchar Dnipro National University).</i> Cossacks Chronicles of Eyewitness, H. Hrabianka's and S. Velychko's in studies in Soviet historiography	252
<i>Kravchenko Ye. O. (Oles Honchar Dnipro National University).</i> Soviet statistics as a historical source.....	262

ARCHEOLOGY. ETHNOLOGY

<i>Marina Z. P. (Oles Honchar Dnipro National University),</i> <i>Romashko A. V. (Oles Honchar Dnipro National University).</i> Barrows of the Eneolithic-Early Iron Age in the Kalinovka in the Dnieper Nadporozhye	272
OUR AUTHORS	285

Правила оформлення статей до журналу Universum Historiae et Archeologiae

1. Технічні вимоги. Приймаються статті, написані українською, російською або англійською мовами, обсягом 0,5–1,0 друк. арк., на електронному носії, електронною поштою або шляхом самореєстрації на сайті журналу (<http://www.via.dp.ua>). Вимоги до параметрів тексту: формат аркуша – А4 (210х297 мм), розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1, гарнітура Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word, OpenOffice або RTF. Поля: ліве: 30, праве 10, верхнє та нижнє 20. Текст має бути літературно відредагований, без помилок. Сторінки не нумерують. Таблиці та рисунки нумерують відповідно до тексту статті.

2. Структурні елементи статті подаються в такій послідовності:

- 1) **УДК** (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 2) **назва статті українською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 3) **ініціали та прізвище автора українською** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 4) **науковий ступінь, вчене звання** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 5) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (можна отримати безкоштовно за посиланням <http://www.orcid.org>), **Researcher ID, Scopus ID** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 6) **електронна поштова скринька автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 7) **контактний телефон автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 8) **установа, яку представляє автор, українською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 9) **офіційна адреса установи, місто, країна українською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 10) **анотація українською** (1500–2000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації:** мета; метод(и); основні результати, стислі висновки; практичне значення; оригінальність; наукова новизна; тип статті (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 11) **ключові слова українською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Ключові слова:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»);
- 12) у нижньому колонтитулі першої сторінки розміщують:
 - знак авторського права / Copyright у форматі: © Прізвище, ініціали, рік. Наприклад: © Осмомисл Я. С., 2019.
 - відомості про джерела фінансової підтримки дослідження (номер держреєстрації і назва теми, шифр і назва гранту та ін.). Наприклад: *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії».*
- 13) **УДК** (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 14) **назва статті російською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 15) **ініціали та прізвище автора російською** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 16) **науковий ступінь, вчене звання російською** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 17) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 18) **електронна поштова скринька автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 19) **контактний телефон автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 20) **установа, яку представляє автор, російською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 21) **офіційна адреса установи, місто, країна російською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 22) **анотація російською** (1500–2000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації:** мета; метод(и); основні результати, стислі висновки; практичне значення; оригінальність; наукова новизна; тип статті (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 23) **ключові слова російською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Ключові слова:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»);
- 24) у нижньому колонтитулі першої сторінки розміщують:

– знак авторського права / Copyright у форматі: © Ім'я та прізвище, рік. Наприклад: © Ярослав Осмомысл, 2019.

– відомості про джерела фінансової підтримки дослідження (номер держреєстрації і назва теми, шифр і назва гранту та ін.). Наприклад: *Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0116U003311 «Социокультурные процессы в Надднепрянской Украине: вопросы теории и методологии истории».*

25) Код LCC (Library of Congress Classification), наприклад «LCC DK508» для історії України (потрібну рубрику можна знайти у відповідному файлі класифікатора на сайті <https://www.loc.gov/aba/publications/FreeLCC/freelcc.html>) (за лівим краєм, не жирно, 12 кегль);

26) **назва статті англійською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);

27) **ініціали та прізвище автора англійською або в латинській транслітерації** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);

28) **науковий ступінь, вчене звання англійською** (по центру, не жирно, 12 кегль);

29) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (по центру, не жирно, 12 кегль);

30) **електронна поштова скринька автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);

31) **контактний телефон автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);

32) **установа, яку представляє автор, англійською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);

33) **офіційна адреса установи, місто, країна англійською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);

34) **анотація англійською (Abstract)** (2000–4000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації:** *мета (The aim); метод(и) (Method(s)); основні результати (Main results), стислі висновки (Concise conclusions); практичне значення (Practical meaning); оригінальність (Originality); наукова новизна (Scientific novelty); тип статті (Type of article)* (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);

35) **ключові слова англійською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Keywords:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»; кожне слово розпочинають з великої літери);

36) **елементи основної частини статті:** постановка проблеми (Formulation of the Problem); історіографія (Historiography); мета дослідження (The Aim of the Study); джерела (Sources); виклад основного матеріалу та результати (The Main Material and Results); обговорення (Discussion); висновки (Conclusions); подяки (Acknowledgments) (всі зазначені елементи виділяються жирним шрифтом);

37) **бібліографічні посилання («Бібліографічні посилання»** – по центру, жирно, 14 шрифт); кожне бібліографічне найменування розпочинати з нового рядка; елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (<http://www.citethisforme.com/citation-generator/harvard>) (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, за абеткою). Оформити бібліографію можна також засобами вкладки «Посилання та бібліографія» в меню «Посилання» в MS Word або за допомогою сервісу «Оформлення бібліографії» на сайті Science Hunter (<https://www.sciencehunter.net/Services/Bibliography>).

Приклади оформлення джерел та літератури:

Кримський, А., 1892. *Лист до Б. Грінченка, 30 червня 1892 р.* Ф. III. Оп. 1. Спр. 37880. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ім. В. І. Вернадського, арк. 1–8 зв.; Василюк, О. Д., ред., 2005. *Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941)*. В 2-х т. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, т. 1 (1890–1941); Прицак, О., 1993. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження. *Східний світ*, ч. 1, с. 11; Бабишкін, О. К., 1967. *Агатангел Кримський: літературний портрет*. Київ: Дніпро; Кримський, А., 1890. Батьківське право. В: Кримський, А., 1919. *Повістки та ескізи з українського життя (1890–1894)*. Київ: Друкарня Українського Наукового Товариства, с. 3–18.

38) **переклад та транслітерація латинськими літерами бібліографічних посилань** (заголовок **References** жирно, по центру, 14 шрифт); кожне бібліографічне найменування розпочинати з нового рядка; елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, порядок як у бібліографічних посиланнях); для найменувань кирилицею – латинська транслітерація, у квадратних дужках [] англійський переклад. Можна безкоштовно скористатись засобами транслітерації за стилем BGN (The United States Board on Geographic Names) тексту українською мовою – на сайті <http://translit.kh.ua/?lat&bgn>, для тексту російською чи білоруською мовою на сайті <https://translit.net/ru/bgn/>.

Приклади оформлення джерел та літератури:

Krymskyi, A., 1892. *Letter to B. Grinchenko, June 30, 1892*. Fund III. Inventory 1. File 37880. Kyiv: Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine, pp. 1–8, verso.

Vasyliuk, O. D., ed., 2005. *Epistolyarna spadshchyna Ahatanhela Kryms'koho (1890–1941)* [The Epistolary Legacy of the Agatangel Krymskyi (1890–1941)]. In 2 vols. Kyiv: A. Krymsky Institute of Oriental Studies, vol. 1 (1890–1941).

Pritsak, O., 1993. Pro Ahatanhela Kryms'koho u 120-i rokovyny narodzhennya [About Agatangel Krymskyi on the 120th anniversary of birth]. *Skhidnyy svit* [The Eastern World], part 1, p. 11.

Babyshkin, O. K., 1967. *Ahatanhel Krymskyi: literaturnyy portret* [Agatangel Krymskyi: a literary portrait]. Kyiv: Dnipro.

Krymskyi, A., 1890. Bat'kivs'ke pravo [Parental law]. In: Krymskyi, A., 1919. *Povistky ta eskizy z ukrayins'koho zhyttya (1890–1894)* [Tales and sketches from Ukrainian life (1890–1894)]. Kyiv, pp. 3–18.

39) **посилання внутрішньотекстові** – у круглих дужках за гарвардською системою. Приклад: (Кримський, А., 1892, арк. 7; Кримський, А., 1890, с. 16–19).

40) **дата надходження статті до редколегії** ставиться наприкінці тексту, після **References**, курсив, 12 шрифт. Наприклад: *Надійшла до редколегії 25.01.2019.*

3. **Дані про автора** включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посаду, контактний телефон, e-mail, ORCID, ResearcherID.

4. **Наукова етика.** Текст статті раніше не був опублікований і не надсилався до розгляду редакціям інших журналів чи збірок наукових праць. Тексти статей не повинні містити образливих, ксенофобських, расистських і т. п. висловлювань. Тексти статей проходять обов'язкову перевірку на доброчесність (відсутність плагіату). Рівень самостійності (оригінальності) тексту з урахуванням цитат не повинен бути нижчим від 75 %.

5. **Наукова експертиза статей.** Всі статті підлягають **подвійному сліпому рецензуванню** незалежними рецензентами. Автор має право врахувати зауваження, висловлені рецензентами, й повторно подати доопрацьований текст до редколегії.

6. **Авторське право** на зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ належить авторам матеріалів.

7. Статті проходять **літературне редагування**. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

8. **Публікації здійснюються на платній основі** після затвердження статті редакційною колегією. Орієнтовна ціна публікації становить 50 грн. за 1 сторінку.

9. Редколегія приймає до розгляду статті до 1 квітня (вип. 1) та 1 вересня (вип. 2) щороку.

10. **Адреса редколегії:** 49010, Україна, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд. 614; тел.: (056) 374–98–64 (від 9.00 до 16.00); Web: <http://www.uha.dp.ua>; e-mail: svitlenko@gmail.com; yurysvyatets@gmail.com.

Приклад оформлення статті:

УДК 977

Приклад оформлення статті

І. Б. Прізвище

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000–0000–0000–0000

Researcher ID: X-0000–2018

famely@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – подати правила... *Методи дослідження:* логіко-лінгвістичний, компаративний, системно-структурний... *Основні результати:* в статті висвітлено засади оформлення... *Практичне значення:* рекомендовано для застосування авторами статей у журналі... *Оригінальність:* використано узагальнення досвіду... *Наукова новизна:* вперше запропоновано ... *Тип статті:* описова.

Ключові слова: дослідження; ідея; наука; структура; текст.

Надіслана до редколегії 00.00.0000

© Прізвище І. П., 2019

Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії».

УДК 977

Пример оформления статьи

И. О. Фамилия

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000–0000–0000–0000

ResearcherID: X-0000–2018

family@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Днепро́вский национальный университет имени Олеса Гончара
проспект Гагарина, 72, г. Днепро, Украина, 49010*

Аннотация. Цель статьи – изложить правила... Методы исследования: логико-лингвистический, компаративный, системно-структурный... Основные результаты: в статье раскрыты требования к оформлению... Практическое значение: рекомендуется для использования авторами статей в журнале... Оригинальность: использовано обобщение опыта... Научная новизна: впервые предложено... Тип статьи: описательная.

Ключевые слова: исследование; идея; наука; структура; текст.

Представлена в редколлегию 00.00.0000

© Фамилия И. О., 2019

Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0116U003311 «Социокультурные процессы в Наддніпрянській Україні: вопросы теории и методологии истории».

LCC DK508

An Example of Writing an Article

F. L. Surname

D. Sc. In History, Professor

ORCID: 0000–0000–0000–0000

Researcher ID: X-0000–2018

family@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article* is to submit the rules ... *Research methods:* logical-linguistic, comparative, systemic-structural ... *Main results:* the article describes the principles of design ... *Practical significance:* recommended for use by authors of articles in the journal... *Originality:* the generalization of experience is used ... *Scientific novelty:* the first is proposed ... *Article type:* explanation.

Keywords: Research; Idea; Science; Structure; Text.

Received 00.00.0000

© Surname F. L., 2019

The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0116U003311 «Socio-cultural processes in the Dnipro Ukraine: issues of the theory and methodology of history».

Постановка проблеми. Це дослідження стало наслідком парадоксальної ситуації...

Історіографія. Тема цього дослідження була предметом розгляду...

Мета дослідження – викласти правила оформлення статті, що подають до наукового журналу...

Джерела. Дослідження спирається на комплекс архівних та опублікованих історичних джерел...

Виклад основного матеріалу. Наукова стаття має відповідати вимогам...

Результати. В цій статті викладено вимоги та правила оформлення...

Обговорення. Редколегією журналу для оформлення бібліографічного опису обрано Гарвардський стиль (Harvard Referencing Style). Існує понад 60 варіантів Гарвардського стилю (Степко, В. В. та Чернявська, А. А., 2018, с. 3). В цьому журналі рекомендовано варіант, який властивий науковим виданням університетів Великої Британії (https://libweb.anglia.ac.uk/referencing/files/Harvard_referencing_201718.pdf)...

Висновки. Викладений у статті матеріал стане у пригоді потенційним авторам...

Подяки. Автор висловлює подяку за критичні зауваження та поради співробітникам Наукової бібліотеки ДНУ ім. Олеся Гончара.

Бібліографічні посилання

Петрова, Н., Плиса, Г. та Жигун, Т., 2014. ДСТУ 3582:2013. Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги і правила (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ). Київ: Мінекономрозвитку України.

Степко, В. В. та Чернявська, А. А., 2018. *Оформлення списку бібліографічних посилань до наукової роботи. Гарвардський стиль (Harvard Referencing Style)*. Методичні рекомендації. Київ: Київський національний університет культури і мистецтв, наукова бібліотека.

Устіннікова, О. М., 2017. *Особливі випадки скорочень слів та словосполучень у бібліографічних записах*. Київ: Книжкова палата України.

Syvak, N, Ponomarenko, V., Khodzinska, O. and Lakeichuk, I., 2011. *Toponymic Guidelines*. For map and other editors. For international use. Ukraine. Kyiv: Kartographia.

References

Petrova, N., Plysa, H. and Zhyhun, T., 2014. DSTU 3582:2013. Informatsiya ta dokumentatsiya. Bibliohrafichnyy opys. Skorochennya sliv i slovospoluchen' ukrayins'koyu movoyu. Zahal'ni vymohy i pravyla [Information and documentation. Bibliographic description. Abbreviations of words and phrases in Ukrainian. General requirements and rules] (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ). Kyiv: Minekonomrozvytku Ukrayiny.

Stepko, V. V. and Cherniavska, A. A., 2018. *Oformlennya spysku bibliohrafichnykh posylan' do naukovoyi roboty. Harvards'kyi styl' [Listing of bibliographic references to scientific work. Harvard References (Harvard Referencing Style)] (Harvard Referencing Style)*. Guidelines. Kyiv: Kyiv National University of Culture and Arts, Scientific Library.

Ustinnikova, O. M., 2017. *Osoblyvi vypadky skorochen' sliv ta slovospoluchen' u bibliohrafichnykh zapysakh [Special cases of abbreviations of words and phrases in bibliographic records]*. Kyiv: Knyzhkova palata Ukrayiny.

Syvak, N, Ponomarenko, V., Khodzinska, O. and Lakeichuk, I., 2011. *Toponymic Guidelines*. For map and other editors. For international use. Ukraine. Kyiv: Kartographia.

Наукове видання

Universum Historiae et Archeologiae

2019. Vol. 2(27). Lib. 2

The Universe of History and Archeology

2019. Vol. 2(27). Issue 2

Універсум історії та археології

2019. Т. 2(27). Вип. 2

Универсум истории и археологии

2019. Т. 2(27). Вып. 2

Заснований у 1993 р.

Українською, англійською, російською мовами.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

Серія КВ № 23413–13253ПР від 24.05.2018 р.

Коректор О. Андрішко

Оригінал-макет Ю. А. Святець

Підписано до друку 30.12.2019. Формат 60×84/8.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 34,64. Тираж 50 пр. Зам. № 160.

Видавництво і друкарня «ЛІРА». 49107,

м. Дніпро, вул. Наукова, 5.

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК № 6042 від 20.02.2018.